V. KLJUČEVSKIJ

RUSKÉ DĚJINY

III

1928

STANISLAV MINAŘÍK V PRAZE

RUSKÉ DĚJINY

III.

a 3 F 3782
L 19678
Tmavlů 40

V. KLJUČEVSKIJ

RUSKÉ DĚJINY

—

DÍL III

—

Přeložil

Stanislav Minařík

~

1928

Stanislav Minařík v Praze

HLAVA ČTYŘICÁTÁ PRVNÍ.

Pohled na IV. období ruských dějin. — Hlavní fakty období. — Viditelné rozpory ve vzájemném vztahu těchto faktů. — Vliv zahraniční politiky na vnitřní život státu. — Průběh věcí v IV. období ve spojitosti s tímto vlivem. — Stát a politické vědomí společnosti. — Počátek nepokojů. — Konec dynastie. — Car Fedor a Boris Godunov. — Příčiny nepokojů a Samozvanstvo.

Zastavili jsme se před IV. obdobím našich dějin, posledním obdobím, přístupným zkoumání po celou dobu jeho trvání. Tímto obdobím rozumím dobu od počátku XVII. st. do počátku vlády císaře Aleksandra II. (1613—1855). Za východisko tohoto období je možno uznati rok, kdy vstoupil na trůn první car nové dynastie. Nepokojné období samozvanců jeví se přechodnou dobou na rozhraní dvou sousedních období, jsouc spojeno s předcházejícími svými příčinami se svými příštími následky.

Toto období je pro nás obzvláště zajímavé. To není prostě historické období, ale celý řetěz epoch, jímž prochází řada důležitých faktů, tvořících hluboký základ současného složení našeho života, —základ ovšem rozkládající se, ale ještě ne nahrazený. To, opakuji, není jedno z období našich dějin: to jsou celé naše *nové dějiny*. V pojmech a vztazích, které se utvořily za tato 2½ století, pozorujeme časné zárodky idejí, dotýkajících se našeho vědomí, pozorujeme zauzlení pořádků, které byly prvními společenskými dojmy lidí mého věku. Zkoumajíce zjevy této doby, cítíme, že čím dále, tím více vcházíme v oblast autobiografie, přistupujeme k zkoumání sebe samých, svého vlastního duchovního obsahu, pokud je spojen s minulostí naší vlasti. Všechno to také napíná pozornost a varuje mysl

před unesením. Zavázáni ve všem býti upřímnými hledači pravdy, ze všeho nejméně můžeme sváděti sebe samé, když chceme změřiti svůj historický vzrůst, určiti svou společenskou zralost.

Přecházím k výpočtu zjevů zkoumaného období; ale dříve se ještě jednou ohlédneme na zkoumané věky našich dějin, představíme si jejich průběh v krátkém schématu. Víme už, že formy politického bytu, které vznikly u nás do konce XVI. st., tvořily se v těsné souvislosti se zeměpisným rozmístěním obyvatelstva. Moskevská říše byla stvořena ruským obyvatelstvem, které se soustředilo v samém centru východoevropské roviny, v jejím hydrografickém uzlu, v oblasti horní Volhy, a utvořivším zde velkoruské plémě. V této říši pod vedením Kalitovým se velkoruské plémě také sjednotilo jako politická národnost. Moskevský panovník vládl sjednocenému Velkorusku s pomocí moskevského bojarstva, které se skládalo ze starých moskevských bojarských rodů, z bývalých újezdních knížat a jejich bojarů. Státní pořádek rozhodněji a rozhodněji přecházel na základ *tagla*, nuceného rozvržení zvláštních státních povinností mezi třídy společnosti. Při tomto rozvrhování však selská práce, která byla hlavní produktivní silou země, zůstávala ještě podle zákona svobodnou, třebaže ve skutečnosti značná část selského obyvatelstva vcházela už v dlužní závislost na statkářích, která jí hrozila zákonným nevolnictvím.

Od druhého desetiletí XVII. st. našich dějin důsledně vystupuje řada nových faktů, které znatelně odlišují další dobu od předcházející. Především na moskevský trůn zasedá nová dynastie. Dále tato dynastie působí na kolbišti

stále se rozšiřujícím. Státní území, dosud uzavřené v hranicích původního rozsídlení velikoruského plemene nyní přestupuje daleko tyto hranice a ponenáhlu zabírá v sebe celou ruskou rovinu, rozšiřujíc se jak do jejích zeměpisných hranic, tak téměř všude do mezí ruského obyvatelstva. Do složení ruského státu postupně vstupuje Rus Malá, Bílá a konečně Novorusko, nový ruský kraj, který se kolonisací utvořil v jihoruských stepích. Území státu, rozprostřevši se od břehů moří Bílého a Baltického k Černému a Kaspickému, k Urálskému a Kavkazskému hřbetu, převaluje se daleko za Kavkazský hřbet na jih, za Urál a Kaspickou proláklinu na východě. Zároveň s tím se děje vážná změna i ve vnitřní organisaci státu: vedle nové dynastie se staví a jde s ní nová vládní třída. Staré bojarstvo se postupně rozpadává, hubnouc genealogicky a chudnouc hospodářsky, a s jeho zmizením padají i ony politické vztahy, které dříve mocí zvyku zdržovaly svrchovanou moc. Na jeho místo v čelo společnosti se staví nová třída, *šlechta*, skládající se z dřívějších sloužících lidí ze sídelního města i z venkova, a v její pestré, různorodé masse se rozpouští řídnoucí bojarstvo. Zatím dříve položený základ politické organisace, třídní rozvrstvení povinností, se zesiluje, proměňujíc společenské třídy v oddělené stavy, a dokonce postupně, obzvláště za vlády Petra Velikého, se rozšiřuje, komplikujíc nakupenou zásobu zvláštních povinností novými břemeny, ulehajícími na jednotlivé třídy. Za tohoto nepřetržitého napětí národních sil definitivně hyne i svoboda selské práce, statkářští sedláci upadají v nevolnictví, a samo toto nevolnictví se stává novou zvláštní státní povinností, ulehající na

tuto třídu. Ale národní práce, tísněná politicky, rozšiřuje se hospodářsky: k dřívějšímu zemědělskému vykořisťování země připojuje se také její průmyslové zpracování; vedle zemědělství, které zůstává hlavní produktivní silou státu, objevuje se se vzrůstajícím významem v národním hospodářství i průmysl zpracující, tovární, zachvacující nedotčená dosud přirozená bohatství země.

Takové jsou hlavní nové fakty, projevující se v období, které nám nastává prozkoumat; je to nová dynastie, nové hranice státního území, nová organisace společnosti s novou vládní třídou v čele, nové složení národního hospodářství. Vzájemný vztah těchto faktů je s to, aby vzbudil nepochopení. Na první pohled lze v nich zpozorovati dva souběžné proudy: *1. do poloviny XIX. st. vnější územní rozšíření státu pokračuje v opačně poměrném vztahu k rozvoji vnitřní svobody národa; 2. politické postavení pracujících tříd ustanovuje se v opačně poměrném vztahu k hospodářské produktivnosti jejich práce*, t. j. tato práce se stává tím méně svobodnou, čím se stává produktivnější. Poměr národního hospodářství k sociální organisaci národa, odhalující se v druhém procesu, odporuje naší obvyklé představě o tom, jak souvisí produktivnost národní práce s její svobodou. Uvykli jsme mysliti, že otrocká práce se nemůže rovnati v energii s prací svobodnou, a že pracovní síla se nemůže vyvíjeti na škodu právnímu postavení pracujících tříd. Tento hospodářský rozpor se ještě přiostřuje politickým. Porovnáme-li psychologii národů s životem jednotlivých lidí, uvykli jsme mysliti, že tou měrou, jak sílí jak massová, tak i individuální činnost, a tou měrou,

jak se rozšiřuje její kolbiště jak v massách, tak i v jednotlivých lidech, roste i vědomí vlastní síly, a toto vědomí je pramenem citu politické svobody. Vlivy územního rozšíření státu na poměr státní moci k společnosti, objevující se v našich dějinách, neospravedlňují toto mínění: u nás tou měrou, jak se rozšiřovalo území zároveň s růstem vnější síly národa, víc a více byla obmezována jeho vnitřní svoboda. Napětí národní činnosti tlumilo v národě jeho síly, na kolbišti rozšířeném dobytými územími, zvětšil se rozmach moci, ale zmenšila se podnikavá síla národního ducha. Vnější úspěchy nového Ruska připomínají let ptáka, kterého vichr unáší a pohání ne přiměřeně síle jeho křídel. S oběma uvedenými rozpory je spojen třetí. Právě jsem mluvil o pohlcení moskevského bojarstva šlechtou. Zákon z r. 1682, zrušující právo na místo, upevnil toto pohlcení, formálně srovnal obě sloužící třídy ve službě. Bojarstvo, aristokracie plemene, byla vládnoucí třídou. Zrušení práva na místo bylo prvním krokem na cestě k demokratisaci správy. Ale na tom hnutí neustalo: za prvním krokem následovaly další. V období Petrově stará moskevská šlechta se ‚podle otčiny' doplňuje ze všech vrstev společnosti, dokonce z cizinců, lidmi různých hodností, nejen ‚bílých' nepoplatných, ale i černých poplatných, dokonce cholopy, kteří se povznesli výsluhou: status z r. 1722 široce otvírá těmto ‚nešlechticům' služebné dveře do ‚nejlepší nejstarší šlechty'. Bylo by možno očekávat, že celé toto sociální přemístění panující třídy povede k demokratickému vyrovnání společnosti. Ale vládnoucí třída, hynouc genealogicky, nepoměrně nabývala politicky: pošlechtění nešlechtici dostávali osobní i společenská

práva, jakých nemělo staré urozené bojarstvo. Poměstí se stala majetkem šlechty, sedláci jejími nevolníky; za Petra III. byl stav zbaven závazné služby; za Jekatěriny II. dostal novou korporativní organisaci se stavovskou samosprávou, s širokou účastí v místní správě i soudu a s právem ‚podávati zprávy a žaloby' samé svrchované moci; za Nikolaje I. byla jeho výsada rozšířena právem šlechtických shromáždění podávati vládě zprávy i o potřebách všech ostatních tříd místní společnosti. Zároveň s takovými stavovskými zisky rostla i politická moc stavu. Už v XVII. st. počíná moskevská vláda vládnouti společnosti skrze šlechtu, a v XVIII. st. tato šlechta se sama pokouší vládnouti společnosti skrze vládu. Ale politická zásada, pod jejíž firmou chtěla vládnouti, oblomila ji po svém: v XIX. st. byla šlechta přiřazena k úřednictvu, jako jeho nejúrodnější semeniště, a v polovině tohoto století bylo Rusko spravováno ne aristokracií, ani demokracií, ale byrokracií, t. j. zástupem fysických osob rozmanitého původu, sjednocených jen úřadováním, zástupem, který působil mimo společnost a byl zbaven všeliké sociální tvářnosti. Takovým způsobem *demokratisace* správy byla provázena zesílením sociální nerovnosti a roztříštěnosti. Tato sociální nerovnost byla ještě zesílena mravním odcizením vládnoucí třídy od spravované massy. Říká se, že kultura sbližuje lidi, urovnává společnost. U nás tomu nebylo docela tak. Stále rostoucí styk se západní Evropou přinášel k nám ideje, mravy, znalosti, mnoho kultury: ale tento přítok klouzal po vrcholcích společnosti, usazuje se na dno částečnými reformami, více méně opatrnými a neplodnými. Osvěta se stala stavovským monopo-

lem pánů, jehož se bez nebezpečí pro stát nemohl dotýkat nevzdělaný prostý lid, dokud nebude vzdělán. Na sklonku XVII. st. lidé, kteří si usmyslili založiti v Moskvě akademii, první vyšší školu u nás, shledávali možným otevříti přístup do ní ‚lidem všelikých hodností a věku' bez výhrad. O sto padesát let později, za Nikolaje I. tajný komitét hraběte Kočubeje, jemuž byl svěřen čistě reorganisační úkol, rozhodně se vyslovil při příležitosti sebevraždy dvorského člověka, který se učil malířství, o škodlivosti toho, připouštěti nevolnické lidi ‚do takových škol, kde se přiučují způsobu života, myšlenek a pojmů, který neodpovídá jejich stavu'.

Vyložené tři procesy, plné takových rozporů a zasahující všechny hlavní zjevy období, nebyly *anomaliemi*, popíráním historické zákonnosti: nazveme je raději historickými *antinomiemi*, výjimkami z pravidel historického života, díly svérázného místního složení podmínek, které však, jednou se utvořivši, v dalším svém působení se už podrobuje všeobecným zákonům lidského života, jako organismus s rozrušeným nervovým systémem funguje podle všeobecných norem organického života, jen produkuje nenormální zjevy odpovídající jeho rozrušení.

Vysvětlení těchto antinomií našich nových dějin dlužno hledati v onom poměru, který se u nás ustanovil mezi státními potřebami a národními prostředky pro jejich ukojení. Když evropskému státu nastávají nové a obtížné úkoly, hledá nové prostředky v svém národě a obyčejně je nachází, protože evropský národ, žije normálním, důsledným životem, svobodně pracuje a uvažuje bez obzvláštní námahy, uděluje na pomoc svému státu připravený přebytek své práce

UNIVERZITNÍ KNIHOVNA

a mysli, — přebytek práce v podobě zvětšených daní, přebytek mysli v osobách připravených dovedných a svědomitých státníků. Všechno záleží v tom, že v takovém národě je kulturní práce vedena neviditelným a nepostižným, ale družným úsilím jednotlivých osob i soukromých svazů nezávisle na státě a obyčejně předstihuje jeho potřeby. U nás to šlo opačným pořádkem. Když car Michajil, usednuv na trůn zničeného carství, skrze zemský sněm se obrátil k zemi o pomoc, našel v zvolivších ho zemských zastupitelích oddané a pokorné poddané, ale nenašel v nich ani vhodné spolupracovníky, ani zámožné poplatníky. Tehdy vznikla myšlenka o nutnosti a o prostředcích připraviti ty i ony, o tom, jak se získávají pracovníci i peníze tam, kde toho i onoho je mnoho; tehdy moskevští obchodníci začali před vládou mluvit o prospěšnosti cizinců, kteří mohou poskytnouti výdělek chudým ruským lidem, naučivše je svým řemeslům a živnostem. Od těch dob nejednou se opakoval jednotvárný zjev. Stát se zaplétal v rodících se obtížích; vláda, která jich obyčejně nepředvídala a nepředstihovala, začala hledati ve společnosti ideje a lidi, kteří by ji vysvobodili, a nenacházejíc ani těch ani oněch s těžkým srdcem se obracela k západu, kde viděla staré a složité kulturní zařízení, připravující i lidi i ideje, spěšně povolávala odtamtud mistry i učence, kteří by zavedli něco podobného i u nás, narychlo stavěla továrny a zařizovala školy, kam vháněla žáky. Ale státní potřeba nesnášela odkladu, nečekala, až zahnaní školáci se naučí svým slabikářům, i musila ukojovati potřebu, abych tak řekl, za syrova, nucenými obětmi, které podrývaly národní blahobyt a omezovaly i společenskou svobodu. Státní po-

žadavky, nemožně napínajíce národní síly, nepovznášely je, ale jen vyčerpávaly: vzdělanost podle státní potřeby, a ne podle vnitřní nutnosti, skýtala hubené, zmrzlé ovoce, a tyto záchvatové touhy po vzdělání budily v dorůstajících pokoleních jen nudu a odpor k vědě jako k rekrutským povinnostem. Národní vzdělání nabývalo charakteru vládní objednávky nebo erární dodávky výrostků pro vyučení podle určitého programu. Zakládány byly drahé šlechtické kadetky, inženýrské školy, výchovné spolky pro urozené i měšťanské panny, akademie umění, gymnasia, v panských sklepeních pěstovali tropické rostliny, ale za dobu dvou staletí neotevřeli ani jednu národní všeobecně vzdělávající nebo zemědělskou školu. Nové poevropšťované Rusko bylo po dobu čtyř, pěti pokolení Ruskem kasáren gardy, vládních kanceláří a panských sídel: tyto uváděly do prvních i do druhých skrze lehkou destilaci v nevalných školách nebo exotických pensionátech své výrostky, a místo nich dostávali odtud vysloužilé brigádníky s uniformou. Stát, vymačkávaje z obyvatelstva takovým způsobem potřebné pracovníky, upevňoval ve společnosti hrubě prospěchářský názor na vědu, jako na cestu k hodnostem a úplatkům, a zároveň s tím formoval z vrchních vrstev, ponejvíce ze šlechty, novou sloužící kastu, odtrženou od národa stavovskými a hodnostními přednostmi a předsudky, a ještě více služebními přehmaty. Tak se stalo, že rozšíření státního území nepřiměřeně napínajíc a vyčerpávajíc národní prostředky, zesilovalo jen státní moc, nepovznášejíc národní sebevědomí, vtlačovalo do složení správy nové demokratičtější prvky a přitom zostřovalo nerovnost a rozdíl společenského slo-

žení, komplikovalo národohospodářskou práci novými výrobami, obohacujíc ne národ, ale státní pokladnu a jednotlivé podnikatele, a zároveň s tím snižovalo politicky pracující třídy. Všechny tyto nepravidelnosti měly jeden společný pramen — *nepřirozený vztah zahraniční politiky státu k vnitřnímu růstu národa:* národní síly zůstávaly ve svém rozvoji za úkoly, jež jim ukládal stát v důsledku svého uspíšeného vnějšího růstu, duchovní práce národa nepostačila materiální činnosti státu. Stát puchl, ale národ chřadl.

Sotva v dějinách některé jiné země vliv mezinárodního položení státu na jeho vnitřní organisaci byl mohutnější, a v žádném období našich dějin se neprojevil tak zřejmě jako v onom, k němuž se nyní obracíme. Připomeňme si hlavní úkoly zahraniční politiky moskevské říše v XV.—XVI. st. a jejich původ, jejich souvislost s minulými osudy naší země. V I. období našich dějin pod tlakem vnějších nepřátel různoplemenné a rozptýlené prvky obyvatelstva jakž takž se sevřely v něco uceleného; vznikala ruská národnost. V II. období za zesílených náporů s tatarské a litevské strany se tato národnost rozštěpila na dvě větve: velkorukou a maloruskou, a od těch dob každá z nich měla svůj zvláštní osud. Velkoruská větev v lesích horního Povolží zachovala své síly a rozvila je v trpělivém zápase s drsnou přírodou a vnějšími nepřáteli. Proto se mohla semknouti v dosti stálý válečný stát. V III. období tento stát, sjednotivší Velkorusko, dal si za úkol obnoviti politickou a národní jednotu celé ruské země. Dáti si tento úkol a přistoupiti k jeho řešení — jen přistoupiti — bylo hlavním dílem staré dynastie mo-

skevských panovníků. Známe už národní úsilí, vydaná na toto dílo, a úspěchy, dosažené v tomto směru na konci XVI. st. Ve snaze o tento cíl společnost v moskevské říši osvojila si onu těžkou politickou organisaci, kterou jsme zkoumali v předcházejícím období. V XVII. st., po územních ztrátách nepokojné doby, vnější zápas byl ještě tíživější; v témž směru se také změnila společenská organisace. Pod břemeny válek s Polskem a Švédskem dřívější roztříštěné hospodářské stavy„ hodnosti, které si ještě zachovaly příznaky svobody práce a volného pohybu, v zájmu státní pokladny a služby byly sehnány ve veliké vrstvy, a většina selského obyvatelstva se dostala do nevolnického otroctví. Za Petra I. základní pero státního pořádku dosáhlo nejvyššího stupně napětí: stavovské rozvrstvení zvláštních povinností bylo ještě těžší, než bylo v st. XVII. K dřívějším stavovským břemenům připojil Petr I. nová, a těžší než dřívější: rekrutské a daňové rozšířil na třídy, které dosud byly volné od státních břemen, na ‚volné lidi' a cholopy. Tak vzniká v zákonodárství nejasná idea *všeobecných povinností*, ne-li všech, tak mnohých stavů, která v svém dalším zpracování slibovala značnou změnu v společenském zřízení. V téže době nastal přelom i v zahraniční politice státu. Dosud jeho války na západě byly v podstatě obranné, měly za cíl navrátit země„ nedávno od ní odtržené nebo pokládané za jeho dávný majetek. Od Poltavy nabývají útočného charakteru, směřují k upevnění Petrem získaného převládání Ruska ve východní Evropě nebo k udržování evropské rovnováhy, jak elegantně se vyjadřovali ruští diplomaté. Od chvíle, kdy stát zahnul na tuto náročnou cestu, stálo to národ o mnoho více

ci, dovedli věc k polovině XIX. st. do toho, že její rozřešení se stalo požadavkem živelné nutnosti, obzvláště když Sevastopol udeřil po stojatých myslích. A tak průběh věcí v IV. období možno zobraziti v takové podobě: *tou měrou, jakou se zesilovalo napětí vnějšího obranného zápasu, komplikovaly se zvláštní státní povinnosti, ulehajíci na různé třídy společnosti, a tou měrou, jakou se obranný zápas proměňoval v útočný, vrchní společenské třídy byly zbavovány svých zvláštních povinnosti, které byly nahrazovány zvláštními stavovskými právy, a hromaděny na nižší třídy, ale tou měrou, jakou rostl pocit národní nespokojenosti nad takovou nerovností, počínala vláda pomýšleti na spravedlivější organisaci společnosti.* Vynasnažme se zapamatovati si právě vyložené schéma; v něm je obsažen podstatný význam zkoumaného období, klíč k vysvětlení jeho nejdůležitějších zjevů; toto schéma nám poslouží jako formule, jejímž odhalováním bude zaujato naše zkoumání IV. období.

Takový je pořádek zjevů IV. období a jejich vzájemný poměr. S tímto pořádkem je těsně spojen růst politického vědomí v ruské společnosti, hnutí pojmů, odhalujících se v těchto zjevech. Ke konci XVI. st. se moskevská říše zařídila, opatřila si obvyklé formy a nástroje státního života, měla svrchovanou moc, zákonodárství, ústřední a oblastní správu, značné prikazné úřednictvo, stále se množící společenské dělení, víc a více se rozčleňující, armádu, dokonce nejasnou myšlenku o národním zastupitelství; není jen pozorovati státních dluhů. Ale instituce samy sebou jsou jen formy: pro jejich úspěšné působení je nutný ještě obsah, jsou nutny formy, pomáhající jejich vykonavatelům, ujasniti si jejich

než dříve, a bez mohutného povznesení produktivních sil, vykonaného Petrem, národ by nebyl s úlohu, kterou měl hráti v Evropě. Po Petrovi vchází do vnitřního života státu ještě nová vážná podmínka. Pod nedůstojnými nástupci a nástupkyněmi Přetvořovatelovými se trůn zakolísal a hledal oporu ve společnosti, především v šlechtě. Zákonodárství, oplácejíc podporu, místo ideje všestavovských povinností, mihnuvší se za Petra, počalo vytrvale prováděti myšlenky o *zvláštních stavovských právech.* Šlechta se emancipuje, zbavuje se nejtěžší povinnosti závazné služby a nejen podržuje svá stará práva, ale získává i široká nová. Drobty těchto darů dostávají se také vyššímu obchodnictvu. Tak všemi výsadami a výhodami, jimiž mohla býti přenechána moc, obsypány byly jen vrcholky společnosti, kdežto na dolejšek uvalovali jen břemena a nedostatky. Kdyby národ trpělivě snesl takový pořádek, Rusko by vypadlo z počtu evropských zemí. Ale od poloviny XVIII. st. se v národní masse probouzí neklidné jitření zvláštního charakteru. Vzpourami bylo bohaté i XVII. st. a tehdy mířily proti vládě, bojarům, vévodům a prikazným lidem. Nyní nabývají sociálního zbarvení, jdou proti *pánům.* Sama pugačevština vystupovala pod legálním praporem, nesla s sebou ideu zákonné moci proti kateřinské usurpaci s jejími pomocníky-dvořany. Když se půda zatřásla pod nohami, ve vládnoucích sférách na podnět Kateřiny II. se vynořuje myšlenka na vyrovnání společnosti, na zmírnění nevolnického práva. Chmuříce se a ostýchajíce, prožívajíce jedny a tytéž plány a od panování do panování odkládajíce otázku, malomyslnými pokusy zlepšení, které neospravedlňovaly hlučný titul mo-

smysl a určení, jsou konečně nutny normy a mravy, určující jejich činnost. Všechno to se nepoddává najednou v hotové podobě, ale vypracovává se napjatou myšlenkou, těžkou, někdy bolestnou zkušeností. Moskevské státní instituce byly hotovy, když uhasínala stará dynastie; ale byly-li připraveny moskevské státní mysli k tomu, aby v nich vedly věci ve shodě s úkoly státu, v cílech národního blaha? Sečtěme, abych tak řekl, souhrn politického vědomí tehdejších moskevských lidí a proto připojíme k tomuto vědomí pokud možno nejprostší definici státu, abychom viděli, jakou měrou chápali základní nevyhnutelné prvky státního pořádku ve shodě s podstatou a úkoly státu. Tyto základní prvky jsou: *svrchovaná moc, národ, zákon a společné blaho.* Svrchovaná moc v moskevské říši, jak jsme viděli (hlava XXVI.), osvojila si v titulech a v pověstech několik povýšených určení; to však nebyly politické prerogativy, ale spíše slavnostní ornamenty nebo diplomatické předběžné nadšení na způsob *panovníka celé Rusi.* Ve všedním užívání, v každodenním obratu pojmů a vztahů vládla ještě stará údělná norma, která sloužila jako reální, historicky utvořený základ této moci a záležela v tom, že stát moskevského panovníka byl pokládán za jeho dědičnou državu, zděděný majetek. Nové politické pojmy, které se vnucovaly průběhem událostí, nepoddajné myšlení přizpůsobovalo této obvyklé normě. Moskevské sjednocení Velkoruska rodilo v myslích ideu národního ruského státu; ale tato idea, vší svou podstatou popírající dědičnou državu, vyjadřována byla v dřívějším schématu dědičné državy, nutící pokládati panovníka celé Rusi ne za svrchovaného panovníka ruského národa, ale jen za

dědičného hospodáře, územního vládce ruské země: ‚a celá ruská země od pradávna od našich prarodičů je naše dědičná država', tvrdil Ivan III. Politické myšlení se opožďovalo za územními zisky a dynastickými nároky, proměňujíc údělné předsudky v politická nedorozumění. A jiné prvky státního pořádku lomily se v tehdejším vědomí působením této anomalie, spojující v jedné bytosti svrchované moci dvě nesmiřitelné vlastnosti *cara a dědičného držitele.* Myšlenka o národě nesplynula ještě v tehdejším chápání s ideou státu. Stát chápali ne jako národní svaz, řízený svrchovanou mocí, ale jako panovníkovo hospodářství, v jehož složení vcházely s významem hospodářských oborů i třídy obyvatelstva, sídlícího na území panovníkovy državy. Proto národní blaho, cíl státu, podrobovalo se dynastickému zájmu pána země, a sám zákon měl charakter hospodářského zařízení, vycházejícího z moskevského kremlevského statku a ustanovujícího pořádek činnosti podřízené, hlavně oblastní správy a nejčastěji — pořádek konání různých státních povinností obyvateli. V moskevském zákonodárství do XVII. st. se nesetkáváme s ustanoveními, které by bylo možno uznat za základní zákony, určující složení a práva svrchované moci, základní práva a povinnosti občanů. Tak základní prvky státního pořádku nebyly ještě podporovány pojmy odpovídajícími jejich povaze. Formy státního zřízení, vytvářející se historicky, živelnou zákonností národního života, nenaplnily se ještě náležitým obsahem, ukázaly se býti vyššími než přítomné politické vědomí lidí, kteří v nich působili. V tom záleží také největší zájem zkoumaného období, abychom pozorovali, jak se v společenském vědomí

vypracovávají a do těchto forem vlévají nedostávající se jim pojmy, tvořící duši politického pořádku, jako kostra státu, jimi oživovaná a živená, ponenáhlu se proměňuje v státní organismus. Tehdy i vyložené mnou antinomie pozbudou své viditelné neslučitelnosti, nabudou svého historického objasnění.

Taková je řada faktů, které nám nastává prozkoumat, řada úkolů, které musíme rozřešit. Uvedené fakty nového období budeme pozorovati od onoho okamžiku, kdy na moskevský trůn usedá nová dynastie.

Ale dříve než to nastalo, zakusila moskevská říše strašný otřes, který zakolísal jejími nejhlubšími základy. Dal také první a bolestný náraz hnutí nových pojmů, chybějících státnímu pořádku, vybudovanému vymřelou dynastií. Tento otřes se udál v prvních letech XVIII. st. a je znám v naší historiografii pod jménem *nepokojů* nebo *nepokojné doby*, podle výrazu Kotošichinova. Rusové, kteří zažili tuto těžkou dobu, nazývali ji a zejména její poslední léta ‚velikou zhoubou moskevské říše'. Příznaky nepokojů počaly se projevovati ihned po smrti posledního cara staré dynastie, Fedora Ivanoviče; nepokoje přestávají od té doby, kdy zemské hodnosti, shromážděné v Moskvě na počátku r. 1613, zvolily na trůn předka nové dynastie, cara Michajila. To znamená, že nepokojnou dobou v našich dějinách možno nazvati 14—15 let od r. 1598 do r. 1613; 14 let v tomto období ‚zhroucení' ruské země počítá i vrstevník, správce Trojického Sergijova kláštera Avramij Palicyn, autor vypravování o obléhání Trojického Sergijova kláštera Poláky. Dříve než přijdeme k zkoumání IV. období, musíme se zastaviti u původu a vý-

znamu tohoto otřesu. Z čeho vznikly tyto nepokoje nebo tato ‚moskevská tragedie' (tragoedia moscovitica), jak se o nich vyjadřovali vrstevníci cizinci. Zde je fabule této tragedie.

Hrozný car Ivan Vasiljevič asi dva roky před svou smrtí, r. 1581, v jedné ze zlých chvil, které často ho přepadávaly, zbil svou snachu za to, že, jsouc těhotnou, při návštěvě tchánově v jejím pokoji, byla příliš prostě oblečena, simplici vecte induta, jak věc vysvětluje jesuita Ant. Possevino, který přijel do Moskvy tři měsíce po události a znal ji podle čerstvých stop. Manžel zbité, následník otcova trůnu, carevič Ivan zastal se uražené ženy, ale rozvášněný otec smutně dovednou ranou železné berly do hlavy na místě syna zabil. Car Ivan se div na mysli nepomátl z hoře po synovi, se zuřivým nářkem vyskakoval za nocí z postele, chtěl se zříci trůnu a vstoupit do kláštera; buď však jak buď, tento nešťastný případ zavinil, že nástupcem Hrozného se stal druhý syn jeho carevič Fedor.

Poučný zjev v dějinách staré moskevské dynastie představuje tento poslední její car Fedor. Kalitovo plémě, které vybudovalo moskevskou říši, vždy se vyznamenávalo podivuhodným uměním zpracovávati své životní věci, trpělo rodovým nadbytkem péče o pozemské, a totéž plémě vymírajíc zaskvělo se naprostým zřeknutím všeho pozemského, vymřelo carem Fedorem Ivanovičem, který podle výrazu vrstevníků po celý život se vyhýbal světskému shonu a obtěžování, pomýšleje jen na věci nebeské. Polský vyslanec Sapieha takto líčí Fedora: car je postavy malé, dosti vyzáblý, hlas má tichý, dokonce podlízavý, tvář prostomyslnou, rozum má skrovný nebo jak jsem slyšel od jiných a sám zpozoroval, nemá

žádný, neboť sedě za přijímání vyslanců na trůně, nepřestával se usmívat, kochaje se tu svým žezlem, tu říšským jablkem. Jiný vrstevník, Švéd Petr, ve svém vylíčení moskevské říše (1608 až 1611) také poznamenává, že car Fedor od přírody byl téměř zbaven úsudku, často běhal po kostelích vyzvánět a poslouchat mši. Otec mu to trpce vyčítal pravě, že se spíše podobá kostelníkovi než carovu synu. V těchto posudcích je nepochybně jakési zveličení, lze cítiti částečně karikaturu. Nábožná a k trůnu uctivá mysl ruských vrstevníků se pokoušela učiniti z cara Fedora známý jí a milovaný obraz náboženského horlení zvláštního druhu. Víme, jaký význam měla a jaké uctě se těšila v staré Rusi *pomatenost* pro Krista. Pomatený, *blahoslavený*, zříkal se všech životních blah, nejen tělesných, ale i duchovních pohodlí a pokušení, poct, slávy, úcty a příchylnosti se strany bližních. Nejen to, bojovně vyzýval tato blaha a pokušení: žebravý a bez přístřeší, chodě po ulicích bos, v hadrech, jednaje ne lidsky, jako mrzák, hovoře neslušící se řeči, opovrhuje všeobecně přijatou slušností, snažil se státi předmětem posměchu pro nerozumné a jako by se posmíval blahům, které lidé mají rádi a jichž si cení. V takové pokoře do sebeponížení stará Rus viděla praktické zpracování vznešeného přikázání o blahoslavenství chudých duchem, jimž náleží království Boží. Tato duchovní chudoba v osobě pomateného se jevila chodícím světským svědomím, lícem v živém obraze, odhalením lidských vášní a neřestí a užívala ve společnosti velikých práv, úplné svobody slova: mocní tohoto světa, velmožové i carové, sám Hrozný trpělivě poslouchali smělé posměšné nebo spílavé řeči blahoslaveného poulič-

ního tuláka, neodvažujíce se ho prstem dotknouti. I caru Fedorovi byla ruskými vrstevníky dodána tato obvyklá a oblíbená tvářnost: byl to v jejich očích blahoslavený na trůně, jeden z oněch chudých duchem, kterým náleží království nebeské, a ne pozemské, jež církev tak ráda zanášela do svých kalendářů, jako výčitku špinavým úmyslům a hříšným pokušením Rusů. ‚Blahoslaveně pomatený byl z lůna matky své a o nic jiného se nestaraje, kromě o duševní spasení': tak se vyjadřuje o Fedorovi vrstevník knížе I. M. Katyrev-Rostovskij, blízký dvoru. Podle vyjádření jiného vrstevníka bylo v caru Fedorovi mnišství spleteno s carstvím bez rozdvojení a jedno sloužilo druhému za ozdobu. Nazývali ho ‚posvěceným carem', shora určeným k svatosti, ke koruně nebeské. Zkrátka v cele nebo v jeskyni by byl car Fedor, podle výrazu Karamzinova, více na místě než na trůně. I v naší době se stal car Fedor předmětem poetického zpracování: tak je mu věnována druhá tragedie dramatické trilogie Alekšeje Tolstého. I zde vylíčení cara Fedora je velmi blízké jeho staroruskému obrazu; básník zřejmě kreslil podobiznu blaženého cara podle jeho staroruské letopisné ikony. Jemným rysem provedena podle této podobizny i náklonnost k dobromyslnému žertu, jímž staroruský blahoslavený zmiňoval svá drsná odhalení. Ale skrze vnější nábožnost, jíž bývali u cara Fedora pohnuti vrstevníci, jasně proniká u A. Tolstého mravní jemnost: je to *prorocký prosťáček*, který nevědomým, tajně ozářeným citem dovedl chápati věci, kterým nikdy neporozumí nejchytřejší lidé. Je mu smutno, když slyší o stranických rozporech, o nepřátelství stoupenců Borisa Godunova a knížete Šuj-

ského; rád by se dožil toho, až všichni budou toliko stoupenci Ruska, rád by smířil všechny nepřátele, a na Godunovovy pochybnosti o možnosti takového všestátního příměří vášnivě namítá:

Ne, oh ne!
Ty nerozumíš tomu, Borise!
Ty znej si — jakož umíš — carství vést;
v tom ty jsi zběhlý, zde však rozumím
víc já — zde třeba lidské srdce znát!...

Jinde praví témuž Godunovovi:

Jaký jsem já car?
Mne ve všech věcech zmásti, oklamat
nic není těžkého... Jen v jednom však
se nesklamu: když třeba mezi tím,
co bílé je neb černé, volit — pak
se nesklamu.*)

Nesluší se pouštěti se zřetele historický podklad poučných nebo poetických zobrazení historické osoby vrstevníky nebo pozdějšími spisovateli. Carevič Fedor vyrostl v Aleksandrovské slobodě, prostřed šerednosti a hrůz opričniny. Časně ráno ho otec, opat bláznovského slobodského kláštera, posílal na zvonici zvonit k jitřní mši. Narodiv se slabý z matky Anastasije Romanovny, která začala postonávat, rostl jako sirotek bez matky v odporném ovzduší opričniny a vyrostl jako nedochůdče malé postavy a bledých tváří, náchylné k vodnatelnosti, s nejistou, stařecky volnou chůzí pro předčasnou slabost v nohou. Tak líčí cara, když mu šlo na třicátý

*) Překlad F. Krska.

druhý rok, anglický vyslanec Fletcher, který ho viděl v letech 1588—89. V osobě cara Fedora vymírala dynastie zřejmě. Věčně se usmíval, ale neživotným úsměvem. Tímto smutným úsměvem, který jako by prosil o slitování a smilování, chránil se carevič od vrtošivého otcovského hněvu. Vypočítavý lítostivý výraz tváře časem, obzvláště po strašné smrti staršího bratra, silou zvyku se proměnil v bezděčný automatický úšklebek, s nímž také Fedor vstoupil na trůn. Pod otcovým útlakem pozbyl své vůle, ale navždy si zachoval naučený výraz otupělé pokornosti. Na trůně hledal člověka, který by se stal pánem jeho vůle: chytrý švagr Godunov opatrně se postavil na místo zběsilého otce.

Car Ivan umíraje slavnostně uznal svého ‚pokorou jatého' nástupce za neschopného správy státu a určil mu na pomoc vládní komisi, abych tak řekl, vladařství, skládající se z několika nejbližších velmožů. V první době po smrti Hrozného největší moci mezi vladaři požíval rodný strýc carův po matce Nikita Romanovič Jurjev; zanedlouho však nemoc a smrt jeho uvolnily cestu k moci druhému opatrovníku, švagrovi carovu, Borisu Godunovovi. Využívaje carovy povahy a podpory sestry-carevny, ponenáhlu zatlačil od věcí druhé vladaře a sám počal spravovat stát jménem zeťovým. Bylo by málo nazvati ho ministerským předsedou; byl to svého druhu diktátor, nebo, abych tak řekl, spoluvládce: car podle výrazu Kotošichinova učinil ho nad říší svou ve všech věcech vládcem, sám se oddav ‚pokoře a modlitbě'. Tak ohromný byl vliv Borisův na cara a na řízení státu. Podle slov zmíněného už knížete Katyreva-Rostovského, uchvátil takovou moc, ‚že i sám car ho ve

všem musil poslouchat'. Obklopil se carskou vážností, přijímal cizí vyslance se vznešeností a skvělostí skutečného potentáta, ‚nemenší úctou před carem byl poctíván od lidí'. Vládl rozumně a opatrně, a čtrnáctiletá vláda Fedorova byla pro stát dobou oddechu po pogromech a hrůzách opričniny. Smiloval se Bůh, píše týž vrstevník, nad lidmi svými a obdaroval je šťastnou dobou, dovolil carovi vládnouti tiše a bez bouří, a všechno pravoslavné křesťastvo se počalo utěšovat a žíti tiše a bez bouří. Zdařilá válka se Švédskem neporušila tuto všeobecnou náladu. Ale v Moskvě začaly kolovati nejneklidnější pověsti. Po caru Ivanovi zůstal mladší syn Dimitrij, jemuž otec podle starodávného zvyku moskevských panovníků dal malý úděl, město Uglič s újezdem. Na samém počátku vlády Fedorovy pro' uvarování dvorních intrik a vzrušení byl tento carevič se svými příbuznými po matce Nagými vzdálen z Moskvy. V Moskvě vypravovali, že tento sedmiletý Dimitrij, syn páté oddané ženy cara Ivana (nepočítajíc neoddané), tedy carevič pochybné zákonnosti s kanonického hlediska, bude se celý podobati otci z dob opričniny, a že tomuto careviči hrozí veliké nebezpečí se strany oněch lidí blízkých trůnu, kteří sami mají zálusk na trůn ve velmi pravděpodobném případě bezdětné smrti cara Fedora. A tu jako na ospravedlnění těchto řečí roznesla se r. 1591 po Moskvě zpráva, že údělný kníže Dimitrij byl za bílého dne zabit v Uglič, a že vrahové byli ihned ubiti vzbouřenými měšťany, takže nebylo od koho zvěděti údaje při vyšetřování. Vyšetřující komise, poslaná do Uglič s knížetem V. I. Šujským v čele, tajným nepřítelem a soupeřem Godunovovým, konala šetření nerozumně nebo

nesvědomitě, pečlivě se vyptávala na vedlejší podrobnosti a pozapomněla vyzvěděti nejvážnější okolnosti, nevyjasnila rozpory v údajích, vůbec strašně vyšetřování zapletla. Snažila se především přesvědčiti sebe i jiné, že carevič není zabit, ale zabil se sám v záchvatu padoucnice, padnuv na nůž, kterým si hrál s dětmi. Proto byli Ugličané přísně potrestáni za svévolné vypořádání s domnělými vrahy. Patriarcha Iov, Godunovův přítel, s jehož pomocí byl také před dvěma lety uveden na hodnost patriarchy, dostav takovou zprávu komise, prohlásil veřejně, že carevičova smrt se přihodila soudem Božím. Tím se věc zatím skončila. V lednu 1598 zemřel car Fedor. Po něm nezbyl nikdo z Kalitovy dynastie, kdo by se mohl ujmouti uprázdněného trůnu. Přisahali vdově nebožtíkově, carevně Ireně, ale vstoupila do kláštera. A tak dynastie vymřela ne čistě, ne svou smrtí. Zemský sněm za předsednictví téhož patriarchy Iova zvolil za cara vladaře Borisa Godunova.

Boris i na trůně vládl stejně rozumně a opatrně jako dříve, stoje u trůnu za cara Fedora. Svým původem náležel k velikému třebaže ne prvořadému bojarstvu. Godunovové byli mladší větev starodávného a vážného moskevského bojarského rodu, pocházejícího od mursy Četa, který odjel z hordy do Moskvy za Kality. Starší větev téhož rodu, Saburovové, zaujímali velmi vážné místo v moskevském bojarstvu; ale Godunovové se pozdvihli teprve nedávno, za panování Hrozného, a opričnina, zdá se, mnoho pomohla jejich povýšení. Boris byl za opričniny starosvatem na jedné z četných svateb cara Ivana; přitom byl zetěm Maljuty Skuratova Bělského, šéfa opričníků, a ženitba careviče Fe-

dora s Borisovou sestrou ještě více upevnila jeho položení u dvora. Před založením opričniny se v Bojarské dumě nesetkáváme s Godunovovými; objevují se v ní teprve od roku 1573; zato od smrti Hrozného se tam nahrnuli a vesměs ve vážných hodnostech bojarů a okolničí. Ale sám Boris nebyl uveden v seznamech opričníků a tím si nezadal v očích společnosti, která se na ně dívala jako na zavržené lidí, ‚kroměšniky'; tak vrstevníci si je dobírali, pohrávajíce si synonymy *oprič* a *kromě*. Boris zahájil vládu s velikým úspěchem, dokonce s leskem, a prvními činy na trůně vzbudil všeobecnou pochvalu. Současné životopisy svatých v kudrlinkách psaly o něm, že svou politikou vnitřní i zahraniční ‚tuze prozíravou moudrou vládu k národům projevil'. Nacházeli v něm ‚velemoudrý a velmi rozvážný rozum', nazývali ho mužem tuze podivuhodným a sladce mluvícím a budovatelským velmi, o svůj stát se velmi starajícím. S nadšením se vyjadřovali o zevnějšku a osobních vlastnostech carových, psali, že ‚nikdo z carských vládců mu nebyl podoben skvělostí tváře jeho a rozvážností rozumu jeho', třebaže s údivem pozorovali, že to byl v Rusku první panovník, který nedovedl číst, ‚literárního učení, od malička neznalý, jakož ani prostým písmenům nebyl zvyklý'. Uznávajíce však, že zevnějškem i rozumem nad všechny lidi vynikal a mnoho chvalitebného vykonal v státě, byl jasné mysli, milostivý a lidumilný, třebaže se nevyznal ve vojenských věcech, nacházeli v něm i některé nedostatky: kvetl ctnostmi a mohl by býti přirovnáván k starým carům, kdyby závist a zloba nezatemnily tyto ctnosti. Vyčítali mu nenasytnou touhu po moci a náklonnost důvěřivě

poslouchat klevetníky a bez výběru pronásledovat pomluvené lidi, za což také pykal. Pokládaje se za málo schopného k válečnictví a nedůvěřuje svým vévodům, vedl car Boris nerozhodnou, dvousmyslnou zahraniční politiku, nevyužil krutého nepřátelství Polska se Švédskem, což mu skýtalo možnost nabýti ve spolku se švédským králem od Polska Livonska. Hlavní jeho pozornost byla obrácena k uspořádání vnitřního pořádku ve státě, k ‚napravení všech věcí carství potřebných', dle výrazu klášterního správce A. Palycina, a v prvních 2 letech vlády, poznamenává klášterní správce, kvetlo Rusko všemi blahy. Car horlivě se staral o chudé a žebráky, zasypával je milostmi, ale krutě pronásledoval zlé lidi a takovými opatřeními získal ohromnou popularitu, ‚všem milý byl'. V uspořádání vnitřního státního pořádku projevoval dokonce neobyčejnou odvahu. Vykládaje dějiny sedláků z XVI. st. (hlava XXXVII.), měl jsem příležitost ukázati, že mínění o ustanovení nevolnictví sedláků Borisem Godunovem náleží mezi naše historické pohádky.. Naopak, Boris se chystal k opatření, které mělo upevniti svobodu a blahobyt sedláků; zřejmě chystal ukaz, který by přesně určil povinnosti a obroky sedláků ve prospěch statkářů. Byl to zákon, k němuž se neodhodlala ruská vláda až do osvobození nevolnických sedláků.

Tak začal vládnouti Boris. Avšak přes mnohaletou vládní zkušenost, přes milosti, které štědře udílel po vstupu na trůn všem třídám, přes vládní schopnosti, jimž se v něm podivovali, nebyla jeho popularita pevná. Boris náležel mezi ony nešťastné lidi, kteří i poutali k sobě, i odpuzovali od sebe, — poutali viditelnými vlastnostmi rozumu a talentu, odpuzovali neviditelnými, ale

cítěnými nedostatky srdce a svědomí. Dovedl vzbuditi údiv i uznalost, ale v nikom nevzbuzoval důvěru; vždy ho podezírali z licoměrnosti a potměšilosti a pokládali ho za všeho schopného. O tom není pochyby, strašná škola Hrozného, jíž prošel Godunov, položila na něho nevyhladitelnou smutnou pečeť. Ještě za cara Fedora u mnohých se utvořil na Borisa názor, jako na člověka rozumného a pracovitého, ale všeho schopného, nezastavujícího se před žádnými mravními obtížemi. Pozorní a nestranní pozorovatelé, jako písař Iv. Timofejev, autor zajímavých zápisek o nepokojné době, charakterisuje Borisa, od drsného odmítání přímo přechází k nadšeným chválám a jen nechápe, kde se u něho bralo všechno, co dělal dobrého, bylo-li to darem přírody nebo dílem silné vůle, která dovedla do času dovedně nosit kteroukoli masku. Tento ‚rabocar', car z otroků, zdál se jim býti záhadnou směsí dobra a zla, hráčem, u něhož misky na vahách svědomí neustále kolísaly. Při takovém názoru nebylo podezření ani nařčení, které by národní pověst nebyla hotova pověsit na jeho jméno. On i chána k Moskvě přivedl, i dobrého cara Fedora s jeho dcerou dítětem Fedosjí, svou rodnou neteří, umořil a dokonce vlastní sestru carevnu Aleksandru otrávil; i bývalý zemský car, polozapomenutý protekční úředník Hrozného Semjon Bekbulatovič, který v stáří oslepl, oslepen byl také tímto B. Godunovem; on také Moskvu zapálil ihned po ubití careviče Dimitrije, aby odpoutal pozornost carovu a společnosti sídelního města od uglického zločinu. B. Godunov se stal oblíbenou obětí všemožné politické klevety. Kdopak by, ne-li on, zabil také careviče Dimitrije? Tak rozhodla po-

věst, a tentokráte ne přímo. Neviditelná ústa roznesla po světě tuto pověst pro Borisa osudnou. Říkali, že není bez hříchu v této temné věci, že to on poslal vrahy k carevičovi, aby si proklestil cestu k trůnu. Současní letopisci vyprávěli o účasti Borisově ve věci, ovšem, podle pověstí a dohadů. Přímých důkazů ovšem neměli a nemohli míti: mocní lidé dovedou v podobných případech zastříti všechny stopy. Ale v letopisných vyprávěních není pletenice a rozporů, jichž je plno udání uglické vyšetřující komise. Letopisci správně chápali obtížné položení Borisa a jeho stranníků za cara Fedora: podněcovalo bíti, aby sám nebyl bit. Vždyť rod Nagých by se nesmiloval nad Godunovovými, kdyby vstoupil na trůn uglický carevič. Boris znamenitě věděl podle sebe, že lidé, kteří lezou k stupínkům trůnu, neradi jsou velkomyslní a nedovedou býti jimi. Jen jedním vzbuzují letopisci jakousi pochybnost: byla to neopatrná upřímnost, s jakou se u nich chová Boris. Uvalují na vládce nejen přímou a činnou účast, ale dokonce jakoby podnět ve věci: nezdařilé pokusy otrávití careviče, porady s příbuznými a spravedlivými o jiných prostředcích zprovoditi Dimitrije, nepodařená první volba vykonavatelů, smutek Borisův nad nezdarem, utěšování ho Klešninem, který slibuje vykonati jeho přání, — všechno to jsou podrobnosti, bez nichž, zdálo by se, mohly se obejíti lidé, kteří tak uvykli intrice. S takovým mistrem svého druhu, jako byl Klešnin, jenž byl za vše zavázán Borisovi a o němž vyšlo najevo, že byl hlavním vůdcem uglického zločinu, nemusil býti Boris tak upřímný: stačila průhledná narážka, mlčelivé důrazné gesto, aby byl pochopen. Za každých okolností je těžko předpokládati, že by

se tato věc dála bez vědomí Borisova, nastrojena byla jakousi přespříliš úslužnou rukou, která chtěla vyhověti Borisovi, uhadujíc jeho tajné myšlenky, a ještě více zabezpečiti položení své strany, která držela s Borisem. Uplynulo sedm let, — sedm klidných let vlády Borisovy. Doba začínala stírat uglickou skvrnu s Borisovovy osoby. Ale smrtí cara Fedora podezíravá národní pověst oživla. Proslýchalo se, že i zvolení Borisa za cara bylo nečisté, že Godunov, otráviv cara Fedora, dosáhl trůnu policejními úskoky, jež pověst zveličila v celou organisaci. Po všech čtvrtech Moskvy a po všech městech rozesláni byli agenti, dokonce mniši z různých klášterů, kteří podněcovali lid, aby prosil Borisa za cara ‚celým shromážděním'; dokonce carevna vdova horlivě pomáhala bratrovi tajně penězi a lstivými sliby, svádějíc střelecké důstojníky, aby pracovali ve prospěch Borisův. Pod hrozbou těžkého trestu za protivení policie v Moskvě sháněla lid k Novoděvičímu klášteru klaněti se a prositi jeptišku-carevnu, aby propůjčila carství svému bratrovi. Velmi četní komisaři dbali, aby toto národní klanění bylo prováděno s velikým nářkem a slzami, a mnozí, nemajíce slzy pohotově, natírali si oči slinami, aby se vyhnuli ranám komisařů. Když carevna přistupovala k oknu cely, aby se přesvědčila o všenárodním prošení a pláči, na znamení dané z cely všechen národ musil padati tváří k zemi; ty, již to neučinili nebo nechtěli učinit, komisaři ranami zezadu do šíje nutili klaněti se k zemi a všichni vstávajíce začali výti jako vlci. Zuřivým nářkem rozsedaly se útroby křičících, tváře rudly námahou, lidé si musili zacpávati uši před všeobecným křikem. To se opakovalo mnohokrát. Carevna, po-

hnuta podívanou na takovou oddanost národa, požehnala konečně bratra na carství. Trpkost tohoto vypravování, zveličeného možná, ostře vyjadřuje stupeň roztrpčení, které Godunov a jeho stoupenci se snažili vzbuditi k sobě ve společnosti. Konečně r. 1604 se rozšířila nejstrašnější pověst. Tři léta si už v Moskvě šeptali o neznámém člověku, který si říkal carevič Dimitrij. Nyní se rozšířila všeobecná zpráva, že Godunovovi agenti se v Uglič chybili, zabili nastavené dítě, kdežto skutečný carevič je živ a táhne z Litvy dobývati prarodičovského trůnu. Zakalily se při těchto zprávách mysli ruských lidí a počala se nepokojná doba. Car Boris zemřel na jaře r. 1605, rozechvěn úspěchy samozvance, který, ujav se v Moskvě vlády, zanedlouho byl zavražděn.

Tak se připravovala a počala nepokojná doba. Jak vidíte, byla způsobena dvěma příčinami: násilným a tajemným přerušením staré dynastie a potom dovedným jejím vzkříšením v osobě prvního samozvance. Násilné a tajemné přerušení dynastie bylo prvním nárazem k nepokojné době. Vyhynutí dynastie je ovšem neštěstí v dějinách monarchického státu; nikde však nebylo provázeno takovými ničivými následky jako u nás. Vymře dynastie, zvolí druhou a pořádek je obnoven; přitom se obyčejně neobjevují samozvanci, nebo objevivších se nevšímají si, a mizí sami sebou. Ale u nás šťastnou rukou prvního Lžidimitrije se stalo samozvanství chronickou nemocí státu: od těch dob div ne do konce XVIII. st. málokteré panování přešlo bez samozvance, a za Petra pro nedostatek takového národní pověst proměnila skutečného cara v samozvance. A tak ani vymření dynastie, ani objevení samo-

zvance nemohly by býti samy sebou dostatečnými příčinami nepokojné doby; byly nějaké jiné podmínky, které dodaly těmto událostem takové ničivé síly. Tyto skutečné příčiny nepokojné doby třeba hledati pod vnějšími důvody, které ji způsobily.

HLAVA ČTYŘICÁTÁ DRUHÁ.

Postupná účast všech tříd společnosti v nepokojné době. — Car Boris a bojarové. — Lžidimitrij I. a bojarové. — Car Vasilij a veliké bojarstvo. — Přísežná formule cara Vasilije a její význam. — Prostřední bojarstvo a šlechta sídelního města. — Smlouva z 4. února 1610 a moskevská smlouva ze 17. srpna 1610. — Jejich přirovnání. — Venkovská šlechta a zemské usnesení z 30. června 1611. Účast nižších tříd v nepokojích.

Skryté příčiny nepokojné doby se objevují při přehledu událostí nepokojů v jejich postupném rozvoji a vnitřní spojitosti. Vynikající zvláštností nepokojů se jeví to, že v nich postupně vystupují všechny třídy ruské společnosti a vystupují v témž pořádku, v jakém ležely v tehdejším složení ruské společnosti, jak byly rozloženy podle svého poměrného významu ve státě na sociální stupnici hodností. Na vrcholku této stupnice stálo bojarstvo: to také zahájilo nepokoje.

Car Boris zákonnou cestou zemské sněmovní volby vstoupil na trůn a mohl se státi zakladatelem nové dynastie jak svými osobními vlastnostmi, tak i svými politickými zásluhami. Ale bojarové, kteří mnoho vytrpěli za Hrozného, nyní za cara zvoleného z jejich středu nechtěli se spokojiti prostým obyčejem, na němž spočíval jejich politický význam za dřívější dynastie. Očekávali od Borisa pevnější zabezpečení tohoto významu, t. j. ohraničení jeho moci formálním aktem, ‚aby státu podle předepsané listiny kříž líbal', jak praví zpráva, která se nám zachovala z oné doby v papírech historika XVIII. st. Tatiščeva. Boris si počínal s obvyklou svou dvojakostí: dobře chápal mlčelivé očekávání bojarů, ale nechtěl ani ustoupit, ani přímo odmítnout, a

celá komedie jím podniknutá zatvrzelého odmítání nabízené moci byla jen úskokem mající za cíl vyhnouti se podmínkám, za nichž mu byla moc nabízena. Bojarové mlčeli očekávajíce, že Godunov sám s nimi zahovoří o těchto podmínkách, o líbání kříže, ale Boris mlčel a odmítal moc doufaje, že zemský sněm ho zvolí bez jakýchkoli podmínek. To byl Godunovův omyl, za který se svou rodinou krutě pykal. Dal tím ihned neobyčejně falešnou formulaci své moci. Měl se nejpevněji držeti svého významu zemského vyvolence, ale snažil se opříti o starou dynastii podle vymyšlených opatření závěti. Sněmovní usnesení směle ujišťuje, jako by Hrozný, svěřuje Borisovi svého syna Fedora, pravil: ‚po jeho skonu odkazuji ti carství toto.' Jako by Hrozný tušil i záhubu careviče Dimitrije, a bezdětnou smrt Fedorovu. A car Fedor umíraje jako by ‚svěřil carství své' témuž Borisovi. Všechny tyto výmysly jsou plodem přátelské horlivosti patriarchy Iova, který redigoval sněmovní usnesení. Boris nebyl dědičný držitel moskevského státu, ale národní vyvolenec, zahajoval zvláštní řadu carů s novým státním významem. Aby nebyl směšný a nenáviděný, musil se také jinak chovat, a ne parodovat vyhynulou dynastii s jejími údělnými zvyky a předsudky. Velicí bojarové s knížaty Šujskými v čele byli proti zvolení Borisovu obávajíce se, podle vyjádření letopiscova, že ‚bude lidi a je pronásledovati'. Bylo třeba rozptýliti tuto obavu, a nějakou dobu veliké bojarstvo, zdá se, to očekávalo. Jeden stoupenec cara Vasilije Šujského, který psal podle jeho vnuknutí, poznamenává, že velicí bojarové knížata Rjurikovičí, příbuzní podle rodoslovce dřívějších carů moskevských a důstojní jejich ná-

stupci, nechtěli voliti cara ze svého středu, a odevzdali tuto věc vůli národa, protože i tak byli za dřívějších carů velicí a slavní nejen v Rusku, ale i v dalekých zemích. Ale tuto vznešenost a slávu bylo třeba zabezpečit proti libovůli, která neuznává ani veliké, ani slavné, a toto zabezpečení se mohlo uskutečnit jen z obmezení moci zvoleného cara, což bojarové také očekávali. Boris měl se chopiti popudu v této věci, proměniv přitom zemský sněm z náhodného hodnostního shromáždění v stálou národní vládu, jehož idea už kvasila, jak jsme viděli (hlava XL), v moskevských myslích za Hrozného a jehož svolání žádal sám Boris, aby byl všenárodně zvolen. To by s ním smířilo opoziční bojarstvo a — kdo ví? — odvrátilo by neštěstí, které ho s rodinou i Rusko postihlo, učinivši ho předkem nové dynastie. Ale ‚potměšilý schytralec' při nedostatku politického vědomí přelstil sama sebe. Když bojarové uviděli, že jejich naděje jsou zklamány, že nový car je nakloněn vládnouti právě tak samovládně jako vládl Ivan Hrozný, rozhodli se tajně pracovat proti němu. Ruští vrstevníci přímo vysvětlují neštěstí Borisova nelibostí náčelníků hodností celé ruské země, od nichž mnoho zlověstných zel proti němu povstalo. Boris, tuše hluchý repot bojarů, učinil opatření, aby od sebe odvrátil jejich pletky: byla spletena složitá síť tajného policejního dozoru, v němž hlavní úlohu hráli bojarští cholopi, kteří udávali své pány, a zloději propuštění z vězení, kteří, bloudíce po moskevských ulicích, naslouchali, co se povídá o carovi, a chytali každého, kdo řekl neopatrné slovo. Udání a kleveta rychle se staly strašnými společenskými jízvami:

udávali na sebe navzájem lidé všech tříd, dokonce duchovní: členové rodin se báli navzájem mluvit; strašno bylo vysloviti jméno carovo — špeh zatkl a dopravil do vězení. Udání byla provázena nemilostí, mukami, popravami a pustošením domů. ‚Ani za jednoho panovníka takových neštěstí nebývalo', podle poznámky vrstevníků. S obzvláštním roztrpčením se Boris vrhl na významný bojarský kroužek s Romanovovými v čele, v nichž, jako v bratrancích cara Fedora, viděl své nepřátele a soky. Patero Nikitičů, jejich příbuzné a přátele s ženami, dětmi, sestrami, synovci rozptýlili po vzdálených koutech říše, a nejstaršího Nikitiče, budoucího patriarchu Filareta, přitom ještě dali do kláštera, právě jako jeho ženu. Konečně Boris docela zšílel, chtěl znáti domácí myšlenky, čísti v srdcích a hospodařit v cizím svědomí. Rozeslal všude zvláštní modlitbu, kterou musili ve všech domech při obědě odříkávat, když pili na zdraví cara a jeho rodiny. Čtouce tuto licoměrnou a chvástavou modlitbu, pronikáni jsme lítostí, jaká pomatenost se může zmocniti člověka, třebas to byl car. Všemi těmito opatřeními si Boris vytvořil nenávistné položení. Bojarské panstvo s odvěkými podáními skrylo se po dvorech, statcích a dalekých žalářích. Na jeho místo povylezli ze skulin neznámí Godunovové se soudruhy a jako závistivá tlupa obklopili trůn, naplnili dvůr. Na místo dynastie se postavilo příbuzenstvo, jehož hlavou byl zemský vyvolenec, který se proměnil v malomyslného policejního zbabělce. Ukryl se v paláci, zřídka vycházel k národu a nepřijímal sám prosby, jak to činili dřívější carové. Všechny podezíraje, muče se vzpomínkami a strachem, ukázal, že se všech bojí jako zloděj, který

se co chvíle bojí, že bude chycen, podle zdařilého vyjádření jednoho cizince, žijícího tehdy v Moskvě.

V hnízdě Borisem nejpronásledovanějšího bojarstva s Romanovovými v čele byla pravděpodobně vyseděna myšlenka o samozvanci. Obviňovali Poláky, že to oni nastrojili; ale byl jen upečen v polské peci, zadělán však byl v Moskvě. Nadarmo Boris, jakmile uslyšel o objevení Lžidimitrije, neřekl přímo bojarům, že to je jejich dílo, že oni nastrčili samozvance. Tento *neznámý kdosi,* jenž usedl za moskevský trůn po Borisovi, vzbuzuje veliký anekdotický zájem. Jeho osobnost dosud zůstává neznámou přes všechna úsilí učenců rozluštiti ji. Dlouho vládlo mínění, pocházející od samého Borisa, že to byl syn galického drobného šlechtice Jurij Otrepjev, v mnišství Grigorij. Nebudu vypravovat o dobrodružstvích tohoto člověka, dostatečně vám známých. Připomenu jen, že v Moskvě sloužil jako cholop u bojarů Romanovových a u knížete Čerkasského, potom vstoupil do kláštera, pro sčetlost a sestavení pochvaly moskevským divotvorcům byl vzat k patriarchovi jako písař knih a zde pojednou z ničeho nic počal říkati, že třebas bude i carem v Moskvě. Měl za to býti uzavřen v dalekém klášteře; ale nějací mocní lidé ho ukryli a Grigorij prchl do Litvy právě tehdy, kdy romanovský kroužek byl uvržen v nemilost. Ten, jenž v Polsku se nazval carevičem Dimitrijem, přiznával se, že jeho protektorem byl V. Ščelkalov, veliký písař, který byl také pronásledován Godunovem. Těžko říci, byl-li prvním samozvancem tento Grigorij, nebo někdo jiný, což je ostatně méně pravděpodobné. Ale pro nás není důležitá osobnost samozvance, ale jeho

maska, úloha, kterou sehrál. Na trůně moskevských panovníků byl nebývalým zjevem. Mladý člověk, postavy podprůměrné, nehezký, nazrzlý, neobratný, se smutně zamyšleným výrazem tváře, ve svém zevnějšku vůbec nejevil svou duchovní povahu: bohatě nadán, smělé mysli, která v Bojarské dumě lehce řešila nejobtížnější otázky, živého, dokonce ohnivého temperamentu, který v nebezpečných chvílích povznášel jeho chrabrost k neohroženosti, byl mistr řeči, projevoval také dosti rozmanité vědění. Naprosto změnil škrobený pořádek života starých moskevských panovníků a jejich těžký, tísnivý vztah k lidem, porušoval drahé obyčeje posvátné moskevské minulosti, nespal po obědě, nechodil do lázně, se všemi zacházel prostě, družně, ne po carsku. Ihned se projevil horlivým vladařem, vyhýbal se krutosti, sám vnikal ve všechno, každý den býval v Bojarské dumě, sám učil válečníky. Svým způsobem jednání nabyl široké a mocné příchylnosti v národě, třebaže v Moskvě ten neb onen podezíral a otevřeně ho usvědčoval ze samozvanství. Jeho nejlepší a nejoddanější služebník P. F. Basmanov potají se přiznával cizincům, že car není synem Ivana Hrozného, ale uznávají ho za cara proto, že mu přisahali, a proto ještě, že lepšího cara nyní ani nenajdou. Ale sám Lžidimitrij se díval na sebe docela jinak: choval se jako zákonný, rozený car, naprosto přesvědčený o svém carském původu; nikdo z lidí, kteří ho blízko znali, nezpozoroval na jeho tváři ani nejmenší vrásku pochybnosti o tom. Byl přesvědčen, že i celá země se na něho dívá právě tak. Věc o knížatech Šujských, kteří rozšířili pověsti o jeho samozvanství, svou osobní věc, odevzdal soudu celé země a proto svolal

zemský sněm, první sněm, který se přiblížil typu národního zastupitelstva, s volenými od všech hodností nebo stavů. Rozsudek smrti, vynesený tímto sněmem, změnil Lžidimitrij na vyhnanství, ale povolal vypovězené zpět a vrátil jim bojarství. Car, uznávající sebe za podvodníka, který ukradl moc, sotva by si počínal tak odvážně a důvěřivě, a Boris Godunov v podobném případě jistě by se vypořádal s přistiženými soukromě v mučírně, a potom by je umořil po žalářích. Ale jak se v Lžidimitrijovi utvářil takový názor na sebe, to zůstává záhadou právě tak historickou jako psychologickou. Buď jak buď, nevytrval na trůně, protože nesplnil bojarská očekávání. Nechtěl býti nástrojem v rukou bojarů, působil příliš samostatně, rozvíjel své zvláštní politické plány, v zahraniční politice dokonce velmi smělé a široké, snažil se pozdvihnouti proti Turkům a Tatarům všechny katolické státy s pravoslavným Ruskem v čele. Občas dával svým rádcům v dumě najevo, že nic neviděli, ničemu se neučili, že by měli jezditi za hranice pro vzdělání; ale činil to zdvořile, neurážlivě. Nejmrzutější bylo pro vznešené bojary, že se k trůnu přiblížilo domněle neurozené příbuzenstvo carovo a to, že projevil slabost k cizincům, obzvláště ke katolíkům. V Bojarské dumě zároveň s jedním knížetem Mstislavským, dvěma knížaty Šujskými a jedním knížetem Golicynem v hodnosti bojarů sedělo celých patero jakýchsi Nagých, a mezi okolničími byli tři bývalí písaři. Ještě více pobuřovali nejen bojary, ale i všechny Moskvany svévolní a bezuzdní Poláci, jimiž nový car zaplavil Moskvu. V zápiscích polského hejtmana Žolkiewského, který se činně účastnil moskevských věcí nepokojné doby, vypravována je jedna neveliká

scéna, která se odehrála v Krakově a výrazně líčí položení věcí v Moskvě. Na samém počátku r. 1606 přijel tam od Lžidimitrije vyslanec Bezobrazov, aby podal králi zprávu o vstupu nového cara na moskevský trůn. Když Bezobrazov vykonal náležitě své poslání, mrkl na kancléře na znamení toho, že by si s ním rád pohovořil o samotě, a tomu, jenž byl určen vyslechnouti ho, oznámil vzkaz daný mu knížaty Šujskými a Golicynovými — pokárati krále za to, že jim dal za cara člověka nízkého a lehkomyslného, krutého, nevázaného hýřila, nehodného zaujímati moskevský trůn a nedovedoucího slušně zacházeti s bojary: nevědí, jak se ho zbaviti, a už jsou raději ochotni uznati za svého cara královice Vladislava. Je zřejmo, že vysoká šlechta v Moskvě podnikala něco proti Lžidimitrijovi a jen se bála, aby se král nezastal svého chráněnce. Svými zvyky a výstředností, obzvláště lehkým poměrem ke všem bojarům, jednotlivými skutky a opatřeními, zahraničními styky podněcoval Lžidimitrij proti sobě v různých vrstvách moskevské společnosti množství předhůzek a nespokojeností, ačkoliv mimo sídelní město, v národních masách jeho popularita znatelně neoslábla. Avšak hlavní příčina jeho pádu byla jiná. Vyslovil ji strůjce bojarského spiknutí, které se utvořilo proti samozvanci, kníže V. I. Šujskij. Na shromáždění spiklenců v předvečer povstání upřímně prohlásil, že uznal Lžidimitrije jen proto, aby se zbavil Godunova. Velicí bojarové musili stvořiti samozvance, aby svrhli Godunova, a potom svrhli i samozvance, aby otevřeli cestu k trůnu jednomu ze svého středu. Také tak učinili, jenže si přitom rozdělili práci mezi sebe: romanovský kroužek vykonal první věc, kdežto titulovaný

kroužek s knížetem V. I. Šujským v čele vykonal druhý akt. Tito i oni bojarové viděli v samozvanci svou nastrojenou loutku, kterou, podrževše do času na trůně, vyhodili potom na zádvoří. Spiklenci však se nespoléhali na úspěch povstání bez klamu. Ze všeho nejvíce reptali na samozvance k vůli Polákům; avšak bojarové se neodvažovali vzbouřiti národ proti Lžidimitrijovi a proti Polákům společně, ale rozdělili obě strany, a 17. května 1606 vedli národ do Kremlu s křikem: ‚Poláci bijí bojary a panovníka'. Jejich cílem bylo obklopiti Lžidimitrije jako na ochranu a zabíti ho.

Po carovi-samozvanci vstoupil na trůn kníže V. I. Šujskij, car-spiklenec. Byl to starší 54letý bojar neveliké postavy, nevzhledný, krátkozraký, člověk nehloupý, ale spíše chytrý než rozumný, nemožně prolhaný a plný intrik, který prošel vodou i ohněm, který viděl popraviště a neokusil ho jen z milosti samozvance, proti němuž potají pracoval, veliký milovník našeptavačů a velmi se bojící čarodějů. Svou vládu zahájil řadou listin, vyhlášených po celém státu, a v každém z těchto manifestů byla obsažena aspoň jedna lež. Tak v zápisu, na nějž přisahal, psal: ‚ráčil kříž líbati na to, že nikoho smrti neodevzdá, dokud ho nerozsoudí skutečným soudem s bojary svými.' Ve skutečnosti, jak ihned uvidíme, líbaje kříž, říkal něco docela jiného. V druhé listině, psané jménem bojarů a různých hodností lidí, čteme, že po svržení Grišky Otrepjeva Posvěcený sněm, bojarové a všelicí lidé volili panovníka ‚celou moskevskou říší' a zvolili knížete Vasilije Ivanoviče, celé Rusi samovládce. Akt mluví jasně o sněmovním zvolení carově; ale takového zvolení nebylo. Ovšem, po svržení samozvance boja-

rové uvažovali, jak by se dohodli s celou zemí a povolali do Moskvy z měst všeliké lidi, aby ‚podle rady zvolili panovníka takového, který by všem byl milý.' Ale kníže Vasilij se bál městských, venkovských voličů a sám radil obejíti se bez zemského sněmu. Uznali ho za cara potají nemnozí stoupenci z velikého titulovaného bojarstva, a na Krasném náměstí jeho jméno vyvolal dav Moskvanů mu oddaných, které vzbouřil proti samozvanci a Polákům; dokonce ani v Moskvě, podle letopisce, mnozí o té věci nevěděli. V třetí listině svým jménem nový car se neštítil lživého nebo podvrženého polského udání o samozvancově úmyslu pobíti všechny bojary, a všechny pravoslavné křesťany obrátit na lutherskou a latinskou víru. Nicméně vstup knížete Vasilije na trůn utvořil období v našich politických dějinách. Vstupuje na trůn obmezil svou moc, a podmínky tohoto omezení oficielně vyložil v zápisu po oblastech rozeslaném, na který při vstupu na trůn přisahal.

Zápis je příliš sevřený, nejasný, působí dojmem náčrtku. Na jeho konci se car přísežně zavazuje všem pravoslavným křesťanům, že se bude souditi ‚skutečným spravedlivým soudem', podle zákona, a ne podle náhledu. Ve výkladu zápisu je tato podmínka poněkud rozvedena. Věci o nejtěžších zločinech, trestaných smrtí a konfiskací majetku zločincova, zavazuje se car vykonávati za každých okolností ‚s bojary svými', t. j. s dumou, a přitom se zříká práva konfiskovati majetek bratří a rodiny zločincovy, nezúčastnivších se zločinu. Hned poté car pokračuje: ‚a ani udání lživých nebudu poslouchat, ale vyhledávat všelikým vyšetřováním napevno a stavět tváří v tvář', a za lživé udání podle vyše-

tření trestat podle viny, způsobené pomluvenému. Jde zde jakoby o skutky méně zločinné, které byly vyšetřovány jen carem, bez dumy, a přesněji je určován pojem skutečného soudu. Tak zápis zřejmě rozlišuje dva druhy vyššího soudu: soud cara s dumou a soud carův v jedné osobě. Zápis se končí podmínkou zvláštního druhu: car se zavazuje ‚bez viny nikoho v nemilost nevrhati'. Nemilost panovníkova dopadala na sloužící lidi, kteří něčím vzbudili jeho nelibost. Doprovázena byla služebními ztrátami odpovídajícími nesprávnosti v nemilost upadšího nebo panovníkově nespokojenosti, dočasným vzdálením od dvora, od ‚přejasných očí' panovníkových, snížením hodnosti nebo úřadu, dokonce majetkovým trestem, odebráním poměstí nebo městského dvorce. Zde působil panovník ne už soudní, ale disciplinární mocí, která ochraňovala zájmy a pořádek služby. Jako výraz hospodářské vůle panovníkovy nepotřebovala nemilost ospravedlnění a za staromoskevské úrovně lidskosti nabývala někdy forem divoké libovůle, proměňujíc se z disciplinárního opatření v trest za prosté zločiny: za Hrozného pouhá pochybnost o oddanosti služební povinnosti mohla přivésti v nemilost upadšího na popraviště. Car Vasilij dal smělý slib, který potom ovšem nesplnil, vrhati v nemilost jen za skutek, za vinu, ale pro vyšetření viny bylo třeba ustaviti zvláštní disciplinární řízení.

Zápis, jak vidíte, je velmi jednostranný. Všechny závazky, které na sebe vzal car Vasilij podle tohoto zápisu, směřovaly výhradně k ochránění osobního i majetkového bezpečí poddaných od libovůle shora, ale netýkaly se přímo povšechných základů státního pořádku, neměnily a

dokonce neurčovaly přesněji význam, kompetenci a vzájemný vztah cara a vyšších vládních institucí. Carská moc byla obmezována radou bojarů, s níž společně působila i dříve; ale toto obmezení vázalo cara jen v soudních věcech, v poměru k jednotlivým osobám. Ostatně původ přísežného zápisu byl složitější než jeho obsah: měl svou zákulisní historii. Letopisec vypravuje, že car Vasilij ihned po svém prohlášení šel do Uspenského chrámu a začal tam hovořit, co od počátku věků nebylo v moskevské říši zvykem: ‚líbám kříž *celé zemi* na to, že *bez sněmu* nic zlého nikomu neučiním.' Bojarové a všichni lidé říkali caru, aby *na to* kříž nelíbal, protože v moskevské říši to nebylo zavedeno; ale car nikoho neposlechl. Vasilijův skutek zdál se býti bojarům revolučním kouskem: car zval k účasti ve svém carském soudním řízení ne Bojarskou dumu, dávnou spolupracovnici panovníků ve věcech soudu a správy, ale zemský sněm, nedávnou instituci, zřídka svolávanou, aby posuzovala mimořádné otázky státního života. V tomto kousku spatřili nebývalou novotu, pokus postaviti sněm na místo dumy, přemístiti těžisko státního života z bojarského středu v národní zastupitelství. Vládnouti se zemským sněmem se rozhodl car, který se bál vystoupiti na trůn s jeho pomocí. Ale i car Vasilij věděl, co činil. Zavázav se druhům v předvečer povstání proti samozvanci vládnouti ‚podle všeobecné rady' s nimi, podvržen zemi kroužkem urozených bojarů, jevil se carem bojarským, strannickým, nuceným dívati se cizíma očima. Bylo přirozeno, že hledal zemskou oporu pro svou nekorektní moc a v zemském sněmu doufal najíti protiváhu Bojarské dumě. Přísežně se zavazuje před celou zemí, že nebude

trestat bez sněmu, spoléhal se, že se zbaví bojarského poručnictví, že se stane zemským carem a obmezí svou moc institucí, tomu nezvyklou, t. j. osvobodí ji od všelikého skutečného obmezení. Přísežný zápis v oné podobě, v jaké byl veřejně prohlášen, jeví se ovocem úmluvy carovy s bojary. Podle předběžné neveřejné úmluvy dělil se car o svou moc s bojary ve všech věcech zákonodárných, správy a soudu. Uhájivše své dumy proti zemskému sněmu, bojarové nenaléhali na veřejné prohlášení všech ústupků, jež vynutili na carovi: nebylo by to od nich ani rozumné prohlašovati celé společnosti, jak čistě se jim podařilo oškubati svého starého kohouta. Přísežný zápis horlivě zdůrazňoval význam Bojarské dumy jen jako zplnomocněné spolupracovnice carovy ve věcech vyššího soudu. Tehdy vyšší bojarstvo jen toho potřebovalo. Jako vládní třída dělila se o moc s panovníky po celé XVI. st., ale jednotlivé osoby z jejich prostředí mnoho trpěly od libovůle svrchované moci za carů Ivana a Borisa. Nyní, využívajíc příležitosti, spěchalo bojarstvo odstraniti tuto libovůli, ochrániti soukromých osob, t. j. samých sebe, od opakování běd, které zakusili, zavázavši cara povolávati k účasti v politickém soudu Bojarskou dumu, jsouc přesvědčeno, že vládní moc i v budoucnu zůstane v jeho rukou silou zvyku.

Při vší své neúplnosti je zápis cara Vasilije nový, dosud nebývalý akt v moskevském státním právu: je to první pokus vybudovati státní pořádek na základě formálně obmezené svrchované moci. Do složení této moci zaváděl se prvek, nebo přesněji akt, který docela změnil její povahu a postavení. Nejen že car Vasilij obmezil svou moc: přísahou na kříž ještě upevnil její ob-

mezení a jevil se nejen voleným, ale i přísežným carem. Přísaha odmítala v samé podstatě osobní moc cara dřívější dynastie, která se utvořila z údělných vztahů panovníka-hospodáře: což hospodáři přisahají svým sluhům a podnájemníkům? Zároveň s tím zříkal se car Vasilij tří prerogativů, v nichž nejzřejměji se projevovala tato osobní moc carova. Byly to: 1. ‚nemilost bez viny', carská nemilost bez dostatečného důvodu, podle osobního náhledu; 2. konfiskace majetku rodině a příbuzenstvu zločincovu, které se neúčastnily zločinu — zřeknutím tohoto práva rušilo se staré zavedení politické odpovědnosti rodu za příslušníky jeho; konečně 3. mimořádný vyšetřující policejní soud podle udání s mukami a pomluvami, ale bez konfrontací, svědeckých výpovědí a jiných prostředků normálního procesu. Tyto prerogativy tvořily podstatný obsah moci moskevského panovníka, vyjádřený výroky děda a vnuka, slovy Ivana III.: *komu chci, tomu i dám knížecí vládu* a slovy Ivana IV.: *je nám volno prokazovati milosti svým cholopům i trestati je nám jest volno.* Vasilij Šujskij, přísežně se sebe střásaje tyto prerogativy, proměňoval se z panovníka cholopů v spravedlivého cara poddaných, vládnoucího podle zákonů.

Ale bojarstvo jako vládní třída nevystupovalo po dobu nepokojné doby jednomyslně, rozštěpilo se na dvě vrstvy: od prvořadého panstva znatelně se odděluje prostřední bojarstvo, k němuž se připojuje šlechta sídelního města a prikazní pracovníci, písaři. Tato druhá vrstva vládnoucí třídy činně se vměšuje do nepokojů od doby, kdy Vasilij vstoupil na trůn. V jejím středu byl také vypracován druhý plán státního zřízení, také založený na obmezení svrchované moci, ale

mnohem šíře zaujímající politické vztahy proti přísežnému zápisu cara Vasilije. Akt, v němž byl vyložen tento plán, sestaven byl za těchto okolností. Carem Vasilijem byl málokdo spokojen. Hlavními příčinami nespokojenosti byla nekorektní cesta V. Šujského k trůnu a jeho závislost na kroužku bojarů, kteří ho zvolili a pohrávali si jím jako dítětem, podle vyjádření vrstevníkova. Byli nespokojeni skutečným carem — je tedy třeba samozvance: samozvanství se stávalo stereotypní formou ruského politického myšlení, do níž se odlévala každá společenská nespokojenost. A pověsti o zachránění Lžidimitrije I., t. j. o druhém samozvanci, šířily se hned od první chvíle panování Vasilijova, když po druhém Lžidimitrijovi nebylo ještě ani potuchy. Ve jménu tohoto přízraku už r. 1606 povstaly proti Vasilijovi Severní země a zaokská města s Putivlem, Tulou a Rjazaní v čele. Buřiči, poraženi u Moskvy carskými vojsky, skryli se v Tule a odtud se obrátili k panu Mniszkovi do jeho dílny ruského samozvanství s prosbou, aby jim poslal jakéhokoli člověka s jménem careviče Dimitrije. Lžidimitrij II. se konečně našel a posílen polskolitevskými a kozáckými oddíly stál v létě 1608 ve vsi Tušině u Moskvy, uváděje pod svou zlodějskou ruku samu dřeň moskevské říše, meziříčí Oky a Volhy. Mezinárodní vztahy ještě více komplikovaly průběh moskevských věcí. Zmínil jsem se už o nepřátelství, jaké bylo tehdy mezi Švédskem a Polskem pro to, že volenému králi polskému Zikmundovi vzal dědičný švédský trůn jeho strýc Karel IX. Protože druhého samozvance, třebaže neveřejně, ale dosti zjevně podporovala polská vláda, tu se car Vasilij obrátil o pomoc proti tušinským ke Karlu IX. Vyjed-

návání, vedené carovým synovcem, knížetem Skopinem-Šujským, skončilo se vysláním pomocného švédského oddílu pod velením generála Delagardie, za což car Vasilij musil uzavříti věčný spolek se Švédskem proti Polsku a svoliti k jiným těžkým ústupkům. Na takovou přímou výzvu odpověděl Zikmund zjevnou roztržkou s Moskvou a na podzim r. 1609 oblehl Smolensk. V tušinském táboru samozvancově sloužilo mnoho Poláků pod hlavním vedením knížete Rozińského, který byl hejtmanem v tušinském stanu. Cařík, opovrhovaný a urážený svými polskými spojenci, v mužických šatech a na hnojných saních unikl do Kalugy zpod bedlivého dozoru, pod jakým ho drželi v Tušině. Poté Rozíński se dohodl s králem, který zval jeho Poláky k sobě ke Smolensku. Ruští tušinští musili následovati jeho příkladu a zvolili posly k vyjednávání se Zikmundem o zvolení jeho syna Vladislava na moskevský trůn. Poselstvo se skládalo z bojara Mich. Gl. Saltykova, z několika šlechticů majících hodnost sídelního města a z půltuctu velikých písařů moskevských prikazů. V tomto poselstvu se nesetkáváme ani s jedním vynikajícím jménem. Ale ve většině to byli lidé ne chudých rodů. Osobní ctižádostí nebo všeobecným zmatkem vrženi v buřičský poloruský polopolský tušinský stan, přece se chopili úlohy zástupců moskevské říše, ruské země. Byla to s jejich strany usurpace, která jim neskýtala žádného práva na zemské přiznání jejich fiktivních plných mocí. Nezbavuje to však jejich věci historického významu. Styk s Poláky, seznámení s jejich svobodnými pojmy a mravy rozšířilo politický obzor těchto ruských dobrodruhů, i dali králi za podmínku zvolení jeho syna za cara nejen zacho-

vání starých práv a svobod moskevského národa, ale i připojení nových, jichž tento národ ještě neužíval. Ale týž styk, pokoušeje Moskvany podívanou na cizí svobody, zostřoval v nich cit náboženských a národních nebezpečenství, jež přinášela s sebou: Saltykov zaplakal, když mluvil před králem o zachování pravoslaví. Tento dvojitý podnět se projevil v obezřetnostech, jimiž tušinští poslové se snažili zabezpečiti svou vlast od moci z ciziny povolávané, cizí víry a cizího plemene.

Ani v jednom aktě nepokojné doby nedosahuje ruská politická myšlenka takového napětí, jako ve smlouvě M. Saltykova a jeho druhů s králem Zikmundem. Tato smlouva, uzavřená 4. února 1610 u Smolenska, vykládala podmínky, za nichž tušinští zplnomocněnci uznávali za moskevského cara kraleviče Vladislava. Tento politický dokument představuje dosti vypracovaný plán státního zřízení. Formuluje především práva a výhody celého moskevského národa a jeho jednotlivých tříd, za druhé ustanovuje pořádek vyšší správy. Ve smlouvě především je zabezpečena nedotknutelnost ruské pravoslavné víry, a potom se určují práva celého národa a jeho jednotlivých tříd. Práva, ochraňující osobní svobodu každého poddaného od libovůle moci, jsou zde zpracována mnohem všestranněji než v zápisu cara Vasilije. Možno říci, že sama idea osobních práv, tak málo znatelná u nás dříve, ve smlouvě z 4. února po prvé vystupuje s obrysy poněkud určitými. Všichni jsou souzeni podle zákona, nikdo není trestán bez soudu. Na této podmínce trvá smlouva s obzvláštním důrazem, opětovně žádajíc, aby bez vyšetření viny a bez rozsudku soudu „s bojary všemi" nikdo nebyl trestán. Je

viděti, že zvyk vypořádati se bez soudu a vyšetřování byl obzvláště bolestným neduhem státního organismu, z něhož chtěli vyléčiti moc pokud možno radikálně. Podle smlouvy, jako podle zápisu cara Vasilije, odpovědnost za vinu politického zločince nepadá na jeho nevinné bratry, ženu a děti, nevede ke konfiskaci jejich majetku. Naprostou novotou překvapují dvě jiné podmínky, týkající se osobních práv: lidi velikých hodností bez viny neponižovati, lidi malých hodností podle zásluh povyšovat; každému z národa moskevského je svobodno pro vědu jezditi do jiných států křesťanských, a panovník nebude za to odnímati majetek. Mihla se dokonce myšlenka o snášelivosti ve víře, o svobodě svědomí. Smlouva zavazuje krále a jeho syna nikoho neodváděti od řecké víry do římské ani v žádnou jinou, protože víra je dar Boží a ani násilím převraceti ani pronásledovati za víru se nesluší: Rusovi je volno držeti se ruské víry. Polákovi polské. V určení stavovských práv projevili tušinští poslové méně svobodomyslnosti a spravedlnosti. Smlouva zavazuje zachovávati a rozšiřovati podle zásluh práva a výsady duchovenstva, dumských a prikazných lidí, šlechticů ze sídelního města i z měst venkovských i dětí bojarských, dílem i lidí obchodních. Ale ‚mužíkům sedlákům' král nedovoluje přechod ani z Rusi na Litvu, ani z Litvy na Rus, a právě tak i mezi ruskými lidmi všelikých hodností, t. j. mezi statkáři. Cholopi zůstanou v dřívější závislosti na pánech, a svobodu jim panovník nebude dávat. Smlouva, řekli jsme, ustanovuje pořádek svrchované správy. Panovník dělí se o svou moc s dvěma institucemi, zemským sněmem a Bojarskou dumou. Protože Bojarská duma celá vešla v složení zemského sně-

mu, tu tento v moskevské redakci smlouvy z 4. února, o níž nyní promluvíme, nazývá se *dumou bojarů a celé země*. Ve smlouvě po prvé se vymezuje politická kompetence této i oné instituce. Význam zemského sněmu je určován dvěma funkcemi. Především opravení nebo doplnění soudního obyčeje, jakož i zákoníku, závisí na ‚bojarech a celé zemi', a panovník se s tím shoduje. Obyčej a moskevský zákoník, podle nichž bylo tehdy vykonáváno moskevské soudnictví, měly moc základních zákonů. To znamená, že zemskému sněmu přidávala smlouva ustavující autoritu. Jemu také náležel zákonodárný podnět: jestliže patriarcha s Posvěceným sněmem, Bojarská duma a lidé všech hodností budou prositi panovníka za předměty, jichž smlouva nepředvídala, na panovníkovi je, aby podnícené otázky rozhodoval s Posvěceným sněmem, bojary a s celou zemí ‚podle obyčeje moskevské říše'. Bojarská duma má zákonodárnou moc: zároveň s ní vede panovník běžné zákonodárství, vydává obyčejné zákony. Věci o daních, o platech sloužících lidí, o jejich poměstích a dědičných državách rozhoduje panovník s bojary a dumskými lidmi; bez souhlasu dumy nezavádí panovník nové daně a vůbec žádné změny v daních, ustanovených dřívějšími panovníky. Dumě náleží i vyšší soudní moc; bez vyšetřování a bez soudu se všemi bojary nesmí panovník nikoho trestat, cti zbavovat, do vyhnanství posílat, v hodnostech ponižovat. I zde smlouva důrazně opakuje, že všechny tyto věci, jakož i věci o dědictvích po bezdětně zemřelých, musí panovník konati podle usnesení a rady bojarů a dumských lidí, a bez dumy a usnesení bojarů takové věci nevyřizovat.

Smlouva z 4. února byla dílem strany nebo

třídy, dokonce několika středních tříd, hlavně šlechty sídelního města a písařstva. Ale průběh událostí jí poskytl širší význam. Synovec cara Vasilije kníže M. V. Skopin-Šujskij se švédským pomocným oddílem očistil od tušinských severní města a v březnu 1610 vstoupil do Moskvy. Mladý nadaný vévoda byl v národě touženým nástupcem starého bezdětného strýce. Náhle však zemřel. Carovo vojsko, vyslané proti Zikmundovi k Smolensku, bylo poraženo u Klušina polským hejtmanem Žolkiewským. Tehdy šlechtici se Zacharem Ljapunovem v čele svrhli cara Vasilije s trůnu a zavřeli do kláštera. Moskva přisahala Bojarské dumě jako zatímní vládě. Bojarské dumě bylo voliti mezi dvěma spoluuchazeči o trůn, Vladislavem, jehož uznání žádal Žolkiewski, který přitáhl k Moskvě, a samozvancem, který také přitáhl k sídelnímu městu spoléhaje se, že prostý lid moskevský mu bude nakloněn. Moskevští bojarové, bojíce se zloděje, dohodli se s Žolkiewským na podmínkách, jež přijal král u Smolenska. Avšak smlouva, podle níž Moskva 17. srpna 1610 přisahala Vladislavovi, nebyla opakováním aktu ze 4. února. Většina článků byla zde vyložena dosti blízko originálu; jiné byly zkráceny, nebo rozšířeny, některé vynechány nebo nově přidány. Tyto škrty a dodatky jsou obzvláště příznačné. Prvořadí bojarové vyškrtli článek o povýšení neurozených lidí podle zásluh, nahradivše jej novou podmínkou, aby ‚moskevské knížecí a bojarské rody přicestovalí cizinci v otčině a cti neutiskovali a neponižovali'. Vyšší bojarstvo vyškrtlo také článek o právu moskevských lidí odjížděti do cizích křesťanských států pro vědu: moskevské panstvo pokládalo toto právo za příliš nebezpečné pro posvátné domácí

pořádky. Vládnoucí panstvo se objevilo na nižší úrovni pojmů proti středním sloužícím třídám, svým nejbližším výkonným orgánům — osud, který obyčejně postihuje společenské sféry, vysoko se zdvíhající nad spodní skutečnost. Smlouva ze 4. února je celý základní zákon konstituční monarchie, ustanovující jak zřízení svrchované moci, tak i základní práva poddaných, a při tom zákon docela konservativní, důrazně hájící starých dob, jak bylo dříve, za dřívějších panovníků, podle starodávného obyčeje moskevské říše. Lidé se chytají psaného zákona, když cítí, že zpod noh jim uklouzává obyčej, po němž chodili. Saltykov s druhy živěji než vysoká šlechta cítili konané přeměny, více než ona trpěli nedostatkem politického ustavu a osobní libovůle moci, a převraty a srážky s cizinci, jež zakusili, horlivě podněcovaly jejich mysl proti těmto nepříjemnostem a dodávaly jejich politickým pojmům více šíře a jasnosti. Starý kolísající obyčej usilovali upevniti novým psaným zákonem, který by mu dodal smyslu.

Hned po střední a vyšší šlechtě sídelního města je do nepokojů zavlečena i šlechta obyčejná, venkovská. Její účast v nepokojích stává se znatelnou také od počátku panování Vasilije Šujského. První vystoupila šlechta zaokských a severních měst, t. j. jižních újezdů, které hraničily se stepí. Neklid a nebezpečí životní v blízkosti stepi vychovaly v tamní šlechtě bojovného odvážného ducha. Hnutí bylo zahájeno šlechtici měst Putivlje, Veněva, Kaširy, Tuly, Rjazaně. První povstal už r. 1606 vévoda vzdáleného Putivlje kníže Šachovskoj, člověk neurozený, třebaže titulovaný. Jeho věci se chápají potomci starých rjazanských bojarů, nyní prostí šlechtici,

Ljapunovové a Sunbulovové. Opravdovým zástupcem této statečné poloviční šlechty byl Prokofij Ljapunov, městský, rjazanský šlechtic, člověk rozhodný, domýšlivý a prudký; dříve než jiní cítil, jak se obrací vítr, ale jeho ruka se chápala díla dříve, než o tom myslila hlava. Když kníže Skopin-Šujskij teprve táhl k Moskvě, Prokofij poslal k němu už s blahopřáním k carské hodnosti za života Vasilijova a tím pokazil synovcovo položení u strýcova dvora. Prokofijův druh Sunbulov už r. 1609 podnítil v Moskvě povstání proti carovi. Buřiči křičeli, že car je člověk hloupý, bezbožný, opilec a chlípník, že povstali za své lidi, šlechtice a děti bojarské, které prý car se svými kývaly, velikými bojary, do vody posazuje a k smrti ubíjí. To znamená, že to bylo povstání nižší šlechty proti panstvu. V červenci 1610 Prokofjův bratr Zachar se zástupem přívržencú, vesměs nevážných šlechticů, svrhl cara s trůnu, při čemž proti nim byli duchovenstvo a velicí bojarové. Politické snahy této venkovské šlechty nejsou dosti jasné. Zároveň s duchovenstvem volila na trůn Borisa Godunova na vzdor bojarskému panstvu, velmi pečovala o tohoto cara z bojarů, ale ne k vůli bojarům, a družně povstala proti Vasilijovi Šujskému, caru čistě bojarskému. Určila zprvu na trůn knížete Skopina-Šujského, a potom knížete V. V. Golicyna. Ostatně je akt, poněkud odhalující polilickou náladu této třídy. Moskevská bojarská vláda, odpřisáhnuvši Vladislavovi, vypravila k Zikmundovi poselstvo prositi jeho syna, aby přijal carský trůn a ze strachu před moskevskou luzou, sympatisující s druhým samozvancem, uvedla oddíl Žolkiewského do sídelního města; ale smrt zloděje tušinského na konci r. 1610 rozvázala všem

ruce, i nastalo silné národní hnutí proti Polákům: města si dopisovala a spojovala pro očištění státu od cizozemců. První ovšem povstal Prokofij Ljapunov se svou Rjazaní. Ale dříve než shromážděná domobrana přitáhla v Moskvě, Poláci se s Moskvany pobili a zapálili hlavní město (v březnu 1611). Domobrana, oblehnuvši Kreml a Kitaj-gorod, kde se usadili Poláci, zvolila zatímní vládu z 3 osob, z dvou kozáckých vůdců, knížete Trubeckého a Zaruckého, a maršálka šlechty Prokofije Ljapunova. Jako rukověť bylo těmto ‚třináčelníkům' dáno usnesení z 30. června 1611. Hlavní massa domobrany se skládala z venkovských sloužících lidí, kteří se ozbrojili a živili z peněz, které byly sebrány od lidí poplatných, městských i selských. Usnesení bylo sestaveno v táboře této šlechty; nazývá se však usnesením ‚celé země', i třináčelníky volili jakoby ‚volili celou zemí'. Takovým způsobem lidé jedné třídy, šlechtici-domobranci, prohlásili se za zástupce celé země, celého národa. Politické ideje v usnesení jsou málo znatelny; zato ostře vystupují stavovské nároky. Volení třináčelníci, zavázaní ‚zemi zařizovat a spravovati všechny zemské a vojenské věci', přece podle usnesení nemohli nic vážného podniknout bez táborové všezemské rady, která se jeví vyšší výkonnou mocí a přisvojuje si kompetenci mnohem širší než zemský sněm podle smlouvy z 4. února. Usnesení z 30. června se ze všeho nejvíce stará o ochranu zájmů sloužících lidí, urovnávajíc jejich vztahy pozemkové i služební, mluví o poměstích, dědičných državách, kdežto sedláků a dvorské čeledi vzpomíná jen proto, aby ustanovilo, že lidé uprchlí nebo odvedení v nepokojné době musí býti navráceni dřívějším majetníkům.

Domobrana přes dva měsíce stála před Moskvou, ještě nic vážného neučinila pro její osvobození, a už vystoupila jako všemocný výkonný orgán země. Ale když Ljapunov popudil proti sobě své spojenecké kozáky, šlechtický tábor nemohl ochrániti svého vůdce a bez obtíží byl rozehnán kozáckými šavlemi.

Konečně hned po venkovských sloužících lidech a jich se zachycujíce, vměšují se do nepokojů lidé ‚nájemničtí', prostý lid zdaněný i nezdaněný. Tyto třídy, vystoupivše ruku v ruce s venkovskou šlechtou, později se od ní oddělují a pracují stejně nepřátelsky jak proti bojarstvu, tak i proti šlechtě. Strůjce šlechtického povstání na jihu kníže Šachovskij, *vší krve původce*', podle vyjádření vrstevníka-letopisce, přijímá za spolupracovníka odborníka docela nešlechtického původu: byl to Bolotnikov, člověk odvážný a zkušený, bojarský cholop, který se dostal do tatarského zajetí, který zakusil i turecký žalář a vrátil se do vlasti jako agent druhého samozvance, kdy ještě nebyl pohotově, ale teprve na něho pomýšleli. Hnutí, podnícené šlechtici zavedl Bolotnikov do hloubi společnosti, odkud sám vyšel, shromažďoval svou družinu z chudých měšťanů, z kozáků bez přístřeší, z uprchlých sedláků a cholopů, — z vrstev, které ležely na dně společenského složení, a štval je proti vévodům, pánům a všem moc majícím. Podporován povstalými šlechtici jižních újezdů vítězně došel Bolotnikov se svými sehnanými družinami do samé Moskvy, nejednou poraziv carská vojska. Zde však nastalo rozdělení těchto nepřátelských tříd, které se sešly na chvíli a z nedorozumění. Bolotnikov šel přímo: z jeho tábora se po Moskvě šířily proklamace, vyzývající cholopy, aby

pobíjeli své pány, že za to dostanou v odměnu ženy a jmění pobitých, aby vraždili a loupili obchodníky; zlodějům a darebákům slibovali bojarství, vévodství, všelikou čest a bohatství. Prokofij Ljapunov a jiní šlechtičtí vůdcové prohlédnuvše, s kým mají co činiti, jaký to lid tvoří vojsko Bolotnikovovo, opustili ho, přešli na stranu cara Vasilije a ulehčili carskému vojsku porážku se všech konců sebraných oddílů. Bolotnikov zahynul, ale jeho pokus našel všude ozvěnu: všude sedláci, cholopi, povolžští cizinci — všechno uprchlé a bez přístřeší povstalo za samozvance. Vystoupení těchto tříd také prodloužilo nepokoje a dalo jim jiný charakter. Dosud to byl politický zápas, spor o způsob vlády, o státní organisaci. Když pak povstala společenská spodina, nepokoje se proměnily v sociální zápas, ve vyhubení vyšších tříd nižšími. Sama kandidatura Poláka Vladislava měla jakýsi úspěch jen pro účast nižších tříd v nepokojích: vysoce postavení lidé s těžkým srdcem svolovali přijmouti kraleviče, aby nepustili na trůn zloděje tušinského, kandidáta luzy. Polští páni pravili r. 1610 na královské radě u Smolenska, že nyní v moskevské říši povstal prostý lid, vstal na bojary, div ne veškeru moc ve svých rukou drží. Tehdy všude se projevilo ostré sociální rozštěpení, každé významné město se stalo arénou boje mezi nižší a vyšší společností; všude ‚dobří' zámožní občané říkali, podle svědectví vrstevníka, že lépe už sloužiti kraleviči, než být pobitým svými cholopy, nebo ve věčném otroctví se u nich trápit, kdežto špatní lidé po městech zároveň se sedláky prchali k zloději tušinskému, očekávajíce od něho vykoupení ze všech svých běd. Politické snahy těchto tříd jsou docela nejasné; a také stěží bylo mož-

no předpokládati u nich něco, co by se podobalo politické myšlence. Usilovaly v nepokojích ne o nějaký nový státní pořádek, ale prostě jen o východisko ze svého těžkého položení, hledaly osobní výsady, a ne stavovská zabezpečení. Cholopi se bouřili, aby unikli cholopství, aby se stali volnými kozáky, sedláci, aby se osvobodili od závazků, které je poutaly k statkářům, i od selské daně, městští lidé, aby se zbavili městské daně a dostali se mezi sloužící nebo prikazné lidi. Bolotnikov zval pod své prapory všechny, kdo chtěli dosíci svobody, cti a bohatství. Skutečným carem tohoto lidu byl zloděj tušinský, zosobnění všelikého nepořádku a nezákonnosti v očích dobře smýšlejících občanů.

Takový byl průběh nepokojů. Prozkoumejme jejich hlavnější příčiny a nejbližší následky.

HLAVA ČTYŘICÁTÁ TŘETÍ.

Příčiny nepokojů. — Jejich dynastická příčina: dědičně dynastický názor na stát. — Názor na voleného cara. — Příčina sociálně politická: povinnostná organisace státu. — Společenský rozdíl. — Význam samozvanství v průběhu nepokojů — Závěry. — Druhé svolání domobrany a očištění Moskvy od Poláků. — Zvolení Michajila. — Příčiny jeho úspěchu.

Vyložiti příčiny nepokojů znamená ukázati na okolnosti, které je podnítily, a na podmínky, které je tak dlouho udržovaly. Okolnosti, které podnítily nepokoje, už známe: bylo to násilné a tajemné vyhynutí staré dynastie a potom umělé její obnovení v osobě samozvancově. Ale protože jak tyto důvody k nepokojům, tak i jejich hluboké vnitřní příčiny nabyly své moci jen proto, že vznikly na příznivé půdě, vzdělané pečlivým, třebas i nepředvídaným úsilím cara Ivana a vladaře Borisa Godunova za vlády Fedorovy. Byla to tíživá nálada společnosti, plná tupého nechápání, jaká byla stvořena netajenými odpornostmi opričniny a temnými godunovskými intrikami.

V průběhu nepokojů se odhalují jejich příčiny. Nepokoje byly vzbuzeny náhodnou událostí, vyhynutím dynastie. Vymírání rodu, rodiny, násilné nebo přirozené, je zjev, div ne denně námi pozorovaný; ale v soukromém životě se málo pozoruje. Něco jiného, když vymře celá dynastie. U nás na sklonku XVI. st. taková událost vedla k zápasu politickému a sociálnímu, zprvu k politickému — o způsob vlády, potom k sociálnímu — k sváru společenských tříd. Srážka politických ideí byla provázena zápasem hospodářských stavů. Síly, jež byly pro cary, kteří se tak často měnili, i pro pretendenty, kteří zápasili

o vládu, byly rozličné vrstvy moskevské společnosti. Každá třída hledala svého cara nebo stavěla svého kandidáta na carství: tito carové a kandidáti byli jen prapory, pod nimiž táhly proti sobě navzájem různé politické snahy, a později různé třídy ruské společnosti. Nepokoje se počaly aristokratickými pletichami velikého bojarstva, které povstalo proti neobmezené moci nových carů. Pokračovaly v nich politické snahy gardové šlechty sídelního města, která zdvihla zbraň proti oligarchickým úmyslům prvořadé vysoké šlechty ve jménu důstojnické politické svobody. Po šlechticích sídelního města se zdvihla obyčejná venkovská šlechta, která si přála býti pánem země; strhla za sebou nesloužící zemské třídy, které povstaly proti každému státnímu pořádku ve jménu osobních výsad, t. j. ve jménu anarchie. Každý z těchto okamžiků nepokojů byl provázen vmísením kozáckých a polských tlup, donských, dněperských a viselských odpadků moskevské a polské státní společnosti, které se zaradovaly z lehkosti loupeží v zemi plné zmatků. V prvních dobách se bojarstvo pokoušelo spojiti třídy společnosti hotové se rozpadnouti ve jménu nového státního pořádku; ale tento pořádek neodpovídal pojmům druhých tříd společnosti. Tehdy vznikl pokus odvrátiti neštěstí ve jménu osoby, umělým vzkříšením právě vyhynulé dynastie, která jediné potlačovala nepřátelství a do shody uváděla nesmiřitelné zájmy různých společenských tříd. Samozvanství bylo východiskem ze zápasu těchto nesmiřitelných zájmů. Když se nepodařil ani tento pokus, dokonce opětovaný, tehdy zřejmě nezbývala žádná politická spojitost, žádný politický zájem, jehož jménem by bylo možno odvrátiti

rozpad společnosti. Ale společnost se nerozpadla: uvolnil se jen státní pořádek. Když se nalomila politická ztmelenost společenského pořádku, zbývala ještě pevná pouta národní a náboženská: ta také zachránila společnost. Kozácké a polské oddíly, zvolna, ale postupně přivádějíce ničené jimi obyvatelstvo k rozumu, donutily konečně nevražící třídy společnosti, že se spojily ne ve jménu nějakého státního pořádku, ale ve jménu národního, náboženského a prostého občanského bezpečí, které ohrožovali kozáci a Poláci. Takovým způsobem nepokoje, které se živily rozštěpením tříd zemské společnosti, ustaly zápasem celé zemské společnosti se silami protizemskými a cizonárodními, které se vmísily ve vnitřní svár.

Vidíme, že v průběhu nepokojů obzvláště zjevně vystupují dvě podmínky, podporující je: je to samozvanstvo a sociální rozlom. Ukazují také, kde je třeba hledati hlavní příčiny nepokojů. Měl jsem už příležitost (hlava XLI.) zaznamenati jedno nedorozumění v moskevském politickém vědomí: stát jako svaz národní nemůže náležeti nikomu kromě samého národa; a na moskevskou říši i moskevský panovník i národ moskevské Rusi se dívali jako na dědičnou državu knížecí dynastie, z jejíchž držav vyrostla. V tomto *dědičně dynastickém názoru na stát* vidím také jednu ze základních příčin nepokojů. Nedorozumění nyní uvedené bylo spojeno s všeobecnou chudostí nebo nepřipraveností politických pojmů, daleko se opožďujících za živelnou prací národního života. Ve všeobecném vědomí, opakuji už řečené, byl moskevský stát stále ještě chápán v původním údělném smyslu, jako hospodářství moskevských panovníků, jako ro-

dový majetek Kalitova plemene, které jej založilo, rozšiřovalo a upevňovalo po tři věky. Ve skutečnosti však už byl svazem velkoruského národa a dokonce navazoval v myslích představu o celé ruské zemi, jako o něčem celém; ale mysl ještě nedorostla ideje národa jako státního svazu. Reálnými pojítky tohoto svazu byly nadále vůle a zájem hospodáře země. A je třeba připojit, že takový názor na stát jako na dědičnou državu nebyl dynastickým nárokem moskevských panovníků, ale prostě kategorií tehdejšího politického myšlení, zděděného po údělné době. Tehdy u nás ani jinak stát nechápali než ve smyslu dědičné državy, hospodářství panovníka určité dynastie, a kdyby tehdejšímu průměrnému moskevskému člověku řekli, že panovníkova moc je zároveň jeho povinností, hodností, že panovník, vládna národu, slouží státu, všeobecnému blahu, zdálo by se to spletí pojmů, anarchií myšlení. Z toho je na bíle dni, jak moskevští lidé oné doby si mohli představit poměr panovníka a národu ke státu. Zdálo se jim, že moskevská říše, v níž žijí, je státem moskevského panovníka, a ne moskevského nebo ruského národa. Pro ně byly nerozlučnými pojmy ne stát a národ, ale stát a panovník určité dynastie; spíše si mohli představiti panovníka bez národa, než stát bez tohoto panovníka. Takový názor se velmi svérázně vyjádřil v politickém životě moskevského národa. Když poddaní, spojení s vládou ideou státního blaha, začínají býti nespokojeni vládnoucí mocí, vidouce, že neochraňuje tohoto blaha, povstávají proti ní. Když čeleď nebo nájemníci, spojení s majetníkem domu dočasnými smluvenými výhodami, vidí, že těchto výhod od pána nedostávají, odcházejí z jeho domu. Pod-

daní, povstávajíce proti moci, neopouštějí stát, protože jej nepokládají za cizí pro sebe: sluha nebo nájemník, nespokojený pánem, nezůstává v jeho domě, protože jej nepokládá za svůj. Lidé moskevské říše postupovali jako sluhové nebo nájemníci nespokojení s pánem, a ne jako neposlušní občané s vládou. Nezřídka reptali na působení vládnoucí jim moci; ale pokud žila stará dynastie, národní nespokojenost ani jednou nedospěla k povstání proti samé moci. Moskevský národ vypracoval zvláštní formu politického procesu: lidé, kteří se nemohli smířiti s panujícím pořádkem, nepovstávali proti němu, ale odcházeli od něho, prchli ze státu. Moskevští lidé jako by se cítili přistěhovalci ve svém státě, náhodnými, dočasnými obyvateli v cizím domě: když jim bylo těžko, pokládali za možné utéci od nepříjemného domácího pána, ale nemohli si osvojiti myšlenku o možnosti povstati proti němu nebo zavésti jiný pořádek v jeho domě. Tak uzlem, který svazoval všechny vztahy v moskevské říši, byla ne myšlenka národního blaha, ale osoba určité dynastie, a státní pořádek se pokládal za možný jen za panovníka právě z této dynastie. Proto když dynastie vymřela a když tedy vyšlo najevo, že stát není ničím, lidé byli zmateni, přestali chápat, co jsou a kde jsou, zmocnilo se jich jitření, stav anarchie. Dokonce jako by se pocítili anarchisty z donucení, z jakési povinnosti, smutné, ale nevyhnutelné: nebylo komu se podrobovat — bylo tedy třeba se bouřit.

Musili voliti cara zemským sněmem. Ale sněmovní zvolení pro samu novotu věci nebylo pokládáno za dostatečné ospravedlnění nové státní moci, vzbuzovalo pochybnosti, neklid. Sně-

movní usnesení o zvolení Borisa Godunova tuší námitky lidí, kteří řeknou o voličích: ‚oddělme se od nich, protože sami sobě postavili cara'. Kdo řekne takové slovo, toho sněmovní akt nazývá nerozumným a prokletým. V jednom velmi rozšířeném pamfletu r. 1611 se vypravuje, jak jeho autoru v zázračném vidění bylo řečeno, že sám Bůh ukáže, kdo má vládnout ruské říši; jestliže postaví cara ze své vůle, ‚navěky nebude car'. Po celou dobu nepokojů nemohli si zvyknouti myšlence voleného cara; myslili, že volený car není carem, že skutečným zákonným carem může býti jen rozený, dědičný panovník z potomstva Kalitova, a voleného cara se snažili připojiti k tomuto plemeni všemožnými způsoby, právnickým výmyslem, rodoslovnými kličkami, retorickým zveličením. Borisa Godunova po jeho zvolení duchovenstvo i národ slavnostně přivítaly jako dědičného cara, ‚přály mu mnoho zdraví na jeho panovníkově *dědičné državě*', a Vasilij Šujskij, který formálně obmezil svou moc, v oficielních aktech se psal ‚samovládcem', jako se titulovali rození moskevští panovníci. Za takové nepoddajnosti myšlení ve vedoucích kruzích objevení voleného cara na trůně musilo se národní masse představiti ne jako následek politické nutnosti, třebas i smutné, ale něčím, podobajícím se porušení přírodních zákonů: volený car byl jí právě takovou neslučitelností jako volený otec, volená matka. Proto v pojmu o ‚skutečném' caru nemohli nebo nedovedli prosté mysli uložiti ani Borisa Godunova, ani Vasilije Šujského, a tím spíše ne polského kraleviče Vladislava: viděli v nich usurpátory, zatím co pouhý přízrak přirozeného cara v osobě poběhlíka neznámého původu uklidňoval dynastická legitim-

ní svědomí a nakláněl k důvěře. Nepokoje ustaly také teprve tehdy, když se podařilo najíti cara, kterého bylo možno spojiti příbuzenstvím, třebas i nepřímým, s vymřelou dynastií; car Michajil se upevnil na trůně ne tak proto, že byl zemským všenárodním vyvolencem, jako proto, že byl synovcem posledního cara dřívější dynastie. Pochybnost o národním zvolení jako o dostatečném spravedlivém prameni svrchované moci, byla nikoli nepatrnou podmínkou, která živila nepokoje, a tato pochybnost vyplývala z přesvědčení v myslích zakořeněného, že takovým pramenem musí býti jen dědičné nástupnictví v určité dynastii. Proto tato nedovednost zvyknouti si na ideu voleného cara možno uznati za bezděčnou příčinu nepokojů, která vyplývala ze základní příčiny právě vyložené.

Označil jsem sociální rozpor jako jednu z ostře se projevivších zvláštností nepokojné doby. Tento rozpor kořenil v *povinnostném charakteru* moskevského státního pořádku, a to je druhá základní příčina nepokojů. V každém spravedlivě uspořádaném státním pořádku se předpokládá, jako jeden ze základů této spravedlnosti, náležitý poměr mezi právy a povinnostmi občanů, osobními nebo stavovskými. Moskevská říše XVI. st. se v tomto směru vyznamenává pestrým sloučením různodobých a různopovahových sociálně politických vztahů. Nebylo v ní ani svobodných a plnoprávních osob, ani svobodných a autonomních stavů. Společnost však nepředstavovala lhostejnou massu jako ve východních despotiích, kde rovnost všech spočívá na všeobecném bezpráví. Společnost je rozčleněna, dělí se na třídy, které se utvořily už v údělných staletích. Tehdy měly jen občanský

význam: byly to hospodářské stavy, které se lišily zaměstnáním. Nyní nabyly politického charakteru: byly mezi ně rozdělovány speciální státní povinnosti odpovídající jejich zaměstnáním. To nejsou ještě stavy, ale prosté služební kategorie, jež v úředním moskevském jazyku se nazývaly *činy*. Státní služba, ulehající na tyto činy, nebyla pro všechny stejná: jedna služba skýtala podléhajícím jí třídám větší nebo menší moc činit opatření, poroučet; jiným třídám ponechávala jejich služba jen povinnost podrobovati se, vykonávati. Na jedné třídě spočívala povinnost vládnout, druhé třídy byly nástroji vyšší správy nebo konaly vojenskou službu, třetí nesly různé daňové závazky. Nestejným oceněním způsobu státní služby se utvořila rovnost státního a společenského položení různých tříd. Nižší vrstvy, na nichž spočívaly horní, nesly na sobě arci největší tíži a byla jim ovšem obtížná. Ale i vyšší vládní třída, jíž státní služba skýtala možnost poroučeti druhým, neviděla přímé zákonodárné zabezpečení svých politických předností. Vládla ne právem mu přisvojeným, ale fakticky, podle dávného obyčeje: bylo to její zděděné řemeslo. Moskevské zákonodárství bylo vůbec namířeno přímo nebo nepřímo k určení a rozdělení státních povinností, ale neformulovalo ani nezabezpečovalo ničích práv ani osobních ani stavovských; státní položení osoby nebo třídy bylo určováno jen jejími povinnostmi. To, co se v tomto zákonodárství podobá stavovským právům, nebylo nic jiného, než soukromé výsady, které byly pomocným prostředkem pro správné konání povinností. A i tyto výsady byly skýtány třídám ne v celém jejich složení, ale jednotlivým místním společnostem podle zvláštních pod-

mínek jejich položení. Určitá městská nebo selská společnost dostávala ulehčení v daních nebo byla vyňata ze soudní příslušnosti, ale potřeby ustaviti všeobecná stavovská práva městského nebo selského obyvatelstva není ještě v zákonodárství pozorovati. Sama místní stavovská samospráva se svými volenými úřady založena byla na témž základě povinnosti a spojené s ní odpovědnosti osobní, svou hlavou, nebo všeobecnou, celou obcí: byla, jak jsme viděli, poslušným nástrojem centralisace. Právy jsou zabezpečovány soukromé zájmy osob nebo stavů. V moskevském státním pořádku vláda zásady povinnosti ponechávala příliš málo místa soukromým zájmům, osobním nebo stavovským, obětujíc je požadavkům státu. To znamená, že v moskevském státu nebyla náležitá rovnováha mezi právy a povinnostmi ani osobními, ani stavovskými. Jakž takž si zvykali na těžký pořádek pod tlakem vnějších nebezpečí, za slabého rozvoje osobnosti a společenského ducha. Vláda Hrozného s obzvláštní silou dala společnosti pocítit tento nedostatek státního zřízení. Libovůle carova, neodůvodněné popravy, nemilosti a konfiskace vzbudily repot a nejen ve vyšších třídách, ale v národní masse, ‚zlost a nenávist proti carovi v obci', a ve společnosti se probudila nejasná a nesmělá potřeba zákonného zabezpečení osoby a majetku proti náhledu a náladě vlády.

Ale tato potřeba zároveň s všeobecným pocitem tíže státního pořádku sama sebou by nemohla dovésti k takovému hlubokému otřesu státu, kdyby nevymřela dynastie, která stát vybudovala. Byla vrcholem klenutí státní budovy; jejím zmizením se rozvázal uzel, jímž byly udržovány všechny politické vztahy. Co dříve

trpělivě snášeli, podrobujíce se vůli obvyklého hospodáře, to se zdálo nesnesitelným nyní, kdy hospodáře nebylo. V zápiscích písaře I. Timofejeva čteme malebné podobenství o bezdětné vdově bohatého a mocného člověka, jehož dům vykrádá nebožtíkova čeleď, která vyšla ze ‚svého otrockého zařízení' a oddala se svévůli. V obraze takové bezradné vdovy představil publicista položení své rodné země, která zůstala bez ‚přirozeného' cara-hospodáře. Tehdy všechny třídy společnosti povstaly se svými zvláštními potřebami a snahami, aby ulehčily svému položení ve státě. Jenže ve vrchních vrstvách společnosti toto povstání se nedálo tak jako ve vrstvách spodních. Vrchní třídy se snažily zákonodárnou cestou upevniti a rozšířiti svá stavovská práva dokonce na účet nižších tříd; u těchto není pozorovati stavovského zájmu, snahy získati práva nebo ulehčiti tíži pro celé třídy. Zde každý pracoval na svou pěst, spěchaje dostati se z těžkého položení, do jakého ho postavilo drsné a nerovnoměrné rozdělení povinností, a přeskočit do druhého výsadnějšího stavu nebo násilím urvati něco zámožným lidem. Všímaví vrstevníci horlivě zaznamenávají jako nejostřejší příznak nepokojů tuto snahu společenských nižších vrstev prodrati se vzhůru a srazit odtud hlavy. Jeden z nich, správce kláštera A. Palicyn, píše, že tehdy se každý snažil vystoupiti nad své povolání, otroci se chtěli stát pány, lidé nesvobodní se drali k svobodě, obyčejný voják si počal hráti na bojara, lidé silní rozumem nebyli pokládáni za nic, ‚do prachu bývali šlapáni' těmito svévolníky a nic jim nesměli říci, co se jim nehodilo. Utkání tak opačných snah shora i zdola nevyhnutelně vedlo k roztrpčenému třídnímu nepřá-

telství. Toto nepřátelství je odvozenou příčinou nepokojů, podnícenou k činnosti druhou základní. Podnět v tomto rozrušení veřejného pořádku připisují pozorovatelé-vrstevníci vrcholkům společnosti, vyšším třídám a především novým, nedědičným nositelům svrchované moci, ačkoliv už Hrozný svou opričninou podal povzbuzující příklad v této věci. Tito pozorovatelé, zle vyčítajíce caru Borisovi povýšený úmysl přebudovati zemský pořádek a obnoviti státní správu, obviňují ho z toho, že za našeptávání začal povznášeti na vysoké hodnosti lidi chudého rodu, neuvyklé vládním věcem a negramotné, kteří stěží dovedli podepsati akt, zvolna jakž takž táhli po papíru svou třesoucí se ruku, jakoby cizí. Tím zasel nenávist v urozených a zkušených pracovnících. Právě tak si počínali i ostatní neskuteční carové, kteří po něm následovali. Pozorovatelé, haníce to, s lítostí vzpomínají dřívějších přirozených panovníků, kteří věděli, kterému rodu jakou čest a začdávat, ‚nikoliv pak chudého rodu'. Ještě více zmatku vnesl car Boris do společnosti zavedením udání, poštvav cholopy na pány, a bojarskými nemilostmi vyhnav na ulici zástupy čeledi bojarů v nemilost uvržených a tím ji donutiv k loupení. I car Vasilij oběma rukama zaséval společenský zmatek, jedním ukazem posíliv připoutání sedláků, a druhými obmeziv panskou moc nad cholopy. Vyšší třídy horlivě pomáhaly vládě v zesílení společenského rozkladu. Podle svědectví A Palicyna, za cara Fedora velmožů, obzvláště z příbuzenstva a stoupenců vladaře Godunova, a podle jejich příkladu i druhých se zmocnila zuřivá vášeň k podmanění, snaha přivábiti do své závislosti všelikými prostředky a kohokoliv. Nastal však tříletý hlad (1601

až 1604), a páni, nepřejíce si nebo nejsouce s to, aby živili sehnanou čeleď, vyháněli ji bez propouštěcích listů ze svých domů, a když hladovi cholopi se najali u jiných pánů, dřívější je pronásledovali za útěk a odvezení.

V nerozumném způsobu jednání vlády a společnosti, tak smutně podporovaném samou přírodou, odhalil se takový zmatek společenských vztahů, takový sociální rozvrat, s nímž po vymření dynastie bylo těžko vypořádati se obvyklými vládními prostředky. Tato druhá příčina nepokojů, *sociálně politická*, ve spojení s první, dynastickou, silně, třebas i nepřímo, podporovala nepokoje tím, že zostřila působení první, která se projevila v úspěších samozvanců. Proto samozvanství je také možno uznati za odvozenou příčinu nepokojů, která vznikla ze společného působení obou základních. Otázka, jak mohla vzniknouti sama idea samozvanství, neobsahuje v sobě nějakou národně psychologickou obtíž. Tajemnost, jakou byla obklopena smrt careviče Dimitrije, vzbuzovala odporující si výklady, z nichž si představa vybírala nejtouženější, ze všeho nejvíce si přáli šťastného východiska, aby vyšlo najevo, že carevič je živ a aby odstranil tíživou neznámost, kterou se potahovala budoucnost. Byli nakloněni, jako vždy v podobných případech, bezděčně věřit, že zločin se nepodařil, že Prozřetelnost i tentokráte stála na stráži světové spravedlnosti a připravila odplatu zločincům. Strašný osud cara Borisa a jeho rodiny byl v očích znepokojeného národa překvapujícím zjevením této věčné pravdy Boží a ze všeho nejvíce pomohl úspěchu samozvanství. Mravní cit našel podporu v cítění politickém, právě tak bezděčném, jako přístupném svou bezděčností

národním massám. Samozvanství bylo nejpohodlnějším východiskem ze zápasu nesmiřitelných zájmů, zvířených vymřením dynastie: mechanický násilně spojovalo pod obvyklou, třebaže falešnou mocí živly společnosti hotové se rozpadnouti, mezi nimiž byla nemožně organická dobrovolná shoda.

Tak je možno vysvětliti původ nepokojů. Jejich půdou byla tíživá nálada národa, všeobecný pocit nespokojenosti, jejž si odnesl národ z vlády Hrozného a zesílený vládou B. Godunova. Podnět k nepokojům dán byl vymřením dynastie s následujícími potom pokusy umělého jejího obnovení v osobě samozvanců. Za základní příčiny nepokojů třeba uznati národní názor na vztah staré dynastie k moskevskému státu, který bránil zvyknouti myšlence voleného cara, a potom samo zřízení státu s jeho těžkým povinnostným základem a nerovnoměrným rozdělením státních povinností, jež zrodilo sociální nevraživost: první příčina podnítila a podporovala potřebu vzkřísiti vyhynulý carský rod, a tato potřeba zabezpečovala úspěch samozvanství; druhá příčina změnila dynastickou intriku v sociálně politickou anarchii. Nepokojům napomáhaly i jiné okolnosti: způsob jednání vládců, kteří byli v čele státu po caru Fedorovi, konstituční snahy bojarstva, které se příkře rozcházely s charakterem svrchované moci i s národním názorem na ni, nízká úroveň společenské mravnosti, jak ji líčí současní pozorovatelé, bojarské nemilosti, hlad a mor za vlády Borisovy, oblastní rozdíly, vmísení kozáků. Ale všechno to byly ne příčiny, ale buď příznaky nepokojů, nebo podmínky, je živící, nezrodivší je však, nebo konečně následky, podnícené jimi k činnosti.

Nepokoje se jeví na rozhraní dvou období našich dějin, spojeny se svými předcházejícími příčinami, se svými příštími následky. Nepokoje byly skončeny, když na trůn vstoupil car, který se stal předkem nové dynastie: to byl první nejbližší následek nepokojů.

Na sklonku r. 1611 skýtala moskevská říše podívanou úplné viditelné zkázy. Poláci dobyli Smolensku; polský oddíl spálil Moskvu a opevnil se za zachovanými stěnami Kremlu a Kitaj-goroda; Švédové obsadili Novgorod a kandidovali jednoho ze svých kralevičů na moskevský trůn; za zabitého druhého Lžidimitrije v Pskově zasedl na trůn třetí, jakýsi Sidorka; první šlechtická domobrana u Moskvy se po smrti Ljapunovově v nepořádku rozešla. Zatím byla země bez vlády. Bojarská duma, která se postavila v čelo vlády po svržení V. Šujského, byla zrušena sama sebou, když Poláci obsadili Kreml, kde se usadili také někteří bojarové se svým předsedou knížetem Mstislavským. Stát, pozbyv svého středu, počal se rozpadávat na součásti; div ne každé město působilo zvlášť, korespondujíc jen s jinými městy. Stát se přetvořil v jakousi neforemnou, zmatenou federaci. Ale od konce r. 1611, kdy poklesly politické síly, počínají se probouzet síly náboženské a národní, které vytáhly na pomoc hynoucí zemi. Proklamace archimandrity Dionisije a správce kláštera Avraamije, šířící se z Trojického kláštera, pobouřily obyvatele Nižegorodu pod vedením jejich starosty, řezníka Kuzmy Minina. Na vyzvání nižegorodských obyvatel počali se sjíždět sloužící lidé, městští šlechtici a děti bojarské, kteří zůstali bez práce a platu, a často i bez poměstí, jimž Minin našel i vůdce, knížete Dmitrije Michajloviče Požar-

ského. Tak se utvořila druhá šlechtická domobrana proti Polákům. Bojovnými vlastnostmi nevynikala nad první, ačkoliv byla dobře opatřena, protože měla hojně peněz, obětavě sebraných městskými lidmi nižegorodskými a jiných měst, která se k nim připojila. Asi čtyři měsíce se domobrana organisovala, asi půl roku táhla k Moskvě, doplňována cestou zástupy sloužících lidí, kteří prosili, aby byli přijati za zemský plat. U Moskvy stál kozácký oddíl knížete Trubeckého, zbytek první domobrany. Kozáci byli pro zemské šlechtické vojsko strašnější než Poláci, a na návrh knížete Trubeckého odpovědělo: ‚naprosto se společně s kozáky nepostavíme.' Ale brzo bylo viděti, že bez podpory kozáků nic nepořídí, a za tři měsíce táboření u Moskvy bez nich nebylo nic vážného uděláno. Ve vojsku knížete Požarského bylo přes čtyřicet velitelů vesměs s urozenými sloužícími jmény, ale jen dva lidé vykonali velikou věc, a to nebyli sloužící lidé: byl to mnich A. Palicyn a obchodník masem K. Minin. První na prosbu knížete Požarského v rozhodné chvíli přemluvil kozáky, aby podporovali šlechtice, kdežto druhý si vyprosil od knížete Požarského 3—4 roty a s nimi provedl zdařilý útok na nepočetný oddíl hejtmana Chodkiewicze, který se už blížil ke Kremlu se zásobami pro hladovějící tam rodáky. Smělý útok Mininův povzbudil šlechtice-domobrance, kteří přinutili hejtmana k ústupu, připravenému už kozáky. V říjnu 1612 dobyli pak kozáci útokem Kitaj-gorodu. Avšak zemská domobrana se neodvážila podniknouti útok na Kreml, sedící tam hrstka Poláků se vzdala sama, přivedena hladem k lidojedství. Kozáčtí atamanové pak, a ne moskevští vévodové, odrazili od Volokolam-

ska krále Zikmunda, který táhl k Moskvě, aby jí dobyl zpět do polských rukou, a donutili ho k návratu domů. Šlechtická domobrana zde ještě jednou ukázala v zmatcích svou malou způsobilost k dílu, které bylo jejím stavovským řemeslem a státní povinností.

Vůdcové zemské a kozácké domobrany, knížata Požarskij a Trubeckoj rozeslali po všech městech říše vyhlášky, zvoucí do sídelního města duchovní moci a volené lidi ze všech hodností na zemskou radu a k zvolení panovníka. Na samém počátku r. 1613 se počali sjíždět do Moskvy volení celé země. Později uvidíme, že to byl první nesporně všestavovský zemský sněm za účasti městských a dokonce selských obyvatel. Když se volení sjeli, byl ustanoven třídenní půst, jímž se zástupci ruské země chtěli očistiti od hříchů nepokojů před vykonáním takové vážné věci. Po ukončení postu se počaly porady. První otázka, daná na sněmu, zda voliti cara z cizích královských rodů, rozhodli záporně, usnesli se: ani polského, ani švédského kraleviče, ani jiných německých věr a ani z nějakých nepravoslavných států na moskevskou říši nevolit, stejně jako ne ‚Mariňkina syna'. Toto usnesení zničilo úmysly stoupenců kraleviče Vladislava. Ale zvoliti i svého přirozeného ruského panovníka nebylo lehké. Památky, blízké této době, líčí průběh této věci na sněmu ne světlými barvami. Jednomyslnost se neprojevila. Bylo veliké vzrušení; každý chtěl podle svého učinit, každý hovořil pro svého; jedni navrhovali toho, druzí onoho, všichni si odporovali; vymýšleli, koho by zvolili, probírali veliké rody, ale na nikom se nemohli shodnouti, a tak tratili nemálo dní. Mnozí velmožové a dokonce ne velmožové

podpláceli voliče, posílali s dary a sliby. Po zvolení Michajilově sněmovní deputace, která prosila jeptišku-matku, aby požehnala synu na carství, na její výčitku, že moskevští lidé ‚zmalomyslněli', odpověděla, že nyní ‚se potrestali', dostali za vyučenou, dospěli k rozumu a shodě. Sněmovní pletichy, pletky a nesváry naprosto neospravedlňovaly dobromyslné ujištění sněmovních vyslanců. Sněm se rozpadl na strany mezi vysoce urozenými uchazeči o trůn, z nichž mnohem později zprávy nazývají knížata Golicyna, Mstislavského, Vorotynského, Trubeckého, Mich. F. Romanova. Sám kníže Požarskij, skromný původem i charakterem, také mluvil, hledal trůn a vydal nemálo peněz na pletichy. Nejvážnější kandidát podle schopností a urozenosti kníže V. V. Golicyn byl v polském zajetí, kníže Mstislavskij odmítal; z ostatních vybrati nebylo koho. Moskevská říše vycházela ze strašných nepokojů bez hrdinů: vyváděli ji z neštěstí dobří, ale průměrní lidé. Kníže Požarskij nebyl Boris Godunov, a Michajil Romanov nebyl kníže Skopin-Šujskij. Za nedostatku skutečných sil rozhodována byla věc předsudkem a intrikou. Ve chvíli, kdy se sněm rozpadával na strany nevěda, koho zvolit, počaly mu znenadání docházeti ‚psaní', petice ve prospěch Michajila od šlechticů, velkoobchodníků, od měst severské země a dokonce od kozáků; tito také věc rozhodli. Kozáci, vidouce slabost šlechtického vojska, řádili v Moskvě jimi osvobozené, dělali, co chtěli, neohlížejíce se na zatímní vládu Trubeckého, Požarského a Minina. Ale strany zvolení cara se ukázali vlastenci, rozhodně povstali proti caru cizinci, naznačovali, ‚zkoušeli' pravé ruské kandidáty, dítě, syna zloděje tušinského, i Michajila Roma-

nova, jehož otec Filaret byl protekčním dítětem obou samozvanců, nabyl hodnosti mitropolity od prvního a prohlášen byl za patriarchu druhým v táboře u Moskvy. Hlavní opora samozvanství, kozáctvo, chtěla ovšem viděti na moskevském trůnu buď syna svého tušinského cara, nebo syna svého tušinského patriarchy. Ostatně syn zlodějův nebyl kandidován vážně, spíše z kozácké slušnosti, a kozáci netrvali na tomto kandidátovi, když jej zemský sněm zamítil. Sám sebou i Michajil, 16letý chlapec, ničím nevynikající, mohl míti málo vyhlídek na trůn, a přece se na něm shodly takové navzájem nepřátelské síly, jako šlechta a kozáctvo. Tato neočekávaná shoda se odrazila i na sněmu. Za nejprudšího zápasu stran jakýsi šlechtic z Galiče, odkud přivedli prvního samozvance, podal na sněmu písemné mínění, v němž prohlásil, že příbuzenstvím k dřívějším carům ze všech nejblíže je M. F. Romanov, a proto jeho je třeba zvoliti za cara. Proti Michajilovi byli mnozí členové sněmu, ačkoliv dávno byl pokládán za kandidáta a ukazoval na něho už patriarcha Germogen, jako na žádoucího nástupce cara V. Šujského. Písemné mínění galického městského šlechtice mnohé podráždilo. Ozvaly se rozzlobené hlasy: kdo přinesl takové psaní, odkud? V té chvíli z řad volených vystoupil donský ataman a přistoupiv ke stolu, také na něj položil psaní. ‚Jaké to psaní jsi podal, atamane?' otázal se kníže D. M. Požarskij. ‚*O přirozeném* caru Michajilu Fedorovičovi,' odpověděl ataman. Tento ataman jako by věc rozhodl: ‚pročetše psaní atamanské, byla u všech shodná a jednomyslná rada,' jak píše jeden dějepisec. Michajila prohlásili za cara. Ale to byla jen předběžná volba. určující jen

sněmovního kandidáta. Konečné řešení ponechali bezprostředně celé zemi. Tajně rozeslali po městech spolehlivé lidi, aby vyzvěděli mínění národa, koho chtějí za panovníka moskevské říše. Národ se už ukázal dosti připraveným. Poslaní se vrátili se zprávou, že všichni lidé od nejmenších do největších mají tutéž myšlenku: nechť je panovníkem M. F. Romanov, a kromě něho nikoho za panovníka nechtíti. Toto tajné policejní vyšetřování, spojené možná s agitací, bylo pro sněm svého druhu volebním plebiscitem. V slavnostní den, v týdnu pravoslaví, v první neděli Velikého postu, 21. února 1613 byly ustanoveny konečně volby. Každá hodnost podala zvláštní písemné mínění, a ve všech míněních zaznamenáno bylo jedno jméno — Michajila Fedoroviče. Tehdy několik duchovních osob zároveň s bojarem bylo posláno na Krasné náměstí, a ještě s povýšeného místa se nezeptali národa hojně shromážděného, koho chtějí za cara, když všichni zvolali: ‚Michajila Fedoroviče'.

Tak sněmovní zvolení Michajilovo bylo připraveno a podporováno na sněmu i v národě řadou pomocných prostředků: předvolební agitací za účasti četného příbuzenstva Romanovových, tlakem kozácké síly, tajným šetřením v národě, výkřikem davu sídelního města na Krasném náměstí. Ale všechny tyto volební způsoby měly úspěch proto, že našly oporu ve vztahu společnosti k rodu. Michajila vynesla ne osobní nebo agitační, ale rodová popularita. Náležel k bojarskému rodu, který byl v tehdejší moskevské společnosti div ne nejoblíbenější. Romanovové byli nedávno se oddělivší větví starého bojarského rodu Koškinů. Dávno, už za velikého knížete Ivana Daniloviče Kality, odjel z ‚pruské země'

do Moskvy, jak hlásí rodokmen, urozený člověk, jemuž v Moskvě přezdělí Andrej Ivanovič Kobyla. Stal se vynikajícím bojarem u moskevského dvoru. Od jeho pátého syna Fedora Košky vznikl také ‚Koškinův rod', jak se zove v našich letopisech. Koškinové se skvěli u moskevského dvora v XIV. a XV. st. Byl to jediný netitulovaný bojarský rod, který neutonul v potoce nových titulovaných služebníků, nahrnuvších se k moskevskému dvoru od poloviny XV. st. Prostřed knížat Šujských, Vorotynských, Mstislavských dovedli se Koškinové udržeti v první řadě bojarstva. Na počátku XVI. st. význačné místo u dvora zaujímal bojar Roman Jurjevič Zacharjin, který pocházel od Koškinova vnuka Zacharije. Stal se také předkem nové větve tohoto rodu — Romanovových. Syn Romanův Nikita, rodný bratr carevny Anastasije, byl jediný moskevský bojar XVI. st., který zanechal po sobě dobrou památku v národě: jeho jméno si zapamatovala národní bylina, zobrazujíc ho ve svých písních o Hrozném jako dobromyslného prostředníka mezi národem a zlostným carem. Z šesti synů Nikitových obzvláště vynikal nejstarší Fedor. Byl to velmi dobrý a laskavý bojar, švihák a velmi vědychtivý. Angličan Horsey, který žil tehdy v Moskvě, vypravuje ve svých zápiscích, že tento bojar stůj co stůj se chtěl naučiti latinsky, a na jeho prosbu složil mu Horsey latinskou gramatiku, napsav v ní latinská slova ruskými písmeny. Popularita Romanovových, získaná jejich osobními vlastnostmi, nepochybně byla zesílena pronásledováním, jemuž byly vydány Nikitičové za podezíravého Godunova; A. Palicyn klade dokonce toto pronásledování mezi ony hříchy, za něž Bůh potrestal zemi ruskou

nepokoji. Nepřátelství s carem Vasilijem a styky s Tušinem skýtaly Romanovovým ochranu i druhého Lžidimitrije i popularitu v kozáckých táborech. Tak dvojsmyslné chování rodu v nepokojných letech připravilo Michajilovi dvoustrannou podporu, i v zemstvu, i v kozáctvu. Ale ze všeho nejvíce pomohl Michajilovi o sněmovních volbách příbuzenský vztah Romanovových s dřívější dynastií. Po dobu nepokojů ruský národ tolikrát nepodařeně volil nové cary, a teprve nyní se mu zdálo pevným zvolení, které připadlo osobě, aspoň nějak spojené s dřívějším carským rodem. V caru Michajilovi viděli ne sněmovního vyvolence, ale synovce cara Fedora, a přirozeného dědičného cara. Současný chronograf přímo říká, že Michajila požádali o carství ‚pro jeho příbuzenské spojení s cary'. Nadarmo Avraamij Palicyn nezve Michajila ‚od Boha vyvoleným před zrozením', a písař I. Timofejev v nepřetržitém řetězu dědičných carů staví Michajila přímo vedle Fedora Ivanoviče, ignoruje i Godunova, i Šujského, a všechny samozvance. I sám car Michajil ve svých listinách nazýval obyčejně Hrozného svým dědem. Těžko říci, pokud pomohla zvolení Michajilově kolující tehdy pověst, jako by car Fedor umíraje, ústně odkázal trůn svému bratranci Fedorovi, Michajilovu otci. Ale bojary, řídící volby, musila nakláněti ve prospěch Michajilův ještě příjemná okolnost, k níž nemohli býti lhostejní. Je zpráva, jako by F. I. Šeremetěv psal do Polska knížeti Golicynovi: ‚Miša Romanov pak je mlád, rozumem ještě nevyspěl a na na nás si zvykne'. Šeremetěv ovšem věděl, že trůn nezbaví Michajila schopnosti dospět, a že jeho mládí nebude permanentní. Ale jiné vlastnosti slibovaly ukázat, že synovec bude druhý strýc,

připomínaje ho rozumovou a fysickou slabostí, že z něho bude dobrý, mírný car, za něhož se nebudou opakovat zkoušky, jimž bylo vydáno bojarstvo za vlády Hrozného a Borisa. Chtěli zvoliti ne nejschopnějšího, ale nejvhodnějšího. Tak se objevil předek nové dynastie, který ukončil nepokoje.

HLAVA ČTYŘICÁTÁ ČTVRTÁ.

Nejbližší následky nepokojů. — Nové politické pojmy. — Jejich projevení v nepokojích. — Změna v složení vládní třídy. — Rozrušení práva na místo. — Nová úprava svrchované moci. — Car a bojarstvo. — Bojarská duma a zemský sněm. — Zjednodušení svrchované moci. — Bojarský pokus r. 1681. — Změna v složení a význam zemského sněmu. — Zkáza. — Nálada společnosti po nepokojích.

Obracíme se k prozkoumání nejbližších následků nepokojů, které utvořily politické a mravní ovzduší, v němž se naskytlo působiti prvnímu caru nové dynastie. Čtrnáct bouřlivých let, prožitých moskevskou říší, neuplynulo beze stopy. Tyto následky, které se projevily od prvních okamžiků Michajilovy vlády, plynuly ze dvou hlavních změn, provedených nepokoji v položení říše: především bylo přerušeno politické podání, starý obyčej, na němž stál pořádek v moskevské říši XVI. st.; za druhé, nepokoje postavily stát v takový vztah k sousedům, který vyžadoval ještě většího napětí národních sil pro vnější zápas, než jaké zakusil stát v XVI. st. Z toho, z těchto dvou změn, vznikla řada nových politických pojmů, upevnivších se v moskevských myslích, a řada nových politických faktů, které utvořily základní obsah našich dějin v XVII. st. Prozkoumejme tyto i ony.

Především z otřesu, zažitého v nepokojné době, odnesli si lidé moskevské říše hojnou zásobu nových politických pojmů, s nimiž nebyli obeznámeni jejich otcové, lidé XVI. st. To je smutná výhoda neklidných dob: odnímají lidem klid a blahobyt a za ně skýtají zkušenosti a ideje. Jako za bouře listí na stromech se obrací naruby, tak nepokojné doby v životě národů, bouříce fasády, odhalují zadní dvory a když lidé,

zvyklí pozorovati líc života, je spatří, bezděčně se zamýšlejí a začínají mysliti, že dosud zdaleka neviděli všechno. To je také počátek politického uvažování. Jeho nejlepší, třebas i těžkou školou jsou národní převraty. Tím se vysvětluje obvyklý zjev — zesílená práce politické myšlenky v době všeobecných otřesů a ihned po nich.

Pojmy, jimiž se obohacovaly moskevské mysli za trvání nepokojů, hluboce změnily obvyklý názor společnosti na panovníka a stát. Známe už tento názor. Moskevští lidé XVI. st. viděli ve svém panovníkovi ne tak strážce národního blaha, jako hospodáře moskevského státního území, a na sebe se dívali jako na přistěhovalce, dočasně bydlící na tomto území, jako na politickou náhodnost. Osobní vůle panovníkova byla jedinou vzpruhou státního života, a osobní nebo dynastický zájem tohoto panovníka jeho jediným cílem. Pro panovníka nepozorovali stát ani národ. Nepokoje zvrátily tento ustrnulý názor. V těchto těžkých letech lidé moskevského státu ne jednou byli povoláni voliti si panovníka; v některých letech býval stát vůbec bez panovníka, a společnost byla ponechána sobě samé. Hned od počátku XVII. st. moskevští lidé prožívali takové položení, viděli takové zjevy, které za jejich otců byly pokládány za nemožné, přímo za nemyslitelné. Viděli, jak padali carové, za nimiž nestál národ, viděli, jak stát, zůstav bez panovníka, nerozpadl se, ale shromáždil síly a zvolil si nového cara. Lidem XVI. st. ani na mysl nepřišla sama možnost podobných položení a zjevů. Dříve tkvěl stát v národním vědomí jen za přítomnosti cara, vtěloval se v jeho osobě a byl jím pohlcován. Za nepokojů, když nějakou dobu nebyl panovník nebo nevěděli, kdo je to,

pojmy dříve nerozlučné počaly se děliti samy sebou. *Moskevská říše* — tato slova v aktech nepokojné doby se jeví pro všechny pochopitelným výrazem, čímsi nemyslitelným jen, ale i skutečně existujícím dokonce bez panovníka. Za osobou prohlédla idea, a tato idea státu, oddělujíc se od myšlenky na panovníka, počala splývati s pojmem národa. V týchž aktech na místě panovníka cara a velikého knížete celé Rusi' často se setkáváme s výrazem ‚lidé moskevské říše'. Viděli jsme, jak těžko bylo moskevským myslím zvyknouti si na ideu voleného cara: zavinil to nedostatek myšlenky, že vůle národa v případě potřeby může býti naprosto dostatečným pramenem zákonné svrchované moci, a nepochopení toho vznikalo z nedostatku myšlenky o národě, jako o politické síle. Podle vztahu k carovi všichni jeho poddaní byli pokládáni za *cholopy*, za jeho dvorské lidi, nebo za *siroty*, lidi bez rodu a bez přístřeší, žijící na jeho půdě. Jakou mohou míti politickou vůli cholopi a siroty a jak se může státi pramenem Bohem ustanovené moci pomazaného Páně? Nepokojná doba po prvé se dotkla hluboce tohoto ustrnulého politického vědomí, davši bolestně pocítit, pokud se národní mysli opozdily za úkoly, které nečekaně a hrozně postavil živelný průběh národního života. Za nepokojů společnost, ponechaná sobě samé, ponenáhlu se přiučila jednati samostatně a uvědoměle, a rodila se v ní myšlenka, že je, tato společnost, národ, ne politickou náhodností, jak uvykli cítiti sebe moskevští lidé, že nejsou přistěhovalci, ne dočasní obyvatelé v něčím státě, ale že takovou politickou náhodností je spíše dynastie: za 15 let, které následovaly po smrti cara Fedora, byly učiněny čtyři nezdařilé po-

kusy založiti novou dynastii, a podařil se teprve pátý. Vedle panovníkovy vůle, a někdy i na její místo postavila se nyní nejednou jiná politická síla, podnícená k činnosti nepokojnou dobou, vůle národa, vyjadřující se v usneseních zemského sněmu, v moskevském národním shromáždění, které provolalo za cara Vasilije Šujského, v sjezdech volených městy, pozdvihujících se proti zloději tušinskému a proti Polákům. Tím myšlenka o panovníku-hospodáři v moskevských myslích postupně neustupovala-li do pozadí, tu byla komplikována novou politickou ideou panovníka-vyvolence národa. Tak se počaly ve vědomí přemisťovat, v jiný vztah přicházet základní živly státního pořádku: *panovník, stát a národ*. Jako dříve k vůli napovníkovi nepozorovali stát a národ a spíše si mohli představiti panovníka bez národa než stát bez panovníka, tak nyní zkouškou se přesvědčili, že stát, aspoň nějakou dobu, může být bez panovníka, ale ani panovník, ani stát se nemohou obejít bez národa. K témuž pořádku pojmů přicházeli, jenže s druhé záporné strany, i soudobí publicisté, kteří psali o nepokojné době: A. Palicyn, I. Timofejev a jiní bezejmenní. Viděli kořen zla v nedostatku mužné pevnosti u společnosti, umění spojiti se proti mocným rušitelům pořádku a zákona. Když B. Godunov páchal své nezákonnosti, hubil sloupy veliké, jimiž byla země posilována, všichni ‚nejušlechtilejší' oněměli, byli nemluvní jako ryby, neukázal se silný v Israeli, nikdo se neodvážil pravdu říci vladařovi. Za toto povolení společnosti, za ‚šílené mlčení celého světa', podle výrazu A. Palicyna, byla země také potrestána.

Ovšem, na sněmu r. 1613 prostřed všeobecného zmatku a sváru zvítězila stará obvyklá idea

‚přirozeného' cara, a tomu byl Michajil zavázán za své zvolení. Toto pochopitelné hnutí bylo znamením toho, že národní mysl, zastoupená na sněmu volenými lidmi, nevypořádala se s novým položením a raději se vrátila k starým dobám, k dřívějšímu ‚šílenému mlčení celého světa'. I později ne jednou uvidíme, jak kalný živelný potok národního života potahoval jílem častečné prohlubně společenského vědomí. Ale v jednotlivých kruzích společnosti myšlenka o nutnosti činné a dobře zorganisované účasti ve věcech celé země se projevila po dobu nepokojů někdy s velikou silou. Vnikneme-li v podstatu a význam této myšlenky a připomeneme-li si, jak těžce chápají lidé nové politické pojmy, tu je možno tušiti, že takový přelom v myslích nemohl přejíti beze stopy. Stopy jeho působení se také projevují v některých zjevech nepokojné doby. R. 1609 povstalecký rjazanský šlechtic Sunbulov shromáždil na moskevském náměstí zástup lidí a žádal od bojarů svržení cara Vasilije. Ale v zástupu se našli lidé, kteří namítali povstalcům: ‚třebaže se vám car nelíbil, přece bez velikých bojarů a *všenárodního* shromáždění není možno jej s carství svrhnouti'. To znamená, že všenárodní shromáždění s bojary v čele bylo pokládáno za jedinou instituci, zplnomocněnou rozhodovati takové důležité věci. Nové vlády uznávaly nebo podporovaly takový názor na význam všenárodní vůle při rozhodování zásadních politických otázek. Tutéž myšlenku, kterou na náměstí vyslovili buřičům rozvážní občané, vyjádřil i sám car Vasilij. Když Sunbulov se spojenci vtrhl do paláce, uvítal je car slovy: ‚Proč vy, křivopřísežníci, jste přišli ke mně s takovým hlukem a drzostí? Chcete-li mne zabít, jsem

hotov zemříti; chcete-li mne zahnat s trůnu, tu toho neučiníte, dokud se neshromáždí všichni velicí bojarové a lidé všech hodností, a jaké celá země usnesení učiní, jsem ochoten postupovati podle tohoto usnesení.' Ve společnosti, která ne jednou byla povolávána k rozhodnutí vážných státních otázek, jako by vznikala dokonce myšlenka, že všenárodní zemské shromáždění, správně sestavené, má právo nejen cara voliti, ale při příležitosti ho i soudit. Taková myšlenka byla aspoň oficielně vyslovena jménem vlády cara Vasilije Šujského. Hned na počátku jeho vlády byl do Polska poslán jakýsi kníže Gr. Volkonskij, aby ospravedlnil před polskou vládou zahubení prvního samozvance a pobíjení oddaných mu Poláků. Podle oficielního příkazu, který byl dán vyslanci, pravil králi a pánům, že lidé moskevské říše, soudíce skutečným soudem, měli právo za zlé a bohaprádné skutky potrestati takového cara, jako byl Lžidimitrij. Kníže Grigorij učinil ještě smělejší krok, rozvíjeje poručené mu názory před polskou vládou: připojil, že kdyby se i nyní objevil pravý, přirozený panovník carevič Dimitrij, přece, když ho za panovníka nebudou chtíti, tu násilím jím býti nemůže. Samému knížeti Andreji Mich. Kurbskému, politickému liberálovi XVI. st., hrůzou by vlasy vstávaly na hlavě, kdyby uslyšel takové politické kacířství.

Události nepokojné doby nejen vštípily v mysli nové politické pojmy, ale změnily i složení vládnoucí třídy, s jejíž pomocí působili carové první dynastie, a tato změna mnoho napomáhala úspěchu těchto pojmů samých. Staří moskevští panovníci vládli svému státu pomocí bojarské třídy, pevně organisované, proniknuté aristokra-

tickým duchem a zvyklé vládnouti. Politický význam této třídy nebyl zabezpečen přímým zákonem, udržoval se podle starého vládního obyčeje. Ale tento obyčej byl podporován dvěma nepřímými oporami. Jeden článek zákoníku z r. 1550 upevňoval zákonodárnou autoritu Bojarské dumy, a v dumě převládající význam náležel bojarstvu. Na druhé straně právo na místo podrobovalo hodnostní význam ve správě genealogickým vztahům, vytlačujíc do výše totéž bojarské panstvo. Jedna opora udržovala bojarstvo jako vyšší vládní instituci, druhá jako vládní třídu. Za panování Michajilova jeden z nejurozenějších zástupců této třídy, bojar kníže I. M. Vorotynskij, takto vylíčil vládní položení bojarstva v dřívější době: ‚bývali jsme od dřívějších panovníků v nemilost uvrhováni, ale vlády nás nezbavili, v celé říši veškerá správa spočívala na nás, a špatnými lidmi jsme nebyli zneucťováni'. Bojar chtěl říci, že jednotlivé osoby z bojarské třídy někdy tuze trpěly libovůlí dřívějších panovníků, ale třídu samu nezbavovali vládního významu, nedovolovali, aby nízce urození lidé vynikali nad ni. Kníže Vorotynskij dobře vyjádřil vládní sílu třídy při politické slabosti osob. Tato třída, držící veškeru správu v říši, počala se také hroutit s počátku nepokojné doby, třebaže počinek v této věci náleží už Hroznému. Urovnané řady bojarstva podle práva na místo víc a více řidly; na uprázdněná místa se tlačili noví nízce urození lidé, neuvyklí vládě, bez rodinných podání a politického návyku. Kolem carů nové dynastie není viděti řadu starých urozených rodů, které dříve neustále se držely nahoře. Za carů Michajila a Alekšeje není už ani knížat Kurbských, ani knížat Cholmských, ani

knížat Mikulinských, ani knížat Pěnkovových; brzo sejdou se scény knížata Mstislavští a Vorotynští; v seznamu bojarů a dumských lidí roku 1672 setkáváme se s posledním knížetem Šujským a zatím — ani jeden kníže Golicyn. Právě tak není pozorovati na vrcholu rodů netitulovaných, ale náležejících k starému moskevskému bojarstvu: není Tučkovových, Čeljadinových, upadají Saburovové, Godunovové; na jejich místech se objevují vesměs lidé nových rodů, o nichž nikdo nevěděl nebo málo věděl v XVI. st.: Strešněvové, Naryškinové, Miloslavští, Lopuchinové, Boborykinové, Jazykovové, Čaadajevové, Čirikovové, Tolští, Chitří a pod., a z titulovaných: knížata Prozorovští, Mosaljští, Dolgorucí, Urusovové, a z mnohých dřívějších dobrých rodů se zachovala jen chudá pokolení. Tato změna v složení vládnoucí třídy byla zpozorována domácími lidmi. Na počátku vlády Michajilovy stěžoval si zbytek starého moskevského bojarstva na to, že za nepokojů vyplulo nahoru mnoho nejnižších lidí, obchodujících mužíků a mladých dítek bojarských, t. j. venkovských šlechticů nízkého rodu, jimž náhodní carové a uchazeči o trůn poskytli vyšších hodností, povyšujíce je na hodnost okolničí, dumských šlechticů a dumských písařů. R. 1615 polští komisaři, kteří vyjednávali s moskevskými vyslanci, pošklebovali se moskevskému bojarstvu pravíce, že nyní v Moskvě právem tak to dospělo, že prostí mužíkové, děti popů a řezníci nehodní přes mnoho knížecích a bojarských rodů nevhodně k velikým státním a zemským věcem jsou připouštěni. Tito političtí nováčkové za nové dynastie směleji a směleji se derou vzhůru a vnikají dokonce v Bojarskou dumu, která je špatnější a špatněj-

ší, stává se méně a méně bojarskou. Byli také předchůdci a zvěstovateli oněch státníků XVII. st., jež vrstevníci tak bystře nazvali: ‚náhodnými' lidmi, lidmi ‚v náhodě'. Tak, pravím, panovníci dřívější dynastie vládli s pomocí jednotné vládní třídy; panovníci XVII. st. začali vládnouti s pomocí jednotlivých osob, které náhodou vyplynuly nahoru. Tyto nové osoby, zbavené vládních tradic, staly se také nositeli a průvodci nových politických pojmů, které za nepokojů vnikly do moskevských myslí.

Vtrhnutí tolika nových lidí do urozených vládnoucích kruhů zapletlo počítání podle práva na místo. Právo na místo, jak jsme už viděli (hlava XXVII.), seřazovalo bojarskou šlechtu v uzavřený řetěz osob a rodů, který ve sporech o právo na místo se rozvinoval v složitou síť hodnostních a rodoslovných vztahů. Dva uchazeči nevědouce, jaký je jejich vzájemný poměr, určovali svou relativní otčinu podle práva na místo, vtahujíce do počtu třetí, čtvrté, páté osoby, a když jeden ze soupeřů z nedopatření nebo povolnosti učinil chybný krok, dotýkal se rodové cti těchto tří až pěti, kteří se vmísili ve věc, aby ochránili své cti od cizího zasahování. Knížeti D. M. Požarskému se naskytlo býti v jednom případě níže než B. Saltykov. V dumě uvážili takto: Požarskij je předkem a příbuzným knížete Romodanovského — oba pocházejí z knížat Starodubských, a Romodanovskij býval menší než M. Saltykov, ale M. Saltykov je ve svém rodě menší než B. Saltykov: tedy kníže Požarskij je menší než B. Saltykov. Noví lidé protrhávali tento řetěz, vcházejíce do něho články nehodícími se k němu. Pronikali v řady staré šlechty za přímé zásluhy nebo pod záminkou zásluh vlasti; ale právo na

místo neuznávalo hrdinských činů. Čím mu byla služba vlasti? Znalo předka s tabulkou pokolení potomků a služební třídící seznamy. Mělo svou otčinu — rodovou čest. Ale ani noví lidé nechtěli ustoupiti svými zásluhami a výsluhami, a v dějinách moskevské říše stěží bylo období tak bohaté rvanicemi o právo na místo, jako vláda Michajilova. Nejvýznačnější z nováčků kníže D. M. Požarskij na sobě samém zakusil všechnu tíži srážek, z toho vyplývajících. Třebaže moskevskou říši očistil od zlodějů-kozáků a nepřátel-Poláků, ze stolníka chudého rodu byl povýšen na bojara, dostal ‚dědičné statky veliké': dotírali na něho při každé příležitosti, tvrdíce jedno, že Požarští jsou lidé zapsaní v seznamech, velikých hodnostní nezaujímali, kromě městských a gubových starostů nikde dříve nebývali. Když ho snížili před B. Saltykovem, nic nenamítal, ale carskému ukazu ani bojarskému usnesení se nepodrobil. Tehdy už Saltykov podal proti němu žalobu pro zneuctění, a zachránce vlasti ‚odeslán byl hlavou' k nicotnému, ale urozenému soupeři, podrobil se ponižujícímu obřadu, byl proveden se slavnostní hanbou pěšky pod ruku v průvodu stráže od carského dvora k dveřím soupeřovým. Zato Tatiščeva, který prosil za téhož knížete Požarského přes míru, bili knutem a poslali ke knížeti ‚hlavou'. Rozrušení práva na místo, které se počalo srážkou urozenosti a zásluhy, pokračovalo popíráním samé urozenosti jako základu práva na místo. Zásluha, vysloužená vysoká hodnost neskýtala urozenosti Základní pravidlo práva na místo bylo, za službu odměňuje panovník penězi a poměstími, a ne otčinou. Když soupeření podle práva na místo se rozhořelo a málokteré hodnostní určení se

obešlo bez sporu a neposlušnosti, vláda si vymyslila způsob odstraniti škodu, která z toho vyplývala pro službu: na hodnosti, obsazované dosud lidmi rodoslovnými, počali jmenovati nerodoslovné, mezi nimiž nebylo zvykem počítání podle míst. Ale nerodoslovní, dostavše se k rodoslovným hodnostem, ihned se tvářili, jako by byli povýšeni mezi rodoslovné a rovnali se mezi sebou podle práva na místo ne hůře než rodoslovná šlechta, dokonce se počali rovnati podle práva na místo se skutečnými rodoslovnými lidmi. Za to je zbavovali hodností, věznili, bili knutem; ale ti se nemírnili, a jednou dumský písař a bojar, dopálení nekonečným a mrzutým rozsuzováním takových nicotných sporů prostřed samého zasedání Bojarské dumy vlastníma rukama nabili holemi stěžovateli nízkého rodu, říkajíce přitom: ‚nepatřičně prosíš, znej svou míru.' Toto pletichaření nízko rozených však bylo podníceno okolnostmi doby. Nepokojná doba způsobila veliké třídění sloužících rodů, povýšila jedny, ponížila druhé. Služební hodnost sama sebou málo znamenala v právu na místo, neskýtala urozenosti; ale urozeného člověka obyčejně uvedli na vysokou hodnost, která byla ukazovatelem jeho urozenosti. Malí lidé, kteří v nepokojné době se dosloužili velikých hodností, pokoušeli se změniti příznak urozenosti v její pramen a počali si osvojovati myšlenku, že panovník, odměňuje nízko urozeného velikou hodností, zároveň s tím mu také skýtá urozenost. Tato myšlenka, popírající sám základ práva na místo, náležela k novým politickým pojmům, které vznikly za nepokojné doby, a byla tehdy jasně vyjádřena jedním úředníkem, zbaveným své moci, který ve sporu o místo řekl svému uro-

zenému soupeři: *veliký i malý žijeme panovnikovou milostí.* Táž myšlenka vedla k zrušení práva na místo r. 1682, potom se stala základem petrovské tabulky o hodnostech r. 1722 a ze všeho nejvíce napomáhala pohlcení staré bojarské aristokracie hodnostnou šlechtickou byrokracií.

Nové politické pojmy, které se zrodily v myslích po dobu nepokojů, projevovaly přímý a znatelný vliv na státní pořádek za nové dynastie, zejména na vedení svrchované moci v chodu vyšší správy. Ostatně proměna, která zde nastala, byla jen pokračováním nebo uskutečněním snah, které se projevily v neklidné době. Ne jednou jsem už opakoval, že vzájemné styky panovníka a celé bojarské třídy se ustalovaly praksí, obyčejem, a ne zákonem, závisely na náhodě nebo libovůli, že mezi moskevským panovníkem-hospodářem a bojary-služebníky v hospodářském domě mohla býti řeč o podmínkách služby, ale ne o pořádku správy domu. Po vymření dynastie tyto dvorské vztahy nevyhnutelně se přenášely na politický základ: pro vyvoleného cara ze svých nebo cizích nemohl stát zůstati dědičnou državou, a také bojarové-správci se chtěli státi účastníky správy. Už v době nepokojů bojarstvo a vyšší šlechta několikrát se pokoušely ustaviti státní pořádek, založený na písemné smlouvě s carem, t. j. na formálním obmezení svrchované moci. Takové pokusy jsme už viděli při vstupu V. Šujského na trůn a ve smlouvě Saltykova 4. února 1610. Tyto pokusy jsou následkem přerušení moskevského politického podání, které bylo způsobeno vyhynutím staré dynastie. Bojarstvo ani nyní, po uplynutí nepokojů, nechtělo se zříci své snahy. Naopak, za politického vzrušení, které vyneslo bojarstvo z dob Hrozného a Godu-

nova, tato snaha se rozhořela do palčivé potřeby. Mitropolit Filaret, otec Michajilův, dověděv se o svolání volebního sněmu v Moskvě, psal tam z polského zajetí, že obnoviti moc dřívějších carů znamená podrobiti vlast nebezpečí úplné záhuby, i je spíše ochoten zemříti v polském žaláři, než na svobodě být svědkem takového neštěstí. Ani nepodezíral, že po návratu do vlasti, kde stál později vedle syna s mocí a titulem panovníka, jemu samému bude se vypořádati se svým konstitučním záchvatem. Při vstupu Michajila na trůn stalo se cosi, odpovídajícího tomuto záchvatu. Tento nový pokus, později jaksi svátý dobou v moskevských myslích i se státního pořádku, odhaluje se svědectvími, přicházejícími s různých stran. Mluví o něm jeden vrstevník-Pskovan, který napsal ne špatné vypravování o nepokojné době a o vstupu Michajilově na trůn. Vypravovatel s rozhorlením vypravuje, jak po zvolení Michajila hospodařili bojarové v ruské zemi, cara za nic nepokládali a nebáli se ho. Připojuje, že při vstupu Michajila na trůn donutili ho bojarové políbiti kříž na to, aby nikoho z velmožných a bojarských rodů nepopravil za žádný zločin, ale jen do vyhnanství posílal. Určitěji líčil věc člověk následujícího pokolení, podpísař vyslaneckého úřadu Grigorij Kotošichin. Prchl r. 1664 z Ruska za hranice, do Švédska, a sepsal vylíčení moskevské říše. Opustiv Moskvu 19 let po vstupu na trůn panovníka nové dynastie, mohl podle osobních vzpomínek nebo podle svěžího podání pamatovati celou dobu Michajilovu. Ve svém líčení staví tohoto cara do jedné řady s panovníky, kteří po vyhynutí staré dynastie sedali na trůn ne podle práva dědictví, ale podle národní volby. Podle jeho zdání vši-

chni tito volení carové vstupovali na trůn s obmezenou mocí. Povinnosti, které přijímali, záleželi v tom, aby ‚byli nekrutí a nezlostní, bez soudu a bez viny nikoho ani za nic nepopravovali a myslili o všech věcech s bojary a dumskými lidmi společně, a bez jejich vědomí tajně ani zjevně žádné věci nedělali.' O caru Michajilovi Kotošichin připojuje, že třebaže se psal samovládcem, přece bez bojarské rady nic nemohl dělati. Totéž potvrzuje i zpráva, pocházející z XVIII. st. Tehdejší ruský historik Tatiščev, který užíval historických dokumentů, nyní neznámých, sestavil strany věci verchovniků r. 1730 neveliké historicko-politické pojednání, v němž svědčí o caru Michajilovi, že třebas jeho zvolení na trůn bylo ‚jak se patří všenárodní', t. j. správně sněmovní, přece s takovým zápisem, který byl vzat od cara V. Šujského, proto car Michajil nemohl nic udělat, ale rád měl pokoj, t. j. ponechal celou správu bojarům. Ale v druhém spisu týž Tatiščev naprosto pochybuje o takovém zápisu, když rozebírá o něm zprávu Stralenberga, Švéda, který žil v Rusku za Petra I., pravě, že nezná o tom ani písemných, ani ústních svědectví. Ve vylíčení Ruska, vydaném r. 1730, užil Stralenberg vzpomínek a vypravování o XVII. st., které byly ještě svěže chovány v ruské společnosti. Odtud se dověděl, že car Michajil, vstupuje na trůn, musil dáti takový písemný přísežný závazek: stříci a ochraňovat pravoslavnou víru, zapomenouti na dřívější rodové spory a sváry, podle vlastního názoru nevydávati nové zákony ani neměniti staré, neprohlašovati válku a neuzavírat mír, důležité soudní procesy konati podle zákona, ustanoveným pořádkem, konečně své rodové dědičné državy odevzdati pří-

buzným nebo připojiti ke korunním zemím. Přísežný zápis Michajilův není znám, a povinností, jím přijatých, není v tehdejších oficielních dokumentech pozorovati. V rozsáhlé *Potvrzené listině*, jíž zemský sněm potvrdil zvolení Michajilovo, a v zápisu, podle něhož mu přisahali, možno zachytit tři rysy, označující moc nového cara: 1. zvolili ho na carství, protože byl synovcem posledního cara staré dynastie Fedora; 2. sněm přisahal nejen zvolenému jím carovi, ale i jeho budoucí carevně a jejich budoucím dětem, vida v svém vyvolenci ne-li dědičného panovníka, tak přece panovníka, pocházejícího z potomstva; 3. sloužící lidé slibovali bez ‚odmluvy vykonávati všechny panovníkovy věci', jak komu panovník v jeho službě poručí. Může vzniknouti pochybnost o samém faktu obmezení Michajilovy moci. Podání o tom však došlo od vrstevníků Michajilových a udržovalo se déle než století. Nejasné narážky napomáhají domněnce, oč šlo. Nejvíce důvěry vzbuzuje pskovské vypravování, líčící věc v oné podobě, kdy to, co se proslýchalo, nevzrostlo ještě v pověst, v politickou legendu. V prvních pěti letech vlády Michajilovy, před návratem jeho otce z polského zajetí, řídilo u dvora všechno příbuzenstvo Romanovových: Saltykovové, Čerkaští, Sičtí, Lykovové, Šeremetěvové. Zachovali se však ještě velicí bojarové, Golicynové, Kurakin, Vorotynskij, kteří vnutili přísežný zápis svému našinci Vasilijovi Šujskému a potom s Mstislavským v čele uznali kraleviče Vladislava. Byli nebezpeční pro stranu Romanovových, mohli podníti nové nepokoje, kdyby se s nimi nerozdělili o kořist. Ale i pro stoupence Michajilovy byla moc, náhodně nebo nejistě dobytá, kostí, pro niž příležitostně byli ho-

tovi pokousati se. Společným zájmem obou stran bylo ochrániti se od opakování zakušených nepříjemností, kdy car nebo milec jeho jménem nakládal s bojary jako s cholopy. Tak za kulisami zemského sněmu došlo k neveřejné dvorské dohodě, podobné té, která byla rozbita Godunovem a jaká se podařila za Šujského. Tato dohoda především byla namířena k zabezpečení osobní bezpečnosti bojarstva proti carské libovůli. Nic nestálo spoutati slaboduchého Michajila podobnými přísežnými závazky, obzvláště za pomoci jeho matky, jeptišky Marfy, svéhlavé intrikánky, která držela syna v pevných rukou.

Těžko je jen rozhodnout, byl-li přitom vzat od Michajila přísežný zápis: vypravování pomlčuje o zápisu, mluvíc jen o přísaze. První léta Michajilovy vlády ospravedlňují myšlenku o takové dohodě. Tehdy viděli a vyprávěli, jak svévolně si počínali v zemi vládnoucí lidé, ‚štítíce' se ‚svého panovníka, který byl přinucen dívati se skrze prsty na skutky svých blízkých. Je možno pochopiti i to, proč nebyl veřejně prohlášen přísežný zápis carův, i když byl. Od dob V. Šujského ve voleném caru s obmezenou mocí viděli stranického panovníka, nástroj bojarské oligarchie. Nyní, před tváří zemského sněmu, obzvláště nepříjemno bylo vynášeti na světlo podobný příliš stranický akt. Neveřejné obmezení moci, nechť by bylo jakékoli, nebránilo ovšem Michajilovi podržeti titul *samovládce* a dokonce po prvé zobrazili ho na nové carské pečeti, kterou sám objednal.

Nejvyšším vládním orgánem potají se dohodnuvšího vládního kruhu byla Bojarská duma. Ale za panování Michajilova nebyla tato duma jedinou vyšší vládní institucí u cara: vedle ní

se často objevuje druhý nejvyšší vládní orgán, zemský sněm. Ihned uvidíme, jak se změnil v svém složení, stal se skutečným zastupitelským shromážděním. Vláda Michajilova byla dobou úsilovné práce vlády společně se zemským sněmem. Nikdy, ani dříve, ani později, nescházeli se tak často volení od všech hodností lidí moskevské říše. Div ne každá vážná otázka zahraniční i vnitřní politiky nutila vládu obraceti se k součinnosti země. Podle dokumentů je známo za dobu vlády Michajilovy na 10 svolání zemského sněmu. A co je ještě důležitějšího, zemský sněm jeví se v této době s kompetencí širší, jakou neměl dříve a jakou mu nedávala ani smlouva Saltykovova. Nyní sněm uvažuje o takových věcech, které dříve spravovala jen Bojarská duma, o běžných věcech státní správy, na příklad o otázkách daňových, které podle smlouvy Saltykovovy rozhodoval car s dumou. To znamená, že sněm přímo vcházel do kruhu věcí Bojarské dumy. Ale k caru od prvních chvil jeho zvolení byl sněm ve zvláštním vztahu. Jako zatímní vláda s bojary v čele do příjezdu nově zvoleného cara do Moskvy rozhoduje o všem v říši. Nepředpisuje však podmínky svému vyvolenci, ale naopak. Ve vyjednáváních se strany carovy, přesněji řečeno — jeho rádců, stále vytrvaleji zní velitelská nota: ‚stali jsme se carem na vaši prosbu a ne ze svého chtění, zvolili jste nás, panovníka, celou říší, ze své vůle jste nám kříž líbali, slíbili jste sloužit a rovnat nám a býti ve shodě, ale nyní jsou všude loupeže a vraždy, různé nepořádky, o nichž nám do omrzení podávají zprávy; tak nás tohoto obtěžování zbavte a všechno uveďte do pořádku.' A to bývalo řečeno sněmovním poslancům někdy ‚s velikým hněvem

a slzami'. Sami jste mne prositi, abych se ujal carství, tak mi dejte prostředky vládnout, a zbytečnými starostmi mne neobtěžujte: takový tón byl dán vyjednávání. Ustavující shromáždění, jakým byl volební sněm r. 1613, proměnilo se jaksi vzhledem k carovi ve výkonné, odpovědné před tím, komu dalo moc. Uvážíme-li uvedené zprávy, můžeme tvrditi shodně s jedním svědectvím, že moc cara Michajila byla obmezena závazky, podobnými těm, jaké byly uloženy moci V. Šujského, t. j. obmezena byla Bojarskou dumou. Ale po nepokojné době, kdy bylo třeba obnoviti státní pořádek, duma na každém kroku se setkávala s obtížemi, s nimiž se nemohla sama vypořádat a volky nevolky musila hledati součinnost u zemského sněmu. Přímá účast ve vládní činnosti, kterou měla země za nepokojů, nemohla ustati ihned po jejich skončení; car, zvolený národní vůlí, radou celé země, musil ovšem také vládnouti za součinnosti národa, zemského zastupitelství. Jestliže Bojarská duma obmezovala carovu moc, tu zemský sněm, pomáhaje dumě, ji samu zdržoval, slouže jako protiváha. A tak působením politických pojmů a potřeb, podnícených nepokojnou dobou, které neustaly ani po ní, nabyla moc carova velmi složité a podmíněné, smluvné konstrukce. Byla obojetná, dokonce dvojsmyslná, i svým původem i složením. Jejím skutečným pramenem bylo sněmovní shromáždění; ale vystupovala pod ochranou politické fikce dědičného následnictví podle příbuzenství. Byla spojena neveřejnou smlouvou s vyšší vládní třídou, která vládla skrze Bojarskou dumu, ale veřejně, před národem, v oficielních aktech se jevila samovládnou v onom nejasném, spíše titulárním než právnickém smyslu, který nepře-

kážel ani V. Šujskému v slavnostních aktech se titulovati samovládcem. Takovým způsobem moc nového cara se skládala ze dvou souběžných dvojsmyslností: původem byla dědičně-volenou, složením obmezeně samovládnou.

Takové postavení svrchované moci nemohlo býti konečným a pevným: mohlo se držeti jen potud, pokud se neurovnaly odporující si zájmy a vztahy, zneklidněné a popletené nepokojnou dobou. Takové položení se jeví také náhodnou episodou v dějinách moskevské říše. Postupně se svrchovaná moc upevňovala, různorodé prvky v jejím obsahu se asimilovaly a navzájem pohlcovaly. Politické závazky, přijaté carem Michajilem, pokud o tom možno soudit, působily po celou dobu jeho vlády. Panovník otec, který se vrátil ze zajetí a povýšen byl na hodnost patriarchy a druhého panovníka, pevnou rukou uchopil kormidlo vlády a nehleděl vždy na bojarské osoby; ale správa do konce Filaretova života byla vedena společnými silami obou panovníků za účasti Bojarské dumy a zemského sněmu. Tato dvojitá vláda byla kompromisem rodinných pojmů a politických úvah: otci nebylo příjemno býti prostě poddaným svého syna, kdežto syn potřeboval stálého vladařství, a bylo nejpřirozenější svěřiti je otci s titulem druhého panovníka. S ideou nedílnosti svrchované moci se smířili pomocí dialektiky. V jednom případě práva na místo otázka, který z panovníků je větší nebo menší než druhý, byla rozhodnuta takto: ‚jaký je on, panovník, takový je i panovníkův otec; jejich vladařské veličenstvo je nedílné'. Car Michajil nezanechal a nemohl zanechati závěti, a je pochopitelno proč. Stát za nové dynastie přestal býti dědičnou državou panovníka, a

dřívější právní způsob odevzdání moci, odkaz, pozbyl síly. Ale zákon o následnictví trůnu nebyl; proto car Alekšej jako jeho otec vstoupil na trůn cestou, nepodobající se oné, kterou k němu šli carové dřívější dynastie. Přijímal moc, abych tak řekl, podle dvou právních titulů, podle dědění bez závěti a podle sněmovního zvolení. R. 1613 přisahala země Michajilovi a jeho budoucím dětem. Car Alekšej vstoupil na trůn jako nástupce svého otce, a vrstevníci ho nazývali ‚přirozeným', t. j. dědičným carem. Ale zemský sněm byl už třikrát svolán, aby zvolil cary (Fedora, Borisa, Michajila). Sněmovní zvolení jako náhrada závěti stalo se uznaným precedentem. Nyní po čtvrté se obrátili k tomuto prostředku, aby se náhoda proměnila v pravidlo, v pořádek; sněmovním zvolením se jen potvrzovalo dědění podle zákona, ustanovené přísežným sněmovním usnesením r. 1613. Vrstevníci svědčí, že po smrti Michajilově se shromáždil pravidelný zemský sněm, který zvolil na trůn šestnáctiletého syna Michajilova a přisahal mu. Cizinec, holštýnský vyslanec Olearius, ve svém vylíčení moskevské říše píše, že car Alekšej vstoupil na trůn podle jednomyslného souhlasu všech bojarů, urozených pánů a celého národa. O svolání sněmu pro zvolení cara Alekšeje jasně mluví i zmíněný moskevský podpisař Kotošichin. Píše, že po smrti Michajilově zvolili na carství jeho syna duchovenstvo, bojarové, šlechtici a děti bojarské, hosté i obchodníci a všech hodností lidé i *luza*, pravděpodobně prostý lid sídelního města, veřejně otázaný na cara na náměstí jako r. 1613. Ale závazky, které na sebe přijal Michajil, nebyly opakovány jeho synem. Na jiném místě týž Kotošichin poznamenává: ‚a ny-

nějšího cara zvolili na carství, ale listinu nedal sám žádnou, jakou dřívější carové dávali, a také se po ní neptali, protože ho pokládali za tuze tichého, a proto se píše *samovládcem* a stát řídí podle své vůle.' Ale zemský sněm neobmezoval svrchovanou moc, a listinu mohli žádati na Alexějovi jen bojarové. To znamená, že opakování zákulisního kompromisu bylo pokládáno za možné i r. 1645, ale nebylo uznáno za nutné. Car Alexej ospravedlnil důvěru bojarů, kteří ho nechtěli poutati při vstupu na trůn žádnými závazky. Nepřepínal svou plnou moc, žil ve veliké shodě s touto třídou, a v novém bojarském pokolení, s nímž se naskytlo Alexějovi pracovati, vyvěraly už politické tendence nepokojné doby, které podnítily kompromis r. 1613. Jak tehdy nepozorovaně mizely stopy politických závazků, pod jejichž tlakem počala působiti nová dynastie, učinil car Alexej pokus i sněmovní shromáždění proměniti v prostý symbolický obřad. Půldruhého roku před svou smrtí, 1. září 1674, car slavnostně *oznámil národu* staršího careviče jako následníka trůnu na Krasném náměstí v Moskvě v přítomnosti vyššího duchovenstva, dumských lidí a cizích residentů, kteří tehdy byli v Moskvě. Toto slavnostní oznámení následníka národu bylo formou, v níž car odevzdával moc synovi po své smrti, a jediným aktem, který dodával zákonné podoby vstupu Fedora na trůn, na něhož jako na Michajilova vnuka se nevztahovalo sněmovní usnesení r. 1613. Ale takový veřejný způsob odevzdání moci v přítomnosti národa za jeho mlčelivého souhlasu se neustálil. Po smrti Alexějova syna cara Fedora, který nezanechal přímého následníka, opakovalo se aktivní zvolení, vynucené okolnostmi, ale v zjed-

nodušené, přesněji řečeno, znetvořené formě. V dubnu 1682, jakmile Fedor zavřel oči, patriarcha, arcibiskupové a bojarové, kteří se přišli rozloučit s nebožtíkem carem, shromáždili se v jedné komnatě paláce a začali uvažovat, který ze dvou zůstavších synů cara Alekseje má být carem. Usoudili, že tuto otázku musí rozhodnouti všech hodností lidé moskevské říše. Ihned s palácového zápraží patriarcha s arcibiskupy a bojary velel všech hodností lidem, aby se shromáždili na palácovém dvoře a zde se zápraží se obrátil k shromážděným s řečí, v níž navrhl tuto otázku. Ne docela jednomyslně, se značnou převahou hlasů ostatně, byl prohlášen mladší desetiletý carevič Petr přes staršího slabomyslného Ivana. S touž otázkou se patriarcha obrátil k vyššímu duchovenstvu i k bojarstvu, které stálo také zde na zápraží, i ti se vyslovili pro Petra. Poté patriarcha šel a požehnal Petrovi na carství. Uvádím tyto podrobnosti, abych ukázal, jak prostě se tehdy v Moskvě dělala taková vážná věc. Je zřejmo, že na tomto obvyklém shromáždění nebyli ani volení lidé, ani nebylo sněmovních porad. Otázku rozhodl zástup různých hodností, který se naskytl v Moskvě u příležitosti carovy smrti. Je také zřejmo, že lidé, kteří rozhodovali v této chvíli osud státu s patriarchou v čele, neměli žádného ponětí ani o právu, ani o sněmu, ani o samé říši, nebo shledali takové pojmy zbytečnými v daném případě. Ale střelci, vzbouření stranou carevny Sofie, odpovídajíce na způsob jednání vyšších mocí, po vzpouře 15. května 1682 donutili naspěch uspořádati právě takovou parodii sněmu, který zvolil na trůn také oba careviče. V aktě této druhé, revoluční volby také čteme, že *všechny* hodnosti

říše prosily, aby ‚pro všenárodní usmíření oba bratří byli učiněni na trůně cary a samovládli společně.'

Prozkoumali jsme, jak se změnilo postavení svrchované moci za tří prvních carů nové dynastie a k čemu vedly tyto změny po smrti třetího cara. Století, zahájené úsilovnými starostmi vládnoucích tříd o vybudování základních zákonů, o konstituční organisaci vyšší správy, dovršeno bylo tím, že země zůstala beze všech základních zákonů, bez uspořádané vyšší správy a dokonce bez zákona o následnictví trůnu. Nemajíce sil stvořiti takový zákon, vypomáhali si dvorními intrikami, symbolickým ohlášením, napodobeninou zemského sněmu a konečně vojenskou vzpourou. Bojarové však neopustili své politické podání. Na konci r. 1681, když byla podnícena otázka o zrušení práva na místo, t. j. otázka zrušení jednoho ze základů politického významu bojarstva, potají ještě učinili pokus zachrániti své položení. Vidouce hroucení svých dávných nadějí na panství v státním středisku, pokoušeli se bojarové upevniti na venkově. Sestaven byl plán rozdělení státu na veliké historické oblasti, které vešly v jeho složení a které byly kdysi samostatnými státy. Do těchto oblastí byli z přítomných zástupců moskevské vysoké šlechty jmenováni *věční*, nesesaditelní doživotní náměstkové. Tak by se objevili zplnomocnění místní vládcové, ‚bojar a náměstek knížete' carství kazanského nebo carství sibiřského atd. Car Fedor svolil už k tomuto plánu aristokratické decentralisace správy; ale patriarcha, jehož požehnání byl projekt předložen, znemožnil jej, ukázav na nebezpečí, jakými ohrožuje stát.

Změna v složení a významu zemských sněmů

je jedním z nejdůležitějších následků nepokojné doby. Na sněmy XVI. st. zvány byly osoby mající hodnosti, orgány ústřední a místní správy. Ale už na sněmech r. 1598 a 1605 lze pozorovati přítomnost volených i od ‚prostých' lidí. Nepokojná doba stvořila podmínky, které daly volenému živlu naprostou číselnou převahu nad osobami s hodnostmi a tím dodaly zemskému sněmu charakteru skutečného zastupitelského shromáždění. Okolnosti nutily tehdy společnost přímo se účastniti společenských věcí, a sama vláda ji vtahovala v tuto účast, obracejíc se k národu s vyzváními a domluvami, aby spolupracoval a pevně stál při pravoslavné víře. Celému národu slavnostně předčítali v chrámě pamflety na běžné události s příměsí zázračného. Slova, dříve málo známá, *rada celé země, všeobecná zemská rada, všenárodní shromáždění*,, pevná duma *hromadou*, stala se běžnými výrazy nových pojmů, které se zmocnily myslí. Z těchto pojmů nejhlouběji se vštěpovala v společenské vědomí myšlenka o zvolení cara ‚radou celé země'. Tato myšlenka rozšiřujíc se zachvátila všechny zemské věci; o každé zemské věci pokládali za nutné učiniti ‚silnou společnou radu', a proto města pořádala sjezdy, volíce ze svého středu ‚nejlepší lidi' od všech hodností. Když se země počala štěpiti mezi cary-soupeře Vasilije a Lžidimitrije II., probudila se myšlenka o jednotě a celistvosti státu, vzpomněli si na bědy údělných staletí. Bez volených zástupců všech hodností se neodvažovali učiniti žádný vážný krok. Poselstvo mitropolita Filareta a knížete V. V. Golicyna k Zikmundovi r. 1610 doprovázela družina, v níž bylo přes 1000 volených lidí z různých hodností. Kníže Požarskij, táhna

k Moskvě, vyhláškami po městech také povolával do svého stanu volené od všech hodností. Chtěli, aby při každém aktu státní důležitosti byla přítomna podle možnosti celá země v osobách svých zástupců a touto přítomností dosvědčila, že věc byla vedena otevřeně a přímo, a ne tajným spiknutím proti národu, jak jednali Maljuta Skuratov, B. Godunov a sám V. Šujskij. V takovém způsobu jednání viděli nyní kořen běd, které postihly ruskou zemi. To znamená, že volební složení zemského sněmu schématicky se vypracovalo ve veřejném vědomí pokusnými zkušenostmi ještě před svoláním volebního sněmu r. 1613, který možno uznati za první hodnověrný pokus skutečného národního zastupitelství. Bojarové a vévodové druhé domobrany, očistivše Moskvu, povolali pro zemskou radu a panovníkovo zvolení volené nejlepší lidi, ‚pevné a rozumné', ze všech hodností, nevyjímajíce městských a újezdných lidí, obchodně živnostenských obyvatelů venkovských měst a sedláků: zástupce těchto obou tříd nevidíme na zemských sněmech XVI. st. Vůdcové domobrany chtěli podle pravdy uskutečniti ideu všenárodní, ‚vselenské' nebo ‚vsemirné' rady, podle výrazů aktů oné doby. Tato idea byla jako klín vražena do myslí nepokojnou dobou. Zároveň se složením změnil se i význam sněmu. V XVI. st. svolávala vláda sněm lidí s hodnostmi, aby v něm našla odpovědné vykonavatele sněmovního usnesení nebo carského ukazu. Vůdcové druhé domobrany psali v oběžníku po městech, že bez panovníka se stát nijak nemůže zřídit. Viděli jsme už, že volební sněm r. 1613, vykonav své ustavující dílo, volbu cara, ihned se proměnil ve výkonnou komisi, která podle pokynů a požadavků nově zvo-

leného cara činila předběžná opatření k organisaci země, dokud nebude utvořena stálá vláda. Jakmile se utvořila, sněmu bylo ukázáno jiné určení. R. 1619 bylo rozhodnuto pro zřízení země povolati do Moskvy od všech hodností každého města volené, ‚dobré a rozumné lidi', kteří by dovedli vypravovati o urážkách, násilnostech a zpustošeních, jim způsobených: car, vyslechnuv od nich prosby o jejich potřebách, útiscích, zničeních a o všech nedostatcích, bude s otcem svým patriarchou uvažovati o státě, ‚aby ve všem napravil tak nejlépe'. Takovým způsobem byl voleným lidem ponechán podnět zákonodárných opatření ve formě hospodářství, kdežto svrchovaná správa si podržela pro sebe právo rozhodovati podnícené otázky. Zemský sněm se z nositele národní vůle proměňoval ve vyjadřovatele národních žalob a přání, a to ovšem není jedno a totéž. Při dalším zkoumání zjevů XVII. st. budeme míti příležitost viděti, jak na základě dvou vyložených proměn se určily zřízení, činnost a osud zemských sněmů.

Všechny vyložené následky nepokojné doby i nové politické pojmy s novým osvěženým složením vládnoucí třídy, i nové postavení svrchované moci s novým charakterem zemského sněmu, zřejmě slibovaly plodný rozvoj státu i společnosti a skýtaly nové dynastii hojnou zásobu duchovních i politických pomůcek činnosti, jakých neměla stará dynastie. Ale příkré přelomy v myslích i v pořádcích vždy s sebou přinášejí jedno nebezpečí: dovedou-li jich lidé využíti náležitě, nevytvoří-li si z nových pomůcek nové obtíže pro sebe? Následky nepokojné doby odhalovaly způsobené jí násilné přerušení starého politického podání, rozrušení státního obyčeje, a

lidé, dokonce ti, kteří měli značnou zásobu pojmů, odpovídajících přelomu, stoupají vrátce, pokud tyto pojmy, které je odtrhly od starého obyčeje, samy se nepřetvoří v pevné návyky. Z toho, jak se na sklonku XVII. st. obrátilo postavení svrchované moci, možno viděti, že toto nebezpečí velmi hrozilo moskevské říši. Nebezpečí bylo zesilováno ještě druhou řadou následků nepokojné doby, docela nepříznivých. Bouře nepokojné doby způsobily hluboké zpustošení jak v hospodářském položení národa, tak i v mravní náladě ruské společnosti. Země byla krajně zpustošena. Cizinci, kteří přijeli do moskevské říše brzo po Michajilově vstoupení na trůn, kreslí nám strašný obraz zpustlých nebo spálených vsí a dědin s opuštěnými chatami, které byly naplněny neuklizenými ještě mrtvolami (r. 1615). Puch nutil zimní poutníky přespávati na mraze. Lidé, kteří se zachránili z nepokojné doby, rozběhli se kam kdo mohl: celý občanský pořádek byl rozrušen, všechny lidské vztahy se popletly. Bylo třeba mnoho dlouho trvajícího úsilí, aby byl obnoven pořádek, aby byli shromážděni rozprchlí lidé, aby se usadili na dřívějších místech, vnutili do všedního života, z něhož je vytrhla nepokojná doba. Od dob cara Michajila zachovalo se nemálo újezdních seznamů sloužících lidí, *děsjatni*, i pozemkových knih, *piscovych knig*, zobrazujících hospodářské položení sloužícího statkářského i selského obyvatelstva. Jasně líčí hospodářské rozrušení moskevské říše a národa za první vlády nové dynastie. Především možno zpozorovat změnu v složení selského obyvatelstva, které bylo hlavním pramenem státního důchodu. Podle pozemkových knih XVI. st. se sedláci rozpadali podle majetko-

vé samostatnosti na dvě třídy: na vlastní sedláky a na bobyly. Bobylové jsou titíž sedláci, jenže slabí, vzdělávající díly menších rozměrů proti selským nebo vůbec bez půdy, mající jen dvůr. V XVI. st. sedláci naprosto převládali početností nad bobyly; podle pozemkových knih z Michajilovy doby po nepokojné době se ustaluje jiný, místy dokonce opačný poměr bobylů a sedláků: první se vyrovnávají s těmito nebo dokonce nabývají nad nimi velikou početní převahu. Tak v újezdech bělevském, mcenském a jeleckém na pozemcích újezdních sloužících lidí nacházíme r. 1622 1187 sedláků a 2563 bobyly. To znamená, že nepokojná doba donutila ohromný počet sedláků zanechati polí nebo je omeziti. Takový vzrůst bobylů je příznakem rozšíření úhorů, opuštěné orné půdy, a nelze pokládati za výjimečný případ údaj pozemkové knihy z oné doby o jednom stanu rjazanského újezdu, kde r. 1616 v poměstích bylo 22krát tolik lad než orné půdy. U správce kláštera A. Palicyna — dobrého klášterního hospodáře a dobře zpraveného o hospodářském položení vlasti, nacházíme zajímavé potvrzení takového zpustnutí. Píše, že za tříleté neúrody za cara Borisa mnozí v sýpkách schovávali velké zásoby dávno nasypaného obilí, humna byla přeplněna stohy a kupami, a těmito starými zásobami živili své i cizí po dobu 14 nepokojných let, kdy ‚orání i setba i žatva byly v nepořádek uvedeny, neboť meč měli stále všichni na krku'. Tato zpráva svědčí i o rozvoji zemědělství před nepokojnou dobou, i o nedostatku odbytu obilí, i o úpadku zemědělství v nepokojné době. Rozklad selského hospodářství, provázený takovou změnou v hospodářském složení selského obyvatelstva, musil se těžce projeviti

na soukromém statkářství, hlavně na hospodářském položení venkovské šlechty. Uvedu pro informaci několik dat podle různých nazdařbůh vzatých újezdů z děsjatin r. 1622, kdy stopy zpustošení už mizely. Válečná způsobilost sloužící třídy závisela na důchodnosti jejích statků, na množství a zámožnosti sedláků, kteří obývali její dědičné statky i poměstí. Nemnozí újezdní šlechtici měli dědičné statky; ohromná většina žila důchody z poměstí. Tak v bělevském újezdu tvořily dědičné statky čtvrtinu celého újezdního šlechtického statkářství, v tulském o trochu více než pětinu, v mcenském jednu sedmnáctinu, v jeleckém stopětasedmdesátinu, v tverském dokonce u *výboru*, nejzámožnější vrstvy venkovské šlechty, čtvrtinu. Poměstí újezdních šlechticů byla vůbec velmi drobná a obyvatelstvo krajně ubohé: průměrné poměstí v tulském újezdě obsahovalo 135 děsjatin orné půdy, v jeleckém 124 děs., v bělevském 150 děs., v mcenském 68 děs. Poplatných rolníků, sedláků i bobylů přicházelo v těchto čtyřech újezdech po dvou lidech na 120 děs. poměstné půdy, t. j. po 60 děs. na každého pracovníka. Ale nemyslete si, že všechna tato orná půda byla skutečně vzdělávána a to sedláky a bobyly: orány byly její nepatrné části, a to ne všechny jimi. V tverském újezdu u zámožného voleného šlechtice z 900 děsjatin dědičné i poměstné půdy bylo vzděláváno všeho všudy 95 děs.; z nich 20 děs. oral statkář pro sebe svými dvorskými lidmi; ostatních 75 děsjatin užívalo 28 sedláků a bobylů hospodářů, kteří žili v 19 dvorech, takže na každý dvůr přišlo okrouhle po 4·6 děs. Selské hospodářství velkých rozměrů bylo dosti řídkým zjevem. Přitom v jeleckém a v druhých uvedených jižních újezdech

STÁTNÍ UNIVERZITNÍ KNIHOVNA

bylo mnoho šlechticů vůbec bez pozemků, jednodvorců, kteří měli jen usedlosti bez sedláků a bobylů, i ‚pustoměstných', kteří neměli ani usedlostí: tak v jeleckém újezdu z 878 šlechticů a dětí bojarských bylo 133 bez pozemků a 296 jednodvorců a pustoměstných. Někteří šlechtici opouštěli své dědičné statky i poměstí, dávali se ke kozákům nebo odcházeli do bojarských dvorů jako závislí cholopi a do klášterů jako služebníci nebo také podle poznámky děsjatni se váleli po krčmách. Čím níže klesalo sloužící statkářstvo, tím více se zesilovala nutnost zvyšovati sloužícím lidem peněžní platy, aby se jim pomohlo ve službě. Zvýšení peněžních platů vedlo k zvětšení pozemkových daní, ulehajících na sedláky, a protože se tyto daně rozvrhovaly podle rozlohy orné půdy, tu sedlák, nejsa s to, aby snášel stále rostoucí daňové břímě, zmenšoval své hospodářství, aby platil méně. Tak se státní pokladna dostávala do bludného kruhu.

Konečně se vnitřní obtíže vlády zesilovaly ještě hlubokou změnou v náladě národa. Nová dynastie měla co činiti s jinou společností, naprosto se nepodobající té, jíž vládli dřívější carové. Zmatek nepokojné doby rušivě působil na politické chování této společnosti: od vstupu nové dynastie na trůn po celou dobu XVII. st. všechny společenské stavy bez odmlčení si stěžují na své bědy, na své zchudnutí, zničení, ne zneužívání mocí, stěžují si na to, čím strádali i dříve, ale o čem dříve trpělivě mlčeli. Nespokojenost se stává a do konce století zůstává převládající notou v náladě národních mass. Z bouří nepokojné doby vyšel národ mnohem vnímavější a podrážděnější, než byl dříve, pozbyl oné politické vytrvalosti, jíž se v něm divili cizí pozo-

rovatelé XVII. st., nebyl už naprosto dřívějším pokorným a poslušným nástrojem v rukou vlády. Tato změna se vyjádřila v zjevu, který jsme dříve nepozorovali v životě moskevské říše: XVII. st. bylo v našich dějinách dobou národních bouří. Tento zjev je tím neočekávanější, že se projevuje za carů, kteří svými osobními vlastnostmi a způsobem jednání zřejmě nejméně jej ospravedlňovali.

HLAVA ČTYŘICÁTÁ PÁTÁ.

Zahraniční položení moskevské říše po nepokojné době. — Úkoly zahraniční politiky za nové dynastie. — Západní Rus od dob spojení Litvy s Polskem. — Změny ve správě a ve vztazích stavovských. — Města a magdeburské právo. — Ljublinská unie. — Její následky. — Osídlení stepní Ukrajiny. — Původ kozáctva. Maloruské kozáctvo. — Zaporoží.

Vyložil jsem následky nepokojné doby, které se projevily ve vnitřním životě státu a společnosti. Obrátíme se k druhé řadě zjevů, vyplývajících z téhož pramene, k zahraničním vztahům státu, jak se ustálily po nepokojné době.

Vnější mezinárodní položení státu se podstatně změnilo působením nepokojné doby, bylo nepoměrně těžší než dříve. Stará dynastie po dobu půldruhého století neochvějně vedla zahraniční politiku jedním směrem, působila útočně, zvolna, ale neustále rozšiřovala území svého státu, shromažďujíc rozptýlené části ruské země. Jakmile se dovršovalo politické sjednocení Velkoruska, ihned se vyjasnily další úkoly zahraniční politiky. Veliký kníže Ivan III., shromažďuje poslední samostatné ruské světy, v téže době prohlásil v zápase s Polskem, že sjednocené Velkorusko nesloží zbraně, dokud znovu k sobě nepřipojí všechny ostatní části ruské země, odtržené sousedy, pokud neshromáždí celou národnost. Jeho vnuk, car Ivan, snažil se rozšířiti území ruského státu do přirozených zeměpisných hranic ruské roviny, obsazené nepřátelskými cizími plemeny. Tak byly dány na pořad dva úkoly zahraniční politiky: *dovršení politického sjednocení ruské národnosti a rozšíření státního území* do *hranic ruské roviny*. Stará dynastie nerozřešila ani tuto, ani onu úlohu, ani národní, ani územní;

bylo však dosaženo značných úspěchů na této cestě. Děd a otec Hrozného připojili znovu země smolenskou a severskou, probivše se takovým způsobem k Dněpru. Sám Hrozný se zprvu obrátil na druhou stranu, zmocnil se středního a dolního Povolží, rozšířiv východní hranice státu k Urálu a Kaspickému moři. Méně zdařilý byl jeho další pohyb na západ. S této strany chtěl získati Livonsko, posunout hranice státu k Baltickému moři, t. j. k východnímu jeho břehu, jako přirozeným hranicím roviny. Ale nepodařilo se mu zmocniti se celého toku západní Dviny, a v zápase s Batorym ztratil dokonce stará ruská města podél Finského zálivu a Ladožského jezera: Jamu (Jamburk), Koporje, Korelu (Keksholm) a Ivan-Gorod. Jeho syn, car Fedor, po nové válce se Švédy (1590—1595) připojil ztráty otcovy a udržel se na pobřeží Finského zálivu, staré votské pjatině V. Novgorodu, k níž náležela tato města. Nepokojná doba znovu odhodila moskevskou říši se západních posic, obsazených jí v XVI. st. Poláci, odtrhnuvše jí oblasti smolenskou a severskou, odřízli Moskvu od Dněpru, a Švédové ji vytlačili s břehů Baltického moře. První car nové dynastie byl nucen ustoupiti Švédsku podle smlouvy v Stolbově (r. 1517) uvedená města a ještě Orešek (Šlisselburg), a Polsku podle smlouvy v Děulině (r. 1618) země smolenskou a severskou. Moskva byla znovu přinucena ustoupiti daleko od posvátných západních hranic. Nová dynastie špatně začínala: nejen se zřekla národního díla staré dynastie, ale také mnohého pozbyla, co po ní zdědila. Zahraniční položení státu se ještě zhoršovalo opovržením, s jakým se k němu počali chovati sousedé od dob nepokojné doby. Moskevští bojarové psali r. 1612 v oběžníku

po městech: ‚se všech stran moskevskou říši nepřátelé rvou; u všech okolních panovníků jsme v hanbu a potupu upadli.' Nová dynastie musila ještě více než dřívější napínati národní síly, aby získala zase ztracené: to byla její národní povinvlády také vede řadu válek, jejichž cílem bylo nost a podmínka její pevnosti na trůně. Od první uhájiti toho, co držela, nebo získati, co bylo ztraceno. Národní napětí se zesilovalo ještě tím, že tyto války, svým původem obranné, samy sebou, nepozorovaně, mimo vůli moskevských politiků, proměnily se v útočné, v přímé pokračování sjednocující politiky dřívější dynastie, v zápas za takové části ruské země, jimž moskevská říše dosud nevládla. Mezinárodní vztahy ve východní Evropě se tehdy utvářely tak, že nedovolovaly Moskvě popadnouti dech po prvních nezdařilých úsilích a připraviti se k dalším. R. 1654 Malorusko, které povstalo proti Polsku, odevzdalo se pod ochranu moskevského panovníka. To vtáhlo stát v nový zápas s Polskem. Tak vznikla nová otázka *maloruská*, která ještě složitějšími učinila spletité smolenské a séverské účty Moskvy s Polskem. Maloruská otázka byla východištěm zahraniční moskevské politiky od poloviny XVII. stol. Obrací nás k dějinám západní Rusi. Ale dotknu se jich jen potud, abych vysvětlil podmínky původu této otázky. Tyto podmínky se odhalily na samém počátku událostí, které ji podnítily. R. 1648 setník maloruského registrovaného vojska Bogdan Chmelnickij vzbouřil Zaporoží proti Polsku. Družně ho podporovali maloruští sedláci, kteří povstali proti svým pánům, polským i popolštěným ruským. Registrovaní kozáci také přešli na stranu Bogdanovu, i utvořila se hrozná síla, s níž Chmelnickij asi za pět nebo

šest měsíců měl v svých rukou div ne celé Malorusko. Co to bylo Polsko, jaké místo v něm zaujímalo Malorusko, jak se octli v Malorusku polští pánové, jak vzniklo maloruské kozáctvo a proč se k němu přimkli při povstání ukrajinští sedláci — to je třeba vysvětlit, abychom viděli kořeny maloruského hnutí r. 1648.

Otázka opětného připojení západní Rusi byla nejtěžší věcí moskevské zahraniční politiky v XVII. stol. Byla spletena z rozmanitých obtíží, které se postupně rozvinuly v oné Rusi z politické smlouvy polských pánů s velikým knížetem litevským Jagellou na sklonku XIV. stol. Touto smlouvou dostal veliký kníže litevský zároveň s rukou polské královny Jadwigy i polské království. Smlouva byla založena na oboustranných úvahách stran: Jagellа doufal, že když se stane králem a přijme katolickou víru s celým národem, najde v Polsku i v papeži podporu proti nebezpečnému řádu německých rytířů, a Poláci by rádi skrze Jagellu dosáhli sil a prostředků Litvy a obzvláště západní Rusi, Volyně, Podolí, Ukrajiny. Tak sousední státy Litva a Polsko se spojily dynastickým svazkem. Bylo to mechanické spojení dvou nesourodých a dokonce nepřátelských států, spíše diplomatická intrika, vypočítaná na oboustranné nedorozumění, než politický akt, založený na jednotě vzájemných zájmů. Nicméně tato událost způsobila vážné změny v položení západní Rusi. Pokoření této Rusi litevskými knížaty provázeno bylo podrobením Litvy ruskému vlivu. Na počátku XV. st. ruské oblasti, které vešly ve složení litevského knížetství, země podolská, volynská, severská, smolenská a jiné jak rozlohou, tak i počtem obyvatelstva značně předčily litevskou říši, jež je pokořila. Podle své-

ho plemenného a kulturního složení jevilo se toto litevsko-ruské knížetství spíše ruským než litevským státem. Ruský jazyk a ruské právo, ruské mravy zároveň s pravoslavím už asi sto let se šířily prostřed polodivoké pohanské Litvy. Kulturní sblížení spojených národností pod převládajícím působením ruské, z nich vyvinutější, pokračovalo tak úspěšně, že ještě dvě tři pokolení a k počátku XVI. st. bylo možno očekávat úplné splynutí Litvy se západní Rusí. Od dob spojení Litvy s Polskem ruský vliv v litevském knížetství byl vytlačován polským, který tam vnikal různými cestami. Jedním z nich byly rozhodovány společné věci obou spojeneckých států: litevsko-ruští velmožové, setkávající se zde s polskými pány, seznamovali se s jejich politickými pojmy a s pořádky, vládnoucími v Polsku. Na druhé straně polský vliv uváděn byl do Litvy-Rusi darovacími listy velikých knížat litevských, které se nazývaly *privilegiemi*, a ustanovovaly v Litvě právě takový pořádek správy, právě taková práva a vztahy stavů ,jaké vládly v Polsku. Polský vliv, pronikaje těmito cestami, hluboce změnil jak organisaci správy, tak i složení společnosti v ruských oblastech, které se staly částí litevského knížetství. Ruští knížata, kteří vládli těmto oblastem podle starého rodového práva jako jejich předkové v XI. a XII. st., podrobujíce se moci velikého knížete litevského, zavazovali se sloužiti mu věrně a platit daň ze svých držav, a on jim uděloval jejich knížetství v dědičné držení podle dědického práva nebo někdy v dočasné držení, podle ,jeho vladařské vůle'. Tím bylo zrušeno staré rodové vládnutí knížat. K počátku XVI. st. se stali sloužícími dědičnými statkáři, úplnými vlastníky svých knížetství a zároveň s urozenější-

mi ruskými bojary a litevskými velmoži tvořili statkářskou aristokracii, podobající se polské a dokonce vlivnější. Členové této aristokracie, páni, utvořili pravidelnou *radu* velikého knížete litevského, která velmi obmezovala jeho moc. Podle privileje velikého knížete Alexandra z r. 1492 litevský panovník nemohl bez svolení pánů-rady vyjednávati s cizími státy, vydávati a měniti zákony, nakládati státními důchody a výdaji, jmenovati na hodnosti; mínění rady uznával král pro sebe za závazná a dokonce v případě svého nesouhlasu s nimi přijímal je k uskutečnění ‚pro svůj i všeobecný prospěch'. Zároveň s tím zavedeny byly v Litvě podle příkladu polského vyšší vládní hodnosti, *urjady*, které se časem staly doživotními državami, — *hetmana*, hlavního maršálka vojsk, *kancléře*, ochránce státní pečeti, dvou *podskarbi*, ministrů financí, *zemského*, který spravoval všestátní důchody a výdaje, i *nadvorného*, spravujícího palácové hospodářství; náčelníky jednotlivých oblastí, které dříve spravovali ruští knížata podle dohody se sněmovními městy, jmenováni byli *vévodové*, na nichž záviseli *kasteláni*, velitelé měst, pomocníci vévodů, a *starostové povětů*, okruhů, na něž se dělila vévodství. Tak ústřední i oblastní správa Litvy-Rusi se přiblížila polské a nabyla aristokratické organisace.

Privilejemi jak všeobecnými nebo zemskými, danými celému knížetství, tak i místními nebo oblastními, určovala se v litevské Rusi stavovská práva i vztahy, podobné těm, jaké byly v Polsku. Na gorodělském sněmu r. 1413, který potvrdil spojení Litvy s Polskem, vydána byla privilej, podle níž litevští bojarové, kteří přijali katolickou víru, dostali práva a privileje polské szlachty;

privilej Kazimíra r. 1447 rozšířila tato práva i na pravoslavnou vysokou šlechtu. Podle těchto privilejí se litevsko-ruští statkáři vyrovnali s polskými v právech držení dědičných statků a udělených panství a byli osvobozeni od daní a povinností s výjimkou některých málo významných, majících ne tak finanční, jako symbolický význam, jako znamení poddanství; panští sedláci byli vyňati z příslušnosti soudu velkoknížecích úředníků a podrobeni soudnictví svých pánů; mimo to Kazimírova privilej zakázala přechod sedláků s pozemků soukromých statkářů na velkoknížecí a opačně; tato ustanovení dala základ k nevolnictví sedláků v litevském knížetství podle příkladu Polska, kde nevolnické právo bylo ustanoveno už v XIV. st. Všeobecné i místní privileje ponenáhlu srovnaly litevsko-ruskou šlechtu v právech i svobodách s polskou szlachtou a dodaly jí významu vládnoucího stavu v knížetství s obšírnou mocí nad selským obyvatelstvem, které žilo na jejích pozemcích, a s vlivnou účastí v zákonodárství, soudu a správě. Takové položení litevsko-ruské szlachty bylo v XVI. st. upevněno zákonodárnou sbírkou litevského knížetství, *Litevským statutem*. Základ této sbírky byl položen za Zikmunda I. vydáním Statutu r. 1529. Poté tuto první sbírku nejednou přehlíželi a doplňovali, uvádějíce ji v soulad s polským zákonodárstvím, proto se na tomto zákoníku projevil silný vliv polského práva, které se v Statutu smísilo se staroruskými právními obyčeji, které byly v litevské Rusi zachovávány od dob Ruské pravdy. V konečné redakci byl Litevský statut vydán rusky za Zikmunda III. r. 1588. Podle druhého Statutu, potvrzeného na vilenském sněmu r. 1566, zaváděly se v litevském knížetství polským po-

dobné sněmíky szlachty, které se scházely v každém povětě (okresu) pro volbu místních zemských soudců do stavovského soudu szlachty, a také pro zvolení *zemských poslanců*, t. j. zástupců szlachty na všeobecném nebo *valném* sněmu, po dvou z každého okresu. Litevský sněm, ustanovený gorodělskou smlouvou, skládal se původně jen z litevských knížat a bojarů. Privilegované položení, v něž stavěla tato smlouva litevskou vysokou šlechtu, ponejvíce pokatoličtěnou, proti ruské pravoslavné, podnítilo ruské oblasti připojené k Litvě povstati proti litevské vládě, když po smrti Vitovta (r. 1430) vznikl nový svár mezi Gediminoviči. V tomto zápase ruští knížata a bojarové dobyli práv litevských velmožů a asi v polovině XV. st. dostalo se jim přístupu na sněm, který se stal všeobecným nebo valným, jak jej nyní nazývali. Ale sněm potom zachoval aristokratickou povahu: z ruských oblastí objevovala se na něm jen vysoká šlechta, knížata a páni, kteří všichni byli zváni osobně a měli rozhodující hlas. V první polovině XVI. st., za Zikmunda I., rusko-litevská szlachta vede hlučný zápas se svou vládou a usiluje o povolání na valné sněmy. Statut z r. 1566 uspořádal sněmovní zastupitelství rusko-litevské szlachty podle způsobu polského šlechtického sněmu; v otázce trvání litevsko-polské unie byla pro věčné spojení s Polskem: splynutí rusko-litevského sněmu s polským podle lublinského ustanovení z roku 1569 úplně ji vyrovnalo v politických právech s polskou szlachtou.

Zesílení šlechty v litevském knížetství bylo provázeno úpadkem starých měst západní Rusi. V staré kijevské Rusi oblasti se svými okresními městy tvořily ucelené země, které se podrobo-

valy rozhodnutí shromáždění starších měst. Nyní od zavedení panských úřadů bylo oblastní město odtrženo od své oblasti; místo shromáždění nahradil velikým knížetem jmenovaný vévoda s podřízenými mu starosty, kastelány a jinými vládci; okresní městská správa byla nahrazena korunní. V téže době předměstské pozemky, nacházející se v obecném užívání měst, rozdány byly velikými knížaty v soukromé držení se závazkem vojenské služby. Sloužící statkáři, bojarové a *zemanové*, kteří dříve náleželi městským společnostem, nyní svými šlechtickými privilejemi se oddělili od *měšťanů*, obchodně živnostenského městského obyvatelstva, a začali opouštěti města, usazujíce se na svých dědičných statcích a *výsluhách*, udělených panstvích. Staré oblasti sněmovních ruských měst ponenáhlu se rozkládaly na knížecí a panské dědičné statky, a oslabené sněmovní město zůstalo samo prostřed těchto cizích a často mu nepřátelských držitelů, kteří vyloupili jeho prastarý okres; hlas jeho shromáždění se uzavíral v jeho zdech, nedocházeje do jeho předměstí. Velkoknížecí úředníci, vévodové, kastelání a starostové utlačovali měšťany. Polskolitevští panovníci, aby vyvedli města západní Rusi z úpadku, dávali jim německou městskou samosprávu, *magdeburské právo*, které v XIII. a XIV. st. proniklo do Polska zároveň s německými osadníky, kteří tehdy zaplavovali polská města. Už v XIV. st. byla tato samospráva zavedena v městech galické země, která byla k Polsku připojena králem Kazimírem Velikým r. 1340; od poloviny XV. st. se magdeburské právo rozšířilo i v druhých městech západní Rusi. Podle tohoto práva dostali měšťané některé obchodní privileje a výsady strany placení daní a nepodlé-

hali soudnictví vévodů a jiných vládních úředníků. Podle magdeburského práva bylo město spravováno dvěma radami nebo kollegii, *lavou*, jejíž členové (*lavnici* — přísežní) za předsednictví králem jmenovaného wójta (německé Vogt) konali soud nad měšťany, a *radou* z měšťanů vybranými *rádci* (Ratmann) a *burmistry* v čele, kteří spravovali věci hospodářské, obchodní, starali se o spořádanost města.

Politický vliv Polska na Litvu sbližoval litevsko-ruskou státní organisaci s polskou, v XV. a v první polovině XVI. st. jakž takž udržoval častokrát novými smlouvami obnovovaný dynastický svazek obou států, které tu měly různé panovníky, tu se spojovaly pod vládou jednoho. V XVI. st. utvořila se nová spojitost okolností, která upevnila polsko-litevskou unii a dodala více jednoty spojeným státům; tato spojitost byla doprovázena neobyčejně vážnými následky pro celou východní Evropu a obzvláště pro jihozápadní Rus. Míním veliký církevní rozkol v západní Evropě XVI. st., t. j. církevní reformaci. Zdálo by se, co bylo východní Evropě po jakémsi německém doktoru Martinu Lutherovi, který r. 1517 si usmyslil jakýsi spor o skutečném prameni věrouky, o spasení věrou a o jiných bohosloveckých předmětech! Nicméně tento církevní převrat na západě neprošel beze stopy ani pro východní Evropu: nedotkl se jí svými přímými mravně náboženskými následky, ale zavadil o ni odrazem neb jako vzdálená ozvěna. Známá volnomyslitelská hnutí v ruské církevní společnosti měla dosti těsnou spojitost s reformací a podporována byla ideami, které přicházely z protestantského západu. Ale neodvažuji se říci, kde reformace silněji působila na mezinárodní vzta-

hy, na západě nebo u nás na východě. Po této stránce je nemálo důležitým faktem i v dějinách ruského státu. Vůbec s velikou výhradou přijímám myšlenku, jako by stará Rus žila úplně odděleně od západní Evropy, ignorujíc ji a ignorována jí, nejevila na ni a nepřijímala od ní žádného vlivu. Západní Evropa znala staré Rusko ne lépe než nové. Ale jako nyní, před třemi nebo čtyřmi staletími Rusko, nechápalo-li průběh věcí na západě jak se patří, tak jeho následky pocitovalo na sobě někdy silněji, než bylo třeba. Tak se stalo i v XVI. st. Polská vláda s duchovenstvem v čele, aby upevnila dynastickou spojitost Litvy a Polska, podnikla horlivou propagandu katolictví prostřed pravoslavné litevské Rusi. Tato propaganda obzvláště byla napjata za třetího Jagellovce Kazimíra asi v polovině XV. st. a ihned vzbudila silný odpor se strany pravoslavného obyvatelstva Litvy. Tím se stalo, že už na sklonku XV. st. se počal rozklad litevského knížetství: pravoslavní ruští a dokonce litevští knížata počali odcházet z Litvy do služeb k moskevskému velikému knížeti. Reformace příkře změnila vztahy. Protestantská učení našla v Polsku úrodnou půdu, připravenou těsnými kulturními svazky s Německem. Mnoho polské mládeže studovalo na wittenberské a jiných německých universitách. Tři léta po sporu ve Wittenbergu r. 1520 sjelo se v Piotrkówě polské duchovenstvo a zakázalo Polákům čísti protestantské spisy: tak rychle a úspěšně se zde šířily. Polská vláda také, podporujíc duchovenstvo, na toruňském sjezdu téhož roku vydala nařízení, hrozící konfiskací majetku a doživotním vyhnanstvím každému, kdo bude přivážet, prodávat a šířit v Polsku spisy Lutherovy a jiných protestantů.

Tyto přísné zákazy se stále zesilovaly: po několika letech byla hrozba konfiskací nahrazena hrozbou trestu smrti. Ale všechno to nepomáhalo. Protestantism se zmocnil polské společnosti; dokonce kijevský biskup Pac otevřeně hlásal luteránský způsob myšlenek. Z Polska a jiných sousedních stran protestantství pronikalo také do Litvy. Asi v polovině XVI. st. se zde v 700 katolických farnostech zachovala sotva tisícina katolíků; ostatní farníci přešli k protestantství. Pruský řád německých rytířů odpadl r. 1525 od římské církve zároveň se svým magistrem Albertem, který přijal titul vévody. V tomto řádě počaly vycházeti překlady protestantských spisů do jazyka litevského. Hlavním šiřitelem protestantismu v Litvě byl Litvan Abraham Kulva, který v sever. Německu studoval a nabyl tam hodnosti doktora; později si našel nástupce v německém knězi Winklerovi. Oba tito kazatelé šířili luteránství. Ještě úspěšněji se tam ujímal kalvinismus, podporovaný vlivným litevským magnátem Nikolajem Radziwilem Černým, bratrancem královny Varvary, s počátku tajné, ale později zjevné ženy krále Zikmunda-Augusta. Na počátku druhé poloviny XVI. st. ohromná většina katolické šlechty už přešla k protestantismu, strhnuvši s sebou i jakousi část litevsko-ruské pravoslavné vysoké šlechty, Višněveckých, Chodkevičů a j. Tyto úspěchy protestantství připravily také lublinskou unii r. 1569. Protestantský vliv oslabil energii katolické propagandy prostřed litevské Rusi. Poslední Jagellovci na polském trůně Zikmund I. a Zikmund II. August (1506—1572) byli lhostejní k náboženskému zápasu, který vznikl v jejich spojené říši. Zikmund August, měkký a nicotný hýřil, vychovaný pro-

střed nových proudů, tajně, pokud mu dovolovalo jeho státní položení, dokonce skýtal ochranu novým učením, sám půjčoval ze své knihovny protestantské knihy k četbě, v dvorním kostele dovoloval kázání v protestantském duchu. Jemu bylo jedno, když odjížděl z paláce, pojede-li se do katolického nebo do protestantského kostela Skýtaje ochranu protestantům, byl nakloněn i pravoslavným: nařízení gorodělského sněmu, zakazující pravoslavným zaujímati státní a veřejné hodnosti, vysvětlil r. 1563 tak, že vysvětlení se rovnalo zrušení.

S oslabením katolické propagandy, kterou podporovali dřívější králové, přestalo se pravoslavné obyvatelstvo Litvy chovati bázlivě nebo nepřátelsky k polské vládě. Tento obrat v národní náladě umožnil také další trvání politické unie Litvy s Polskem. Zikmund August přiblížil se k smrti bezdětný; s ním vymírala dynastie Jagellovců, a tedy sám sebou se rušil dynastický svazek obou států. Dokud katolická propaganda, ochraňovaná polskou vládou, působila v Litvě velmi napjatě, pravoslavné litevsko-ruské obyvatelstvo nechtělo ani mysliti na prodloužení spolku. Vznikala neklidná otázka o dalších vztazích Litvy k Polsku. Ale snášelivost ve víře nebo příznivý indiferentismus Zikmunda Augusta způsobily, že se pravoslavní přestali děsiti této myšlenky. Odpor proti dalšímu trvání unie bylo možno očekávat jen od litevských velmožů, kteří se báli, že je utlačí polská szlachta, a litevsko-ruská šlechta právě proto si přála věčný svazek s Polskem. V lednu 1569 shromáždil se v Lublině sněm, aby rozhodl otázku dalšího trvání unie. Když vyšlo najevo, že proti tomu je vysoká litevská šlechta, král přivábil na svou stranu dva

nejvlivnější magnáty jihozápadní Rusi: byli to Rjurikovič kníže Konstantin Ostrožskij, vévoda kijevský, a Gediminovič kníže Aleksandr Čartoryjskij, vévoda volynský. Oba tito velmožové byli vůdci pravoslavné rusko-litevské šlechty a mohli králi způsobit mnoho starostí. Kníže Ostrožskij byl mocný údělný vládce, třebaže se uznával za poddaného krále; za každých okolností byl bohatší a vlivnější než král, měl rozsáhlé državy, zaujímající div ne celou nynější volynskou gubernii i značné části gubernií podolské a kijevské. Zde měl 35 měst a více než 700 vsí, z nichž měl důchod na 10 milionů zlotých (více než 10 milionů rublů na našich penězích). Tito dva magnáti také za sebou strhli jihozápadní ruskou šlechtu, která beztak tíhla k szlachtickému Polsku, a po ní následovala i litevská, což také rozhodlo otázku unie. Na lublinském sněmu byl politický svazek obou států uznán navždy za nerozlučný i po vymření dynastie Jagellovců. Zároveň s tím spojená říše nabyla definitivní organisace. Polsko a Litva se spojily jako dvě rovnoprávné poloviny jediného státu, z nichž první se nazývala *Korunou*, druhá *Knížetství*, a obě společně dostaly název Rzecz Pospolita (překlad latin. respublica). Byla to republikánsky organisovaná monarchie. V čele správy stál král, volený společným sněmem Koruny i Knížetství. Zákonodárná moc náležela sněmu, který se skládal ze *zemských poslanců*, t. j. vyslanců šlechty, jen šlechty, a senátu, který se skládal z vyšších světských i duchovních hodnostářů obou částí říše. Ale za společné svrchované vlády, jejímiž orgány byli sněm, senát a král, obě spojenecké části Rzeczi Pospolité zachovaly oddělenou administraci, měly zvláštní mini-

stry, zvláštní vojsko a zvláštní zákony. Pro dějiny jihozápadní Rusi byla nejdůležitější ona nařízení lublinského sněmu, podle nichž některé oblasti této Rusi, které byly částí litevského knížetství, přešly ke Koruně: byly to *Podljachija* (západní část grodněnské gubernie), *Volyň* a *Ukrajina* (gubernie kijevská a poltavská s částí podolské, a to s breslavským vévodstvím, a s částí černigovské). Za takových okolností se uskutečnila lublinská unie r. 1569. Byla doprovázena neobyčejně vážnými následky, politickými i národně náboženskými, pro jihozápadní Rus a celou východní Evropu.

Nařízení lublinského sněmu byla pro západní Rus dovršením vlády Gediminovičů a polského vlivu, který tam vykonávali. Poláci dosáhli, oč usilovali téměř 200 let, věčného spojení svého státu s Litvou a přímého připojení západní Rusi, svůdné přírodními bohatstvími, k Polsku. Gediminovičí pod polským vlivem zničili mnoho starověkého v podmaněné jim Rusi a vnesli do její organisace ne málo nového. Oblastem staré kijevské Rusi vládl knížecí rod Rjurikovičů se svými družinami za souhlasu starších sněmovních měst oblastí, maje za slabého rozvoje soukromého statkářství nepevné sociální i hospodářské styky s oblastními světy. Za Gediminovičů tuto vrátkou vládní třídu zaměnila usedlá aristokracie velkostatkářů, v jejíž složení vešli ruští a litevští knížata se svými bojary, ale s upevněním sněmovních pořádků počala nad touto aristokracií vítěziti vojenská třída drobných statkářů, szlachta. Staré oblasti nebo země kijevské Rusi, tíhnoucí k svým starším městům jako k politickým střediskům, roztříštily se v litevské Rusi na administrativní okruhy velkoknížecích úřed-

níků, kteří byli spojováni ne místními středisky, ale společným státním centrem. Konečně nejstarší města oblastí, svými sněmíky představující své oblastné světy před knížaty, odtrženy byly od těchto světů velkoknížecí administrací a soukromým statkářstvem, a záměna sněmovni organisace magdeburským právem proměnila je v úzce stavovské měšťanské společnosti, uzavřené v těsný dosah měšťanské usedlosti, a zbavila je zemského významu, účasti v politickém životě země. Panství szlachty, doživotní a místy i dědičné úřady a magdeburské právo — takové byly tři novoty, přinesené do litevské Rusi polským vlivem. Lublinská unie svými následky zvětšila také působení čtvrté novoty, která byla napřed připravována polským vlivem, nevolnického práva. Od poloviny XVI. st. znatelně se osidluje střední Podněpří, které dlouho bylo pusté. Tamní volné stepi samy sebou vábily k sobě osadníky; úspěchy nevolnického práva v Litvě podporovaly a zesilovaly tento proud osadníků. K počátku XVI. st. se zde utvořilo několik oddílů selského zemědělského obyvatelstva, které se lišily stupněm závislosti na statkářích, počínajíc potulnými sedláky, *zasjadlými* i *nezasjadlými*, usazujících se s půjčkou od statkáře nebo bez půjčky a uchovávající se právo přechodu, a končíc *čeledí nevolnou*, nevolnickými dvorskými zemědělci. V období prvního i druhého Statutu (1529—1566), tou měrou, jakou politicky rostla szlachta, tyto oddíly se víc a více vyrovnávaly ve směru nejmenší svobody. Unie r. 1569 uspíšila hnutí v tuto stranu. Za volených králů Rzeczi Pospolité zákonodárství, jakož i směr celého politického života země, byly pod bezprostředním vlivem polsko-litevské szlachty, vládnoucí třídy

ve státě. Neopomenula využíti své politické převahy na účet podrobeného jí selského obyvatelstva. S připojením ruských oblastí po obou stranách středního Dněpru ke Koruně počala se zde usidlovati polská správa, vytlačujíc tuzemskou ruskou, a pod její ochranou se sem tlačila polská szlachta, získávajíc zde pozemky a přinášejíc s sebou polské nevolnické právo, které už nabylo ostrých obrysů. Tuzemská litevsko-ruská šlechta ochotně přijímala statkářské pojmy a zvyky svých nových sousedů z Povislí a západního Pobuží. Jestliže v zájmu státní pokladny zákon a vláda ještě jakž tak dohlížely na pozemkové daňové vztahy sedláků k statkářům, tu osobnost sedlákova byla plně ponechána náhledu jeho pána-rytíře. Szlachta si přisvojila právo nad životem a smrtí svých sedláků: zabíti chlopa bylo pro szlachtice totéž, jako zabíti psa — tak říkají současní polští spisovatelé. Selské obyvatelstvo, unikajíc nevolnictví, které jako pevná smyčka se utahovalo na sedlákovi, horlivě proudilo z vnitřních oblastí Koruny a Knížetství k bezmezným stepím Ukrajiny, spouštějíc se níž a níže podél Dněpru a východního Bugu, kam se szlachtic ještě nedostal. Brzo se tohoto hnutí zmocnila statkářská spekulace, dodávajíc mu nové síly. Páni a szlachta si vyprošovali v doživotní držení starostva v pohraničních ukrajinských městech, v Braslavě, Kaněvě, Čerkasích, Perejaslavě s rozsáhlými předměstskými pustinami, vymáhali a prostě uchvacovali nikým neměřené stepní prostory a spěchali osídliti je, vábíce štědrými výsadami uprchlé měšťany a sedláky. Ukrajinskými stepmi tehdy nakládaly jako v nedávné době s baškirskými zeměmi podél východního pobřeží Černého moře. Nejurozenější

a vysoce postavení lidé, knížata Ostrožští a Višněvečtí, páni Potočtí, Zamojští atd. bez konce nestyděli se horlivě se účastniti rozchvácení státních pustin podél Dněpru a jeho stepních přítoků po pravé i levé straně. Ale tehdejší pozemkoví spekulanti jednali přece svědomitěji než jejich pozdější uralští a kavkazští napodobitelé. Jejich přičiněním Ukrajina rychle ožívala. V krátké době zde vznikly desítky nových městeček, sta a tisíce dvorů a vsí. Zároveň s osídlením pokračovalo opevnění stepí, bez něhož by bylo nemožné. Před řetězem starých měst, Braslava, Korsuňa, Kaněva, Perejaslava, budovány byly řady nových hradů, pod jejichž ochranou vznikala městečka a vsi. Tyto osady za neustálého boje s Tatary tvořily vojenské spolky, připomínající ony ‚zastavy bohatýrské', kterými ještě v X.—XI. st. chránili stepních hranic kijevské Rusi. Z těchto spolků také vzniklo maloruské kozáctvo.

Kozáctvo tvořilo vrstvu ruské společnosti, rozšířenou kdysi po celé Rusi. Už v XVI. st. nazývali *kozáky* nájemné dělníky, pracující po selských dvorech, lidi bez určitého zaměstnání a stálého pobytu. Takový byl všeobecný původní význam kozáka. Později se dostalo této potulné třídě bez přístřeší v moskevské Rusi názvu *volni potulujici se lidé* nebo *volnici*. Obzvláště příznivou půdu pro svůj rozvoj našel tento lid v jižních krajích Rusi, hraničících se stepí, jejíž podmínky mu dodaly zvláštní povahy. Když upadala v zapomenutí bouře tatarských pogromů, vyvinul se chronický drobný boj ruského stepního pohraničí s Tatary potulujícími se po stepích. Východišti a opěrnými body tohoto boje byla opevněná pohraniční města, kde se utvořila třída

lidí, kteří se zbraní v rukou chodili po stepi lovit ryby a zvěř. Tito ozbrojení rybáři a lovci, lidé odvážní a chudí, dostávali asi prostředky pro své nebezpečné živnosti od místních obchodníků, kterým také prodávali svou kořist. Za takových okolností ani zde nepozbývali charakteru nájemných dělníků, kteří pracovali na účet svých pánů. Jako bojovníky uvyklé stepnímu boji mohly je podporovat i místní knížecí vlády. Těmto lidem za neustálých srážek s právě takovými tatarskými stepními kořistníky dán byl tatarský název *kozáků*, který se později rozšířil na volné nájemné dělníky bez domova také v severní Rusi. Ve východním pruhu stepního jihu se takové srážky počaly dříve než kdekoli. Proto, myslím, nejstarší zprávy o kozáctvu mluví o kozácích rjazanských, kteří prokázali svému městu službu ve srážce s Tatary r. 1444. V moskevské Rusi už v XVI. a XVII. st. se opakovaly zjevy, které mohly vzniknouti jen při vzniku kozáctva. V desetních stepních újezdů XVI. st. nacházíme poznámky o tom neb onom zchudlém újezdním synu bojarském: ‚zatoulal se na step, odešel ke kozákům'. To neznamená, že nevstoupil do nějakého stálého kozáckého spolku, na příklad na Donu: našel prostě náhodné druhy a s nimi, opustiv službu i poměstí, odešel na step potoulati se na svobodě, zabývati se dočasně volnými stepními živnostmi, obzvláště pobojovat s Tatary, a potom se vrátit domů a tam někde se zařídit. Jelecká děsjatňa r. 1622 zaznamenává celou skupinu jeleckých statkářů, kteří opustili své dědičné statky a odešli mezi kozáky, potom se však najali jako cholopi na bojarské dvory a do kláštera jako sluhové. Za původní vlast kozáctva možno uznati linii ruských měst hraničících se

stepí, táhnoucí se od střední Volhy na Rjazaň a Tulu, potom příkře se lomící na jih a opírající se o Dněpr podle čáry Putivlja a Perejaslava. Zanedlouho učinilo kozáctvo ještě krok ve svém útoku na step. Byla to doba oslabení Tatarů, rozdělení hordy. Městští kozáci a především pravděpodobně rjazanští počali se usazovati jako vojenská a živnostenská sdružení v otevřené stepi, v oblasti horního Donu. Donské kozáky sluší se asi pokládati za původní útvar stepního kozáctva. Aspoň v druhé polovině XVI. st., kdy zaporožské kozáctvo se teprve začínalo organisovati ve vojenský spolek, donské se už jeví zorganisovaným. V jeho složení vcházeli i pokřtění Tatarové. Zachovala se prosba takového novokřtěnce z krymských Tatarů. Roku 1589 vyjel z Krymu na Don a sloužil tam moskevskému panovníkovi 15 let, ‚krymské lidi pobíjel a proti krymským lidem a proti krymským táborům chodíval s donskými kozáky bojovat, a s Donu do Putivli přišel'. Prosí panovníka, aby jeho dvůr v Putivlě osvobodil od daní a povinností, ‚obílil' a poručil mu konati službu carskou zároveň s bělodvorci.

Zprávy o dněprovských kozácích jsou pozdější než o rjazanských, s konce XV. st. Jejich původ a prvotní společenská tvářnost byly právě tak prosté jako v jiných místech. Z měst kijevského, volynského a podolského kraje, dokonce od pramenů Dněpru, vycházely skupiny kořistníků do divoké stepi ‚kozákovat', živiti se včelařstvím, rybářstvím, lovem a útoky na Tatary. Na jaře a v létě pracovali tito potulní kozáci na ‚uchodech', na živnostech podél Dněpru a jeho stepních přítoků, a na zimu se stahovali se svou kořistí do měst podél Dněpru a zde se usazovali, obzvláště

v Kaněvě a v Čerkasích, které se staly časnými a hlavními útočišti kozáctva. Někteří z těchto kozáků jako v severní Rusi se najímali za dělníky k měšťanům a statkářům. Ale místní zeměpisné a politické podmínky učinily osud ukrajinského kozáctva složitým. Dostalo se do samého víru mezinárodních srážek Rusi, Litvy, Polska, Turecka a Krymu. Úloha, kterou se naskytlo hráti dněperskému kozáctvu v těchto srážkách, dodala mu také historického významu. Právě jsem mluvil o zesílení kolonisace Podněpří, která doplňovala zdejší kozákující obyvatelstvo. Byl to lid, potřebný pro kraj i celý stát, ale nepokojný, způsobil mnoho obtíží polské vládě. Stepní živnostníci, uvyklí boji, skýtali nejlepší obranu zemi proti tatarským útokům. Byla to však dvousečná zbraň. Jedním ze stepních zaměstnání, dokonce hlavním zaměstnáním kozáků, byly jejich odpovídací útoky na tatarské a turecké zbraně. Útočili se souše i s moře: na počátku XVII. st. lehké kozácké čluny pustošily tatarská i turecká města podél severních, západních a dokonce jižních břehů Černého moře, pronikaly i do Bosporu k Cařihradu. Za mstu hrozili Turci Polsku válkou, jíž se Poláci ze všeho nejvíce báli. Už na počátku XVI. st. sestaven byl ve Varšavě plán, jak učiniti kozáctvo neškodným, aniž se mu bránilo býti užitečným. Plán záležel v tom, aby se z neuspořádané a stále rostoucí massy kozákujících oddělila nejspolehlivější část a přijala do státní služby s platem a s povinností chrániti Ukrajinu, a ostatní vrátiti dřívějšímu způsobu života. Je ostatně zpráva o kozáckých rotách, naverbovaných pro pohraniční strážní službu už na samém počátku XVI. st. Byl to pravděpodobně jeden z přechodných pokusů

utvořiti pohraniční stráž ze stepních ozbrojených kořistníků. Teprve r. 1570 sestavili stálý oddíl 300 stavových nebo zapsaných, *registrovaných* kozáků, jak se později nazývali. Za Štěpána Báthoryho byl stav zvětšen na 500, potom postupně byl zvyšován a konečně r. 1625 dosáhl 6.000. Ale růst kozáckého stavu nikterak nezmenšoval kozáctvo mimo stav. Tyto nelegální kozáky, ponejvíce ze selského stavu, snažili se místní vládci a páni vrátiti k povinnostem jimi opuštěným; ale lidé, kteří už okusili kozáckou svobodu, se vzpírali a měli o sobě za to, že jsou v právu neposlouchati, neboť tatáž vláda, která je zapuzovala jako mužíky pod panské jho, za války se k nim obracela o pomoc a svolávala je pod prapory ne v zapsaném počtu, ale v desítkách tisíců. Takový dvojaký obraz působení vlády vštípil v přespočetných roztrpčení a činil z nich výbušnou massu, která se snadno rozhořívala v požár, jakmile se u ní objevil obratný vůdce. Zatím na dolním Dněpru se uvíjelo kozácké hnízdo, v němž ukrajinská kozácká nespokojenost nacházela útočiště a školu, která ji zpracovávala v zjevné povstání. Bylo to *Zaporoží.*

Vzniklo nepozorovaně z živnostenského kozákování. z ‚kozáctva v poli', v stepi. Kozákující obyvatelé pohraničních měst Ukrajiny spouštěli se podél Dněpru daleko dolů, za prahy. Prof. Ljubavskij vyslovil domněnku, že zárodkem Zaporožské sěči byla veliká kozácká družina, provozující živnosti za prahy nedaleko tatarských kočevišť, a její stopy nachází už na konci XV. st. Když městští kozáci byli podrobováni útisku polské vlády, prchali do známých zaporožských míst, kam se nemohli dostat ani polští komisaři, ani trestné oddíly. Tam na ostrovech, které tvoří

Dněpr, vyrvav se z prahů do otevřené stepi a rozlévaje se širokým řečištěm, stavěli si uprchlíci opevněné *Sěči*. V XVI. st. hlavní osada Zaporožců vznikla na ostrově Chortica. To byla své doby proslulá Zaporožská sěč. Později se přenesla s Chorticy na druhé zaporožské ostrovy. Sěč měla podobu opevněného tábora, obehnaného dřevěnými zásekami. Opatřena byla jakýms takýms dělostřelectvem, malými děly, ukořistěnými v tatarských a tureckých opevněních. Zde se utvořil z různoplemenných přistěhovalců bez rodin vojenský spolek, který si říkal ‚rytířstvo vojska zaporožského'. Sěčevici žili v salaších z chrastí, pokrytých koňskými kůžemi. Rozeznávali se zaměstnáními: jedni byli hlavně kořistníky, živili se válečnou kořistí, druzí se zaměstnávali rybářstvím a lovem, opatřujíce první potravinami. Ženy do Sěče nepouštěli; ženatí kozáci, *sidni*, *gnězďuki*, žili odděleně v zimních sídlech a seli obilí, opatřujíce jím sěčeviky. Do konce XVI. st. bylo Zaporoží pohyblivou, složením proměnlivou společností; na zimu se rozcházelo po ukrajinských městech, ponechavši v Sěči několik set lidí k ochraně dělostřelectva a jiného sěčevého majetku. Za klidných dob v létě bývalo v Sěči až 3 tisíce lidí; ale přeplňovala se, když ukrajinský lid nemohl už snésti jho Tatarů nebo Lachů a když se na Ukrajině něco podnikalo. Tehdy každý nespokojený, pronásledovaný nebo při něčem přistižený, utíkal za prahy. V Sěči se neptali příchozího, kdo je a odkud je, jaké je víry jakého rodu a plemene: přijímali každého, kdo se jim zdál býti vhodným druhem. Na sklonku XVI. st. lze v Zaporoží pozorovati příznaky vojenské organisace, třebaže ještě nepevné, která se ustanovila poněkud později. Vojenské bratr-

stvo Zaporoží, *koš*, spravoval ataman volený sěčovou radou, který s volenými esaulem, soudcem a písařem sestavil sěčovou staršinu, vládu. Koš se umisťoval oddíly, *kureni*, jichž později bylo 38, pod velením volených kurenných atamanů, kteří se také počítali k staršině. Zaporožci si ze všeho nejvíce vážili rovnosti; všechno rozhodoval sěčový kruh, rada, kozácké *kolo*. Se svou staršinou toto kolo zacházelo velmi prostě, volilo ji a měnilo, a nehodící se popravovalo, posazovalo do vody, když jim dříve za ňadra nasypalo dostatečné množství písku. R. 1581 objevil se v Sěči urozený pan z Haliče, lehkomyslný dobrodruh Zborowski, podněcovati kozáky k útoku na Moskvu. Rytířstvo, které nemělo peněz a nudilo se dlouhou chvílí, s radostí přijalo plán pánův a ihned ho zvolilo hejtmanem. Na pochodu kozáci sami na něho doléhali vyptávajíce se, až, Bůh dá, se vrátí z Moskvy v dobrém zdraví, nenajde-li se u něho ještě nějaká věc, na níž by mohli pěkně vydělat; ale když Zborowski, zřeknuv se Moskvy, navrhl jim tažení proti Persii, ale div ho nezabili, pohádavše se mezi sebou. Tato honba za výdělkem na taženích, prostěji za loupeží a kořistí, zesilována byla tou měrou, jak se zvyšoval počet kozákujícího lidu na sklonku XVI. st. Tento lid se už nemohl uživiti stepními živnostmi, rybolovem a lovem zvěře a po tisících se potloukal po Ukrajině podél pravého Dněpru, obíraje obyvatelstvo. Místní úřady nemohly kozáky bez práce nikam poslat, a kozáci sami také nevěděli, kam se podíti, a ochotně šli za prvním vůdcem, který je zval na Krym nebo do Moldavie. Z takových kozáků byly také sestavovány tlupy, které se vrhly na moskevskou říši, když se tam počala nepokojná

doba. Útoky na sousední země nazývaly se tehdy na Ukrajině ‚kozáckým chlebem'. O nic jiného kromě kořisti se kozáci nestarali, a na řeči Zborowského o oddanosti králi a vlasti odpovídali prostonárodním pořekadlem: *poka žyta, poty byta* — do té doby člověk žije, dokud má co jíst. Ale stále se kozáci neživili cizinou, krymskou, moldavskou nebo moskalskou: už v XVI. st. došlo i na vlast. Zaporoží, nevyčerpatelně se doplňujíc z nahrnuvší se massy, stalo se krbem, na němž se zavařovala kozácká povstání proti samé Rzeczi Pospolité.

A tak lublinská unie přinesla do jihozápadní Rusi tři těsně navzájem spojené následky: nevolnické právo, zesílenou selskou kolonisaci Ukrajiny a proměnu Zaporoží v povstalecké útočiště pro podmaněné ruské obyvatelstvo.

HLAVA ČTYŘICÁTÁ ŠESTÁ.

Mravní charakter maloruského kozáctva. — Kozáci se staví za víru a národnost. — Rozkol v kozáctvu. — Maloruská otázka. — Otázka baltická a východní. — Evropské styky moskevské říše. — Otázka baltická a východní. — Evropské styky moskevské říše. — Význam zahraniční politiky Moskvy v XVI. st.

Prozkoumali jsme ve všeobecných rysech dějiny maloruského kozáctva ve spojitosti s osudy litevské Rusi do počátku XVII. st., kdy v jeho položení nastal vážný přelom. Viděli jsme, jak se změnil charakter kozáctva: tlupy stepních živnostníků oddělovaly ze svého středu bojovné družiny, které se živily útoky na sousední země, a z těchto družin verbovala vláda pohraniční stráž. Všechny tyto oddíly kozáků stejně se dívaly do stepí, hledaly tam obživu a tímto hledáním větší nebo menší měrou napomáhaly obraně jihovýchodních hranic státu stále ohrožovaných. Od lublinské unie se kozáctvo obrací tváří zpět, proti onomu státu, jehož dosud chránilo. Mezinárodní položení Maloruska demoralisovalo tuto sehnanou a potulnou massu, zabraňovalo, aby se v ní zrodil občanský cit. Na sousední země, na Krym, Turecko, Moldavii, dokonce na Moskvu uvykli kozáci hleděti jako na předmět kořisti, jako na ‚kozácký chléb'. Tento názor počali přenášeti i na svůj stát od těch dob, kdy na jeho jihovýchodních hranicích se počalo usidlovati panské a szlachtické statkářstvo se svým nevolnickým právem. Tehdy uviděli v svém státu nepřítele ještě horšího než Krym nebo Turecko, a od konce XVI. st. se počali na něj vrhati s dvojnásobnou zuřivostí. Tak maloruské kozáctvo zůstalo bez vlasti a tedy bez víry. Tehdy celý mravní svět východoevropského člověka se držel

na těchto dvou nerozlučně navzájem spojených základech, na vlasti a na Bohu vlasti. Rzecz Pospolita neskýtala kozákovi ani toho, ani onoho. Myšlenka, že je pravoslavný, byla pro kozáka nejasnou vzpomínkou dětství nebo odtažitou ideou, k ničemu nezavazující a k ničemu se nehodící v kozáckém životě. Za války nezacházeli s Rusy a s jejich chrámy o nic lépe než s Tatary, a hůře než s Tatary. Pravoslavný ruský pán Adam Kisel, vládní komisař u kozáků, dobře je znající, psal o nich r. 1636, že tuze mají rádi řecké náboženství a jeho duchovenstvo, třebaže se v náboženském vztahu více podobají Tatarům než křesťanům. Kozák zůstával bez jakéhokoli mravního obsahu. V Rzeczi Pospolité sotva byla jiná třída, která by stála na nižší úrovni mravního občanského rozvoje: snad jen vyšší hierarchie maloruské církve před církevní unií mohla soupeřit s kozáctvem ve zdivočení. Ve své Ukrajině při krajně tuhém myšlení neuvyklo ještě viděti vlast. Tomu bránilo i neobyčejně pestré složení kozáctva. Do pětistého zapsaného oddílu kozáků, naverbovaného za Štěpána Báthoryho, vešli lidé ze 74 měst a újezdů západní Rusi a Litvy, dokonce tak vzdálených jako Vilno, Polock, potom ze 7 polských měst, Poznaně, Krakova a j., kromě toho Moskalové z Rjazaně a odkudsi od Volhy, Moldavané a k tomu všemu po jednom Srbu, Němci a Tataru z Krymu s nekřtěným jménem. Co mohlo sjednotiti tento sehnaný zástup? Na šíji mu seděl pán, ale po boku mu visela šavle: bíti a loupiti pána a obchodovati šavlí — v těchto dvou zájmech se uzavřel celý politický světový názor kozáků, celá sociální věda, kterou vykládala Sěč, kozácká akademie, vyšší škola udatnosti

pro každého dobrého kozáka a peleš vzpour, jak ji nazývali Poláci. Své válečné služby nabízeli kozáci za náležitou odměnu i německému císaři proti Turkům, i své polské vládě proti Moskvě a Krymu, a Moskvě a Krymu proti své polské vládě. První kozácká povstání proti Rzeczi Pospolité měla čistě sociální, demokratický charakter bez jakéhokoli náboženstvo-národnostního odstínu. Začínala se ovšem na Zaporoží. Ale v prvním z nich dokonce vůdce byl cizí, z prostředí kozákům nepřátelského, zradivší svou vlast i stav, jmění prohýřivší szlachtic z Podljaší Kryštof Kosiński. Přidal se k Zaporoží, s oddílem Zaporožců se najal do královské služby a r. 1591 jen proto, že žoldnéřům včas nebylo zaplaceno, shromáždil Zaporožce a všelikou kozáckou sebranku a jal se ničiti a páliti ukrajinská města, městečka, šlechtické statky a pány, obzvláště nejbohatší statkáře v Ukrajině, knížata Ostrožské. Kníže K. Ostrožskij ho porazil, zajal, odpustil mu a jeho zaporožským druhům a přinutil je přisahati na závazek, že budou klidně seděti za svými prahy. Ale po dvou měsících podnítil Kosiński nové povstání, přisahal poddanství moskevskému caru, chvástal se, že s tureckou pomocí převrátí celou Ukrajinu vzhůru nohama, pobije všechnu tamější szlachtu, oblehl město Čerkasy, zamýšleje pobíti všechny jeho obyvatele se starostou města, týmž knížetem Višněveckým, který mu vyprosil milost u knížete Ostrožského, a konečně padl v boji s tímto starostou. V jeho díle pokračovali Loboda a Nalivajko, kteří do r. 1595 ničili Ukrajinu podél pravého břehu Dněpru. A této prodejné šavli bez Boha a vlasti okolnosti vnutily náboženský a národní prapor, přisoudily mu vznešenou úlohu státi se hrází západoruského pravoslaví.

Tato neočekávaná úloha byla kozáctvu připravena druhou unií, církevní, k níž došlo 27 let po politické. Mimochodem připomenu hlavní okolnosti, které přivedly k této události. Katolická propaganda, která se v Litvě obnovila s příchodem jesuitů r. 1569, brzo zlomila zde protestantism a vrhla se na pravoslaví. Setkala se se silným odporem zprvu v pravoslavných magnátech s knížetem K. Ostrožským v čele, a později v městském obyvatelstvu, v bratrstvech. Ale prostřed vyšší pravoslavné hierarchie, demoralisované, vlastními lidmi opovrhované a tísněné katolíky, vznikla stará myšlenka o spojení s římskou církví, a na Brestském sněmu r. 1596 se ruská církevní společnost rozpadla na dvě nepřátelské části, pravoslavnou a řecko-katolickou. Pravoslavná společnost přestala být zákonnou církví, uznávanou státem. Nižšímu pravoslavnému duchovenstvu po smrti dvou biskupů, kteří nepřijali unii, nastávalo zůstati bez arcibiskupů; ruské měšťanstvo ztrácelo politickou oporu, jakmile pravoslavná vysoká šlechta šmahem přestupovala k unii a ke katolictví. Zbývala jediná síla, jíž se mohly zachytit duchovenstvo a měšťanstvo, kozáctvo se svou reservou, ruskými sedláky. Zájmy těchto čtyř tříd byly různé; na tuto různost zapomínali při setkání se společným nepřítelem. Církevní unie nesjednotila těchto tříd, ale poskytla nový podnět k jejich společnému zápasu a pomohla jim lépe si navzájem rozumět; i kozákovi, i sedlákovi bylo lehko vyložiti, že církevní unie je spolek polského krále, pána, księdze a jejich společného agenta žida proti ruskému Bohu, kterého hájiti je povinen každý Rus. Říci vyštvanému sedlákovi nebo svévolnému kozákovi, pomýšlejícím na zničení pána, na jehož pozem-

cích žili, že tímto zničením budou bojovati za uraženého ruského Boha, znamenalo ulehčiti jejich svědomí a povzbuditi je, svědomí stísněné pohybujícím se kdesi na dně citem, že buď jak buď, ale pogrom není dobré dílo. První kozácká povstání na sklonku XVI. st., jak jsme viděli, neměla ještě onoho náboženského a národního charakteru. Ale od počátku XVII. st. je kozáctvo postupně vtahováno do pravoslavné církevní opozice. Kozácký hejtman Sagajdačnyj s celým vojskem záporožským se zapsal do kijevského pravoslavného bratrstva, r. 1620 skrze jerusalémského patriarchu samovolně, bez svolení své vlády, obnovil vyšší pravoslavnou hierarchii, která také působila pod kozáckou ochranou. R. 1625 hlava této nově ustanovené hierarchie, metropolit kijevský, sám povolal na ochranu pravoslavných Kijevlanů zaporožské kozáky, kteří také utopili kijevského vojta za utlačování pravoslavných.

Tak dostalo kozáctvo korouhev, jejíž líc zvala k zápasu za víru a za národ ruský, kdežto rub k vyhubení nebo vyhnání pánů a szlachty z Ukrajiny. Ale této korouhev nespojovala všechno kozáctvo. Už v XV. st. počalo se v něm hospodářské rozdvojení. Kozáci, sídlící po pohraničních městech a živící se stejnými živnostmi, počali se později usazovati na pozemcích, kde mohli provozovati své živnosti, zakládati dvory a opatrovati si pole. Na počátku XVII. st. některé pohraniční okruhy jako kaněvský byly už plny kozáckých dvorů. Zábrání půdy, jak obyčejně bývá při osidlování pustých pozemků, stalo se základem statkářství. Z těchto usedlých kozáků-statkářů hlavně bylo verbováno zapsané kozáctvo, které dostávalo od vlády plat. Časem se zapsání

rozdělili na územní oddíly, *pułky* po městech, které byly správním střediskem okruhů, kde žili kozáci. Smlouva s korunním hetmanem Koniecpolským r. 1625 ustanovila šestitisícové zapsané kozácké vojsko; dělilo se tehdy na šest pluků (běloćerkovský, korsunský, kaněvský, čerkasský, čigirinský a perejaslavský); za B. Chmelnického bylo už pluků 16, a v nich bylo více než 230 setnin. Začátek tohoto plukovního dělení kladou do dob hetmana Sagajdačného († 1622), který se vůbec jeví organisátorem maloruského kozáctva. Ve způsobu jednání tohoto hetmana odhalil se také vnitřní rozklad, skrývající se v samém složení kozáctva. Sagajdačnyj chtěl ostře oddělit zapsané kozáky jako privilegovaný stav od prostých sedláků, kteří se dali ke kozákům, a stěžovali si na něho, že za něho bylo prostému lidu těžko. Sám původem szlachtic, přenášel i na kozáctvo své szlachtické pojmy. Za takového poměru zápas kozáctva s ukrajinskou šlechtou nabýval zvláštního charakteru: jeho cílem bylo ne očištění Ukrajiny od přišlé cizoplemenné šlechty, ale nahrazení jí vlastní tuzemskou privilegovanou třídou; v zapsaném kozáctvu se připravovala budoucí kozácká šlechta. Ale skutečná síla kozáctva záležela ne v zapsaných. Seznam dokonce v složení 6 tisíc vstřebával v sebe ne více než desetinu onoho lidu, který se počítal ke kozáctvu a přisvojil si kozácká práva. Byl to vůbec lid chudý, bez domova „*gołota*, jak mu říkali. Značná část jeho prožívala v panských a szlachtických dědičných statcích a jako volní kozáci nechtěla konati stejné povinnosti s obyčejnými sedláky. Polští správcové a páni nechtěli znáti volnosti tohoto národa a snažili se proměnit chátru v selský lid. Když polská vláda potřebo-

vala válečné pomoci kozáků, připouštěla do kozácké domobrany všechny, zapsané i nezapsané, ale když minula potřeba vyškrtávala, *vypisovala* zbytečné ze seznamu, aby je navrátila dřívějšímu stavu. Tito *vypiščici*, ohrožovaní selským nevolnictvím, shromažďovali se ve svém útulku Zaporoží a odtud vedli povstání. Tak se začínaly kozácké vzpoury, které se táhnou od r. 1624 po dobu 14 let pod vedením Žmajla, Tarasa, Sulimy, Pavljuka, Ostranina a Guni. Zapsaní se přitom buď rozešli na dvě strany nebo všichni byli pro Poláky. Všechna tato povstání byla pro kozáky nezdařilá a skončila se r. 1638 ztrátou nejdůležitějších práv kozáctva. Zapsaní byli obnoveni a postaveni pod velení polských szlachticů; místo hetmana zaujal vládní komisař; usedlí kozáci pozbyli svých dědičných pozemků; nezapsaní byli vráceni v panské nevolnictví. Volné kozáctvo bylo zničeno. Tehdy podle vyjádření maloruského letopisce všelikou svobodu kozákům vzali, těžké nebývalé daně uložili, kostely a církevní službu židům zaprodali.

Poláci a Rusové, Rusové a židé, katolíci a uniaté, uniaté a pravoslavní, bratrstva a arcibiskupové, szlachta i prostý lid, prostý lid a kozáctvo, kozáctvo a měšťanstvo, zapsaní kozáci a volná golota, městské kozáctvo a Zaporoží, kozácká staršina a kozácká luza, konečně kozácký hetman a kozácká staršina — všechny tyto společenské síly se srážely a pletouce se ve svých vztazích, po párech na sebe navzájem nevražily a všechna tato párová nepřátelství, ještě skrytá nebo už odhalená, splétajíce se utahovala život Maloruska v takový složitý uzel, který nemohl rozplésti ani jeden státnický rozum ani ve Varšavě, ani v Kijevě. Povstání B. Chmelnického bylo poku-

sem roztíti tento uzel kozáckou šavlí. Těžko říci, tušili-li v Moskvě toto povstání a nutnost volby nevolky se v ně vmísiti. Tam nespouštěli očí se smolenské a severské země a po nezdařilé válce v letech 1632—1634 potají se chystali příležitostně napraviti nezdar. Malorusko leželo ještě daleko za obzorem moskevské politiky, a také památka na Čerkesy Lisovského a Sapěgu byla ještě dosti svěží. Ovšem, z Kijeva posílali do Moskvy s prohlášeními o pohotovosti sloužit pravoslavnému moskevskému panovníkovi, dokonce s prosbou k němu vzíti Malorusko pod ochranu své vznešené ruky, neboť oni, pravoslavní maloruští lidé kromě panovníka se nemají kam podíti. V Moskvě opatrně odpovídali, že dojde-li od Poláků k útiskům ve víře, tehdy panovník bude také uvažovat, jak by pravoslavnou víru od kacířů spasil. Od samého počátku povstání Chmelnického byly mezi Moskvou a Maloruskem dvojsmyslné vztahy. Úspěchy Bogdana předčily jeho očekávání: Chmelnickij vůbec nepomýšlel na to přerušiti styky s Rzeczí Pospolitou, chtěl jen poděsit trochu domýšlivé pány, a tu po třech vítězstvích téměř celé Malorusko se octlo v jeho rukou. Sám se přiznával, že se mu podařilo učiniti to, nač ani nepomýšlel. Točívala se mu hlava, obzvláště při obědě. Snil už o ukrajinském knížetství po Vislu s velikým knížetem Bogdanem v čele; nazýval sebe ‚neobmezeným samovládcem ruským', hrozil, že všechny Poláky obrátí vzhůru nohama, že všechnu szlachtu zažene za Vislu atd. Tuze se zlobil na moskevského cara za to, že mu nepomohl od samého počátku věci, nepodnikl ihned útok na Polsko, a v podráždění říkal moskevským poslům věci, které se nehodily ani ke konci oběda,

hrozil, že zkruší Moskvu, dostane se i k tomu, kdo na Moskvě sedí. Prostomyslné chvástání vystřídáno bylo poníženým, ale ne prostomyslným pokáním. Tato proměnlivost nálady pocházela nejen od temperamentu Bogdanova, ale i od toho, že cítil lživost svého položení. Nemohl zdolati Polsko pouhými kozáckými silami, a žádoucí vnější pomoc z Moskvy nepřicházela, i musil se přidržeti krymského chána. Po svých prvních vítězstvích naznačoval svou pohotovost sloužiti moskevskému caru, bude-li tento podporovati kozáky. Ale v Moskvě váhali, vyčkávali jako lidé, kteří nemají svého plánu, a očekávající jej od průběhu událostí. Nevěděli tam, jak jednati s buřičským hetmanem, přijmouti-li ho pod svou moc, nebo ho jen potají podporovat proti Polákům. Jako poddaný byl Chmelnickij méně vhodný než jako tajný spojenec: poddaného by bylo třeba hájit, kdežto spojence bylo možno opustit, když by ho již nepotřebovali. Přitom zjevná ochrana kozáků by vedla k válce s Polskem a k celé spleti maloruských vztahů. Ale i zůstati lhostejným k zápasu znamenalo vydati nepřátelům pravoslavnou Ukrajinu a učiniti z Bogdana svého nepřítele: hrozil, nebude-li podporován z Moskvy, že na ni potáhne s krymskými Tatary, a když ne to, tak porazí Poláky, smíří se s nimi a zároveň s nimi se obrátí proti carovi. Zanedlouho po zborovské smlouvě Bogdan, uvědomuje si nevyhnutelnost nové války s Polskem, vyslovil carskému poslu přání, že přejde s celým zaporožským vojskem do hranic moskevských, stihne-li ho nezdar. Teprve za půldruhého roku, kdy Chmelnickij už prohrál druhé tažení proti Polsku a pozbyl téměř všech výhod, dobytých v prvním, uznali konečně

v Moskvě tuto myšlenku Bogdanovu za nejvýhodnější východisko z obtíží a nabídli hetmanovi, aby se se vším vojskem kozáckým přestěhoval na prostranné a úrodné země panovníky podél řek Donce, Medvědice a na jiná vhodná místa: toto přesídlení nezaplétalo do války s Polskem, nezahánělo kozáky pod moc tureckého sultána a skýtalo Moskvě dobrou pohraniční stráž se strany stepi. Ale události nenásledovaly rozvážné tempo moskevské politiky. Chmelnickij byl přinucen k třetí válce s Polskem za nepříznivých podmínek a úsilovně prosil moskevského cara, aby ho přijal za poddaného; jinak mu nezbývá než se svěřiti dávno nabízené ochraně tureckého sultána a krymského chána. Konečně na počátku r. 1653 rozhodli v Moskvě přijmouti Malorusko v poddanství a válčiti s Polskem. Ale i tu protahovali věc ještě téměř rok, teprve v létě oznámili Chmelnickému své rozhodnutí, a na podzim svolali zemský sněm, aby věc řádně posoudil, potom ještě počkali, až hetman utrpěl nový nezdar u Žvance, znovu zrazen svým spojencem chánem, a teprve v lednu 1654 přijali přísahu od kozáků. Po kapitulaci u Smolenska r. 1634 čekali 13 let na vhodnou příležitost, aby smyli hanbu. R. 1648 se maloruští kozáci vzbouřili. Polsko se octlo v zoufalém položení; z Ukrajiny prosili Moskvu o pomoc, aby se obešli bez zrádných Tatarů, a vzali Ukrajinu pod svou moc. Moskva se nehýbala, bojíc se porušiti mír s Polskem, a 6 let s nečinnou zvědavostí pozorovala, jak věc Chmelnického, pokažená Tatary u Zborova a Běrestěčku, klonila se k úpadku, jak bylo Malorusko pustošeno spojenci Tatary a zvířecky krutým svárem, a konečně, když se už země k ničemu nehodila, při-

jali ji pod svou vznešenou ochranu, aby proměnili vládnoucí ukrajinské třídy z polských buřičů v roztrpčené moskevské poddané. Tak mohla věc pokračovati jen za oboustranného nechápání stran. Moskva chtěla přibrati k rukám ukrajinské kozáctvo, třebas dokonce bez kozáckého území, a když i s ukrajinskými městy, tu stůj co stůj s podmínkou, aby tam seděli moskevští vévodové s písaři, kdežto Bogdan Chmelnickij se spoléhal, že se stane něčím na způsob vévody Čigirinského, který spravoval Malorusko pod vzdáleným svrchovaným dohledem moskevského panovníka a za spolupůsobení vysoké šlechty kozácké, esaulů, plukovníků a ostatní staršiny. Obě strany, nerozumějíce si a nedůvěřujíce si navzájem, ve vzájemných stycích říkaly něco jiného než si myslily, a dělaly to, čeho si nepřály. Bogdan očekával od Moskvy zjevnou roztržku s Polskem a válečný úder na ni od východu, aby osvobodila Malorusko a vzala je pod svou ochranu, ale moskevská diplomacie, nepřerušujíc styky s Polskem, s jemnou vypočítavostí očekávala, až kozáci svými vítězstvími dobijí Poláky a donutí je vzdáti se buřičské země, aby potom legálně, neporušujíc věčného míru s Polskem, připojila Malou Rus k Veliké. Krutým posměškem zněla moskevská odpověď Bogdanovi, když dva měsíce před zborovským případem, který měl rozhodnouti osud Polska a Maloruska, ponížene prosil cara, aby ‚požehnal svému vojsku k útoku' proti společným nepřátelům, a on v Boží hodině potáhne na ně od Ukrajiny, prose Boha, aby skutečný a pravoslavný panovník nad Ukrajinou carem a samovládcem byl. Na tuto zřejmě upřímnou prosbu z Moskvy odpověděli: věčného míru

s Polskem porušiti nelze, *ale když král hetmana a celé vojsko zaporožské osvobodí, tu panovník hetmanovi a celému vojsku milost prokáže, pod svou vznešenou ochranu přijmouti poručí.* Za takového oboustranného nepochopení a nedůvěry obě strany bolestně se uhodily o to, co včas nerozpoznaly. Bogdan, odvážná kozácká šavle a obratný diplomat, byl průměrným politickým rozumem. Základ své vnitřní politiky jednou v rozmarné náladě vyslovil polským komisařům: ‚Proviní se kníže, uřízni mu krk; proviní se kozák, jemu totéž učiň — to bude spravedlnost'. Na své povstání se díval jen jako na zápas kozáků s šlechtou, která je utiskovala jako poslední otroky, jak se vyjádřil, a přiznával se, že se svými kozáky nenávidí szlachtu a pány do smrti. Ale třebaže ji tušil, neodstranil ba ani neoslabil onen osudný sociální rozpor, který se skrýval v samém kozáckém prostředí, vznikl před ním a ostře se projevil ihned po jeho smrti: bylo to nepřátelství kozácké staršiny s obyčejnými kozáky, ‚městskou i zaporožskou luzou', jak je tehdy nazývali na Ukrajině. Toto nepřátelství podnítilo v Malorusku nekonečné nepokoje a dovedlo k tomu, že Ukrajina podél pravého břehu Dněpru se dostala Turkům a proměnila se v poušť. I Moskvě se dostalo podle zásluh za její jemnou a opatrnou diplomacii. Tam se dívali na připojení Maloruska s tradičně politického hlediska, jako na pokračování územního shromažďování ruské země, odtržení rozsáhlé ruské oblasti od nepřátelského Polska k dědičné državě moskevských panovníků, a po dobytí Běloruси a Litvy r. 1655 spěchali vnésti do carského titulu ‚celé Veliké a Malé Bílé Rusi samovládce Litevského, Volynského a Podolského'. Ale

špatně tam chápali vnitřní společenské vztahy Ukrajiny, a také se málo o to zajímali, jako o věc ne vážnou, a moskevští bojarové nechápali, kroč vyslanci hetmana Wigówského s takovým opovržením se vypadřovali o Zaporožcích, jako o opilcích a hráčích, a přece celé kozáctvo i se samým hetmanem se zove *vojskem zaporožským*, a zvědavě se vyptávali těchto vyslanců, kde žili dřívější hetmani, v Zaporoží nebo v městech, a z koho byli voleni, a odkud sám Bogdan Chmelnickij je zvolen. Moskevská vláda zřejmě, připojivši Malorusko, vyznala se v tamních vztazích jako v tmavém lese. Zato maloruská otázka, tak křivě daná oběma stranami, ztížila a pokazila zahraniční politiku Moskvy na několik desetiletí, zapředla ji do nerozluštitelných maloruských pletek, roztříštila její síly v zápase s Polskem, donutila ji zříci se Litvy i Běloruska s Volyní a Podolím a jen tak tak jí poskytla možnost udržeti Ukrajinu s Kijevem po levém břehu Dněpru. Po těchto ztrátách mohla Moskva o sobě opakovati slova, která jednou zaplakav řekl B. Chmelnickij, když jí vyčítal, že mu neposkytla pomoc včas: ‚tomu jsem nechtěl a tak se to nemělo stát'.

Maloruská otázka svým přímým nebo nepřímým působením učinila zahraniční politiku Moskvy složitou. Car Alekšej, zahájiv r. 1654 válku s Polskem pro Malorusko, rychle dobyl celé Bělorusi a značné části Litvy, s Vilnem, Kovnem a Grodnem .Ve chvíli, kdy Moskva obsazovala východní oblasti Rzeczi Pospolité, napadl ji od severu druhý nepřítel, švédský král Karel X., který stejně rychle dobyl celého Velikého i malého Polska s Krakovem a Varšavou, vyhnal krále Jana Kazimíra z Polska a prohlásil

sebe za polského krále, konečně chtěl dokonce vzíti Litvu caru Aleksějovi. Tak dva nepřátelé, kteří bili Polsko s různých stran, srazili se a pohádali o kořist. Car Alexej si vzpomněl na starou myšlenku cara Ivana o baltickém pobřeží, o Livonsku, a zápas s Polskem byl r. 1656 přerušen válkou se Švédskem. Tak znovu byla na řadě zapomenutá otázka o rozšíření území moskevské říše do jejích přirozených hranic, k baltickým břehům. Otázka se ani o krok nepřiblížila k rozhodnutí: dobýti Rigy se nepodařilo a brzo přerušil car nepřátelství, a později uzavřel se Švédskem mír (v Kardisě r. 1661), vrátiv mu vše, čeho dobyl. Jakkoli tato válka byla neplodná a dokonce škodlivá Moskvě tím, že pomohla Polsku vzpamatovati se po švédském zpustošení, přece poněkud zabránila dvěma státům spojiti se pod mocí jednoho krále, třebaže stejně nepřátelským Moskvě, přece oslabujících své síly vzájemným nepřátelstvím.

I zde se postavil umírající už Bogdan napříč cesty i přátelům, i nepřátelům, oběma státům, i tomu, jemuž přisahal. Polekán sblížením Moskvy s Polskem, vešel v dohodu se švédským králem Karlem X. a sedmihradským knížetem Ragozim, a ti tři sestavili plán rozdělení Rzeczi Pospolité. Bogdan, pravý zástupce svého kozáctva, uvyklého sloužiti na všechny čtyři strany, byl střídavě služebníkem a spojencem, a někdy i zrádcem všech sousedních vladařů, i krále polského, i cara moskevského, i chána krymského, i sultána tureckého, i hospodáře moldavského, i knížete sedmihradského a skončil zámyslem státi se volným údělným knížetem maloruským a polsko-švédského krále, jakým chtěl býti Karel X. Tyto Bogdanovy pletky před

smrtí donutily také cara Alekséje jakž takž ukončiti švédskou válku. Malorusko vtáhlo Moskvu také do první přímé srážky s Tureckem. Po Bogdanově smrti se počal zjevný zápas kozácké staršiny s luzou. Jeho nástupce Vygovskij oddal se králi a s Tatary u Konotopu zničil nejlepší vojsko cara Alekséje (r. 1659). Poláci, povzbuzeni tím a osvobodivše se od Švédů s pomocí Moskvy, nechtěli jí ustoupit nic z toho, čeho dobyla. Počala se druhá válka s Polskem, která byla pro Moskvu provázena dvěma strašnými nezdary, porážkou knížete Chovanského v Bělorusku a kapitulací Šeremetěvovou u Čudnova na Volyni pro kozáckou zradu. Litva a Bílá Rus byly ztraceny. Nástupce Vygovského Bogdanův syn Jurij a Tětěrja zradili. Ukrajina se rozdělila podél Dněpru na dvě nepřátelské polovice, levou moskevskou a pravou polskou. Král dobyl téměř celého Maloruska. Obě potýkající se strany byly krajně vyčerpány: v Moskvě nebylo čím platit válečníkům i vydali měděné peníze v ceně stříbrných, což podnítilo moskevskou vzpourou r. 1662; Veliké Polsko se vzbouřilo proti králi pod vedením Lubomirského. Moskva a Polsko, zdálo se, byly hotovy vypíti si navzájem poslední kapky krve. Vysvobodil je nepřítel obou hetman Dorošenko, poddav se s pravobřežní Ukrajinou sultánovi (r. 1666). Vzhledem k hroznému společnému nepříteli andrusovské příměří r. 1667 ukončilo válku. Moskva si podržela oblasti smolenskou a severskou a levou polovinu Ukrajiny s Kijevem, stála široce se rozprostírající frontou na Dněpru od jeho pramenů k Zaporoží, které podle své historické povahy zůstalo v středním položení, ve službách obou států, polského i moskevského.

Nová dynastie vyprosila si odpuštění za své stolbovské, děulinské a poljanovské hříchy. Andrusovská smlouva způsobila ostrý přelom v zahraniční politice Moskvy. Jejím vůdcem místo opatrného a krátkozrakého B. I. Morozova stal se vinník této smlouvy A. L. Ordin-Naščokin, který dovedl dívati se kupředu. Začal propracovávati novou politickou kombinaci. Polsko se přestávalo zdáti nebezpečným. Odvěký zápas s ním se zastavil nadlouho, na celé století. Maloruská otázka zastřela druhé úkoly, jí také dané. Byly namířeny proti Livonsku, t. j. proti Švédsku, a proti Turecku. Pro zápas s tím i oním bylo třeba spolku s Polskem, které bylo ohrožováno oběma; samo se také horlivě staralo o tento spolek. Ordin-Naščokin rozvil ideu tohoto spolku v celý systém. V spise, podaném carovi ještě před andrusovskou smlouvou, třemi úvahami dokazoval nutnost tohoto spolku: jen tento spolek poskytne možnost skýtati v Polsku ochranu pravoslavným; jen při těsném spolku s Polskem možno udržeti kozáky od zlé války s Velkoruskem podle našeptávání chánova a Švédova; konečně Moldavané a Valaši, oddělení nyní od pravoslavné Rusi nepřátelským Polskem, při našem spolku s ním přidají se k nám a odpadnou od Turků, a tehdy od samého Dunaje přes Dněstr ze všech Valachů, z Podolí, Červené Rusi, Volyně, Malé a Veliké Rusi se sestaví ucelený nesčetný národ křesťanský, děti jedné matky, pravoslavné církve. Tuto úvahu uvítal asi car s obzvláštní sympatií: myšlenka o tureckých křesťanech dávno Alekšeje zajímala. R. 1656 o velkonocích, vyměniv v kostele s řeckými kupci, žijícími v Moskvě, velkonoční polibek, otázal se jich, chtějí-li, aby je osvobo-

díl od tureckého nevolnictví, a po jejich pochopitelné odpovědi pokračoval: ‚až se vrátíte do své země, proste své arcibiskupy, kněze a mnichy, aby se za mne modlili, a podle jejich modliteb meč můj rozetne týl mých nepřátel'. Potom s hojnými slzami pravil, obraceje se k bojarům, že jeho srdce se rmoutí nad podmaněním těchto ubohých lidí nevěrci a Bůh ho požene v soudný den k odpovědnosti za to, že maje možnost osvoboditi je, promeškává to, ale přijal na sebe povinnost obětovati své vojsko, pokladnu, dokonce krev svou pro jejich spasení. Tak vyprávěli sami řečtí kupci. Ve smlouvě z roku 1672 nedlouho po útoku sultánově proti Polsku zavázal se car pomáhati králi, kdyby byl napaden Turky a poslat k sultánovi a chánovi přemlouvati je od války s Polskem. Úmysly nezvyklých spojenců naprosto se neshodovaly: Polsko se především staralo o své vnější bezpečí; Moskvě se k tomu ještě připojila otázka o stejnověrcích a přitom otázka dvoustranná — o tureckých křesťanech s ruské strany a o ruských mohamedánech s turecké. Tak se skřížily náboženské vztahy na evropském východě už v XVI. st. Moskevský car Ivan, jak víte, podmanil dvě mohamedánská carství, kazanské a astrachanské. Ale podmanění mohamedáni s nadějí a prosbou se obraceli k své duchovní hlavě, nástupci kalifů, tureckému sultánu, vyzývajíce ho, aby je osvobodil od křesťanského jha. Pod mocí tureckého sultána pak žilo na Balkánském poloostrově četné obyvatelstvo, které bylo s ruským národem jedné víry a jednoho plemene. Také s nadějí a prosbou se obracelo k moskevskému panovníkovi, ochránci pravoslavného východu, vyzývajíc ho, aby osvobodil turecké

křesťany od mohamedánského jařma. Myšlenka na boj s Turky s pomocí Moskvy počala se tehdy velmi šířiti prostřed balkánských křesťanů. Podle smlouvy odjeli moskevští vyslanci do Cařihradu odraziti sultána od války s Rzeczí Pospolitou. Přivezli z Turecka pozoruhodné zprávy. Když jeli Moldavií a Valachií, slyšeli takové řeči v lidu: ‚kdyby Bůh dal jen malé vítězství křesťanům nad Turky, my bychom se ihned s nevěrci vypořádali'. Ale v Cařihradě řekli moskevským poslům, že nedávno přišli sem poslové od kazanských a astrachanských Tatarů a od Baškirů, kteří prosili sultána, aby přijal v své poddanství carství kazanské a astrachanské, stěžujíce si, že moskevští lidé, nenávidíce jejich mohamedánskou víru, mnohé z nich bijí k smrti a neustále ničí. Sultán velel Tatarům, aby ještě trochu potrpěli a daroval prosebníkům chalaty.

Tak maloruská otázka měla v zápětí dvě jiné: otázku baltickou — o získání baltického pobřeží a východní — o vztazích k Turecku k vůli balkánským křesťanům. Tato otázka byla tehdy pěstována jen v ideji, v dobře míněných úmyslech cara Alekseje a Ordina Naščokina: tehdy ještě nestačily ruskému státu síly, aby přímo prakticky přistoupil k této věci, a zatím vyplývala pro moskevskou vládu v zápase s nepřítelem, který stál na cestě k Turecku, s Krymem. Tento Krym byl moskevské diplomacii trnem v oku, vcházel jako mrzutý prvek do složení každé její mezinárodní kombinace. Už na samém počátku panování Aleksějova Moskva, nevypořádavši ještě své běžné účty s Polskem, přemlouvala je k útočnému spolku proti Krymu. Když se andrusovské příměří podle moskevské

smlouvy proměnilo ve věčný mír, a moskevská říše po prvé vstoupila do evropské koalice, do čtvrtého spolku s Polskem, německou říší a Benátkami proti Turecku, Moskva přijala v tomto podniku partituru, kterou nejlépe znala, boj s Tatary, útok na Krym. Tak na každém kroku byla zahraniční politika moskevské říše složitější. Vláda navazovala znovu nebo obnovovala přerušené styky s rozsáhlým kruhem států, kterých potřebovala ve svých vztazích k nejbližším nepřátelským sousedům nebo které jí potřebovaly podle svých evropských vztahů. A moskevská říše se tehdy jevila v Evropě ne zbytečnou. V době svého krajního mezinárodního ponížení, brzo po nepokojné době, nepozbývala určité diplomatické váhy. Mezinárodní vztahy na západě utvářely se tehdy pro Moskvu dosti příznivě. Začínala se tam třicetiletá válka a vztahy států pozbývaly pevnosti; každý hledal vnější oporu, boje se osamocení. Moskevské říši při vší její politické slabosti dodávalo síly její zeměpisné položení a církevní význam. Francouzský vyslanec Courmenin, první vyslanec z Francie, který přišel do Moskvy ne z pouhé francouzské zdvořilosti, nazýval cara Michajila náčelníkem východní země a řecké víry. Moskva stála v týlu všech států mezi Baltickým a Jaderským mořem a když se zde mezinárodní vztahy zapletly a vznikl zápas, který zachvátil celý kontinentální západ, každý tento stát se snažil zabezpečiti svůj týl od východu uzavřením spolku nebo zastavením nepřátelství s Moskvou. Proto od samého počátku činnosti nové dynastie kruh vnějších styků moskevské říše se postupně rozšiřuje dokonce bez úsilí se strany její vlády. Vtahují ji do různých politických a

hospodářských kombinací, které se tehdy v Evropě utvářely. Anglie a Nizozemí pomáhají caru Michajilovi urovnati věci s nepřátelským mu Polskem a Švédskem, protože moskevská říše je pro ně výhodný trh a příhodná transitní cesta na východ, do Persie, dokonce do Indie. Francouzský král nabízí Michajilovi spolek také pro obchodní zájmy Francie na východě, soupeře s Angličany a Holanďany. Sám sultán zve Michajila, aby společně bojovali proti Polsku, a švédský král Gustav Adolf, který obral Moskvu podle stolbovské smlouvy, maje s ní společné nepřátele v Polsku a Rakousku, vštěpuje moskevským diplomatům ideu protikatolického spolku, svádí je myšlenkou učiniti jejich ponízenou vlast organickým a vlivným členem evropského politického světa, nazývá vítěznou švédskou armádu, působící v Německu, přední stráží, bijící se za moskevskou říši, a první zavádí stálého residenta v Moskvě. Říše cara Michajila byla slabší než říše carů Ivana a Fedora, ale byla mnohem méně osamělá v Evropě. Ještě ve větší míře je možno říci to o říši cara Alekšeje. Příjezd cizozemského poselstva býval tehdy v Moskvě obvyklým zjevem. Moskevští vyslanci jezdí po všemožných evropských dvorech, dokonce k španělskému a toskánskému. Po prvé moskevská diplomacie vystupuje na takové rozsáhlé kolbiště. Na druhé straně říše, tu ztrácejíc, tu nabývajíc na západních hranicích, nepřetržitě se probíjela na východ. Ruská kolonisace, která už v XVI. st. se převalila za Urál, v XVII. st. odchází hluboko do Sibiře a dosahuje čínských hranic, rozšiřujíc moskevské území už k polovině XVII. st. aspoň o 70 tisíc čtverečních mil, možno-li jen užíti nějaké geometrické míry na tamní zisky. Tyto úspěchy

kolonisace na východě přivedly moskevskou říši k srážce i s Čínou.

Tak se komplikovaly a ztěžovaly zahraniční vztahy říše. Projevily rozmanité působení na její vnitřní život. Častější a častější války stále citelněji dávaly cítit nedostatečnost domácích pořádků a nutily pozorovati cizí. Častější poselstva rozmnožovala příležitosti pro poučná pozorování. Bližší seznámení se západoevropským světem vyvádělo třebas jen vládnoucí sféry z kruhu moskevských pojmů začarovaného předsudky a osamělostí. Ale ze všeho nejvíce války a pozorování dávaly cítiti ubohost materiálních prostředků, předhistorickou nevyzbrojenost a malou výkonnost národní práce, neumělost výhodně jí užívati. Každá nová válka, každá porážka způsobovala vládě nové úkoly a starosti, národu nová břemena. Zahraniční politika státu vynucovala větší a větší napětí národních sil. Stačí krátký přehled válek, vedených prvními třemi cary nové dynastie, abychom pocítili stupeň tohoto napětí. Za cara Michajila byly dvě války s Polskem a jedna se Švédskem; všechny tři skončily nezdarem. Za Michajilova nástupce byly opět dvě války s Polskem pro Malorusko a jedna se Švédskem; dvě z nich opět se skončily nezdarem. Za cara Fedora byla těžká válka s Tureckem, která se začala za jeho otce r. 1673 a skončila se neužitečným bachčisarajským příměřím r. 1681: západní Ukrajina za Dněprem zůstala Turkům. Vypočteme-li délku všech těchto válek, uvidíte, že na nějakých 70 let (1613—1682) přijde na 30 let války, někdy zároveň s několika nepřáteli.

HLAVA ČTYŘICÁTÁSEDMÁ.

Kolísání ve vnitřním životě moskevské říše XVII. st. — Dvě řady novot. — Směr zákonodárství a potřeba nové sbírky zákonů. — Moskevská bouře r. 1648 a její poměr k Uložení. — Usnesení z 16. července 1648 o sestavení Uložení a výkonu usnesení. — Písemné prameny Uložení. Účast sněmovních zástupců na jeho sestavení. — Způsoby sestavení. — Význam Uložení. — Nové ideje. — Nové články.

Vracíme se k vnitřnímu životu moskevské říše. Z přehledu nejbližších následků nepokojné doby a zahraniční politiky státu jsme viděli, že vláda nové dynastie stála před obtížnými vnějšími úkoly se skrovnými pohotovými prostředky, materiálními i mravními. Kde bude hledati nedostávající se jí prostředky a jak je najde — to je otázka, kterou nám nyní nastává prozkoumat.

Odpovídajíce na tuto otázku, probereme nejvýznačnější zjevy našeho vnitřního života. Jsou velmi složité, plynou rozmanitými, často se protínajícími a někdy proti sobě plynoucími proudy. Ale je možno rozeznati jejich společný pramen: byl to týž hluboký přelom, způsobený nepokojnou dobou v myslích a vztazích, na který jsem už ukazoval, mluvě o nejbližších následcích nepokojné doby. Záležel v tom, že zakolísal obyčej, na němž se držel státní pořádek za staré dynastie ,přerušilo se podání, kterým se řídili budovatelé a ochránci tohoto pořádku. Když lidé přestávají působiti podle zvyku, vypouštějí z ruk nit podání, začínají úsilovně a zmateně uvažovat, a uvažování je činí pochybovačnými a váhajícími, nutí je bázlivě zkoušeti různé způsoby konání. Touto nesmělostí se vyznamenávali i moskevští státníci XVII. st. V nich hojnost nových pojmů, ovoce těžké zkušenosti a úsilovného uvažování,

mísila se s vrátkostí politické chůze, s proměnlivostí směrů, příznakem nezvyku k vlastnímu položení. Uvědomujíce si nepoměr pohotových prostředků s úkoly, které byly na řadě, hledají s počátku nové prostředky v starých domácích národních pramenech, napínají síly národa, opravují a dostavují nebo obnovují pořádek, odkázaný otci a dědy. Pozorujíce však vyčerpání domácích prostředků, starostlivě se vrhají stranou, povolávají cizozemské síly na pomoc ochabujícím svým, ale potom znovu upadají v bázlivé zamyšlení, nezašli-li příliš daleko v odchylce od rodných dávných dob, nelze-li se spokojiti vlastními domácími prostředky, bez cizí pomoci. Tyto směry, střídajíce se navzájem, jdou v druhé polovině XVII. st. nějakou dobu vedle sebe, ale na jeho sklonku se srážejí, způsobují řadu politických a církevních otřesů a přestoupivše do XVIII. st., splývají v Petrově reformě, která násilně je vhání v jedno řečiště, dává jim směr k jednomu cíli. To je v povšechných rysech průběh vnitřního života moskevské říše od ukončení nepokojné doby do počátku XVIII. st. Nyní se obraťme k prozkoumání jeho jednotlivých momentů.

Jakkoli se nová dynastie snažila působiti v duchu staré, aby přinutila zapomenout, že je nová a proto méně zákonná, nemohla se obejít bez novot. Nepokojná doba pochroumala tak mnoho starého, že samo znovuzřízení rozrušeného nevyhnutelně nabylo povahy obnovy. Novoty se táhnou nepřetržitou řadou od prvního panování nové dynastie do konce věku, připravujíce reformy Petra Velikého. Zároveň s dvěma právě uvedenými směry v životě moskevské říše v bystřině těchto přípravných novot možno rozeznati dva

proudy nestejného původu a charakteru, třebaže se časem stýkaly a jako by navzájem splývaly. Reformy jedné řady byly konány domácími prostředky, bez cizí pomoci, podle vlastní zkušenosti a pochopení. A protože domácí prostředky záležely jen v rozšíření státní moci stran společenské svobody a v obmezení soukromého zájmu ve jménu státních požadavků, tu každá reforma tohoto pořádku byla provázena těžkou obětí pro národní blahobyt a společenskou svobodu. Ale lidské skutky mají svou vnitřní zákonnost, nepodléhající náhledu lidí, kteří je konají, a nazývanou obyčejně *silou události*. Od prvního kroku k reformám *podle svého* byla pociťována jejich nedostatečnost nebo bezúspěšnost, a čím více rostl tento cit, tím naléhavěji se probíjela myšlenka o nevyhnutelnosti napodobovati *cizí* nebo si vypůjčovat z ciziny.

Podle samého cíle svéráznych novot, směřujících k ochraně nebo k obnovení pořádku rozrušeného nepokojnou dobou, vyznamenávaly se moskevskou opatrností a neúplností, zaváděly nové formy, nové způsoby jednání, vyhýbajíce se novým základům. Povšechný směr této obnovující činnosti možno označiti těmito rysy: zamýšleli provésti v státním zřízení přehlídku bez převratu, částečnou správku bez přebudování celku. Především bylo nevyhnutelno uspořádati lidské vztahy, zapletené nepokojnou dobou, uložiti je v pevné rámce, v přesná pravidla. Zde se musila vláda cara Michajila potýkati s množstvím obtíží: bylo nutno všechno obnovovat, div ne znovu budovati stát — tak byl zničený celý jeho mechanismus. Autor zmíněného pskovského vypravování o nepokojné době přímo říká, že za cara Michajila ‚carství znovu se začalo stavěti'. Mi-

chajilovo panování bylo dobou oživené zákonodárné činnosti vlády, dotýkající se nejrozmanitějších stránek státního života. Tím se stalo, že na počátku Michajilovy vlády se nakupila dosti hojná zásoba nových zákonů a bylo cítiti potřebu vyznati se v ní. Podle ustanoveného pořádku moskevského zákonodárství vydávány byly nové zákony hlavně z popudu toho neb onoho moskevského prikazu, vzbuzeného soudně, správní praksí každého, a bývaly obráceny k řízení a vykonávání do onoho prikazu, jehož oboru se týkaly. Tam ve shodě s jedním článkem zákoníku z r. 1550 připisovali nový zákon k této sbírce. Tak základní kodex jako kmen stromu vydával od sebe větve v různých prikazech: těmito pokračováními zákoníku byly ukazné knihy prikazů. Bylo třeba sjednotiti tato pokračování zákoníku jednotlivých oborů, svésti je v jednu ucelenou sbírku, aby bylo zamezeno opakování případu, stěží ojedinělého, jaký byl za Hrozného: A. Adašev vnesl do Bojarské dumy ze svého prikazu proseb zákonodárný dotaz, který byl už řešen podle dotazu finančního prikazu, a duma, jako by zapomněla sama na nedávné vyjádření své vůle, poručila finančním úředníkům zapsati do ukazné knihy zákon, který už byl zapsán. Bývalo i tak, že některý prikaz hledal po druhých zákon, zapsaný v jeho vlastní ukazné knize. Je pochopitelno, jak nevědomý písař mohl zaplétati věci, kdežto mazaný písař mohl jimi točit. Právě tuto kodifikační potřebu, zesílenou prikazným zneužíváním, možno pokládati za hlavní podnět, který vyvolal novou sbírku a dokonce zčásti určil i její povahu. Je možno zpozorovati nebo tušiti i jiné podmínky, které měly vliv na povahu nové sbírky. Neobyčejné položení, v jakém se octla

říše po nepokojné době, nevyhnutelně podněcovalo nové potřeby, dávalo vládě nezvyklé úkoly. Tyto státní potřeby spíše než nové politické pojmy, vynesené z nepokojné doby, nejen zesílily hnutí zákonodárství, ale také mu dodaly nový směr; přes všechnu snahu nové dynastie zachovati věrnost starým dobám. Do XVII. st. mělo moskevské zákonodárství kasuální povahu, odpovídalo na jednotlivé běžné otázky, které dávala vládní prakse, nedotýkajíc se samých základů státního pořádku. Náhradou zákona v tomto směru byl starý obyčej, všem známý a všemi uznávaný. Ale jakmile se tento obyčej zakolísal, jakmile státní pořádek sestupoval s obvyklé koleje podání, ihned vznikla potřeba nahraditi obyčej přesným zákonem. Proto zákonodárství za nové dynastie nabývá organičtější povahy, neobmezuje se na zpracování jednotlivých, konkretních případů státní správy a přistupuje blíž a blíže k samým základům státního pořádku, pokouší se, třebaže nezdařile, objasniti a vyjádřiti jeho zásady.

Obtížnější je zjistiti poměr Uložení k moskevskému povstání r. 1648, k němuž došlo půldruhého měsíce před usnesením panovníka s dumou sestaviti novou sbírku zákonů. V této vzpouře se zjevně odhalilo položení nové dynastie. Její dva první carové nepožívali národní úcty. Přes svůj zemský původ tato dynastie dosti brzo upadla ve zvyky staré, počala se dívati na stát jako na svou dědičnou državu, a spravovati jej po domácku, s dobromyslnou nedbalostí dědičného statkáře, vůbec úspěšně přejímala chyby dřívější dynastie, proto možná, že nic jiného nebylo možno přejímati. Z nehodnotných zbytků rozbitého bojarstva s příměsí nových lidí, kteří nebyli

lepší, sestavil se u dvora kruh, který tuze se chtěl státi vládnoucí třídou. Nejvlivnější část tohoto kruhu tvořili carovi a obzvláště carevnini příbuzní a milci. Trůn nové dynastie nadlouho obléhala atmosféra dvorní přízně; dlouhou řadou se táhnou milci po třech prvních panováních: Saltykovové, knížata Řepninové, znovu Saltykovové za Michajila, Morozov, Miloslavští, Nikon, Chitrovo za Alekšeje, Jazykov a Lichačev za Fedora. Sám patriarcha Filaret titulem druhého velikého panovníka zakrýval v sobě docela obyčejného milce, vůbec se nepodobajícího společenskému bojarovi, jakým býval dříve, a člověka, který sebe určil za nástupce na stolci patriarchy, jehož všechna důstojnost záležela jen v tom, že byl dvorským synem bojarským, prostě cholopem Filaretovým. Jako úmyslně vstupovali tři první carové na trůn ve věku nedospělém, oba první šestnáctiletí, třetí čtrnáctiletý. Vládnoucí prostředí, využívajíc zprvu jejich mladosti a později bezcharakternosti, vypěstovala ve správě libovůli a zištnost, v rozměrech, jimž by záviděli nejhorší písaři dob Hrozného, živící cara jednou polovinou stát. důchodů, kdežto druhou schraňující sobě, jak se vyjádřili tehdejší moskevští emigranti. Pomocným podnětem vládního zneužívání byla také privilegovaná trestnost: car Michajil se zavázal, jak víme, lidi velmožných rodů netrestat smrtí za jakýkoli zločin, ale jen je věznit, a za cara Alekšeje bývaly případy, kdy za jeden a týž zločin bývali vysocí hodnostáři podrobováni jen carskému hněvu nebo propuštěni, kdežto písařům a prostým lidem usekávali ruce a nohy. Tyto závazky, přijaté před bojary tajně, veřejně neprohlášené, tvořily základní lež v položení nové dynastie a dodávaly jejímu uvedení na trůn

vzhled carsko-bojarského spiknutí proti národu. Příznačné je v tomto smyslu vyjádření Kotošichinovo o caru Michajilovi, že ‚třebaže se psal samovládcem, přece bez bojarské rady nemohl nic udělat', ale rád měl pokoj, připojuje k tomu Tatiščev, t. j. ponechal celou správu bojarům. Národ svým živelným cítěním pochopil tuto lež, a vstup nové dynastie na trůn, stal se dobou národních bouří. Panování Aleksějovo obzvláště bylo ‚buřičskou dobou', jak ji tehdy nazývali. K oné době se úplně vytvořil v složení moskevské společnosti a správy typ ‚silného člověka' nebo ‚milce', podle tehdejšího výrazu. Byla to mocná osoba, statkář zaručivší se výsadami, světský nebo duchovní, nebo oblíbený u dvora vládce, silný věrou ve svou beztrestnost a dostatečně nesvědomitý, aby vždy byl hotov, užívaje své moci a všeobecného bezpráví, užíti moci nad bezbranným lidem, ‚utlačiti a uraziti mnohými křivdami'. To bylo div ne nejpříznačnější a obzvláště povedené dílo vnitřní politiky nové dynastie, které vyrostlo v moskevském vládním prostředí z myšlenky, že car je v jeho rukou a bez něho se neobejde. Prostý lid se choval k těmto milcům s nejupřímnější nenávistí. Moskevská červnová vzpoura r. 1648, která se ozvala v mnohých městech, byla jasným výrazem tohoto citu. Prostý lid sídelního města byl obzvláště utiskován silnými lidmi, světskými i duchovními, kteří se neopozdovali za světskými, patriarchou, biskupy, kláštery: městské výhony byly odcizeny a zastaveny předměstími, předměstské dvory a zahrady, průjezdy do okolních lesů byly zorány, takže moskevský prostý obyvatel neměl kam vyhnat dobytek, ani nemohl jeti pro dříví, což od pradávna za dřívějších panovníků ne-

bývalo. Červnová vzpoura byla také povstáním ‚černých lidí' proti ‚silným', kdy ‚rozhoupala se luza proti bojarům' a počala loupit bojarské, šlechtické a písařské dvory a pobíjeti nejnenáviděnější vládce. Vyhrůžka velmi působila: dvůr se polekal; počali vojsko a luzu sídelního města upokojovat; z rozkazu carova střelce napájeli; carský tchán několik dní po sobě hostil ve svém domě volené z moskevských poplatných obyvatelů; sám car za procesí promluvil k lidu řeč, která zněla jako omluva, se slzami ‚prosil luzu' o švagra a drahého člověka Morozova; sliby nešetřili. Počali se ‚obce' bát; proslýchalo se, že panovník byl milostiv, silné z carství odstraňuje, silné pobíjí obušky a kamením. Za starých dynastií Moskva nezažívala takových bouřlivých projevů národního roztrpčení proti vládnoucím třídám, nevídala takového rychlého střídání opovržení k lidu s pochlebováním davu, neslýchala takových pro cara nevhodných řečí, jako po vzpouře ‚car je hloupý, všechno vidí od úst bojarů Morozova a Miloslavského, ti vším vládnou a sám panovník všechno to ví, ale mlčí, čert mu rozum vzal'. Nebyla to letní moskevská vzpoura r. 1648, mající brzo ozvěnu i v jiných městech, která vnukla myšlenku o Uložení — to mělo své příčiny; ale podnítila vládu připoutati k účasti na této věci zemské zástupce: na zemský sněm, svolaný na 1. září téhož roku pro vyslechnutí a podpisu sbírky, dívala se vláda jako na prostředek uklidnění národa. Je možno uvěřiti patriarchovi Nikonu, který psal, jako o věci všem známé, že tento sněm nebyl svolán dobrovolně, pro bázeň a nepřátelství všech černých lidí, a ne pro skutečnou pravdu'. O tom není pochyby, tyto vzpoury, nejsouce původní příčinou podniknuté

kodifikační práce, přece se projevily na jejím průběhu: vládní úlek pokazil věc.

Myšlenka sestaviti Uložení, podnět k věci vycházel od panovníka s užším sněmem, t. j. vládní radou, která se skládala z Posvěceného sněmu a Bojarské dumy V listinách rozeslaných po oblastech v létě r. 1648, bylo prohlášeno, že bylo nařízeno napsati knihu Uložení podle ukazu panovníka a patriarchy, podle usnesení bojarů a podle proseb stolniků a strjapčích a lidí všech hodností. Je těžko uhodnouti, kdy a jak byla předložena vládě tato prosba všech hodností; dokonce byla-li kdy předložena. Mluviti jménem celé země bylo zvykem moskevských vlád, střídajících se po vymření staré dynastie. Za nových carů prosba ‚lidí všech hodností' stala se stereotypní formulí, kterou chtěli ospravedlniti každou velikou vládní věc, neobmezujíce se přesností výrazů; stačilo, aby se nějaká náhodně sestavená skupina lidí různých hodností obrátila s prosbou na panovníkovo jméno, aby byl vyvolán ukaz ‚podle prosby lidí všech hodností'. Prikazní napodobování národní vůle stalo se svého druhu politickou fikcí, která se dosud zachovala pro určité případy v podobě přežitku s významem čistě podmíněným. Hodnověrné je to, že 16. července 1648 panovník s Bojarskou dumou a Posvěceným sněmem se usnesl vybrati ‚články hodící se k věcem státním a zemským' z pravidel apoštolských a sv. otců, ze zákonů řeckých panovníků, a také sebrati ukazy dřívějších ruských panovníků a bojarská usnesení, porovnat tyto ukazy a usnesení se starými zákoníky, a když stran některých věcí v zákonicích dřívějších panovníků nebyl ukaz zaznamenán a bojarských usnesení nebylo, napsati nové články a všechno to učinit

‚společnou radou'. Sestaviti projekt Uložení bylo svěřeno pětičlenné kodifikační komisi, z bojarů knížat Odojevského a Prozorovského, okolničího Volkonského a dvou písařů, Leont'jeva a Gribojedova. Byli to vesměs lidé ne obzvláště vlivní, ničím nevynikající z dvorského a prikazného prostředí; o knížeti Odojevském sám car se vyslovoval opovržlivě, jsa za jedno s všeobecným míněním Moskvy; jen písař Gribojedov zanechal po sobě stopu v našem písemnictví první učebnicí ruských dějin u nás, sestavenou později pravděpodobně pro carské děti, kde autor odvozuje novou dynastii skrze Anastasije od syna nebývalého ‚panovníka pruské země' Romanova, který byl příbuzný římského císaře Augusta. Tři hlavní členové této komise byli lidé z dumy: to znamená, že tento ‚prikaz knížete Odojevského s druhy', jak se nazývá v dokumentech, možno pokládati za komisi dumy. Komise vybírala články z pramenů, které jí byly v usnesení uvedeny a sestavovala nové; tyto i ony psány byly ‚v doklad', předkládány byly panovníkovi a dumě k přehlédnutí. Zatím k 1. září 1648 byli do Moskvy svoláni volení ze všech hodností státu, sloužících i obchodních a živnostenských městských, volení od selských nebo újezdních obyvatelů, jak od zvláštní kurie, nebyli přizváni. Od 3. října car s duchovenstvem a dumskými lidmi poslouchal projekt Uložení sestavený komisí, a v téže době jej čtli voleným lidem, kteří na tuto ‚společnou radu' byli pozváni z Moskvy a z města, ‚aby celé Uložení do budoucna bylo pevné a stálé'. Zatím panovník nařídil vyššímu duchovenstvu, lidem z dumy i voleným, aby vlastnoručně podepsali opis Uložení, načež s podpisy členů sněmu bylo r. 1649 vytištěno a rozesláno

všem moskevským prikazům i po městech do vévodských kanceláří proto, aby ‚všechny věci konány byly podle tohoto Uložení'.

Takové jsou vnější dějiny památky, jak jsou vylíčeny v oficiální předmluvě k ní. Komisi byla uložena dvojí úloha: především shromáždit, uspořádat a přepracovat v celou sbírku platné zákony, z různých dob, rozptýlené po oborech a potom normovati případy, které nebyly těmito zákony předvídány. Druhý úkol byl obzvláště obtížný. Komise se nemohla spokojiti vlastní právní předvídavostí a právním chápáním, aby určila takové případy a našla normy pro jejich určení. Bylo nevyhnutelno znáti veřejné potřeby a vztahy, prozkoumati právní rozum národa, a také praksi soudních a administrativních institucí; aspoň my bychom se tak dívali na takovou úlohu. V první věci mohli komisi pomoci volení; pro druhou musila přehlédnouti agendu tehdejších kanceláří, aby našla předchozí případy, ‚příkladné případy', jak tehdy říkali, aby bylo viděti, jak rozhodovali otázky zákonem nepředvídané oblastní vládcové, ústřední prikazy, sám panovník s Bojarskou dumou. Nastávala rozsáhlá práce, vyžadující dlouhých a dlouhých let. Ostatně k takovému blouznivému podniku nedošlo: rozhodli se sestaviti Uložení uspíšeným průběhem, podle zjednodušeného programu. Uložení je rozděleno na 25 hlav, obsahujících 967 článků. Už k říjnu 1648, t. j. za dva a půl měsíce, připraveno bylo k dokladu 12 prvních hlav, téměř polovice celé sbírky; ty také od 3. října začal panovník poslouchat s dumou. Ostatních 13 hlav bylo sestaveno, vyslechnuto a potvrzeno v dumě na sklonku ledna 1649, kdy se skončila činnost komise a celého sněmu a Ulo-

žení bylo skončeno v rukopise. To znamená, že tato dosti rozsáhlá sbírka byla sestavena všeho všudy za dobu něco přes půl roku. Abychom vysvětlili takovou rychlost zákonodárné práce, musíme si připomenout, že Uložení bylo sestavováno za neklidných pověstí o bouřích, které vzplávaly hned po červnovém moskevském povstání v Solvyčegodsku, Kozlově, Talicku, Usťugu a jiných městech, a dokončováno bylo v lednu 1649, pod vlivem pověstí o chystaném novém povstání v sídelním městě. Spěchali ukončiti věc, aby sněmovní poslanci spěchali roznésti po svých městech vypravování o novém kursu moskevské vlády a o Uložení, které slibovalo všem ‚rovný' spravedlivý soud.

Opravdu, Uložení bylo sestavováno naspěch, jakž takž a zachovalo na sobě stopy tohoto spěchu. Komise, nezahloubávajíc se v zkoumání celého prikazného materiálu, spokojila se základními prameny, udanými jí v usnesení z 16. července. Byly to Kormčaja, zejména její druhá část, obsahující v sobě kodeksy a zákony řeckých panovníků (hlava XIII.), moskevské zákoníky, hlavně zákoník carský, a doplňující jej ukazy a bojarská usnesení, t. j. ukazné knihy prikazů. Tyto ukazné knihy byly nejvydatnějším pramenem Uložení. Řada hlav sbírky je sestavena podle těchto knih s doslovnými nebo změněnými výtahy: dvě hlavy o poměstích a dědičných statcích na příklad byly sestaveny podle knihy Poměstného prikazu, hlava ‚o selském soudu' podle knihy prikazu Selského soudu, hlava ‚o lupičských a zlodějských věcech' podle knihy Lupičského prikazu. Kromě těchto základních pramenů užívala komise také pramenů pomocných. Svérázně užila cizí památky,

Litevského statutu z r. 1588. V zachovaném originálním svitku Uložení nejednou se setkáváme s odvoláním na tento pramen. Sestavovatelé Uložení, užívajíce tohoto kodeksu, řídili se jím obzvláště při sestavování prvních hlav, v rozložení předmětů, dokonce v pořádku článků, ve výběru případů a vztahů, ve formulaci právních otázek, ale odpovědi hledali vždy ve svém tuzemském právu, vypůjčovali si formule samých norem, právních položení, ale jen společných tomu neb onomu právu nebo lhostejných, odstraňujíce všechno zbytečné nebo nesourodé právu a soudnímu pořádku moskevskému, vůbec předělávali všechno, co si vypůjčovali. Takovým způsobem byl Statut ne tak právním pramenem Uložení, jako kodifikační pomůckou pro jeho sestavitele, dával jim hotový program.

Komisi se naskytlo čerpati ještě z jednoho pomocného pramene, tím vážnějšího, že to byl pramen živý, ne archivní: míním sám sněm, přesněji řečeno sněmovní poslance, kteří byli povoláni vyslechnouti a podepsati Uložení. Viděli jsme, jak byla sbírka sestavována: podnět věci vyšel od panovníka s Bojarskou dumou, projekt sbírky byl vypracován kancelářským pořádkem, dumskou komisí za součinnosti příkazů, které dodávaly informace a materiály, upraven a potvrzen touž dumou, a sněmovním poslancům přečten, dán na vědomost a k podpisu. Avšak zemské zastupitelství nezůstalo jen trpným posluchačem sbírky, která byla mimo ně připravena. Ovšem, z ničeho není viděti, že by články Uložení při čtení poslancům byly jimi posuzovány; čtouce jim článek po článku, netázali se jich, *ano* nebo *ne;* byla jim však ponechána dosti značná účast ve věci, která nabývala dosti

rozmanitých forem. Usnesení z 16. července nemělo na mysli nový kodeks; nařídilo komisím jen sebrati a porovnati pohotovou zásobu zákonodárství, panovníkovy úkazy a bojarská usnesení se starými zákoníky porovnati. Novými články komise jen doplňovala mezery působících zákonů. Musila konati svou práci ‚společnou radou' se zemskými volenými, které proto také povolali, aby byli v Moskvě ‚pro panovníkovu a zemskou věc s panovníkovými bojary knížetem Odojevským s druhy nebo ‚byli u nich v prikaze'. Zemští zástupci tedy náleželi k složení kodifikační komise nebo byli při ní. Poslanci, seznamující se s připravovaným projektem, ukazovali jako zkušení lidé kodifikátorům, co by se v něm mělo změnit nebo doplnit, oznamovali své potřeby, a komise dávala těmto prohlášením a údajům formu zemských proseb, které předkládala dumě. Tak podle těchto proseb se usnášeli na resolucích, které bývaly oznamovány poslancům jako zákony a zapisovány byly do Uložení. Tak byla poslancům otevřena cesta k účasti na samém projektu Uložení. Těžko říci, jak se konaly tyto porady komise, zda v společném shromáždění poslanců, jichž bylo nejméně 290, nebo podle jakéhosi seskupení. Víme, že 30. října 1648 poslanci od sloužících a městských obchodních lidí podali do komise zvláštní prosbu o tom, aby byly znovu městské daňové povinnosti vráceny předměstské osady, městské dvory a obchodně živnostenské podniky, které náležejí nepoplatným majetníkům. Komise spojila obě tyto prosby a předložila je dumě jako společnou žádost ‚celé země'. Z těchto proseb, dokladů, výpisek nebo informací a dumských usnesení podle nich, vypracováno bylo

celé nařízení o složení městských společností a o tom, jaký poměr k nim mají lidé, provozující v městech živnosti. Z tohoto nařízení byla sestavena XIX. hlava Uložení ‚o městských lidech'. Poradní údaje členům kodifikační komise a předkládání proseb dumě skrze ni — takové jsou dvě formy účasti poslanců v sestavě Uložení. Ale byla i třetí forma, nejdůležitější, která stavěla sněmovní poslance v přímý vztah už ne ke komisi, ale k samé panovníkově dumě; to když car s dumou přicházel mezi poslance a zároveň s nimi vyslovoval usnesení o otázce, k níž byl dán podnět. V Uložení je zaznamenán jeden takový případ, ve skutečnosti ne jediný. Volení lidé všech hodností prosili jménem celé země, aby odebrány byly všechny církevní pozemky, které přešly do rukou duchovenstva proti zákonu z r. 1580. V XVII. hlavě Uložení o dědičných statcích připojen článek (42), který praví, že panovník podle rady s Posvěceným sněmem a promluviv s dumskými a volenými sloužícími lidmi, ‚sněmem uložil', aby bylo zakázáno jakékoli zcizování dědičných statků ve prospěch církve. Volení lidé zde byli přímo uvedeni v složení zákonodárné moci, ale ne všichni, nýbrž jen sloužící, jako zástupci dědičných statkářů, jichž se věc týkala, třebaže prosba byla podána od celé země, od všelikých hodností. Vyšlo najevo, že nejvyšší vláda stála podle úrovně politického vědomí níže než zemské zastupitelství: toto chápalo zájem všezemský, kdežto první jen stavovský. Podle dokumentů jsou známa ještě dvě v Uložení přímo neuvedená sněmovní usnesení za účasti poslanců. Podle prosby volených sloužících lidí panovník s dumou a s prosebníky sněmem uložil zrušiti , stanovená léta', t. j, pro-

mlčecí lhůtu pro návrat uprchlých sedláků; toto usnesení je vyloženo v prvních článcích XI. hlavy Uložení o sedlácích. Ještě důležitější je VIII. hlava o vykoupení zajatých, ustanovující všeobecnou podvorní daň pro výkup zajatých a sazbu výkupu: tato hlava je vypůjšena ze sněmovního usnesení panovníka s dumou a ‚všech hodností s volenými lidmi'. Tentokráte mělo celé volené složení sněmu zákonodárnou moc. Konečně jeden zvláštní případ živě líčí i vztah volených k věci Uložení, a poměr vlády k zemským prosbám. Vyslanec kurské šlechty Malyšev, vraceje se domů po ukončení sněmu, vyprosil si carskou ochrannou listinu, aby ho chránila — proti komu byste myslili? — proti jeho vlastním voličům. Obával se od nich všeho špatného ze dvou příčin: za to, že neprosadil na sněmu v Uložení všechny potřeby voličů a za to, že přespříliš horlil pro zbožnost, ve zvláštní prosbě carovi ‚vším špatným pomluvil' své krajany kurské, že neslušně se chovají o nedělních a svátečních dnech. Listina očišťuje poslance od prvního obvinění, že ‚různých jejich *choutek* v Uložení nevyplnil', a odpovědnost v druhém bodě svaluje Malyšev na vládu, na samého cara, stěžuje si v prosbě, že v Uložení jsou udány jen hodiny práce a obchodu ve svátečních dnech (X, 25), ale podle jeho prosby nebyl napsán ukaz o zákazu a trestech za neslušné chování o svátcích. Car uvážil prosbu neúnavného moralisty, nařídil poslati listiny o důstojném trávení svátků ‚s velikým zákazem', ale Uložení nedoplnil.

Nyní si můžeme vysvětliti, jak bylo sestavováno Uložení. Byl to složitý proces, v němž možno rozeznati momenty *kodifikace, porady,*

revise, zákonodárného usnesení a *podepsaného potvrzení:* tak nazveme poslední moment, užívajíce jazyka usnesení z 16. července. Tyto momenty byly rozděleny mezi součásti sněmu, Bojarskou dumu a Posvěcený sněm s panovníkem v čele, pětičlennou komisi knížete Odojevského a volené lidi, kteří byli připojeni vlastně komisi, a ne dumě; spojitost těchto částí tvořila také sněm r. 1648. Kodifikační část byla věcí prikazu knížete Odojevského a záležela ve výboru a sebrání zákonů z pramenů jí ukázaných, a také v redigování proseb volených lidí. Poradní moment záležel v účasti, kterou měli poslanci v pracích komise. Tato účast, jak jsme viděli, vyjadřována byla v prosbách, které měly význam debat, nahrazovaly diskuse, posudky, a je znám případ, kdy prosba poslanců nabyla povahy přímé námitky, provázené zrušením nebo opravením panovníkova ukazu, proti němuž byla namířena. Zmínil jsem se už o prosbě poslanců navrátiti k zdanění výsadní předměstské osady soukromých statkářů. Byl vydán ukaz odepsati tyto osady panovníkovi k zdanění, po vyšetření, odkud a kdy přišli jejich obyvatelé, a nerozšiřovati toto vyšetřování před r. 1613. Poslanci, obávajíce se obvyklého moskevského prikazného průtahu a pletek při vyšetřování, obrátili se k panovníkovi s novou prosbou odepsati osady na panovníka ‚bez let a bez vyšetřování, kde kdo nyní žije'. Téhož dne byla žádost předložena panovníkovi a bylo jí plně vyhověno. Revise a zákonodárné rozhodnutí náleželo panovníkovi s dumou. Revise záležela v přehlídce platných zákonů, jak je sebrala komise ve svém projektu. Usnesení z 16. července jako by zastavilo působnost těchto zákonů, ponížilo je na stupeň dočas-

ných pravidel — nadále do nového zákonodárného jich potvrzení. Tyto staré zákony, pozbývajíce moci právních norem, při sestavování Uložení zachovaly přece význam pramenů práva. V dumě buď opravovali jejich tekst, nebo se dotýkali i jejich obsahu, měníce nebo zrušujíce samy normy, častěji doplňujíce projekt starým ukazem, propuštěným komisí, nebo novým zákonem, který skýtal normu na případ dříve nepředvídaný: tak se revise spojila s redakcí. Obmezuji se na jeden příklad zaznamenaný v Uložení. Na počátku XVII. hlavy o dědičných statcích umístila komise ukazy cara Michajila a patriarchy Filareta o pořádku, v jakém povolávati dědice k dědění rodových a vysloužilých dědičných statků. Duma potvrdila tyto články projektu, ale připojila k nim ustanovení o tom, v kterých případech matky a bezdětné vdovy dědičných statkářů jsou zabezpečovány na účet vysloužilých dědičných statků. Revise užívala duma úplně; ale při zákonodárném řešení podle vlastnosti rozhodovaných otázek měnila různě své položení, dělíc se o svou zákonodárnou moc s jinými částmi sněmu. Někdy učinil usnesení jen panovník s dumou, někdy za účastí Posvěceného sněmu; občas povoláváni byli poslanci jen některých hodností, a ještě řidčeji byla otázka rozhodována celým sněmem s volenými lidmi všech hodností. Přejíce si, ‚aby ono celé Uložení bylo do budoucna pevné a nehybné', pracovali o něm shromážděním, zbaveným všeliké pevnosti a nehybnosti. Společnou a závaznou věcí, pro niž jej vlastně také svolávali, bylo potvrzení sbírky podpisy všech členů, jak hodnostních, tak i volených: to mělo se strany vládnoucích osob a národních zástupců sloužiti jako záruka toho,

že uznávají Uložení za správné, uspokojující jejich potřeby, a že ‚všechny věci budou konati podle onoho Uložení'. Patriarcha Nikon neměl naprosto pravdu, když haněl tuto sbírku zákonů, nazývaje ji ‚prokletou knihou, ďábelským zákonem': proč mlčel, poslouchaje a podpisuje tuto prokletou knihu r. 1649 v hodnosti archimandrity Novopasského kláštera?

Podle myšlenky, kterou je možno předpokládati v základě Uložení, mělo se státi posledním slovem moskevského práva, úplnou sbírkou celé zákonodárné zásoby, která se nakupila v moskevských kancelářích k polovině XVII. st. Tato myšlenka se míhá v Uložení, ale uskutečněna nebyla obzvláště zdařile. V technickém vztahu jako památka kodifikace nepředhonilo staré zákoníky. V uspořádání předmětů zákonodárství probíjí se touha zobraziti státní zřízení ve vertikálním průřezu, sestupujíc shora, od církve a panovníka s jeho dvorem ke kozákům a krčmě, o čemž mluví dvě poslední hlavy. S nemalým úsilím možno svésti hlavy Uložení do oddílů státního práva, soudnictví a právních výkonů věcného i trestního práva. Ale taková seskupení byla pro kodifikátory jen náběhy k systému. Prameny byly vyčerpány neúplně a nepořádně; články, vzaté z různých pramenů, nebyly vždy navzájem porovnány a někdy se dostaly ne na své místo, spíše byly svaleny na hromadu, než uspořádány. Jestliže Uložení platilo u nás téměř po dvě staletí do Sbírky zákonů z r. 1833, mluví to ne o přednostech Aleksějevské sbírky, ale jen o tom, jak dlouho bylo u nás možno obejíti se bez uspokojivého zákona. Ale jako památka zákonodárství učinilo Uložení značný krok kupředu proti suděbníkům, To už není prostá prak-

tická příručka pro soudce a správce, vykládající způsoby a pořádek obnovení porušeného práva, a ne samo právo. Ovšem, i v Uložení nejvíce místa bylo uděleno formálnímu právu: hlava X. o soudě je nejobšírnější, podle počtu článků tvoří div ne třetinu celého Uložení. Připustilo vážné, ale pochopitelné mezery i v právu materiálním. Nenacházíme v něm základních zákonů, o nichž neměli tehdy v Moskvě ani potuchy, spokojujíce se vůlí panovníkovou a tlakem okolností; chybí i systematický výklad rodinného práva, těsně spojeného se zvykovým a církevním: neodvažovali se dotýkati ani obyčeje, příliš ospalého a nehybného, ani duchovenstva, příliš choulostivého a žárlivého na své duchovně kompetenční monopoly. Ale přece Uložení mnohem šířeji než sudebníky zachvacuje oblast zákonodárství. Pokouší se už proniknouti v složení společnosti, určiti položení a vzájemné vztahy jejích různých tříd, mluví o sloužících lidech a sloužícím statkářstvu, o sedlácích, o městských lidech, cholopech, střelcích a kozácích. Ovšem, zde hlavní pozornost byla obrácena k šlechtě, jako k panující vojenské sloužící a statkářské třídě: téměř polovina všech článků Uložení přímo nebo nepřímo se dotýká jeho zájmů a vztahů. Zde, jako i v jiných svých článcích, snaží se Uložení udržeti na půdě skutečnosti.

Ale při své povšechné ochranné povaze nemohlo se Uložení zdržeti dvou reformních snah, ukazujících, v jakém směru půjde nebo už šlo další budování společnosti. Jedna z těchto snah byla v usnesení z 16. července přímo postavena jako úkol kodifikační komise: bylo jí svěřeno sestaviti projekt takového Uložení, aby „lidem všelikých hodností od velikého po nejmenšího

soud a tresty byly ve všech věcech všem rovny'. To není rovnost všech před zákonem, vylučující různost v právech: zde se míní rovnost soudu a trestu pro všechny, bez výsadních příslušností soudních, bez rozdílu oborů a třídních výsad a výhrad, které byly v tehdejším moskevském soudnictví, míní se soud stejný, nepředpojatý i pro bojara, i pro prostého člověka, se stejnou soudní příslušností a procedurou, třebaže ne se stejnou trestností; souditi všechny, dokonce přicestovalé cizince, jedním a týmž spravedlivým soudem, ‚neostýchati se před tváří silného, a osvobozovati uráženého z ruky nespravedlivého' — tak předpisuje hlava X., kde byl učiněn pokus načrtnouti takový soud pro všechny rovný. Idea takového soudu vyplývala z povšechného pravidla přijatého Uložením odstranit každý výsadní stav a vztah, spojený se škodou pro státní, obzvláště fiskální zájem. Druhá snaha, vyplývající z téhož pramene, provedena v hlavách o stavech a vyjadřovala nový názor na poměry svobodné osoby ke státu. Abychom tuto snahu úplně pochopili, musíme se poněkud zbaviti soudobých pojmů o osobní svobodě. Pro nás je osobní svoboda, nezávislost na druhé osobě, nejen neodlučné právo, chráněné zákonem, ale i povinnost, vyžadovaná také ještě mravy. Nikdo z nás nebude chtít a také nemůže státi se formálním cholopem podle smlouvy, protože žádný soud neposkytne ochrany takové smlouvě. Ale nezapomeňme, že studujeme ruskou společnost XVII. st., společnost držitelů cholopů, v níž působilo nevolnické právo, vyjadřované v různých podobách cholopství, a k těmto způsobům právě v období Uložení, jak brzo uvidíme, byl hotov připojiti se nový způsob závislosti, selské

nevolnictví. Tehdy v právním pojmu osobní svobody obsaženo bylo právo svobodné osoby odevzdati svou svobodu na čas nebo navždy druhé osobě bez práva přerušiti tuto závislost podle své vůle. Na tomto právu byly také založeny různé způsoby staroruského cholopství. Ale do Uložení byla u nás osobní závislost bez nevolnické povahy, utvořená osobní *zárukou*. Zaručiti se za někoho znamenalo: na zabezpečení půjčky nebo za nějakou úsluhu, na příklad za daňovou výsadu nebo soudní ochranu, odevzdati svou osobnost i práci rozhodování druhého, ale zachovávat právo přerušiti tuto závislost podle vlastního náhledu, ovšem po vyrovnání všech závazků, jež na sebe ona osoba přijala. Takovým závislým lidem říkali v údělných staletích *zakladni*, a v moskevské době *zakladčiki*. Půjčka na práci byla pro chudého člověka v staré Rusi nejvhodnějším způsobem umístiti svou práci. Ale zakladničestvo, lišíc se od cholopství, počalo si osvojovati cholopí výsadu, svobodu od státních povinností, což bylo zneužíváním, za něž se nyní zákon také postavil proti zakladčikům a jejich příjemcům: Uložení, navrátivši zakladčiky k zdanění (hlava XIX, článek 13), pohrozilo jim za opětovanou záruku ‚krutým trestem', knutem a vyhnanstvím na Sibiř na Lenu, a příjemcům ‚velikou nemilostí' a konfiskací pozemků, kde zakladčici budoucně budou žíti. Zatím pro mnohé chudé lidi cholopství a ještě více zakladničestvo byly východiskem z těžkého hospodářského položení. Při tehdejší láci osobní svobody a za všeobecného bezpráví, výsady a ochrany, ‚zastupa' silného příjemce byly cennými blahy; proto zrušení zakladničeství udeřilo zakladčiky těžkou ranou, takže r. 1649 podnítili v Moskvě novou

vzpouru, zasypávajíce cara všelikým neslušným spíláním. Pochopíme jejich náladu, nesdílejíce se s nimi o ni. Svobodná osoba, sloužící nebo poplatná, stávajíc se cholopem nebo zakladčikem, byla pro stát ztracena. Uložení, obmezujíc nebo zakazujíc takové přechody, vyjadřovalo všeobecnou normu, podle níž svobodná osoba, povinná státní daní nebo službou, nemohla se zříkati své svobody, samovolně se zbavujíc povinností vůči státu, které spočívaly na svobodné osobě; osoba musí náležeti a sloužiti jen státu a nemůže býti soukromým majetkem nikoho: ‚nikomu není dovoleno prodávati pokřtěné lidi' (XX, 97). Osobní svoboda se stávala závaznou a udržována byla knutem. Ale právo, jehož užívání se stává závazným, proměňuje se v povinnost. My necítíme na sobě břemene této povinnosti, protožet stát, nedovoluje nám býti cholopy, ba ani ne polocholopy, střeží v nás náš nejdražší majetek, lidskou osobnost, a celá naše mravní a občanská bytost zastává se tohoto obmezení naší vůle se strany státu, této povinnosti, která je dražší než veškero právo. Ale v ruské společnosti XVII. st. ani osobní vědomí, ani společenské mravy nepodporovaly tuto všelidskou povinnost. Blaho, které je pro nás nad všechnu cenu, nemělo pro ruského člověka XVII. st. cenu žádnou. A také stát, zakazuje osobě soukromou závislost, nechránil v něm člověka nebo občana, ale střehl pro sebe svého vojáka nebo poplatníka. Uložení nezrušovalo osobní nevolnictví ve jménu svobody, ale osobní svobodu proměňovalo v nevolnictví ve jménu státního zájmu. Ale v přísném zákazu zakladničestva je stránka, kde se setkáváme se zakladčiky v jednom pořádku pojmů. Toto opatření bylo částečným výrazem

povšechného cíle, určeného v Uložení, zmocniti se společenského seskupení rozsazením lidí po těsně uzavřených stavovských klecích, spoutati národní práci sevřením jí do úzkých rámců státních požadavků, a podrobiti jim soukromé zájmy. Zakladčici jen dříve pocítili na sobě tíži, která ulehla i na druhé třídy. Byla to všeobecná národní oběť, vynucená položením státu, jak uvidíme, až budeme zkoumati organisaci správy a stavů po nepokojné době.

Uložení, dovršujíc sebou zákonodárnou práci dřívější doby, bylo východištěm pro další zákonodárnou činnost. Jeho nedostatky byly cítěny hned poté, kdy nabylo platnosti. Doplňovali je a opravovali po částech *nové ukazné články*, které byly jeho přímým pokračováním; takové byly články o *zlodějstvích, loupežích a vraždách* r. 1669, o *poměstích a dědičných statcích* v letech 1675—1677 a j. Tato podrobná, často malicherná přehlídka jednotlivých článků Uložení, plná váhání, tu zrušující, tu obnovující jednotlivé zákony sbírky r. 1649, je velmi zajímavá, jako odraz momentu moskevského státního života, kdy se jeho vůdců počala zmocňovati pochybnost o vhodnosti právních norem a způsobů správy, v jejichž pevnost tak věřili, i zmateně počali pociťovati potřebu něčeho nového, ne doma vypěstěného, ‚evropského'.

HLAVA ČTYŘICÁTÁ OSMÁ.

Obtíže vlády. — Centralisace místní správy; vévodové a guboví starostové. — Osud zemských institucí. — Okružné razrjady. — Soustředění ústřední správy. — Prikazy Účetní a Tajné. — Soustředění společnosti. — Základní a přechodné třídy. — Utvoření stavů. — Sloužící lidé. — Městské obyvatelstvo; návrat zakladčiků v městskou poplatnost.

Sněmovní Uložení r. 1649 dovršilo řadu procesů našeho vnitřního života, které se počaly od nepokojné doby a pod jejím vlivem, upevnilo zákonem položení státu, jak se utvořilo z těchto procesů k polovině XVII. st. Zpozorovali jsme u nové dynastie nové pojmy v myslích i nové lidi ve správě, nové postavení svrchované moci a nové složení zemského sněmu. Všechny tyto novoty vyplývaly přímo nebo nepřímo z jednoho smutného pramene, z hlubokého všeobecného přelomu ruského života, způsobeného nepokojnou dobou, která nalomila síly národa a činila vnější položení státu nejistým. Tehdy stála před vládou nové dynastie otázka, jak se dostati z obtíží, v kterých se octla. Obrátili jsme se k zkoumání důkladné památky našeho zákonodárství XVII. st., abychom viděli, v jakém směru působila vláda, kde a jak hledala východisko z těžkého položení. Zpozorovali jsme, že zrušivši všechny výsadní výjimky u soudu a zakázavši další šíření nesvobodných stavů, osvobozujících od státních břemen, snažila se shromážditi ve svých rukou všechny pohotové síly národa. Tehdy vůbec shomažďovala všechno, co se zachovalo od zkázy a mohlo se jí hodit, nedostávající se jí peníze, rozprchlé lidi, poplatníky i válečníky, zemské poslance pro radu, konečně — samy zákony.

V zápase s obtížemi chtěla moskevská vláda především sebrati své vlastní síly, cítila potřebu získati větší jednotu vůle a více energie v jednání. S tímto cílem počala po nepokojné době centralisovati správu, stahovat do svých rukou práci jejích sil, místních ba i ústředních. Ostatně, tehdy chápali v Moskvě centralisaci po svém, ne ve smyslu podřízeného podrobení místních orgánů ústřední správě, ale jako spojení v jedné osobě nebo v jedné instituci různorodých předmětů, vzájemně se stýkajících v životě: tak ve venkovském krámku se pod jednou firmou soustřeďuje různé zboží podle místní poptávky, a netříští se podle specialit. Sami obyvatelé byli jednoho hlediska s vládou, dávali přednost jednati s jednou institucí ve všech svých potřebách a někdy oznamovali vládě, že je nepřiměřeně utiskují prikazy, které je spravují v různých věcech, a že by bylo lépe, kdyby byli spravováni ve všem jedním prikazem, aby ‚nebylo zbytečných útisků a na mizinu přivádění'. Touto praktickou pohodlností se také řídili za cara Michajila v přebudování místní správy. Stará dynastie opustila oblastní správu ve stavu krajního roztříštění. Zemská reforma cara Ivana roztříštila oblast, újezd, na několik oborů a množství místních stavovských obcí, městských a selských, sloužících a poplatných (hlava XXXIII. a XXXIV.). Každá taková místní obec působila odděleně, měla svou zvláštní volenou správu. Všechny tyto obce ničím nebyly mezi sebou na místě spojeny, kromě vzácných všestavovských a všeújezdních voleb gubových starostů, a každá z těchto obcí měla skrze své volené správce bezprostřední vztah k ústředním institucím, prikazům. Jen v pohraničních městech, kde bylo třeba

silné vojenské moci, už v XVI. st. byli dosazeni *vévodové*, kteří ve svých rukou soustřeďovali moc nad celým újezdem ve všech věcech kromě duchovních. Taková roztříštěná volená oblastní správa mohla působiti jen v klidných dobách. S vymřením staré dynastie takové doby uplynuly nadlouho. Po dobu nepokojné doby všechny oblasti, dokonce vnitřní, vydány byly nebezpečí nepřátelského útoku; proto dokonce i ve vnitřních újezdech se počali objevovati vévodové. Zachoval se nám dokument, sestavený kolem roku 1628: je to seznam 32 měst, kde dříve vévodů nebylo a kde se objevili od ‚příchodu uprchlého mnicha', t. j. od vlády prvního samozvance, od r. 1605. Byla to hlavně ústřední města, *zamoskevská*, jak se jim tehdy říkalo, Vladimir, Perejaslavl, Rostov, Bělozersk a jiná. Z výpočtu těchto měst, v nichž dříve vévodové nebyli, ale byli zemští soudci, guboví starostové a městští prikazčici, t. j. volené úřady, je viděti, že vévodství za cara Michajila bylo institucí všeobecnou. Vévodovi byl podřízen celý újezd se všemi třídami společnosti a ve všech věcech; jeho moc se prostírala na újezdné město a na celou selskou společnost újezda ve věcech jak finančních a soudních, tak i policejních a vojenských. S vnější strany zavedení vévodství mohlo se zdáti zlepšením místní správy. Jednotlivé místní stavovské světy spojeny byly pod jednou mocí; újezd se stal ucelenou administrativní jednotkou. Zato místní správu řídil nyní zástupce ústřední státní moci, prikazný člověk, podle jmenování, a ne zemský správce podle volby. Po této stránce bylo vévodství naprostým odvratem od zásady zemské, jež byla položena v základ místních institucí cara Ivana, k bvrokrati-

ckému pořádku místní správy. Ale nebylo návratem k starým místodržitelstvím. Vévoda byl jmenován spravovat újezd ne pro sebe jako kormlenščik, ale pro panovníka, jako skutečný korunní úřad. Proto nepříslušely vévodům kormy ani poplatky, které podle ustavních listin vybíral místodržitel. Pro ústřední moskevské příkazy bylo vévodství opravdu pohodlím. Bylo pohodlné jednati s jedním společným vládcem újezdu, přitom svým protekčním úředníkem, než s četnými volenými újezdními úřady. Ale pro místní obyvatelstvo stalo se vévodství nejen obnovením, ale i zhoršením místodržitelské správy. Vévodové XVII. st. byli synové nebo vnukové místodržitelů XVI. st. Za dobu jednoho nebo dvou pokolení se mohly změniti instituce, ne však mravy a zvyky. Vévoda nevybíral kormy a poplatky v rozměrech, ustanovených ustavní listinou, kterou mu nedali; ale nebyly zakázány dobrovolné ‚čestné dary', a vévoda je přijímal bez ustavní sazby, kolik ruka pobrala. Ve svých žádostech o jmenování žadatele na vévodská místa přímo prosili, aby byli dosazeni do toho a toho města na vévodství ‚pokrmit se'. Ve skutečnosti vévodství proti své idei bylo zhoršeným pokračováním místodržitelství. Toto bylo podle ideje administrativní odměnou za vojenskou službu, ale ve skutečnosti se stalo administrativní službou pod záminkou odměny za vojenskou povinnost, protože místodržitel přece spravoval a soudil. Vévodství chtěli učinit administrativní službou bez odměny, ale ve skutečnosti se z něho stala odměna ne podle rozpočtu pod záminkou administrativní služby. Přesně neurčený rozsah vévodovy moci podněcoval k zneužívání. Podrobné obmezující příkazy, kterými opa-

troval vévodu vypravující ho prikaz, přece mu konec konců předpisovaly postupovati, „jak se mu hodí, podle tamních věcí, jak mu Bůh vnukne", ponechávajíce mu naprostou libovůli. Je pochopitelno, proč zemští lidé XVII. st. později s lítostí vzpomínali na doby, kdy nebylo vévodů. Za takové spojitosti služebních předpisů s libovůlí nevyhnutelná neurčitost mravů a povinností nakláněla zneužívati prvních a opovrhovati druhými, ve vévodské správě střídalo se překročování moci s její nečinností.

Vévoda soudil a vládl v *sjezži* nebo *prikazné izbě:* to je naše gubernská správa. Vedle vévody stál druhý orgán ústřední moci v újezdě se zvláštním určením, *gubový starosta,* který seděl v *gubné izbě;* v některých újezdech byli dva ba i více. Tato vyšší soudně policejní moc v újezdě, která vznikla už v XVI. st., jak víme, měla smíšenou povahu, zemskou podle pramene plných mocí a prikaznou podle oboru: gubový starosta býval volen na všestavovském místním sjezdě, ale spravoval ne místní zemské, ale všestátní věci, týkající se vážnějších trestních činů. V XVII. st. se gubová správa rozšířila: kromě loupeže a krádeže připadaly jí věci o vraždách, žhářství, odvrácení od pravoslaví, uražení moci rodičů a j. Vliv všeobecného směru vnitřní politiky vlády se projevoval v tom, že prikazný prvek v hodnosti gubového starosty nabyl naprosté převahy nad zemským a to sbližovalo gubového starostu povahou hodnosti s vévodou. Tento směr však nebyl spojen s určitým plánem, byl spíše vládní touhou než programem, což se také projevilo na nekonečném váhání, jakým byl podroben vzájemný vztah obou úřadů: úřad gubových starostů byl tu rušen, tu obnovován; v ji-

ných krajích gubové věci byly svěřovány vévodům, v jiných guboví starostové spravovali věci vévodské. Na prosbu obyvatelů spravoval město místo vévody gubový starosta, a když se městu nelíbil, jmenován byl znovu vévoda s poručením spravovati i věci gubové; gubový starosta působil tu nezávisle na vévodovi, tu mu byl podroben.

Copak se stalo s vlastní zemskou stavovskou samosprávou, která spravovala poplatné obyvatelstvo? Po všeobecném dosazení vévodů nezmizela, ale byla obmezena a podrobena vévodům a kruh její činnosti se zúžil. Od přechodu soudní moci na vévody soudní kolegia vybraných hlav s cělovalniky byla zrušena; jen v dvorních a černých selských okresech, a v severních ‚pomořských újezdech, v nynějších guberniích archangelské, oloněcké, vjatské a permské, zachovali se volení zemští soudci. V kruhu volené zemské správy zůstaly nyní věci finanční, t. j. vybírání státních daní, a místní věci hospodářské. Státní daně nepřímé, celní, nápojové a jiné, spravovány byly jako dříve *věrnými hlavami* s cělovalniky. Vybírání přímých daní a hospodářské věci zemských společností městských a selských zůstávaly v rukou zemských starostů s cělovalniky. Tyto hospodářské věci záležely v daních na obecní potřeby, v nakládání obecními pozemky, ve volbách na různé hodnosti v zemské správě, a také ve volbách farního duchovního s kostelním služebnictvem. Zemský starosta vedl své věci v *zemské izbě*, v městské nebo újezdní správě, která vždy byla na předměstí, za zdmi městského kremlu, kde byly umístěny izba sjezží a gubová. Nejbližší dozor na činnost zemské izby náležel ‚radním lidem', voleným zástupcům

městského nebo selského obyvatelstva újezdu. Po zavedení vévodství ulehla na zemskou správu nová těžká povinnost, živiti vévody a prikazné lidi, písaře a podpísaře; toto vydání snad ze všeho nejvíce vyčerpávalo ‚zemskou škatulku'. Zemský starosta vedl knihu vydání, do které zapisoval všechno, nač byly vydávány obecní peníze, aby zúčtoval s radními lidmi. Tyto knihy starostů názorně ukazují, co znamenalo v XVII. st. krmiti vévodu. Den ode dne starosta zapisoval, co utratil na vévodu a jeho prikazné lidi. Nosíval na vévodský dvůr všechno potřebné pro domácnost i kancelář vévodovu, maso, ryby, pirohy, svíce, papír, inkoust. O svátcích nebo o jmeninách přicházíval blahopřáti vévodovi a přinášel dárky, pečivo nebo peníze ‚v papírku', jak jemu samému, tak i jeho ženě, dětem, prikazným lidem, dvorským sluhům, příživnicím, dokonce pomatenému, který žil u vévody. Tyto knihy vydání nejlépe objasňují význam zemské samosprávy za vévodů. Zemský starosta se svými cělovalniky byl jen poslušným nástrojem prikazné administrace; na ně byla vložena všechna hrubá administrační práce, kterou si nechtěl špiniti ruce vévoda s písařem a podpísaři. Zemstvo vedlo své věci pod dohledem a podle údajů vévodových; zemský starosta byl věčně na posilkách u vévody a jen zřídka se odvažoval zastati se své obce proti jeho nařízením, ohlašoval protest, šel na vévodský dvůr ‚láti' vévodovi, abychom se vyjádřili jazykem tehdejší zemské oposice. Z takového vztahu zemské správy k prikazné se vyvinula mimořádná zneužívání. Vévodské kormlení často bylo příčinou záhuby zemských obcí. Vláda, neužívajíc radikálních opatření, snažila se pokud možno odstranit

nebo oslabit toto zlo, hledajíc k tomu různé prostředky, na hodnosti jmenovala podle pokynu obce, nebo ponechávala obci, aby si zvolila hodnostné prikazné lidi, svěřovala vévodské věci voleným gubovým starostům, hrozila v ukazech i v Uložení přísnými tresty za nespravedlivý soud, dovolovala stěžujícím si oznamovati podezření na svého vévodu, ponechávajíc jim v takovém případě, aby odevzdali svou věc k rozhodnutí vévodovi sousedního újezdu. Za cara Alekseje bylo zakázáno jmenovati šlechtice vévody do měst, kde měli své dědičné statky nebo poměstí. Nejednou byly za cara Michajila a jeho nástupce zakázány všeliké kormy peněžní i věcné pro vévody pod hrozbou, že musí přijaté v dvojnásobné výši nahradit. Tak centralisace místní správy potlačila zemské instituce, znetvořila jejich původní charakter, zbavila je samostatnosti, nezmenšivši jejich povinností a odpovědnosti. To byla také jedna z obětí, které společnost přinesla státu.

Soustředění místní správy nespokojilo se hranicemi újezdů: už za cara Michajila byl učiněn ještě krok kupředu tímto směrem. Za války s Polskem a Švédskem vláda pohraniční újezdy podél západních, jižních a jihovýchodních hranic státu pro lepší organisaci vnější obrany spojovala ve veliké vojenské okruhy, nazývané *razrjady*, v nichž újezdní vévodové byli postaveni v závislost na hlavních okružních vévodech, jako vyšších vojenskoobčanských správcích a maršálcích vojenských sloužících lidí, tvořících okružní sbory. Tak ještě na počátku panování Michajilova jsou zmínky o razrjadech *rjazanském* a *ukrajinském*, jež tvořily Tula, Mcensk a Novosil. Za cara Alekseje se objevují razrjady *novgorod-*

ský, sěvský nebo sěverský, *bělgorodský* (dřívější ukrajinský), *tambovský, kazanský*. Za cara Fedora zamýšleli i vnitřní újezdy spojit v právě takové vojenské okruhy, utvořívše razrjady *moskevský, vladimirský, smolenský*. Tyto vojenské okruhy byly také základem gubernského dělení, zavedeného Petrem Velikým.

Centralisace, třebaže menší měrou, dotkla se i centrální správy, kde byla dokonce nutnější než v oblastní. Mluvě o moskevských prikazech XVI. st., měl jsem už příležitost poznamenati, že i v XVII. st. byly budovány jako dříve (hlava XXXVIII). Složitost státních potřeb a úkonů nahromadila jich na půl sta. Je těžko najíti v nich nějaký systém, byla to spíše hromada velikých i malých institucí, ministerstev, kanceláří a dočasných komisí, jak bychom je nazvali. Množství prikazů a nepořádné rozdělení oborů v nich ztěžovaly kontrolu a směr jejich činnosti: někdy sama vláda nevěděla, kam s neobvyklou věcí, a bez dalších úvah zřídila pro ni nový prikaz. Z toho vznikla potřeba stáhnouti příliš roztříštěnou ústřední správu. Soustřeďovali ji dvěma způsoby: buď podrobovali jednomu představenému několik prikazů obory shodných, nebo spojovali několik prikazů v jednu instituci; v prvním případě byla skupina prikazů dána pod jedno vedení a směr, v druhém byla několika prikazům dána stejná organisace. Tchán cara Alekšeje I. D. Miloslavskij byl náčelníkem prikazu Veliké Pokladny, jednoho z oddělení ministerstva financí; spravoval však také prikazy, které se staraly o nové druhy vojsk, které byly zaváděny v XVI. a XVII. st., a to *střelecký, jízdní, cizozemský* a přitom i nevojenský *lékárnický*, protože v něm byli lékaři, také cizozemci. *Vystěho-*

valeckému prikazu, který spravoval zahraniční věci, bylo podřízeno devět jiných prikazů, které spravovaly nově připojené oblasti, *maloruskou, smolenskou, litevskou* a jiné, a také *poloňaničný*, který se staral o výkup zajatců. Je pravděpodobno, že tyto prikazy k vyslaneckému přidělené byly také umístěny vedle něho v dlouhé budově prikazů, která se táhla od Archangelského chrámu podél kremlevské strže k Spasské bráně. Tímto soustředěním z množství drobných institucí se utvořilo několik velikých oborů, které byly předchůdci kolegií Petra Velikého. Za cara Alekšeje vznikly dva nové prikazy, aby vykonávaly dozor. Finanční kontrola byla svěřena prikazu *účetních věcí:* sčítal státní důchody a výdaje podle knih všech ostatních ústředních prikazů a oblastních institucí a stahoval k sobě zbytky běžných vydání, kde se tyto ukazovaly, obracel se k druhým prikazům s dotazy strany vyplnění poukazů, daných hodnostným osobám, vyslancům, plukovním vévodům, povolával k zúčtování z měst zemské čělovalniky s jejich knihami příjmů a vydání. Bylo to místo, kde se sjednocovalo finanční účetnictví. Prikaz účetních věcí byl už r. 1621. Druhý byl prikaz *tajných věcí.* Pojmenování tohoto prikazu bylo strašnější než jeho obor; to nebyla tajná policie, ale prostě úřad panovníkova sportu, ‚zábav', jak tehdy říkali. Car Alekšej byl vášnivý sokolí lovec. Prikaz tajných věcí se staral o 200 sokolníků, o více než 3000 obyčejných sokolů, supovitých sokolů, jestřábů a téměř o 100.000 holubích hnízd pro krmení a učení loveckých ptáků. K těmto sokolům a holubům připojil dobromyslný a šetrný car množství rozmanitých věcí nejen svých osobních potřeb, ale i všestátní správy. Skrze tajný

prikaz vedl svou hojnou korespondenci, týkající se obzvláště diplomatických a vojenských věcí, dohlížel na hospodářství některých svých panství, na korunní solnice a rybářství; prikaz se staral o věci Kláštera Savvina Storoževského, o rozdávání carských almužen a pod. Ale skrze týž prikaz vyřizoval car osobní nařízení strany všemožných předmětů všeobecné správy, když shledával nutným bezprostředně se vmísit do průběhu věcí nebo chopiti se podnětu a řízení v nějakém novém podniku, který ještě nebyl zařazen do obvyklého složení správy; tak tajný prikaz spravoval doly a granátové závody. Zkrátka, byla to vlastní carská kancelář. Byla také orgánem zvláštního carského dozoru na správu, který působil mimo všeobecnou kontrolu, která vycházela z Bojarské dumy. Kotošichin popisuje jeden způsob takového dozoru. Úřednictvo prikazu se skládalo jen z písaře s desítkou podpísařů; dumským lidem byly tam dveře zavřeny. Tyto podpísaře přiděloval car k poselstvím, která jela do cizích zemí, vévodům, táhnoucím do boje, aby pozorovali jejich slova a skutky; ‚a tito podpísaři, píše Kotošichin, na vyslance a vévody pozor dávají a po příjezdu carovi vypravují'. Ovšem, vysoce urození vyslanci a vévodové chápali význam těchto nepatrných zbytečných lidí ve své družině a nadcházeli si je ‚nad jejich míru', jak se vyjádřil Kotošichin, a jako orgán tajného administrativního dozoru, předchůdce petrovské instituce fiskalů, byl prikaz tajných věcí sotva zdařilý. Přitom byl i netaktní. Kotošichin píše, že car Alekšej zřídil tento prikaz ‚proto, aby jeho carská myšlenka a věci byly všechny konány podle jeho chtění, a aby bojarové a dumští lidé o tom nic nevěděli'. Tak car

působil potají, aby o tom nevěděli nejbližší vykonavatelé jeho vůle, které sám povolal k vládě a s nimiž žil v takové viditelné ‚radě', kul pikle proti vlastní vládě. Podle atavismu, přitom docela fiktivního, starý údělný instinkt opričniny se projevil v caru, jehož předkové nikdy nebývali údělnými knížaty. Tajný prikaz spěchali zrušiti ihned po smrti jeho zakladatele.

Zároveň s centralisací správy ještě zesílenější měrou pokračovalo soustředění společnosti. Z organisační činnosti staré dynastie vyšla společnost právě tak roztříštěna jako správa. Byla rozdrobena na množství oddílů, *činů*, které, nepočítáme-li duchovenstvo, možno svésti v čtyři základní třídy nebo stavy; byli to: 1. lidé *sloužící*, 2. *poplatní* městští, 3. poplatní selští a 4. *cholopi*. Podle vztahu k státu rozeznávaly se základní třídy *druhem povinností*, spojených s majetkovým položením osob, v sloužící třídě také ještě s původem, činy *rozměry* nebo stupněm tíže povinností jednoho druhu. Tak povinností sloužících lidí statkářů byla dědičná služba vojenská a spojená s ní dvorská a administrativní; podle stupně její důležitosti a obtížnosti, odpovídající rozměrům statkářství a rodu, rozpadávala se sloužící třída na hodnosti dumské, sloužící moskevské a městské. Městští obyvatelé, provozující obchod a živnosti, platili městskou daň ‚podle majetku a podle živnosti', podle provozovacího kapitálu a živnostenského zaměstnání, a podle rozměrů nebo důchodnosti těch i oněch a podle spojeného s nimi břemene městských povinností se dělili na *lepší, střední* a *mladší*. Na právě takové majetkově daňové oddíly se rozpadala i třída venkovských lidí nebo sedláků, kteří platili pozemkovou daň podle rozměrů orné

půdy. Cholopi neměli podle práva chráněného vlastnictví a nesloužili, neplatili státu daň, ale byli v nevolnických dvorských službách u soukromých osob, tvoříce také několik druhů nevolnictví. Tyto třídy však ,jako hodnosti, nebyly trvalými a nehybnými povinnými stavy. Osoby mohly přecházeti z jedné třídy nebo činu do druhé, svobodnější, podle své nebo panovníkovy vůle, cholopi podle vůle svých pánů nebo podle zákona mohli měniti nebo spojovati hospodářská zaměstnání; sloužící člověk mohl obchodovati v městě, sedlák přejíti v cholopství nebo se zabývati městskou živností. Při takové pohyblivosti mezi základními třídami utvořilo se několik přechodních vrstev různorodého sociálního složení. Tak mezi sloužícími lidmi a cholopstvem, byla vrstva dětí bojarských s malými poměstími nebo bez nich, kteří tu konali válečnou službu se svých nebo otcových poměstí, tu vstupovali jako cholopi do dvorů k bojarům a jiným slouží-cím lidem vyšších hodností, tvoříce zvláštní vrstvu *bojarských sloužicich lidi.* Mezi sloužící třídou a městským obyvatelstvem byli sloužící lidé ,menších hodností', sloužící ne *podle otčiny,* dědičně, ale *podle výběru*, státem najatí; to byli státem zaměstnaní kováři a tesaři, strážci pevností, puškaři a vojáci obsluhující hradební děla, zaměstnaní na pevnostech a u pevnostního dělostřelectva: byli přičleněni sloužící třídě, konajíce vojensko-řemeslnou službu, ale stáli blízko i k městskému obyvatelstvu, z něhož obyčejně byli vybíráni, a zabývali se městskými živnostmi, neplatíce městských daní. Okolo privilegovaných statkářů, světských i duchovních, shromažďovali se, vycházejíce z měst, zakladčici, o nichž jsem už mluvil a ještě budu mluviti nyní. Konečně

mezi cholopy a svobodnými třídami se toulala velmi četná, smíšeně sestavená vrstva *volných* nebo *zahálejících* lidí; tvořili ji i v hospodářství zbyteční příbuzní poplatných majetníků dvorů, neoddělení synové, bratří a synovci ba i přížívníci, také ti, kteří neměli svého hospodářství, pracující u cizího, i děti duchovenstva, které nebyly zaopatřeny u farností, a děti bojarské, prohýřivší jmění a opustivší službu, k nikomu však nevstoupivší na dvůr, i sedláci, kteří opustili roli a nezvolili si určitý způsob života, i cholopi, kteří vyšli na svobodu a ještě nevstoupili do nového nevolnictví. Všichni takoví lidé, žijíce na vsi, neměli pozemkového údělu a neplatili pozemkovou daň, ale žijíce v městě, provozovali živnost, nekonali však městských povinností.

Roztříštěnost hodnostního dělení a to, že mezi nimi byly přebíhající vrstvy, dodávalo společnosti vzhledu neobyčejně pestré a neuspořádané massy. Takovou pohyblivostí a pestrotou společenského složení udržována byla svoboda národní práce a volnost pohybu. Ale tato svoboda krajně ztěžovala prikaznou vládu a odporovala její snaze, provedené později v Uložení, připoutati všechny ku práci na stát a přísně regulovat národní práci v zájmu státní pokladny. Obzvláště nepříjemny jí byly stavy zakladčiků a volných lidí, které hrozily ponenáhlým ochuzením vojenských sil a vyschnutím samých pramenů státního důchodu; oba tyto stavy, užívajíce práva zříci se osobní svobody i spojených s ní státních povinností, hrozily státi se sociálním útočištěm pro sloužící a poplatné lidi, kteří nechtěli ani sloužit, ani platit daně. Zákonodárství, odstraňujíc tyto obtíže a nebezpečí, počíná od panování Michajilova stahovati společnost, jako tato staho-

vala správu; spojila drobné hodnosti s povinnostmi stejného druhu ve veliké uzavřené třídy, ponechávajíc samy hodnosti pohyblivými v mezích té neb oné třídy, kdežto vrstvy mezi nimi vháněla do těchto tříd podle největší příbuznosti zaměstnání. Toto sociální přebudování prováděla dvěma způsoby: dědičným připoutáním lidí k stavům, v nichž je zastihoval zákon je poutající, a zbavením svobodných osob práva zříkati se osobní svobody. Takovým způsobem se společenské složení zjednodušovalo a upevňovalo; služba a daň podle kolísajícího majetkového položení nebo podle proměnlivého zaměstnání proměňovaly se v nepohyblivé povinnosti podle narození; každá třída, zaokrouhlujíc se, stávala se těsnější sama v sobě a oddělenější od druhých. Tyto uzavřené a zavázané třídy po prvé v dějinách našeho společenského budování nabyly povahy *stavů*, a sám proces, kterým byly budovány, možno nazvati fixací, *ustalováním stavů*. Protože tento proces se konal na účet svobody národní práce, tu i výsledek jím dosahovaný, sluší započísti mezi oběti společnosti ve prospěch státu.

Toto upevnění a oddělení stavů zřejmě se počalo sloužící třídou, jíž stát nejvíce potřeboval jako válečné síly. Už zákoník z r. 1550 dovolil přijímati v cholopství jen vysloužilé děti bojarské, zakázav přijímání sloužících a jejich synů, kteří ani nepočali službu. To byla nejnižší a nejnicotnější sloužící hodnost, v níž bylo mnoho ochotných vstoupit mezi bojarské lidi. Zákon z roku 1558 vysvětlil, že jen synové dětí bojarských, kteří dosáhli plné služební doby (15 let) a ještě nezařadění do služby, mohli se stát cholopy, kdežto

nezletilí a zletilí, ale už zapsaní do služby, nemohli. Nouze a břímě služby podněcovaly porušiti i tato obmezení. Za cara Michajila si šlechtici a bojarské děti stěžovali na massový útěk svých bratří, dětí a synovců. Úkazem z 9. března 1642 bylo nařízeno vzíti takové šlechtice-cholopy z bojarských dvorů do služby, měli-li poměstí nebo dědičné statky a byli už zařaděni do služby, a v budoucnu se zakazovalo přijímat v cholopství všelijaké šlechtice a děti bojarské. Tento zákaz byl také zanesen do Uložení. Tak vojenská služba se stala dědičnou, nevyhnutelnou stavovskou povinností sloužících lidí. Tehdy také byla ustanovena jejich speciální stavovská práva jako statkářů. Práva statkářství užívali dosud i bojarští lidé, a podle společenského položení jim odpovídající klášterní služebníci; mezi tyto a ony vstupovali panovníkovi sloužící lidé s dědičnými statky a poměstími. Zákon z r. 1642 navrátil první do panovníkovy služby, kdežto Uložení zbavilo tyto i ony práva nabývati dědičných statků. Osobní statkářství dědičné i poměstní, stalo se nyní stavovskou privilejí sloužící třídy, jako vojenská služba zůstala její specielní stavovskou povinností; tím i oním se sloužící hodnosti spojily v jeden stav a oddělily se od druhých tříd.

Právě takovému oddělení bylo podrobeno i městské obyvatelstvo. Viděli jsme už, jak rozvoj sloužícího statkářstva v XVI. st. zadržel vzrůst města (hlava XXXIII). Nepokojná doba zničila a rozehnala městské poplatníky. Obtíže, nastalé s novou dynastií, hrozily novým rozrušením městům, která stěží počala ožívat. Městské společnosti, svázané vzájemnou daňovou zárukou, musily míti dostatečný stálý počet členů a zabezpečený odbyt práce a zboží, aby byly správ-

nými státními poplatníky. Břímě daní nutilo slabé odcházet z města, když dříve prodali nebo zastavili své dvory lidem nepoplatným, *bílým*. V téže době plynul do měst lid různých hodností: střelci, sedláci z předměstských vsí, církevní služebníci, synové popů obchodovali a provozovali živnosti, ubírajíce obchod i živnosti usazeným městským poplatníkům, aniž se účastnili zdanění; dokonce popové a ďakonové přes církevní pravidla sedávali v krámcích. Útěk od městského zdanění nacházel vlivný podnět shora. Sluší poznamenat, že po každé, když svrchovaná moc slábla, panující třídy u nás spěchaly využíti chvíle a rozvíjely rozsáhlou spekulaci strany svobody národní práce. Tak za cara Fedora Ivanoviče stěžují si vrstevníci na zesílený rozvoj závislého cholopství, čehož se činně zúčastnil sám vladař Boris Godunov se svým příbuzenstvem. Za cara Michajila se totéž opakovalo se zakladničestvem. Mluvil jsem už o této podobě soukromé závislosti, lišící se od cholopství tím, že byla ne nevolnická, byla zrušována podle vůle zakladčika. Zakladčiky převážnou měrou byli městští lidé, obchodníci a řemeslníci, a obyčejně ‚u silných lidí', u bojarů, patriarchy, biskupů, klášterů. To bylo veliké neštěstí pro měšťany daně platící. Významná města v moskevské říši byla obklopena státními sloužícími předměstími, střeleckými, dělostřeleckými, povoznickými; osídlivší je sloužící vybraní lidé soutěžili v obchodech a živnostech s městskými lidmi, nedělíce se o jejich povinnosti. Zakladčici byli ještě nebezpečnějšími soupeři. Silní lidé je přijímali v massách, usazovali je celými osadami v městech neb v okolí nejen na svých, ale i na městských obec. pozemcích. V patriarchově osadě města Nižního Novgorodu

žilo r. 1648 více než 600 nově přibylých obchodních a řemeslných lidí, ‚kteří se do této osady sešli z různých měst a usadili se pro své živnosti a pro lehkost', jak si stěžovali delegáti od městských lidí na sněmu Uložení. Byl to nový způsob zakladničeství, přitom nezákonný. Osobní zástava ve vlastní, nejjednodušší podobě byla půjčka na práci se závazkem vydělati ji službou ve dvoře nebo na pozemcích půjčovatelových. Nyní se městští poplatníci zastavovali bez půjčky nebo s fiktivní půjčkou obyčejně u výsadních statkářů, světských i duchovních, a nekonali jim dvorskou službu, nýbrž usazovali se na jejich výsadních pozemcích dvory a celými osadami a přisvojili si jejich pozemkové výsady, samovolně unikajíce městskému zdanění a zabývajíce se ‚všelikými živnostmi a obchody velikými'. Byli to kapitalisté, a ne chudí dvorští pracovníci na půjčku. Takové podmínky byly porušením zákona. Už zákoník z r. 1550 zakázal obchodním městským lidem žíti na nezdaněných církevních pozemcích v městech a používati jejich výsad. Za cara Michajila zákon přísně oddělil městské pozemky zdaněné nebo černé od nezdaněných nebo bílých. Jako se zakazovalo bílým bíliti získané jimi městské poplatné dvory a místa, tak se ani poplatným lidem nedovolovalo, aby, usidlujíce se na bílých pozemcích, podle nich bílili sami sebe.

Zastavování sebe bylo přímým zneužíváním: nejsouc nevolnickým cholopstvím, osvobozujícím od daní, spojovalo výhody nevolnictví s výhodami zdaněné městské živnosti, neplatíc daní, užívalo práv bez povinností. Už za cara Michajila stěžovali si na toto zlo, a vláda nové dynastie podle zvyků, který si osvojila, nic nepředcházet

a ustupovat jen násilí nebo hrozbám uspokojovala jednotlivé stížnosti, nesjednocujíc jich ve všeobecné opatření. Tak r. 1643 měšťané města Tobolska si stěžovali na rozmnožení zakladčiků u tamního kláštera, kteří utiskovali je a ubližovali jim ve všech živnostech, a přitom žadatelé dávali vládě najevo, že u nich není nikdo, kdo by sloužil panovníkovi a platil obrok. Panovník nařídil vzíti zakladčiky do města a aby platili daně zároveň s městskými lidmi. Vytrvalé stížnosti na zakladničestvo před sněmem i na samém sněmu r. 1648, důrazné a ještě neochladlé dojmy z červencové vzpoury v Moskvě a obavy o státní příjmy dostupné dokonce tehdejší moskevské vládě, zároveň s touhou získati četné tisíce nových poplatníků — všechno to vedlo k důkladnému přezkoumání složení městského obyvatelstva. Jednotlivá opatření, tehdy učiněná, jsou pojata v XIX hlavě Uložení o městských lidech. Všechny osady soukromých statkářů, usídlené na městských pozemcích, koupených nebo uchvácených, byly přepsány na panovníka a přikázány, aby bez náhrady platily daně městu; ‚nestav na panovníkových pozemcích osad a nekupuj městské půdy'. Půjčkové úpisy, které za sebe dali zakladčici příjemcům, prohlášeny byly za neplatné. Předměstské dědičné statky a poměstí, které se sešly s městy ‚dvory s dvory', také byly připsány k městům a vyměňovány byly za státní vsi v jiných krajích. Zakladničestvo se do budoucna zakazovalo pod hrozbou těžkého trestu, kdežto měšťané byli připoutáni k svému zdanění a k městům s takovou přísností, že nařízení z 8. února 1658 hrozilo trestem smrti za přechod z města do města, dokonce za sňatek mimo město. Tak městská daň z obchodu a živ-

ností se stala stavovskou povinností městského obyvatelstva, a právo městského obchodu a živností — jeho stavovskou privilejí. Sedláci mohli prodávat v městě ‚všeliké zboží' na tržišti přímo s vozů, nemajíce krámků v obchodních krámech.

HLAVA ČTYŘICÁTÁ DEVÁTÁ.

Sedláci na půdě soukromých statkářů. — Podmínky jejich položení. — Cholopstvo v staré Rusi. — Původ cholopstva nevolnického. — Dubnové nařízení z r. 1597. — Zadvorní lidé. — Objevení nevolnického selského úpisu. — Jeho původ. — Jeho podmínky. — Nevolničtí sedláci podle Uložení z r. 1649. — Selský majetek. — Daňová odpovědnost za nevolnické sedláky. — Odlišnost nevolnických sedláků od cholopů v období Uložení.

Zároveň s oddělením tříd sloužící a městské bylo definitivně určeno i položení selského zemědělského obyvatelstva. Ostatně podstatná změna nastala jen v osudu sedláků, žijících na pozemcích soukromých statkářů a tvořících hlavní massu selského obyvatelstva. Tato změna oddělila je ostřeji než dříve nejen od druhých tříd, ale i od druhých oddílů také selského obyvatelstva, od sedláků černých nebo státních a korunních; míním zavedení nevolnictví statkářských sedláků. Opustili jsme selské třídy na počátku XVII. st. (hlava XXXVII). Viděli jsme, že státní a korunní sedláci už v této době byli připoutáni k půdě nebo k selským společnostem. Položení statkářských sedláků zůstávalo neurčitým, protože se v něm srazily různostranné zájmy. Výklad o sedlácích v XVI. st. jsem zakončil poznámkou, že na počátku XVII. st. působily už všechny hospodářské podmínky nevolnictví panských sedláků a zbývalo jen najíti právní normu, která by proměnila jejich faktické nevolnictví v zákonné.

V položení statkářských sedláků XVI. st. jako společenské třídy, třeba rozlišovati tři prvky: pozemkovou daň, právo vychodu a potřebu panské půjčky, t. j. prvky politický, právní a hospodářský. Každý z nich byl nepřátelský oběma ostatním, a proměnlivý průběh jejich zápasu

způsobil kolísání zákonodárství v určení státního položení třídy. Zápas byl podnícen prvkem politickým. Z různých příčin, z části námi už prozkoumaných, od poloviny XVI. st. se počalo zvětšovati množství sedláků, potřebujících půjčky na zavedení a na vedení svého hospodářství. Tato potřeba vlekla sedláka k dlužní závislosti a srazivši se s jeho právem vychodu, přemohla je: toto právo, nezaznamenané zákonem, stalo se právní fikcí. Tehdy proti nevolnictví sedláka vystoupila jeho pozemková daň, od níž osvobozovalo nevolnictví, a zákonodárství s počátku XVII. st. bojuje proti proměně sedláka v cholopa, ustanovujíc *věčnost selskou*, nemožnost zbaviti se poplatného selského stavu. Ve spojitosti těchto prvků selského položení s podmínkami staroruské osobní nevolnosti byla také nalezena právní norma, která určovala nevolnictví statkářských sedláků.

Kněposti se v staroruském právu nazýval symbolický nebo písemný akt, potvrzující moc osoby nad určitou věcí. Moc, upevněná takovým aktem, skýtala majetníkovi *kněpostní* právo na tuto věc. Předmětem kněpostného ovládání v staré Rusi byli také lidé. Takoví kněpostní se nazývali *cholopy* a *otroky*. V staroruském právním jazyku nazýval se cholopem nevolný muž, otrokyní nevolná žena. V dokumentech není termínů ‚otrok' a ‚cholopka': *otrok* se vyskytuje jen v církevněliterárních památkách. Cholopství bylo také nejstarším nevolnickým stavem na Rusi, který se ustanovil mnoho staletí před vznikem nevolnictví sedláků. Do konce XV. st. bylo na Rusi jen cholopství *obělné* nebo *úplné*, jak se počalo nazývati později. Utvářeno bylo různými způsoby: 1. zajetím, 2. dobrovolným nebo z vůle rodičů prode-

jem svobodné osoby do cholopství, 3. některými zločiny, za něž svobodná osoba byla proměněna v cholopa z nařízení úřadu, 4. zrozením z cholopa, 5. zaviněnou platební neschopností obchodníka, 6. dobrovolným vstupem svobodné osoby v osobní dvorské služby k druhé bez smlouvy, zabezpečující svobodu služebníkovu a 7. sňatkem s otrokyní bez právě takové smlouvy. Úplný cholop nejen sám závisel na svém *gosudarovi*, jak se nazýval majetník cholopa v staré Rusi, a na jeho dědicích, ale dával svou závislost i svým dětem. *Právo na úplného cholopa bylo dědičné, nevolnictví úplného cholopa se dědilo.* Podstatným právním rysem cholopství, odlišujícím je od jiných, nekřepostních způsobů soukromé závislosti, byla jeho nepřetržitost po vůli cholopa: cholop mohl uniknouti nevolnictví jen z vůle svého gosudara.

V moskevské Rusi se z úplného cholopství oddělily různé způsoby zmírněného, podmíněného křepostného nevolnictví. Tak z osobního sloužení, zejména ze služby správce na panském hospodářství, soudce nebo klíčníka, vzniklo na sklonku XV. nebo na počátku XVI. st. cholopství *dokladné*, nazvané tak proto, že křepostný akt na takové cholopství, *dokladná listina*, byl potvrzován podle zprávy (dokladu) náměstkovy. Toto cholopství se lišilo od úplného tím, že právo na dokladného cholopa měnilo své podmínky, někdy se rušilo smrtí pánovou, někdy bylo odevzdáváno jeho dětem, ale ne dále. Potom jsem už mluvil o zakladničeství. Vznikalo v různých dobách za různých podmínek. Jeho původním a nejjednodušším způsobem byl osobní zaklad nebo půjčka s dlužníkovým závazkem pracovati na věřitele a žíti na jeho dvoře. *Zakup* dob Ruské pravdy,

zakladěň údělných staletí, stejně jako zakladčik XVII. st. nebyli cholopi, protože jejich nevolnictví mohlo býti zrušeno z vůle osoby, která se zastavila. Dluh byl zaplacen buď penězi nebo časovým odpracováním podle smlouvy: ‚odslouží svou dobu a odejdou rubl zasloužit, ale neodslouží-li svou dobu, jinak dají', vrátí všechny vypůjčené peníze, jak čteme o takových zadlužených služebnících v jednom aktě z XV. st.

Bývaly však takové dlužní úpisy, podle nichž se dlužník zavazoval neumořovati službou sám dluh, ale jen spláceti procenta, sloužiti ‚za úrok', a po uplynutí podmíněné lhůty vraceti ‚jistinu', vypůjčený kapitál. Zástavní listina nazývala se v staré Rusi slovem *kabala* vypůjčeným z hebrejštiny. Osobní závislost, vznikající ze závazku sloužiti za úrok, upevňována byla aktem, který na rozdíl od půjčkové kabaly s osobním zastavením s podmínkou odpracování nazývala se v XVI. st. *služebni kabalou* nebo *kabalou za úrok sloužiti*. Od konce XV. st. objevují se v dokumentech *kabalovi lidé;* ale v nich dlouho ještě není pozorovat příznaků kabalového cholopství. Půjčková kabala spojená s osobním zastavením byla vlastně založena *na odpracování*, skýtala zástavci právo odpracovati napřed přijatou půjčku bez úroku, umořovati bezúročný dluh. Podle kabaly *úrokové*, jíž se dostalo specielního názvu *služebni*, kabalný svou službou ve dvoře půjčovatelově odpracovával jen procenta, neosvobozuje se od navrácení kapitálu v ustanovenou dobu nebo *úrok*. S takovým charakterem objevují se kabalní lidé v dokumentech do poloviny XVI. st., a jen takové sloužící kabaly znal zákoník z r. 1550, ustanovuje nejvyšší částku půjčky s osobním zastavením na 15 rublů (700—800 rublů na na-

ších penězích). Z jednoho zákona r. 1560 je vidět, že kabalní lidé podle úrokových služebních kabal podléhali žalobám o zaplacení dluhu — znamení to, že nebyli ještě nevolnými lidmi, ale zůstávali zástavci s právem vykoupiti se, kdyby jim to bylo možné. Z něho se dovídáme, že někteří kabalní, kteří nemohli zaplatit kabalový dluh, sami prosili o cholopství úplné nebo dokladové své věřitele. Zákon to zakázal, předepsav, aby kabalní lidé nemohoucí platit vydáváni byli jako dříve žalobcům věřitelům ‚hlavou do výkupu', do zaplacení nebo do odpracování dluhu. Tento zákaz zároveň s ochotou samých kabalních lidí jíti v úplné cholopství i se zprávou anglického vyslance Fletchera, jemuž r. 1588 v Moskvě vypravovali, že zákon dovoloval věřiteli prodat ženu i děti ‚hlavou' mu vydaného dlužníka navždy nebo na čas — všechno to ukazuje, že kabalné lidi táhli různými směry; jejich vlastní dvorské i panské zvyky přitahovaly je k úplnému cholopství, zákon k dočasnému nekřepostnému nevolnictví. V tomto zápase zakladničestvo s podmínkou služby za úrok se přepracovalo ovšem v cholopství, jenže ne v úplné, ale v kabalové. Vydání ‚hlavou' do výkupu podrobovalo vydané, protože obyčejně nemohli platit, odpracování půjčky bez lhůty. Tak příslušelo kabalové službě za úrok i umoření samého dluhu, osobní zástava s půjčkou se proměňovala v osobní nájem, kdy najímající se dostal nájemný plat napřed. Toto spojení služby za úrok s umořením dluhu a osobní povaha kabalného závazku staly se právními základy sloužící kabaly jako křeposti; jimi byl také určen rozsah kabalné služby. Jako osobní závazek, spojující jednu osobu s druhou, pozbývala služební kabala moci smrtí jedné ze stran.

V XVII. st. setkáváme se místy s kabalami, v nichž se kabalní zavazoval ‚u gosudara svého sloužit ve dvoře do své smrti'. Zemřel-li však pán dříve než cholop, tato podmínka porušovala charakter kabaly, nutíc kabalného sloužit ženě a dětem zesnulého jakoby dědičně. Zatím byly dva druhy dvorských služebníků, pro něž byly ustanoveny jiné hranice služby — smrt pánova. Už zákon z r. 1556 ustanovil, že zajatec, vydaný v cholopství soudním výrokem, slouží pánovi ‚do konce jeho života'. Na druhé straně někteří s touž podmínkou vstoupili prostě v osobní služby nejen bez půjčky, ale i bez nájmu. Setkáváme se služební kabalou roku 1596, v níž volný člověk se zavazuje sloužiti ne za úrok, bez půjčky, do konce života pánova, který má po své smrti propustiti služebníka na svobodu s ženou, dětmi, ‚a se vším nastřádaným majetkem, a *za věno* jeho a dětí nedávati svým dětem'. Zde máte tedy tři podmínky, v nichž se vyjadřoval osobní charakter služebné kabaly, doživotnost držení kabalného, nezcizitelnost této držby a právo kabalného na majetek získaný za služby. Tyto podmínky, které také náležely k právnímu složení kabalné služby, určují se zde smlouvou; aspoň do r. 1597 nejsou známy ukazy, které by je uzákoňovaly pro kabalné ze svobody, ne pro zajatce. S ustanovením doživotnosti nabyla služební kabala povahy cholopské kněposti; kabalní sám podle smlouvy se zříkal práva vykoupit se a jeho nevolnictví přestávalo jen smrtí pána nebo z jeho vůle. Už v ukaze z r. 1555 objevuje se služební kabala s významem *kněposti*, kněpostného aktu, vedle úplné a dokladné, a v jedné závěti r. 1571 setkáváme se také s termínem *kabalni cholopi a otroci*

místo obvyklého dosud výrazu *kabalni lidé* nebo prostě *kabalni*. Tehdy počíná také býti známa forma služební kabaly, která se beze změny udržovala po celé století: volný člověk, sám nebo s ženou a dětmi, vypůjčil si od určité osoby, obyčejně od sloužícího člověka, několik rublů vždy právě na rok, od toho a toho dne do toho a toho dne příštího roku, zavazuje se ‚za úrok u gosudara svého sloužiti ve dvoře po všechny dni, a nebudou-li peníze včas složeny, tak za úrok mi bude potom sloužiti u gosudara svého po všechny dni'. Tato stereotypní forma ukazuje, že byla utvořena podle normy na čas vydané zástavní listiny se zastavením osoby, a ne věci, a s předvídáním toho, že lhůta bude zmeškána. Takové zástavní listiny nejsou vzácné a shodují se se služebními kabalami v podmínkách a dokonce ve výrazech. R. 1636 odevzdal otec věřiteli svého syna ‚na rok sloužit' se závazkem, kdyby včas peníze nezaplatil, že propustí svého syna k věřiteli do dvora'.

V takovém položení našel kabalové cholopství ukaz, vydaný cholopskému prikazu 25. dubna 1597. Jeho cílem bylo uspořádati držení cholopů, určiti pevný pořádek jeho upevnění. V právní složení kabalové kněposti nevnášel nic nového, jen upevnil a formuloval vztahy už ustálené. Ustanoviv, že zákonnou moc mají jen služebné kabaly, zapsané do moskevských kabalových knih cholopského soudu a v městech u prikazných lidí, předpisuje zákon kabalovým lidem s jejich ženami a dětmi, vyjmenovanými v jejich kabalách, zůstati v cholopství podle týchž kabal, stejně jako podle zástavních listin, t. j. do smrti svých pánů, a budou-li kabaloví navrhovati výkup, aby prosby cholopů za to soud nepřijímal,

ale vydával je do služeb podle oněch kabal do smrti jejich pánů; děti kabalového, zapsaní v jeho kabale nebo narodivší se za doby jeho cholopství, náleží otcovu gosudaru také do jeho smrti. Ale v tomto zákoně jsou také nová ustanovení, odhalující zákulisní hru panujících tříd strany svobodné práce. Vedle kabalních byli tehdy volní služebníci, kteří sloužili bez kabal jako volně najatí služebníci, nebo ‚dobrovolní cholopi', jak je nazývají dokumenty. Někteří sloužili tak 10 i více let, nepřejíce si dávati na sebe kabaly svým pánům a zachovávajíce si právo, uznané ukazem z r. 1555, odejíti od nich, kdy se jim zachce. Dubnový zákon z r. 1597 určil lhůtu pro takovou dobrovolnou službu — méně než půl roku: ten, kdo sloužil půl roku, nebo déle byl povinen dáti na sebe kabalu gosudarovi, který ho ‚živil, oblékal a obouval'. Karamazin docela správně ocenil toto ustanovení, nazvav je zákonem, ‚nehodným toho jména svou zjevnou nespravedlností', vydaným ‚jediné pro potřebu vznešené šlechty'. Toto obmezení volné služby se však neobešlo bez zákonodárného kolísání: bojarský car Vasilij Šujskij vrátil se k zákonu z r. 1555, ale Bojarská duma obnovila půlletní lhůtu dobrovolné služby, kdežto Uložení zkrátilo i tuto krátkou dobu na polovinu. V ukaze z r. 1597 je i jiné ustanovení, které ukazuje, koho zájmy nabývaly vrchu za slabého cara Fedora. Zákon z r. 1560, působě proti rozšíření úplného cholopství, jak jsem už pravil, zakázal nezámožným kabalným lidem prodávati se za úplné i zástavné cholopy svým věřitelům; podle zákona z r. 1597 bylo uprchlým kabalným, chyceným jejich pány, dovoleno přejíti v těžší nevolnictví k svým pánům, když si

toho sami přejí. Dubnový ukaz spíše ztížil než ulehčil křepostné nevolnictví. Všímavý mnich, správce kláštera Avraamij Palicyn pomáhá vysvětliti takový směr zákonodárství. Podle jeho slov se za cara Fedora zmocnila velmožů, obzvláště příbuzenstva a stoupenců všemocného vladaře Borisa Godunova, stejně jako vysoké šlechty vášeň podmaňovat, jak jen to bylo možné: zavlékali v nevolnictví všemožně, přízní, dary, vymáhali ‚napsání služební', služební kabalu, násilím i mukami; jiné zvávali k sobě ‚trochu vínečka popít'; neopatrný host vypije tři nebo čtyři pohárky — a cholop je hotov: ‚za tři nebo čtyři pohárky přesvědčil se otrok o svém nevolnictví'. Ale zemřel car Fedor, na trůn vstoupil Boris a nastala strašná hladová léta. Páni se rozhlédli a spatřivše, že nemohou uživiti nesčetnou čeleď, jedny propouštěli na svobodu, druhé vyhánění bez propouštěcích listů, a všechno toto živé bohatství, tak hříšně nabyté, se rozptýlilo a přišlo vniveč, a v nepokojné době mnozí opuštění cholopi zle to odplatili svým pánům.

Dotkl jsem se dějin kabalného cholopství na tolik, abych vysvětlil jeho působení na osud statkářských sedláků. Na první pohled je těžko zpozorovati styčné body mezi tak rozmanitými společenskými stavy, jako byl cholop a sedlák: jeden byl člověk nepoplatný, druhý platil daně; jeden pracoval na panském dvoře, druhý na panské půdě. Ale v pánovi byl právě styčný bod: byl společným uzlem právních i hospodářských vztahů toho i onoho, nakládal tím i oním. Po vstupu nové dynastie na trůn, jak jsme viděli (konec hlavy XXXVII), poměr sedláků k půdě a k statkářům zůstával neurčitým. Zákon cara Vasilije z roku 1607

o osobním připoutání podle pozemkových knih pozbyl v nepokojné době moci. Na vsi působily pořádky, které se ustálily na počátku XVII. st. Selské smlouvy byly uzavírány za dřívějších podmínek dobrovolné dohody; sedláci ‚budou práci pro mne konat podle smluvních listin, jak s nimi dohodu dobrovolně učiním a v listině napíšeme' — tak psali ve smlouvách. Při odevzdávání panství z rukou do rukou sedláci, nevázaní lhůtou nebo závazky podle soudního výroku, mohli odcházet, kam chtěli, novým statkářům po nich a jejich majetku nic nebylo, ‚propustit je docela', jak se psalo v aktech. Přitom sedláci staří, kteří se narodili na svých dílech nebo za svých statkářů, a *starousedlíci,* kteří odseděli desetiletou lhůtu, zůstávali na svých místech, kdežto nově usazené s půjčkou odvážel majetník, který je usadil, k sobě, na druhé své panství. Sedláci oddělávali dále úrok z přijaté půjčky, robotou. Toto odpracovávání úroku počalo také sbližovati sedláky s půjčkou s kabalním cholopstvím. Sedlákova robota byla právě takovou osobní prací na pána, jako služba kabalného za úrok; jen tento sloužil ve dvoře, kdežto onen pracoval na dvůr, ‚chodil do dvora, konal dvorskou práci', jak se psalo v smluvních listinách. Hospodářská blízkost vedla také k právnímu sblížení. Jakmile se v právu ustanovila myšlenka, že kabalný závazek se vztahuje nejen na práci, ale i na osobu kabalného, čině jej křepostným, počala si myšlenka vytrvale raziti cestu do vědomí statkářů a do jejich vztahu k sedlákům. Takové rozšířené chápání selských vztahů bylo ulehčeno také se strany cholopů: hnutí sedláků k cholopství setkalo se s opačným pohybem cholopství k selství. Vedle sedláka-zemědělce,

konajícího práci na panský dvůr, objevuje se sedlák dvorský, který se stává zemědělcem. Nepokojná doba přenesla se nad zemí jako uragan, který vymetl spousty sedláků z ústředních oblastí státu. Byla pocítěna ostrá potřeba pracovních zemědělských ruk, která nutila statkáře obraceti se k starému vyzkoušenému prostředku, hledati nové ruce pro selskou práci v cholopství. Počali usazovati své dvorské lidi na ornou půdu, poskytovati jim půjčky, zařizovati jim dvory, hospodářství a pozemkové úděly. Přitom uzavřeli s cholopem zvláštní smlouvu, která jako selská se nazývala *dlužním úpisem*. Tak prostřed cholopství vznikla selská třída, jíž se dostalo názvu *zadvorni lidé*, protože se usazovali oddělenými chalupami ‚za dvorem' statkářovým. Tato třída se objevuje ještě v druhé polovině XVI. st.: v aktech z let 1570—1580 se setkáváme se ‚zádvořími', ‚zadvornými dvorečky' za velikým panským dvorem. Početnost této nesvobodné selské třídy značně roste po dobu XVII. st. V pozemkových knihách z první polovice století vyskytují se ne často, ale v druhé polovině se jeví v mnohých krajích jako obvyklá a značná součást zemědělského obyvatelstva. V bělevském újezdě podle soupisu z let 1630 cholopské dvory, které daleko ne všechny náležely k zadvorným, tvořily o něco méně než 9% všeho zemědělského obyvatelstva, selského, kabalského a cholopského, které žilo na pozemcích sloužících statkářů na zvláštních dvorech; podle soupisu z r. 1687 jen zadvorných bylo 12%. Časem připojila se k nim část panské čeledi, *pracujici lidé*, kteří byli v soupisech zaznamenáni, že žijí na dvorech poměstí i dědičných statků, ale měli se zadvorskými lidmi naprosto stejné hospodářské a práv-

ní položení. Zadvorští vycházeli ze všech oddílů cholopství, hlavně z cholopství kabalného. Ale položení zadvorského člověka jako cholopa-hospodáře, majetníka dvoru, mělo i jakési právní působení: zadvorský člověk podle zákona z roku 1624 sám svým majetkem odpovídal ze svého zločinu, a ne jeho pán. To znamená, že jeho majetek byl uznáván za jeho vlastnictví, třebas i ne úplné. Zadvorský byl také připoutáván zvláštním způsobem: dával za sebe dlužní úpis nejen, když se usidloval za panským dvorem podle své vůle, ale i při přechodu za panský dvůr z dvorského cholopství. Takovým způsobem zadvorský úpis utvořil zvláštní druh cholopstvi, který byl přechodem od dvorské služby k selské orné půdě.

V jedné listině r. 1628 statkář píše, že do osídlené jím pustiny ‚své dvorské kabalné i staré lidi jako sedláky usadil a půjčku jim poskytl'. To neznamená, že učinil své cholopy skutečnými sedláky; taková změna položení přiváděla cholopa na svobodu a proměňovala ho z nepoplatného člověka v poplatného zemědělce; ani to, ani ono nebylo výhodné pro majetníka. I dříve cholopy usazovali na ornou půdu; byl to obvyklý způsob soukromého statkářského hospodářství. Ale dříve při tom neříkali, že usazovali cholopy ‚jako sedláky'. *Usaditi* cholopa *jako sedláka* je výraz, vzatý ne z práva, ale z nové prakse pozemkových vztahů, a ukazuje, na kolik se tehdy zadlužený sedlák přiblížil cholopovi. Právě asi v této době objevuje se v selských smlouvách se statkáři čistě nevolnická podmínka. Zachoval se dlužní úpis z téhož r. 1628, kde volný člověk se zavazuje, ‚u gosudara svého žíti jako sedlák po celý svůj život navždy'. Tato podmínka stálé-

ho pobytu nabývala dosti rozmanité formy výrazu. Dříve sedlák, smlouvající se na půdu s půjčkou, psal v dlužním úpise, že odejde-li, nevykonav povinností, které na sebe přijal, tu může na něm statkář požadovati svou půjčku a pokutu ‚za úbytky a za průtah', za hospodářské ztráty a za výdaje soudní žaloby — a nic jiného. Nyní k sedlákově závazku zaplatit pokutu za odchod připojována byla podmínka: statkáři *gosudaru*, ‚je volno mne odevšad k sobě vzíti', a ‚i v budoucnu budu na onom díle sedlákem i usedlíkem i poplatníkem'; ‚a selství i v budoucnu zůstane selstvím', za onu půjčku u gosudara ‚budu žít jako sedlák věčně a nikam neuprchnu' a pod. Všechny tyto formy znamenaly jedno: sedlák sám navždy se zříkal práva odchodu, a pokutu, umořující závazky smlouvy, proměnil v pokutu za útěk, která mu nevracela toto právo a nerušila smlouvu. Brzo tato stálost pobytu se stala všeobecnou závěrečnou podmínkou dlužních úpisů; utvořila také *selskou kněpost* nebo *selskou věčnost*, jak říkali v XVII. st. Tato podmínka po prvé také dodala selskému dlužnímu úpisu významu nevolnického aktu, potvrzujícího osobní závislost bez práva závislé osoby zrušiti ji.

Chronologická shoda selské kněposti s usazováním cholopů ‚jako sedláků' v třetím desetiletí XVII. st. nebyla náhodností: to i ono mělo těsnou souvislost s velikým tehdejším přelomem v státním a statkářském hospodářství. Nepokojná doba posunula se starých míst massy starousedlého poplatného lidu, městského i selského, a rozrušila staré zemské obce, které vzájemným ručením zabezpečovaly státní pokladně správné placení daní svých členů. Jednou z prvních starostí vlády nové dynastie bylo obnoviti tyto obce. Na zem-

ském sněmu r. 1619 bylo rozhodnuto sepsati a roztříditi poplatné obyvatele a při tom uprchlíky navrátit na stará místa pobytu, kdežto zakladčiky přinutiti k placení daní. Dlouho se tato věc nedařila pro nevhodnost vykonavatelů, písařů a dozorců. Tento nezdar zároveň s velikým moskevským požárem r. 1626, který zničil pozemkové knihy v prikazech sídelního města, podnítil vládu, že podnikla v letech 1627—1628 nový všeobecný soupis podle širšího a promyšleného plánu. Knihy tohoto soupisu měly policejně-finanční význam určiti a na místech upevniti poplatné síly, na něž se mohla státní pokladna spolehnouti; proto jich užívali ve vztahu k sedlákům i později, od dob Uložení. Soupisem se zkoumaly platné pozemkové vztahy mezi sedláky a statkáři, urovnávaly se srážky, sporné případy; ale nevnášel v tyto vztahy nové normy, neustaloval tyto vztahy, kde jich nebylo, ponechávaje to dobrovolné soukromé shodě stran. Ale zápis do soupisu podle místa pobytu skýtal všeobecný základ pro takové dohody, reguloval je a nepřímo je podněcoval. Volně přecházející zemědělec, zastižený soupisem na půdě statkářově, kam se zatoulal pro dočasný ‚selský přístav' a u něho zapsaný, volky nevolky se smlouval k němu za sedláka za podmínek dobrovolné dohody a dvojnásob byl k němu vázán, jak tímto zapsáním, tak i smlouvou, kterou dával na sebe. Zde obracejí k sobě pozornost smlouvy přímo s kabalnými podmínkami. Jedni, dříve než uzavřeli smlouvy jako sedláci, po několik let žili u statkářů ‚dobrovolně', bez zapsání, jako to činili kabalní. Druzí, uzavírajíce smlouvu bez půjčky, psali v úpisech, že se zavazují budoucně žíti se svými pány jako sedláci do jejich panské smrti,

a když páni podle soudu Božího nebudou žít, je jim, sedlákům, volno odejíti, kam se jim zachce; to je základní podmínka služebné kabaly. Jiný, jako v uvedené smlouvě z r. 1628, zavazoval se ‚u gosudara svého žíti jako sedlák po *svůj* život nepřetržitě': tak někdy uzavírali smlouvy i kabalní. Ale obyčejně se sedláci ‚s vůle' jako dříve smlouvali s půjčkou, kterou se někdy zavazovali vrátit ‚celou úplně' ve lhůtě, někdy ve splátkách, ‚ispodvolu'; nejčastěji pak smlouvy pomíčely o tomto předmětu a podmiňovaly navrácení půjčky jen nevykonáním hospodářských povinností sedláka nebo jeho útěkem. Jakkoli rozmanité, spletité a zmatené byly podmínky selských smluv oné doby, přece je v nich možno rozeznati základní niti, z nichž se splétala selská křepost: bylo to *policejní zapsání* podle místa pobytu, *půjčková zadluženost, působení kabalního cholopstvi* a *dobrovolná dohoda*. První dva prvky byly základními prameny nevolnického práva, které statkářovi utvořily možnost získati nevolnickou moc nad sedlákem; druhé dva měly služební význam jako prostředek ke skutečnému získání takové moci. V selských smlouvách možno, zdá se, zachytit sám okamžik přechodu od svobody k nevolnictví, a tento okamžik ukazuje na spojitost tohoto přechodu se všeobecným soupisem z r. 1627. Nejčastější ze známých smluv s nevolnickým závazkem vztahuje se k témuž r. 1627, kdy byl podniknut tento soupis. Zde ‚staří' sedláci statkáře uzavírají s ním dohodu s podmínkou od něho ‚neodejíti ani neprchnouti, zůstati u něho pevně jako sedláci'. Jako staří sedláci měli určité, ustálené vztahy k statkáři; možná, že podle starousedlictví i tak už byli trvalými usedlíky na svých dílech, ne-

mohli zaplatit půjčky, jichž se jim kdysi dostalo; v některých smlouvách se sedláci přímo zavazují býti pevnými svému starému statkáři ‚jako dříve'. To znamená, že nová křepostní podmínka byla jen právním potvrzením položení fakticky se utvořivšího. Policejní připoutání k dani nebo k stavu podle místa pobytu podněcovalo otázku o připoutání sedláka k statkáři, na jehož půdě byl zapsán. Hotových právních norem pro to nebylo a podle shodnosti hospodářských vztahů si je začali vypůjčovat z jiných vzorů, ze služební kabaly nebo zadvorského dlužního úpisu, kombinujíce v různých krajích různě podle dobrovolné dohody podmínky selské daně a dvorské služby. K takovému smíření různorodých právních vztahů vedl sám přelom, který nastal po nepokojné době v statkářském hospodářství. Dříve předmětem smlouvy mezi najímajícím se sedlákem a statkářem byla půda s podmínkou oddělení části plodin nebo rovnocenného jí peněžního obroku ve prospěch statkářův. Půjčka měla za následek, že se uvažovalo ještě o osobní selské práci na statkáře, robotu, jako doplňující povinnost za dluh, a dokonce o selském majetku: o inventáři, zaopatřeném pomocí půjčky. Po nepokojné době se podmínky pozemkového soupisu ještě změnily: zpustlá půda zlevnila, ale selská práce i panská půjčka podražily; sedlák potřeboval více půjčky než půdy, statkář hledal spíše pracovníka než nájemce. Touto oboustrannou potřebou možno vysvětliti jednu smlouvu z r. 1647, kdy se selské nevolnictví už upevnilo a z osobního se proměnilo v dědičné: zde ne sedlák se zavazuje neodejíti od statkáře, ale statkář se zavazuje nevyhnati sedláka s jeho starého zařízeného dílu — jinak může sedlák od statkáře

‚pryč odejíti na všechny čtyři strany'. Táž oboustranná potřeba časem pod tlakem všeobecného soupisu r. 1627 proměnila selské smlouvy z dohod o užívání panské půdy ve smlouvy na závaznou selskou práci a právo na práci se stalo základem moci nad osobností, nad její vůlí; a i sám tento soupis, jak uvidíme, byl podnícen potřebou státní pokladny přenésti pozemkové zdanění s orné půdy na samého zemědělce. V novém složení hospodářských vztahů počaly se mísiti dřívější právní stavy; cholopi přecházeli mezi sedláky a naopak, dvorští se chápali selské orné půdy, a orající sedláci dělali dvorské dílo, a z tohoto smíření vzniklo selské nevolnictví.

Zákon a statkář se zřejmě navzájem podporovali v pronásledování sedláků. Ale shoda byla jen zevní: obě strany táhly různými směry. Stát potřeboval usazeného poplatníka, kterého by bylo možno vždy najíti podle pozemkové knihy na určitém díle a který soukromými závazky by neoslaboval svou platební schopnost, kdežto statkář hledal orajícího cholopa, který by správně konal ‚jeho dílo statkářské, na poli i v stodolách i na dvorech' a který by platil obrok, kterého by mimo to bylo možno příležitostně prodat, zastavit a věnem dát bez půdy. Vláda prvního cara nové dynastie, zvoleného za podpory vyšší církevní hierarchie a šlechty, ale spoutaného závazky před bojarstvem, musila v selských věcech účtovati i s velkostatkářstvím, bojarským i církevním, i s drobnou šlechtou. Velkostatkáři, bojarové, archijerejové, kláštery, využívajíce těžkého položení poplatného obyvatelstva po nepokojné době, přitáhli k sobě jako výsadní zakladčiky pod svou mocnou ochranu množství poplatného lidu, mezi jinými i sedláky. Zemský

sněm už 3. července 1619 rozhodl: ‚ti zakladčici nechť jsou jako dříve, kde kdo byl před tím', navrátit je k zdanění na dřívější místa. Ale celých 30 let mocná vysoká šlechta obou hodností, bílé i černé, vzpouzela se proti tomuto usnesení celé země, a teprve v Uložení r. 1649 šlechtičtí a městští volení lidé provedli rozhodné články o konfiskaci bojarských a církevních osad, osídlených zakladčiky. Vzhledem k sedlákům nastávalo zákonodárství řešiti mnoho otázek; ale nespěchalo s touto věcí. V okolí Michajila, cara docela nevážného, nebyl ani jeden vážný státník, a vláda následovala běžné věci, nepředháněje jich a ponechávajíc životu samému, aby zavazoval uzly, s nimiž si další pokolení nevědělo rady. Jakmile se v selských smlouvách objevil nevolnický závazek, musilo zákonodárství přesnými hranicemi odlišit zájmy státní a soukromý. Pozemková kniha poutala sedláka k stavu, k dani podle místa pobytu, dlužní úpis k osobě podle osobní smlouvy. Tato dvojakost se projevila v selských smlouvách vrátkostí nevolnické formule. Nejčastěji sedlák neurčitě praví, že ‚podle této smlouvy i v budoucnu u gosudara svého je jako sedlák pevný'. Nezřídka sedlák je připoutáván k osobě podle půdy bez označení určitého dílu: sedláci se zavazovali žíti u svého gosudara v té a v té vsi nebo, ‚kde nám ukáže', sedlák se smlouval na selský díl, na který ‚on, gosudar, mne určí podle mé síly, který zmohu'. Řídčeji se sedlák připoutával k svému gosudarovi ‚podle svého zdaněného dílu a podle této smlouvy', spojuje osobní připoutání s pozemkovým, s usazením na určitém zdaněném díle, zavazuje se žíti na tomto díle trvale a ‚s tohoto dílu nikam neodejít'. Konečně ještě řídčeji, a to už ke konci XVII. st.

se setkáváme s připoutáním k místu, k osadě, nezávisle na osobě statkářově; v dlužním úpise r. 1688 k obvyklému nevolnickému závazku sedlákově žíti u statkáře v té a té vsi připojena byla podmínka — nechť ten sedlák žije v oné vsi ‚i v budoucnu, byť ves kohokoliv byla.'. Právě tak zákon neurčoval ani lhůtu selského nevolnictví, ani rozsah povinností, z něho vyplývající, ponechávaje to všechno dobrovolné dohodě, dlužní úpisy zde, jak jsme viděli, přidržovaly se neurčitých podmínek služební kabaly. V některých krajích, soudíme-li podle zachovalých smluv zaělsské poloviny šelonské pjatiny v letech 1646 až 1652, byla přesně určována robota: kabal se zavazoval pracovati na bojara, ‚konati bojarské dílo po jednom dni pěšky' v týdnu, sedlák po jednom nebo dvou dnech s ‚koněm' nebo jeden týden po jednom dni, a druhý po dvou. Ale to byly místní obyčeje, které se vytvořily nezávisle na zákonodárném uspořádání pozemkových vztahů. Stereotypní všeobecnou normou byl neurčitý závazek sedlákův ‚statkářské veškeré dílo konat a obrok platit, jaký mi určí, podle mého dílu obrok platit se sousedy společně', nebo ‚statkáře ve všem poslouchat, role pro něho orati a dvorské dílo dělati' a pod. Tak bylo neuspořádanému zápasu soukromých zájmů ponecháno rozhodnutí jedné z nejdůležitějších otázek státního pořádku — o hranicích statkářova práva na práci jeho nevolnického sedláka. Bylo to buď nedopatření nebo malomyslný ústupek zákonodárství zájmům šlechty, která jako nejsilnější strana neopomenula využíti své převahy.

Druhým vládním ústupkem šlechtě ve věci sedláků bylo zrušení *ustanovených let*, promlčecí lhůty pro žaloby na uprchlé sedláky. Od po-

čátku XVI. st. platila pětiletá lhůta, nahrazená podle zákona z r. 1607 patnáctiletou. Po nepokojné době se však vrátili k dřívější pětileté. Při takové krátké lhůtě býval uprchlík pro statkáře snadno ztracen, protože se mu nepodařilo najíti uprchlíka, aby na něho podal žalobu. R. 1641 prosili šlechtici cara ‚odstraniti ustanovená léta'; ale místo toho byla jen prodloužena lhůta k žalobě na uprchlé sedláky na deset let, pro odvezené na patnáct. R. 1645 jako odpověď na opětovanou prosbu šlechticů potvrdila vláda ukaz z r. 1641. Konečně r. 1646 vláda, podnikajíc nový všeobecný soupis, povolila naléhavým žádostem šlechty a v sčítacím předpisu tohoto roku slíbila, že ‚jak sedláky a bobyly, tak i dvory jejich sepíší, a podle oněch soupisů sedláci i bobylové i jejich děti a bratří a synovci budou pevni i bez ustanovených let'. Tomuto slibu také vláda dostála v Uložení r. 1649, které uzákonilo návrat uprchlých sedláků podle pozemkových knih z let 1620 a podle soupisných z let 1646—1647 ‚bez ustanovených let'. Zrušení žalobní promlčecí lhůty samo sebou nezměnilo právního charakteru selské kněžosti jako občanského závazku, jehož porušení bylo pronásledováno podle soukromého podnětu poškozeného; položilo jen na sedláky ještě jeden společný rys s cholopy; žaloby na ně také nepodléhaly promlčecí lhůtě. Ale soupisové nařízení, zrušujíc promlčecí lhůtu žaloby, poutalo přitom ne jednotlivé osoby, ale celé dvory, celé složité rodiny: soupisové připsání k stavu podle místa pobytu, které zachycovalo sedláky-majetníky dvorů s jejich neoddělenými sestupnými i pobočními příbuznými, zároveň s tím je také připoutalo k majiteli, který nyní nabýval práva žalovati je, když před

časem uprchli, jako cholopy, a osobní selské nevolnictví proměňovalo v dědičné. Je možno ostatně pomysliti si, že takové rozšíření selského nevolnictví bylo jen upevněním dávno se utvořívšího faktického položení: v masse sedláků syn za normálního dědění otcovského dvora a inventáře neuzavíral novou smlouvu se statkářem; jen když dědičkou byla neprovdaná dcera, uzavíral statkář zvláštní smlouvu s jejím ženichem, který vcházel do jejího domu, ‚k otci jejímu se vším majetkem'. Příkaz z r. 1646 projevil se i v selských smlouvách; od oné doby bývají častější smlouvy, rozšiřující závazky smlouvajících se sedláků i na jejich rodiny, a jeden na svobodu propuštěný svobodný sedlák, smlouvaje se na půdu Kirillova kláštera s půjčkou, rozšiřuje přijímané závazky i na svou budoucí ženu s dětmi, které ‚mu Bůh dá po sňatku'. Dědičnost selského nevolnictví podněcovala otázku o vztahu státu k majetníku nevolnických sedláků. Zákonodárství, zabezpečujíc zájmy státní pokladny, už v XVI. st. připoutalo státní sedláky k daním podle dílu nebo podle místa pobytu a obmezilo pohyb statkářských sedláků. Od počátku XVII. st. také podobné stavovské připoutání postihlo i jiné třídy. Bylo to generální třídění společnosti podle druhu státních břemen. Ve vztahu k statkářským sedlákům bylo toto třídění složitější tím, že mezi státní pokladnou, v jejímž zájmu bylo prováděno, a sedlákem stál statkář, který měl své zájmy. Zákon se nemísil do soukromých smluv jednoho s druhým, pokud neporušovali státní zájem: tak byl do půjčkových smluv připuštěn závazek nevolnický. Ale to byly soukromé smlouvy s jednotlivými sedláky — majetníky dvorů. Nyní navždy se připoutávalo k stat-

kářům všechno selské obyvatelstvo jejích pozemků i s neoddělenými členy jejich rodin. Osobní selské nevolnictví *podle smlouvy*, podle dlužního úpisu, proměňovalo se v dědičné připoutání *podle zákona*, podle pozemkové nebo soupisové knihy; ze soukromého občanského závazku vznikala pro sedláky nová státní povinnost. Dosud zákonodárství budovalo své normy, sbírajíc a sevšeobecňujíc vztahy, vznikající ze smluv sedláků se stakáři. Soupisovým nařízením z r. 1646 samo dávalo normu, z níž měly vzniknout nové vztahy hospodářské a právní. Uložení z r. 1649 nastávalo je prozkoumat a dáti jim směr.

Toto Uložení podle svého zvyku se zachovalo k nevolnickým sedlákům povrchně, dokonce přímo falešně: článek 3. hlavy XI. ujišťuje jako by ‚po nynější panovníkův ukaz panovníkovy zápovědi nebylo, že nikdo u sebe sedláky (jde o uprchlé) nesmí přijímat', zatím co ukaz z r. 1641 jasně praví: ‚nepřijímej cizích sedláků a bobylů'. Téměř celá hlava XI. Uložení pojednává jen o selských útěcích, nevysvětlujíc ani podstatu selského nevolnictví, ani mezí panské moci, a převzata byla s jakýmisi takýmisi dodatky z dřívějších zákonů, nevyčerpávajíc ostatně svých pramenů. Při sestavování schématu selského nevolnictví podle kasuálních článků Uložení pomáhají tyto zákony doplniti mezery nedokonalého kodexu. Zákon z r. 1641 rozeznává v složení selského nevolnictví tři základní části: *selství, selský majetek a selskou državu*. Protože selská država znamená právo majetníkovo na práci nevolnického sedláka, a selský majetek je jeho zemědělský inventář se všemi movitostmi, ‚polním a dvorským nářadím', tu selstvím zbývá

rozuměti samu příslušnost sedláka majetníkovi, t. j. právo tohoto na osobnost prvního nezávisle na hospodářském položení a na užití, které činil majetník ze selské práce. Toto právo bylo upevňováno především pozemkovými a soupisnými knihami, a také ‚jinými křepostmi', kde sedlák nebo jeho otec byl připsán majetníkovi. Neškodné užívání těchto tří součástí selského nevolnictví záviselo na stupni přesnosti a obezřelosti, s jakou zákon určoval podmínky nevolnického připoutání. Podle Uložení nevolnický sedlák dědičně i v potomstvu pevný *osobě*, fysické nebo právní, jíž byl připsán pozemkovou nebo jí rovnou knihou; byl této osobě pevný *podle půdy*, podle dílu na onom panství, v poměstí nebo dědičném statku, kde ho zastihl soupis; konečně byl připoután stavu, selské dani, kterou platil podle svého pozemkového dílu. Ani jedna z těchto podmínek nebyla v Uložení provedena důsledně. Zakazovalo převáděti poměstné sedláky na země dědičných statků, protože to ničilo státní majetky, jakými byla poměstí, zakazovalo statkářům přijímati služební kabaly od jejich sedláků a jejich dětí a propouštěti poměstné sedláky na svobodu, protože ten i onen akt vyváděl sedláky z poplatného stavu, zbavuje státní pokladnu poplatníků; ale vedle toho povolovalo uvolnění sedláků na dědičných statcích (XI, 30; XX, 113; XV, 3). Kromě toho Uložení mlčelivě dovolovalo nebo přímo potvrzovalo smlouvy uzavírané tehdy mezi statkáři, jimiž odtrhávali sedláky od jejich dílů, připouštělo odcizení bez půdy a přitom s odnětím majetku, dokonce předpisovalo převádění sedláků od jednoho majetníka k druhému bez jakéhokoli důvodu se selské strany, z viny samých pánů. Šlechtic, který po

soupisu prodal svůj dědičný statek s uprchlými sedláky, podléhajícími návratu, byl povinen místo nich odevzdati kupci z druhého svého dědičného statku ‚právě takové sedláky', kteří neměli vinu na podvodech pánových, nebo statkáři, který bez úmyslu zabil cizího sedláka, brali podle soudního výroku jeho ‚nejlepšího sedláka s rodinou' a odevzdávali majetníkovi zabitého (XI, 7; XXI, 71). Zákon chránil jen zájmů stát. pokladní nebo statkářových; statkářova moc se setkávala se zákonnou překážkou jen při srážce se zájmem státní pokladny. Osobní práva sedlákova nebyla brána v úvahu; jeho osobnost zmizela v malicherné kasuistice panských vztahů; soud ho vrhal na své váhy jako hospodářskou drobnost pro obnovení porušené rovnováhy šlechtických zájmů. Proto dokonce roztrhávali selské rodiny: nevolnická uprchlice, která se provdala za vdovce, sedláka nebo cholopa cizího pána, vydávána byla svému majetníkovi s mužem, ale jeho děti od první ženy zůstaly u prvního majetníka.Takové proticírkevní tříštění rodiny dovoloval zákon konati jak u sedláka, tak i u cholopa (XI, 13). Jedno z nedopatření Uložení, svými následky nejtěžších, záleželo v tom, že neurčovalo přesně právní podstatu selského inventáře: ani sestavovatelé kodexu, ani doplňující jej sněmovní poslanci, mezi nimiž nebylo statkářských sedláků, nepokládali za nutné jasně ustanovit, pokud majetek sedláka náleží jemu a pokud jeho majetníkovi. Neúmyslný vrah cizího sedláka, svobodný člověk, platil ‚kabalní dluhy' zavražděného, potvrzované dlužními úpisy (XXI, 71). To znamená, jako by sedlák byl pokládán za právně způsobilého přijímati závazky strany svého jmění. Ale sedlák, který se oženil s uprchlou

selkou, vydáván byl zároveň s ženou jejímu dřívějšímu majetníkovi bez majetku, který si podržoval majetník jejího muže (XI, 12). Vychází najevo, že sedlákův inventář byl jen jeho hospodářským příslušenstvím jako sedláka, ale ne právním vlastnictvím jako osoby právně způsobilé, a sedlák jej ztrácel dokonce v tom případě, když se oženil s uprchlicí s vědomím a dokonce z vůle svého majetníka.

Prakse, odhalující se v soukromých aktech, vysvětluje tuto dvojsmyslnost zákona. Zde vidíme složení a po některých stránkách i sám právní význam selských majetků. Je to zemědělský inventář, peníze, dobytek, obilí na osev i na mlácení, ‚všeliké šaty a všeliké domácí zásoby'. Ze smluv vidíme, že selský majetek přecházel od sedláka na jeho syny, ženu, dcery v podobě dědictví, zetě jako věno, ale za každých okolností se souhlasem nebo z vůle majetníkovy. Nezřídka volný svobodný člověk šel s prázdnýma rukama, jen ‚s duší a tělem', do domu statkářova sedláka ‚na léta a k majetku', oženiv se s jeho dcerou a zavazuje se u tchána žíti v jednom dvoře určitý počet let, na příklad 8 nebo 10, s právem po ztrávení umluvených let odděliti se a vzíti od tchána, nebo po jeho smrti od jeho syna polovici nebo třetinu všeho, nejen movitého majetku, ale i ‚stavení a pozemků, orné půdy i zahrad'. Právě tak se ženili se selskými dcerami a vdovami, vcházejíce do domů jejich k movitému majetku jejich otců nebo manželů. Tento majetek ‚drželi' sedláci, s jejichž dcerami nebo vdovami se ženili přistěhovalci; ale ženichové přijímali tento majetek zároveň s nevěstami od jejich pánů, k nimž se přitom smlouvali ‚za sedláky', stávajíce se jejich nevolníky. Takové smíšení dvou

různých majetníků u jednoho jmění vysvětluje se dvojakým původem selských majetků: často byly vytvářeny sedlákovou prací s pomocí panské půjčky. Podle Uložení, jak jsme viděli, muž uprchlé selky ztrácel svůj majetek, odevzdávaje jej majetníku své ženy. Ve smlouvách z let 1630 setkáváme se s případy ještě výraznějšími, nepředvídanými Uložením: uprchlí byli vydáváni podle soudního výroku jejich majetníkům zároveň s ženami-selkami, s nimiž se na útěku oženili; ale majetek, který zdědily tyto selky po otcích nebo prvních mužích, podržovali si jejich majetníci, kteří svolili k těmto sňatkům. Páni měli dokonce za to, že mají právo odcizovati majetek svých sedláků podle smlouvy s třetími osobami: r. 1640 volný člověk, oženil-li se s vychovankou sedlákovou, usmlouval se za sedláka k jeho majetku podle kabalního práva do smrti pánovy, s podmínkou, že po ztrávení umluvených let ve dvoře ‚tchána svého', přijme od něho nebo od jeho syna polovici jmění a s ženou odejde na svobodu, k přímé škodě i selského dvora i selské společnosti. Je zřejmo, že selské ‚životy' byl majetek, v němž se rozeznávaly faktické držení a právo vlastnictví: první náleželo nevolnickému sedlákovi, druhé statkářovi. Je to něco podobného otrockým peculiím římského práva nebo *otarice* nejstaršího práva ruského; statkářský sedlák období Uložení vracel se podle svého majetkového stavu v položení svého sociálního předka, rolejného zakupa Ruské pravdy. Takové ‚životy' nebo *sobiny*, jak se ještě nazývaly v XVII. st., bývaly u cholopů, kteří podle nich mohli vstoupiti v majetkové smlouvy se svými pány: v jedné služební kabale z r. 1596 cholop, zavazuje se sloužiti pánovi ‚po svůj život', za-

vazuje i pána po své smrti propustit ho na svobodu s tím, že on, cholop, ‚u něho jmění nastřádá'. Cholop podle zákona neměl práva vlastnictví a mohl vložiti na svého pána takový závazek jen spoléhaje se na jeho mravní slušnost. Je zřejmo, že i Uložení se dívalo na majetek nevolnických sedláků tak jako na majetek cholopů: jen při takovém názoru mohlo ustanoviti, že dluhy šlechticů a dětí bojarských v případě jejich neschopnosti platit mohly býti vymáhány v jejich poměstích a dědičných statcích na jejich lidech, t. j. na cholopech i na sedlácích (X, 262). Tím se vysvětluje možnost ‚kabalních dluhů' u nevolnických sedláků, o nichž je zmínka v Uložení: takový sedlák mohl podle svého majetku přijímati závazky a na ně se mohly vztahovati soudní žaloby stejně jako na majetek zadvorských cholopů. Zasluhuje pozornosti, že selský inventář se objevuje s povahou cholopského majetku v téže době, kdy do dlužního úpisu počal býti vkládán nevolnický závazek: už v letech 1627—1628 setkáváme se s oznámeními statkářů, že jim uprchli jejich sedláci a ‚odnesli majetku *svého*', koní a pod. za takovou a takovou částku. Nevolnické právo se ještě neustanovilo jako státní instituce, ale majetníci, nazývajíce inventář sedláků jejich majetkem, podávali žalobu jako na *snos*, t. j. jako své vlastnictví, jež jim bylo uprchlíky ukradeno. *Snos* je název cholopského jazyka: je to městský majetek, který odnášel s sebou nebo na sobě (šaty) uprchlý cholop. Od prvních chvil nevolnictví viděli se sedláci přímo poplatnými cholopy. To znamená, že uznání selského majetku za panské vlastnictví bez přesně zákonem určené právní účasti samého sedláka v něm bylo ne následkem, ale jed-

ním ze základů nevolnictví statkářských sedláků: byla to norma, v kterou se odlila jejich stará půjčková zadluženost.

Pozemkové zapsání s dlužním úpisem jako právní prostředky dědičného připoutání sedláka, půjčka jako hospodářský základ panského práva na selské majetky, na sedlákův inventář, a panská dávka za pozemkový úděl jako pramen práva diskrečního nakládání prací nevolníkovou — to jsou tři uzly, které se utáhly v mrtvou smyčku, která se nazývala *selské nevolnictví*. Zákonodárství, utahujíc se, řídilo se ne citem spravedlnosti, dokonce ne úvahou o všeobecném prospěchu, ale představováním možnosti, tvořilo ne právo, ale jen dočasné položení. Takový názor se udržoval ještě za Petra Velikého a rozhodně byl vyjádřen sedlákem Posoškovem v jeho knize *O chudobě a bohatství*, kde píše, že statkáři vládnou sedlákům dočasně, ‚ale caru věčně náležejí'. Dívali se tedy na nevolnické sedláky jako na poměstné pozemky: byl to státní majetek postoupený na čas soukromým osobám a institucím. Ale jak mohla vláda dokonce dočasně tak důvěřivě podrobiti soukromému zájmu práci ohromné massy obyvatelstva, jíž se stát živil? Zde se krátkozraká vláda opírala o přítomné položení věcí, utvořené dílem zákonodárstvím, dílem faktickými vztahy dřívější doby. Odedávna mnozí statkáři dostávali právo soudit své sedláky ve všech věcech kromě nejvážnějších trestních, kromě vraždy, lupičství a krádeže přistižené. Viděli jsme také, že už v XVI. stol. stával se statkář prostředníkem mezi svými sedláky a státní pokladnou ve věcech, týkajících se státních daní a někdy platil daně za ně (srov. *o půjčkách* v hlavě XXXVII.). V XVII. st. jed-

notlivé místní zjevy se staly obvyklými všeobecnými vztahy. Od soupisu v letech 1620 k soudní moci statkářově se připojil ještě policejní dozor nad sedláky, kteří u něho byli zapsáni. Na druhé straně hospodářský život statkářských sedláků pomocí půjček, výsad, prací a obroků tak se pomísil s panským hospodářstvím, že zde oběma stranám bylo těžko rozhraničit se. V srážkách statkářských sedláků s cizími lidmi, obzvláště ve sporech pozemkových, stavěl se statkář ovšem v čelo svých sedláků jako majetník sporného předmětu. Uložení (XIII, 7) jen poznamenává jako všeobecný, starý a obvyklý fakt své doby, že za své sedláky žalují a odpovídají oni, šlechtici a děti bojarské, ve všech věcech kromě krádeže a loupeže a vraždy; to znamená, že statkáři zastupovali své sedláky v oněch soudních aktech s cizími, v nichž sami soudili své sedláky. Statkářský soud, policejní dozor a přímluvy za vlastní sedláky ve sporech byly soudně-administrativní úkony, v nichž statkář nahrazoval vládního úředníka, a měly spíše význam povinností než práv. K těmto třem úkonům, vyplňujícím nedostatek vládních nástrojů, připojil se čtvrtý, směřující k zabezpečení státního zájmu. Selské nevolnictví bylo připuštěno s podmínkou, aby poplatný sedlák, stav se nevolnickým, nepřestal býti poplatníkem a schopným platiti státní daň. Sedlák platil tuto daň ze svého zdaněného dílu za právo zemědělské práce. Jakmile byla selská práce dána k disposici statkářovi, přešla na tohoto povinnost podporovati jeho poplatnou schopnost a odpovídati z jeho daňové správnosti. To činilo statkáře laciným inspektorem nevolnické práce a odpovědným výběrčím státních daní od vlastních sedláků, a tyto daně promě-

ňovalo pro sedláky v jeden z oborů panské daně, jako selské hospodářství, z něhož se platily tyto daně, vcházelo v složení panského majetku. Za uprchlé sedláky platil statkář daně do nového soupisu. Uložení uznává už za ustanovený pořádek pravidlo ‚vybírati za sedláky všeliké panské daně od dědičných statkářů a poměščiků', a za držení uprchlých ustanovuje jedno všeobecné vymáhání od příjemce, jak státních daní, tak i statkářských důchodů ‚po deseti rublech za rok' (XI, 6 a 21).

Zákonodárné uznání daňové odpovědnosti za vlastní sedláky bylo vrcholným dílem v právním budování nevolnictví sedláků. Na této normě se smířily zájmy státní pokladny i statkářů, které se podstatně rozcházely. Soukromé statkářství bylo po celém státu rozptýlená policejně finanční agentura státních financí, z jejich soka se proměnilo v jejich spolupracovníka. Smír se mohl uskutečniti jen na škodu zájmům sedláků. V oné první formaci selského nevolnictví, kterou upevnilo Uložení r. 1649, nebylo ještě srovnáváno s cholopským, podle jehož norem bylo budováno. Zákon a prakse táhly ještě třebaže nejasné čáry, rozdělující je: 1. nevolnický sedlák zůstával státním poplatníkem, zachovávaje jakousi tvářnost občanské osobnosti; 2. jako takového byl statkář povinen zaopatřiti pozemkovým údělem a zemědělským inventářem; 3. nemohl býti zbaven půdy vzetím do dvora, a poměstný ani propuštěním na svobodu; 4. jeho majetek, třebaže se nacházející jen v jeho závislém držení, nemohl mu býti odebrán ‚násilím', podle výrazu Kotošichinova; 5. mohl si stěžovati na panské dávky ‚přes sílu a loupeží' a podle soudního výroku žádati navrácení toho, co na něm bylo

násilím vynuceno. Špatně vypracovaný zákon pomohl setříti tyto hranice a zahnal nevolnické sedláky k cholopům. Uvidíme to, až budeme zkoumati nevolnické hospodářství, hospodářské následky nevolnického práva; dosud jsme zkoumali jeho původ a složení. Nyní jen poznamenáme, že s ustanovením tohoto práva vstoupil ruský stát na cestu, která pod ochranou vnějšího pořádku a dokonce úspěchu vedla jej k rozrušení národních sil, doprovázenému všeobecným ponížením národního života, a čas od času také hlubokými otřesy.

HLAVA PADESATÁ.

Páni a nevolníci. — Nevolnické právo a zemský sněm. — Společenské složení zemského sněmu v XVII. stol. — Jeho početné složení. — Volby. — Průběh věcí na sněmech. — Politický charakter sněmů. — Podmínka jejich nepevnosti. — Myšlenka zemského sněmu v obchodních třídách. — Rozklad sněmovního zastupitelství. — Co učinil zemský sněm XV. stol. — Přehled uvedeného.

Jedním z následků oddělení stavů byla nová politická oběť, nová ztráta pro ruský státní pořádek — *zemský sněm nebyl svoláván.*

Nejžíravějším prvkem vzájemného stavovského odcizení bylo nevolnické právo, jak se utvořilo z cholopského a selského nevolnictví. Mravní působení tohoto práva bylo širší než právní. Hluboce snížilo úroveň našeho občanství i beztoho ne tuze vysokou. Všechny třídy společnosti větší nebo menší měrou, přímo nebo nepřímo, účastnily se nevolnického hříchu podle jedněch nebo druhých křepostí, privilegované ‚bílé' hodnosti, světské i duchovní, podle dlužních úpisů selských, podle služebních kabal a jiných aktů cholopských, obyčejní lidé a dokonce bojarští cholopi podle *žilých* úpisů na ustanovená léta. Ale obzvláště škodlivě se projevovalo toto právo na společenském položení a politické výchově statkářských tříd. Nevolnické právo, dovoleno zákonem a podporováno policejní mocí, činilo samy majetníky nevolníků cholopy tehdejší moci, nakloněné k takové podpoře, a nepřáteli každé moci jiného směru. Zároveň s tím nejenergičtějším, nejživotnějším zájmem statkářského prostředí se stal nicotný svárlivý zápas pánů s nevolníky a vzájemný k vůli nevolníkům; tento zápas, postupně se přetvořuje v hluboký sociální rozpor, na dlouhou dobu zadržel pra-

videlný růst národních sil, a jeho vinou statkářská šlechta jako vedoucí třída dala znetvořený nestvůrný směr celé ruské kultuře. Takové působení nevolnického práva už v XVII. st. se projevilo jasnými rysy. Cholopský prikaz byl zavalován panskými oznámeními o útěcích čeledi a sedláků a únosech, o jejich sváděních a chvástavých hrozbách podvrhy, pomluvami, žhářstvím, vraždami a všelikými nedobrými věcmi. Oznámení bylo nevyhnutelné, aby nemusili odpovídat za uprchlíka, kdyby na útěku začal krást a loupit. Prchali všichni, i obyčejní nevolníci, i šafáři nad čeledí a majetkem, kteří sloužili po 25 let, a sedící u svých pánů ‚nahoře u psaní', jejich domácí tajemníci. Uprchlíci odnášeli s sebou i svůj majetek, šaty, dobytek, i panský majetek, někdy za veliké částky, za několik tisíc (na našich penězích). Obzvláště pečlivě vykrádali panské pokladny s dokumenty o čeledi, aby skryly žalobní důkazy, přeměnivše si na útěku jména. Ale i páni byli vynalézaví: s pronásledujícími uprchlíky poslali dvorské lovecké psy, kteří spatřivše své dostihnuté známé svým lichocením prozrazovali jejich osobnost: ‚vždyť tě znám'. Prchali jednotlivě nebo pohromadě pět až šest rodin. Suzdalskému soudnímu písaři uprchl nevolník s rodinou, vzav s sebou pánův majetek, při čemž se pokoušel v stavení podpáliti paní svou s dětmi. Soudní písař, který byl tehdy v služební věci v Moskvě, ‚pustil se odtud' za uprchlíky, ale ihned po jeho odjezdu uprchl z Moskvy jeho druhý nevolník, který tam zůstal, sebrav s sebou ostatní jeho majetek: všechno to se stalo v Suzdalu a v Moskvě za 8 dní. Společenská položení a vztahy, které samy sebou neměly nic společného s nevolnickým právem, byly

v ně vtahovány a žalovány. R. 1628 uprchl od písaře jeho kabalní sluha Vaska s ženou a po 8 letech se vrátil k němu jako pop Vasilij, povýšený na tuto hodnost rukou mitropolita kazanského a svijažského. Později Uložení ustanovilo takové kněze z řad cholopů na žaloby jejich pánů posílati církevním úřadům, aby s nimi bylo naloženo ‚podle pravidel sv. apoštolů a sv. otců' (XX, 67). Popa Vasilije písař přijal, neznámo s jakým určením, a téhož roku jeho sluha pop Vasilij s ženou utekl od něho a odnesl s sebou jeho peněz 28 rublů'. Podmínkám nevolnického práva byla podrobena dokonce věc národního vzdělání v jeho nejelementárnějších podobách. Aby se chlapec naučil umění číst a psát, dávali ho k mistrovi za nevolníka na ustanovená léta s právem uklidňovati žáka za neposlušnost ‚všelikým uklidňováním'. R. 1624 chovanka moskevského chudobince dala knězi moskevského ženského kláštera svého syna, aby se naučil číst a psát a zároveň s babičkou žákovou, starící téhož kláštera, zaručila se pod pokutou za jeho dobré chování a za to, že žák, žije u svého učitele, bude u něho ‚konati všechny dvorské práce'. Otec Chariton naučil žáka číst a psát za 4 léta, ale nevolnický úpis byl vzat na 20 let. Matka a babička, vidouce, že otec Chariton ‚z toho chlapce udělal sluhu, číst a psát neučil, a ještě 16 let ho bude trápit v nevolnictví', rozhodly se, poradivše se s vhodnými lidmi, toho chlapce popovi ukradnout a potom k vůli němu popa žalovat. Výsledek věci není znám. Život uprchlíků, jak je líčen v aktech, nutí zapomínat, že máme co činiti s křesťanskou společností, vyzbrojenou všelikými úřady, církevními i policejními. Dvorský služebník uprchl, opouštěje ženu a děti, po-

tuloval se po panských statcích, říkaje o sobě, že je volný a svobodný, pod cizím jménem. Na jednom panství ho oženili s dvorskou a vyzdvihli pro něho v cholopském prikazu služební kabalu. Nová žena nebyla u něho ‚v lásce'; opustil ji a ‚pozapomněv na svůj hřích', šel k dřívějšímu pánu ‚starou svou ženu a dcery ukradnout', ale zde byl chycen. Takové vypravování čteme v jednom aktě z r. 1627. Podobná dobrodružství nevolníků byla tak obvyklá, že je zaznamenalo i Uložení (XX, 84).

Zavedení nevolnictví sedláků způsobilo zemskému zastupitelství dvojí škodu, politickou a mravní. Sotva se zemský sněm počal utvářeti ve volené všenárodní zastupitelské shromáždění, když z jeho složení vypadlo téměř všechno selské zemědělské obyvatelstvo. Zemský sněm ztratil pod sebou zemskou půdu, počal představovati jen službu a městskou daň s jejich úzkými stavovskými zájmy. Přinášeje k trůnu myšlenku jen nemnohých tříd, nemohl k sobě připoutat náležitou pozornost shora, ani širokou důvěru zdola. Drobné rysy nevolnického žití, které jsem právě uvedl ze soukromých aktů, samou svou nicotností názorně rýsují úroveň a rozsah oněch životních zájmů a vztahů, s nimiž přicházel nositel nevolnického práva do prostředí národních zástupců. V panující statkářské třídě, odcizené od ostatní společnosti svými výsadami, pohlcené nicotnostmi nevolnického držení, oslabené bezplatnou prací, tupěl pocit zemského zájmu, a scházela energie veřejné činnosti. Panský statek, utiskuje vesnici a odcizuje se městu, nemohl se shodnout s kanceláří sídelního města, aby poskytl zemskému sněmu význam samočinného průvodce zemské mysli a vůle.

‚Zemský sněm', ‚zemská rada', ‚všeobecný sněm' moskevské říše v XVII. st. byl sestaven z ‚lidí všech hodností' nebo ‚ze všech lidí všech měst ruského carství', podle výrazu sněmovních aktů. I nyní, jako v XVI. st., v složení zemského sněmu rozeznávaly se dvě nerovné kategorie, volená a nevolená, hodnostní. Tato se skládala ze dvou vyšších vládních institucí, objevujících se na sněmu v úplném a dokonce rozšířeném složení, s připojením osob, které netvořily jejich obvyklé složení; byly to: 1. Bojarská duma s písaři z prikazů a 2. Posvěcený sněm patriarchy, mitropolitů a biskupů, s pozvanými archimandrity, opaty a protoijereji. Volené složení zemského sněmu bylo dosti složité. To mělo původ v roztříštěnosti a rozmanitosti volebních jednotek nebo ‚článků'. Takovými jednotkami byly především vyšší sloužící hodnosti sídelního města, stolnici, právníci, šlechtici moskevští i žilci, také vyšší obchodníci a setniny obchodní a soukenická (cechy); každá z těchto hodností posílala na sněm zvláštní zástupce. Za hodnostmi sídelního města následovala městská, venkovská šlechta. Zde byla volební jednotkou ne hodnost, ale újezdní stavovská korporace, skládající se ze tří hodností, výboru, šlechticů a dětí bojarských; jen ve dvou oblastech, novgorodské a rjazanské, volebními okruhy jsou ne celé újezdy, ale jejich části, v první pjatiny, v druhé osm stanů. Lidé sloužící *priborni*, nenáležející k dědičné šlechtě, mezi nimi i sloužící cizinci, posílali na sněm poslance — sídelního města od svých základních částí, na příklad střelci od střeleckých prikazů, Poláků, újezdní od předměstských osad, jakými tam byli rozptýlení, střeleckých, kozáckých, dělostřeleckých. Jednodušší bylo zastupitelství poplatného

obyvatelstva: zde vládla územní volební jednota, místní společnost nebo nahromaděná zemská obec, ne však hodnostní kurie nebo rozptýlená stavovská korporace. Předměstí města Moskvy se dělila na ‚černé setniny a osady'; těchto bylo v první polovině XVIII. st. 33. Na sněmech se setkáváme s poslanci černých setnin dmitrovské, pokrovské, srětěnské, polosetnin koževnické (jirchářské), mjasnické (řeznické), osad ogorodné (zahradnické), sadové, ordynské, kuzněcké (kovářské). Pojmenování těchto společností, která se dosud zachovala u moskevských ulic, ukazují jak na územní tak i na živnostenský, cechový jejich význam. Venkovská městská předměstí představovala ucelené volební okruhy. A tak sněmovní zástupci byli voleni od vyšší šlechty a obchodnictva sídelního města podle *hodnosti*, pribornými sloužícími lidmi v sídelním městě podle *základních části*, pribornými městskými, jakož i všemi poplatníky, sídelního i venkovských měst podle *obcí*. Na sněmu r. 1613 mimo vypočítané třídy vidíme ještě poslance městského duchovenstva i ‚újezdních lidí', t. j. selského obyvatelstva. Těžko uhodnouti pořádek jejich voleb. Na listinu o zvolení cara Michajila podepsal se protopop města Zarajska za sebe ‚a místo volených městských i újezdních popů'. Ale jak dostali své plné moci tito volení městští a venkovští duchovní se sněmovním protoijerejem v čele, zda na všeobecném sjezdu všeho zarajského duchovenstva, nebo nějak jinak, to není z dokumentů zřejmo. Ještě obtížnější je představiti si zastupitelství újezdních lidí. V újezdech, obzvláště na jihu a jihovýchodu u stepi, žili někdy ve velikých osadách vybraní sloužící lidé, zejména kozáci. Počítáni však byli k městským,

a ne k újezdním lidem a v podpisech na listině r. 1613 jako druzí vybraní přímo se podpisují jako zvláštní kozácký stav. To znamená, že újezdními lidmi dlužno rozuměti sedláky. Proto pravděpodobně jako nesloužící poplatní lidé stojí v těchto podpisech vždy vedle městských. Ale setkáváme se zde s nimi v takových újezdech, jako kolomenském, tulském, kde už na sklonku XVI. st. podle pozemkových knih není pozorovati státních sedláků. To znamená, že v újezdných lidech voleného sněmu možno předpokládati také sedláky statkářské: byli tedy ještě r. 1613 pokládání za volné, panovníkovy. V severních ‚pomořských městech, kde sloužící statkářství bylo slabé nebo ho vůbec nebylo, újezdní sedláci ve věcech zemského hospodářství a konání státních povinností semkli se v jednu společnost s městskými lidmi svého města, tvořili s nimi jednu zemskou újezdní obec, posílajíce do městské zemské jizby, správy, ‚k radě', k společným poradám, své volené důvěrníky. Tak si počínali i při volbě sněmovních zástupců, mezi nimiž se proto mohli také objevovati újezdní sedláci. Bylo-li tomu tak i v jižních městech r. 1613, nebo tam újezdní sedláci utvořili od města oddělenou volební kurii, nedovedu říci. Ale na dalších zemských sněmech volení zástupci duchovenstva a újezdních lidí mizejí, a sněmy pozbývají všestavovského složení.

Počet poslanců od každé volební kategorie se měnil a neměl význam. Na sněmu r. 1619 bylo usneseno svolati do Moskvy nový sněm, zvoliti z každého města od duchovních lidí po člověku, od šlechticů a dětí bojarských po dvou lidech, a také tolik z městských lidí, ale na sněm r. 1642 povolávali ‚z velikých článků', lidnatých kurií,

od 5 do 20 poslanců, a ‚ne z mnohých lidí' od 2 do 5 lidí. Na sněm r. 1648 povolával ukaz od moskevských sloužících hodností a od venkovských šlechtických korporací ‚velikých měst' po dvou zástupcích, ‚z menších' po jednom, od městských předměstí a od černých setnin a osad sídelního města také po jednom, od vyšších setnin po dvou a od obchodníků tři. Úplnosti a stálosti zastupitelství nedosahovali nebo nedovedli dosáhnouti. Na sněmu r. 1642 nacházíme mezi jeho 192 volenými členy 44 poslanců od sloužících hodností sídelního města, a to 10 stolníků, 22 šlechticů sídelního města, 12 žilců, kdežto na sněm r. 1648, na jeden z nejčetnějších a nejúplnějších, na němž bylo nejméně 290 zvolených členů, ze sloužících hodností sídelního města bylo povoláno jen 8 zástupců. Na sněmech, jejichž složení je známo, chybí řada šlechtických korporací a měst, protože na místní šlechtické sjezdy přicházeli nemnozí lidé a zvoliti nebylo ‚z čeho' nebo z městských lidí v městě nebylo voliti ‚z koho', ‚posadských lidí' v městě bylo málo nebo jich vůbec nebylo ‚a kteří, psal vévoda, posadští človíčkové zde jsou, v tvých službách, vládče, jsou v krčmách a na celnicích jako cělovalnici'. Vůbec složení sněmu bylo velmi proměnlivé, neměl pevné, trvalé organisace. Pokud se toho týká bylo by těžko vybrati dva sněmy, navzájem si podobné, a sotva aspoň na jednom sněmu bychom našli poslance všech hodností a újezdů, ze všech voličských článků. Na sněmu r. 1648 byli poslanci šlechticů i městských lidí ze 117 újezdních měst, a na sněmu r. 1642 jen poslanci šlechty a jen ze 42 měst. Při spěšném svolání pokládali dokonce za dostatečnou přítomnost poslanců oblastních šlechticů, kteří

v dané chvíli konali v Moskvě službu na ně připadající, a někdy se sněm skládal jen z hodností sídelního města. R. 1634 car strany nové daně na vojenské potřeby nařídil 28. ledna, aby se konal sněm, a nazítří se už sešel sám sněm; mezi jinými hodnostmi sídelního města se ho účastnili ‚šlechtici, kteří byli v Moskvě'.

Sněmovní poslanci voleni byli na místních schůzích a sjezdech, v újezdních městech podle vyzvání a pod dozorem městských vévodů. Ukazy předpisovaly voliti ‚nejlepší lidi, dobré, rozumné a vytrvalé'. To znamenalo, že byli požadováni lidé zámožní, řádní a rozvážní; proto se snažili voliti z nejlepších článků: na příklad venkovští šlechtici volili radní lidi na sněm z vyšší městské hodnosti, která se nazývala *vybor*. Nebylo nevyhnutelnou podmínkou, aby volitelný dovedl číst a psát. Z 292 poslanců na sněmu r. 1648 o 18 členech není známo, dovedli-li číst a psát; z ostatních 274 lidí 141, t. j. více než polovina nedovedla číst a psát. Volební protokol, podepsaný voliči, podepsaný volební seznam, byl odevzdáván vévodovi jako záruka za schopnost vyvolených ‚k panovníkově a zemské věci'. Vévoda posílal zvolené zároveň se svým oznámením do Moskvy do razrjadného prikazu, kde prozkoumali správnost voleb. Jeden vévoda oznámil do Moskvy, že vyplnil carský ukaz, poslal na sněm r. 1651 dva nejlepší šlechtice svého újezdu, a pokud se týká dvou nejlepších městských lidí, tu uváživ, že v jeho městě jsou všeho všudy tři městští lidé, a i ti jsou chudí, potulují se mezi dvory a k takové věci se nehodí, sám určil, aby na sněmu zastupoval město syn bojarský a dělostřelec. Za to písař razrjadného prikazu, střehá svobodu zemských voleb, přísně na oznámení

poznamenal: poslat vévodovi listinu ‚s potupou', s domluvou — ‚nařízeno bylo šlechticům mezi sebou zvoliti šlechtice dobré, a ne jemu, vévodovi, je vybrat, a za to mu vyčinit řádně; a také vévoda provedl hloupost, přes městské lidi poslal místo nich syna bojarského a dělostřelce.' Není viděti, že by poslanci přinášeli na sněm písemné instrukce, příkazy od svých voličů. Jen r. 1613 zatímní moskevská vláda v listinách po městech o vyslání poslanců pro volbu cara psala, aby se tito poslanci dohodli se svými voliči pevně a přijali od nich o carském zvolení ‚úplné smlouvy'. To byl případ výjimečně důležitý, vyžadující všenárodní jednomyslnosti a bezprostředního národního hlasu. Proto i kníže Požarskij s Mininem r. 1612, táhna vysvobodit Moskvu a svolávaje zemský sněm, psal, aby města poslala s poslanci ‚vlastníma rukama podepsanou svou radu', písemné instrukce voliči podepsané, jak oni, vůdcové zemské domobrany, mají státi proti společným nepřátelům a zvoliti cara. Akta obyčejných sněmů se nezmiňují o písemných instrukcích, a poslanci se jich nedovolávají. Poslanci byl ponechán určitý prostor, a kurský šlechtický zástupce vystoupil na sněmu r. 1648 dokonce jako žalobce svých krajanů, v podání panovníkovi ‚mluvil o všech obyvatelích Kurska všechno špatné', obviniv je z rozpustilého trávení církevních svátků. Taková horlivost týkající se dobrého chování převyšovala poslanecké plné moci a vzbudila vášnivý protest obyvatelů kurských, kteří vyhrožovali ‚všechno špatné učinit' žalobci. Sám pramen plných mocí zavazoval sněmovního zástupce i bez formálního příkazu působiti ve shodě s voliči, pečovati ‚o potřeby našinců', které mu byly oznámeny při zvolení, a

z aktu téhož kurského poslance vidíme, že voliči se pokládali za oprávněné žádati odpovídání od svého poslance, proč nebyl na sněmu o všech potřebách zemských lidí na jejich prosbu vydán carský úkaz Tak chápala sněmovního zástupce i sama vláda. R. 1619 povolala poslance od duchovenstva, šlechty a městského obyvatelstva, ‚kteří by dovedli vypravovati urážky, násilnosti a zpustošení', aby car ‚veškeré jejich potřeby a útisky a všeliké nedostatky znal', a car, vyslechnuv jejich prosby, učinil by, ‚aby konáno bylo strany nich všechno dobro'. Volený národní prosebník na zemském sněmu XVII. st. nahradil vládního agenta XVI. st.; sněmovní prosba se stala normou národního zastupitelstva, vyšším pořádkem zákonodárného vzájemného působení svrchované moci a národa, a víme už, jak mnoho byl tímto pořádkem doplněn a opraven špatný kancelářský projekt Uložení z r. 1649.

V takovém poměru k moci se strany národního zastupitelství nemohlo být nic požadujícího, zavazujícího moc, nic právního: sněmovní otázky mohly býti rozhodovány jen cestou oboustranné výměny psychologických nálad. To se projevovalo také v pořádku, jak sněmovní otázky byly posuzovány. Volební sněm r. 1613 jako výjimečný, mající ustavující význam, nemůže být ovšem uváděn ve všeobecnou normu. Sněm byl svoláván po každé zvláštním carským ukazem. Jen jednou Posvěcený sněm chopil se oficielního podnětu ve věci. Když ze zajetí se vrátivší otec cara Michajila byl r. 1619 posvěcen na patriarchu, s duchovními úřady přicházel k caru a radil se s ním o různých nepořádcích v moskevské říši. Car s otcem svým a s celým Posvěceným sněmem, s bojary a se všemi lidmi moskevské říše, ‚uči-

nice sněm'; říkali, jak by to všechno napravili a zemi uspořádali.

Tento případ se vysvětluje tím, že patriarcha byl nejen předsedou Posvěceného sněmu, ale i panovníkem-spoluvladařem. Obyčejně car nařizoval strany vzniklé věci ‚učiniti sněm' a zahajoval jej (v Stolové izbě nebo v Granovitém paláci) tím, že sám hovořil na sněmu ‚nebo z příkazu a za jeho přítomnosti dumský písař' četl všem lidem nahlas psaní' nebo ‚řeč' s vyložením předmětu, který podléhal sněmovnímu posouzení. Tak na sněmu r. 1634 bylo prohlášeno, že pro pokračování války s Polskem je třeba nové mimořádné daně, bez níž panovníkova pokladna nemůže být. Carský návrh byl zakončen prohlášením sněmu, že panovník ‚tuto vaši pomoc v paměti zachová a nikdy nezapomene a v budoucnu ji svou vladařskou milostí všemožně odmění'. Všechny sněmovní hodnosti, mezi nimiž není pozorovat městských, v odpovědi na přečtenou řeč ‚pravily na sněmu, že peníze dají, podle svých příjmů, kolik každý bude moci dát'. A to je vše: vzbuzuje to zdání, jako by otázka byla rozhodnuta za jeden den, na jednom společném zasedání, na jedno posezení, a po 6 dnech pro vybírání nové daně ‚od všech lidí' zřídil car komisi z bojara, okolničího, čudovského archimandrita a dvou jáhnů. Ale podle sněmovního aktu z r. 1642 podobná otázka prošla složitou procedurou, které bylo možná užito i na jiných sněmech, ale setřena byla v souhrnném protokolárním výkladu aktů, která se zachovala. R. 1637 dobyli donští kozáci Azovu, odrazili turecké útoky a nabídli carovi dobytou pevnost. Na sněmu za přítomnosti carovy, duchovních úřadů a Bojarské dumy písař ohlásil

carský ukaz o svolání sněmu a potom jen v přítomnosti dumy přečtl poslancům psaní, v němž dal dvojí otázku: zda s Turky a krymskými Tatary za Azov bojovat a když bojovat, kde vzíti peníze, kterých bude potřebí mnoho? Psaní poučovalo poslance, aby o tom ‚pevně uvažovali a panovníkovi svou myšlenku v psaní oznámili, aby panovník o tom všem věděl'. Carské psaní bylo po přečtení ‚voleným lidem všech hodností pro náležitou vědomost v přítomnosti bojarů porůznu rozdáno', ale církevním úřadům posláno zvlášť, aby, pohovořivše o tom odděleně, písemně oznámily svou myšlenku panovníkovi. Dumskému písaři bylo nařízeno říci hodnostem a zeptati se jich na sněmovní věc. I na jiných sněmech byly hodnosti doptávány ‚porůznu', a odpovídaly písemnými výroky nebo memorandy. Toto ‚vyptávání hodností porůznu' bylo jednou z forem sněmovního hlasování. S druhou formou se setkáváme na sněmu r. 1621, kdy na návrh cara a patriarchy, zda válčit s Polskem, odpověděly hodnosti prosbou — válčit. Rozdíl mezi oběma formami, výrokem podle vyptávání a prosbou podle návrhu, pokud možno souditi podle sněmovních aktů, záležel v tom, že výrok podle vyptávání jen vykládal úvahu hodností stran dané otázky, ponechávaje rozhodnutí panovníkovi, kdežto prosba dávala rozhodnější odpověď na návrh svrchované moci a při tom mohla učiniti věc složitější nějakým spojeným s ním návrhem i se strany hodností, třebaže to bylo dovoleno i ve výrocích podle vyptávání. Volení sloužící lidé na sněmu r. 1642 byli rozděleni na tři skupiny, z nichž jednu tvořili stolníci, druhou moskevští šlechtici, hlavy střelecké a žilci, třetí všichni městští šlechtici, a každé

skupině byl přidělen zvláštní písař, pravděpodobně pro vedení a obzvláště pro redakci písemného mínění skupiny; jen obchodním lidem sídelního města nedali písaře, a městských lidí z újezdů na sněmu vůbec není viděti. Ale mínění byla podávána ne podle tohoto seskupení. Všeho všudy bylo dáno k disposici 11 ‚řečí' nebo ‚výroků': od duchovních úřadů, od stolníků, od šlechticů moskevských, od dvou šlechticů pak, kteří se oddělili ze své skupiny se zvláštním míněním, od moskevských střelců (výrok žilců v aktě není), od šlechticů města Vladimiru, od tří šlechticů jiných ‚zamoskevských' pak, t. j. ústředních měst, ještě od 16 ústředních a západních měst, od 23 měst, hlavně jižních, od hostí a setnin gostinné a sukonné, konečně od moskevských černých setnin a předměstí. V takovém pořádku byly také pamětní spisy umístěny v sněmovním aktě hned po jmenném výpočtu 192 sněmovních poslanců. Podle výroků byli volení šlechtici z 43 újezdních měst, místo 42, označených v seznamu; rozdíl vznikl tím, že podání pamětních spisů se neúčastnili volení šlechtici 8 měst, uvedení v seznamu, zato se zúčastnili poslanci 9 měst, tam neuvedených. Těžko vysvětliti, jak se to stalo. Je možno poznamenat, že sestavování pamětních spisů se účastnili nejen volení městští šlechtici, ale i jejich krajané, kteří se tehdy naskytli v Moskvě ve věcech služebních: tak v pamětním spise tří měst jsou uvedeni ‚Lušané, kteří jsou zde v Moskvě', zatím co v seznamu od města Lucha je jmenován jen jeden poslanec. Ale i městští šlechtičtí poslanci, vyjmenovaní v sněmovním seznamu, nebyli, zdá se, povoláni na sněm ze svých měst, ale byli zvoleni v Moskvě ze šlechticů, kteří zde

konali právě službu. Ukaz o svolání sněmu byl vydán 3. ledna, a od 8. se už počalo podávání výroků. Touto spěšností se také vysvětluje nepřítomnost poslanců z městských posad na sněmu. Pamětní spisy poslanců mají vnitřní spojitost mezi sebou: jedny si vypůjčují z druhých myšlenky, jednotlivé výrazy, celá místa. Tím se odhaluje průběh sněmovních porad. Poslanci se shromažďovali kdesi a jaksi podle skupin, radili se, vyměňovali si myšlenky s druhými, podle jejich výroků doplňovali a měnili své pamětní spisy: tak výrok 23 měst v mnohém se podobá pamětnímu spisu šestnácti, kdežto mínění černých setnin a předměstí bylo sestaveno podle výroku hostí a obou vyšších setnin s náležitým přizpůsobením třídě. Zatím není pozorovati společných sněmovních porad a k společnému sněmovnímu usnesení nedošlo. Otázku rozhodl car s bojary a rozhodl záporně, pravděpodobně pod vlivem stísněného tónu podaných pamětních spisů: Azov od kozáků nepřijímat, s Turky a krymskými Tatary neválčit, protože není peněz a vzíti je není kde.

Nebyl průběh všech sněmů jako r. 1642. Ale podrobný sněmovní protokol tohoto roku pomáhá objasniti politický význam sněmů XVII. st. I tehdy, jako v XVI. st., byly svolávány za mimořádných příležitostí pro posouzení nejdůležitějších věcí vnitřního státního budování a zahraniční politiky, hlavně otázek o válce a spojených s ní obtížích. Změna nastala ne v kompetenci sněmu, ale v složení a povaze sněmovního zastupitelstva: nyní měla vláda co činiti ne s hodnostnými agenty svými, ale s volenými přímluvčími o potřebách a nedostatcích jejich voličů. Politický význam sněmovních porad závisel na účasti Bo-

jarské dumy s panovníkem v čele. Zde je možno zpozorovati dvojí pořádek: duma působila buď společně s poslanci, nebo odděleně od nich .V tomto případě byli bojarové s panovníkem přítomni jen při předčítání vládního návrhu sněmu, ale potom se oddělili od sněmu, neúčastnili se další práce poslanců. Tato práce se ostatně obmezovala na porady podle skupin a na podávání jednotlivých mínění, ale nedocházelo ani k společnému závěrečnému zasedání, ani k sněmovnímu usnesení. Za takového pořádku nabyl sněm jen poradního nebo informativního významu: mínění vyslovená poslanci přijímali panovník a bojarové na vědomí, ale zákonodárný moment, rozhodnutí otázky ponechali sobě. Tak se jednalo na sněmu r. 1642; totéž jsme viděli také r. 1648 na sněmu, který projednával Uložení. Projekt Uložení zároveň předčítali poslancům a podávali zprávu panovníkovi s dumou, kteří zasedali v druhé místnosti, odděleně od poslanců, s nimiž při tom ‚seděl' zvláště pro to jmenovaný bojar s dvěma druhy, jako by tvořil jejich předsednictvo. Ale za takového rozdělení prací duma a sněm vůbec se nepodobaly horní ani dolní sněmovně, jak je jinde nazývají. Duma s panovníkem v čele nebyla jen jedním z orgánů zákonodárství: byla to sama svrchovaná vláda, která měla veškeru zákonodárnou moc. Poslouchajíc články Uložení, opravovala a potvrzovala je, tvořila zákony. Sněm poslanců nestál vedle dumy, ale byl připojen k její kodifikační komisi. Při poslouchání článků Uložení prosili poslanci panovníka, aby je zrušil nebo doplnil, a tato přimlouvání skrze komisi byla dodávána panovníkovi a bojarům, kteří, přijavše v úvahu prosbu lidí všech hodností, usnášeli podle nich nové zákony. V jiných pří-

padech nabývali sněmovní poslanci přímější účasti v zákonodárství. To bývalo, když duma s panovníkem v čele přímo vcházela v složení sněmu, jako by s ním splývala v jedno zákonodárné těleso. Tehdy bojarové podávali mínění zároveň s poslanci, a bylo učiněno všeobecné sněmovní usnesení, které nabývalo moci zákona, kdežto duma se stávala výkonnou mocí, která činila opatření pro vykonání sněmovního usnesení. Takový pořádek pozorujeme na celé řadě sněmů cara Michajila, které následovaly volený sněm r. 1613, a to na sněmech r. 1618, 1619, 1621, 1632 a 1634. Obzvláště výrazně se projevil takový pořádek na sněmu r. 1621. Turecko s Krymem a Švédsko zvaly Moskvu do koalice proti Polsku. Naskýtala se vábná příležitost vypořádati se s Poláky za nepokojnou dobu. Na sněmu stran této věci duchovní úřady se zavázaly modliti se ‚za vítězství a přemožení všech nepřátel', bojarové a veškeří sloužící lidé bíti se proti králi, nešetříce hlav svých, obchodní lidé dávati peníze, jak kdo bude moci, podle příjmu. Bylo učiněno všeobecné sněmovní usnesení všech hodností povstati proti polskému králi ve spolku s tureckým sultánem a s krymským carem a se švédským králem. Při tom šlechtici a děti bojarské prosili panovníka, aby je probral podle měst, kdo jak může panovníkovu službu konat, aby ‚žádný člověk opomenut nebyl'. Ale ukaz o roztřídění šlechticů a o rozeslání listin po městech se zprávou o sněmovním usnesení a s příkazem sloužícím lidem, aby se chystali na pochod, aby ‚koně krmili a zásoby činili', vydali panovníci, otec a syn, ‚mluvíce s bojary', jen podle usnesení dumy bez účasti sněmu.

Takový zákonodárný význam udržuje si zem-

ský sněm do posledních let vlády Michajilovy, do r. 1642. Projevuje se i později na sněmu r. 1653 stran maloruské věci, kdy bojarové hlasovali na sněmu zároveň s poslanci, kteří byli ‚vyptáváni podle hodnosti po různu', jako r. 1642, ale rozhodnutí přijmouti Bogdana Chmelnického v moskevské poddanství bylo přijato panovníkem podle rady s celým sněmem, a nejen podle usnesení bojarů. Dokonce poradná činnost sněmu r. 1648 přerušována byla někdy zákonodárným momentem. Tak ‚sněmem usnesli' zakázati církevním institucím získávati a přijímati do zástavy dědičné statky sloužících lidí (Uložení, XVII, 42). Ale sama dvojakost sněmovního hlasu, tu poradního, tu zákonodárného, odhalovala politickou nepevnost sněmovního zastupitelstva. Zákonodárná autorita padala na sněm vypůjčeným světlem, nebyla ničím zabezpečena, byla ne uznáním národní vůle jako politické síly, ale jen milostivým a dočasným rozšířením moci na poddané, nezmenšující její plnosti, a při té příležitosti také oslabující její odpovědnost za nezdaru. Byla to almužna, a ne ústupek. Z toho jsou zřejmy neslučitelnosti sněmu. Byli volby, voliči a poslanci, vládní otázky a odpovědi zástupců, porady, podávání mínění a usnesení, — zkrátka, byla zastupitelská procedura, ale nebyly politické definice, neustálil se ani pořádek činnosti, nebyly určeny ani lhůty svolání sněmů, ani jejich jednotvárné složení a kompetence, ani vztah k vyšším vládním institucím; formy se objevují bez norem, plné moci bez práv a záruk, a zatím jsou po ruce důvody i podněty, jimiž obyčejně jsou vzbuzovány i normy i záruky; jenže příčiny zůstávají bez následků, podněty bez konání. Je známo, jakým účinným pramenem práv národ-

ního zastupitelství na západě byla vládní potřeba peněz: nutila svolávati státní hodnostáře a prositi je o pomoc. Ale hodnostáři nepomáhali státní pokladně zadarmo, vymáhali ústupky, za své podpory si kupovali práva, záruky. Ani u nás nebylo v XVII. st. nedostatku takových příčin a podnětů. Ze všech sněmů tohoto století, nemluvíme-li o volebních, jen tři neměly zřejmé souvislosti s financemi: byly to sněmy: r. 1618 stran tažení kraleviče Vladislava proti Moskvě, r. 1648 stran Uložení a r. 1650 stran pskovské vzpoury, kdy vláda chtěla využíti mravního vlivu sněmu proti buřičům. Nejčastěji a nejdůrazněji připomínala vládě zemský sněm prázdná pokladna: pokud po zpustošení nebyla obnovena rovnováha obyčejných příjmů a vydání, co chvíle se musili utíkati k mimořádným daním a k půjčkám nebo zálohám u kapitalistů ‚na výpomoc', bez čeho panovníkova pokladna ‚být nemůže'. Ospravedlniti takové daně bylo možno jen z vůle celé země. R. 1616 požadovali od boháčů Strogonovových mimo 16 tisíc berních daní ještě 40 tisíc zálohy na účet jejich budoucích platů do státní pokladny, a takový veliký požadavek, přes 600 tisíc rublů na našich penězích, podepřeli ‚všeobecným usnesením' sněmu: tak ‚se usnesli úřady a všech měst poslanci', jichž těžko bylo neposlechnouti. Pro nepoplatné lidi takový sněmovní požadavek nabyl povahy dobrovolné subskripce na mimořádné potřeby státu: r. 1632, na počátku polské války, usnesl se sněm vybrati od nepoplatných lidí peníze na plat vojsku, ‚co kdo dá' a duchovní zástupci zde na sněmu prohlásili, kolik dají svých domovních i soukromých peněz, a bojarové a všichni sloužící lidé slíbili přinésti seznam toho, co kdo dá. Sněmovní usne-

sení dodalo dobrovolné dávce podobu závazného sebezdanění. Sněm otvíral státní pokladně prameny příjmu, bez nichž by se nemohla obejít a jichž mimo sněm nemohla dosáhnouti. Zde státní pokladna úplně závisela na sněmu. Poslanci, stěžujíce si na správu, dávali peníze, ale nežádali, dokonce neprosili o práva, spokojujíce se dobrosrdečným, k ničemu nezavazujícím slibem ‚onu výpomoc v paměti zachovat a nikdy nezapomenout a v budoucnu plnou měrou odměňovati panovníkovou přízní'. Je zřejmo, že myšlenka o poměrném zastupitelství, o politických zárukách, poměrnosti se ještě nezrodila ani ve vládě, ani ve společnosti. Na sněm se dívali jako na nástroj vlády. Dáti radu, když se na ni ptali země, to nebylo politické právo zemského sněmu, ale právě taková povinnost zemských rádců, jako placení, jehož požadovala státní pokladna od zemských poplatníků. Z toho plynula lhostejnost k zemskému zastupitelství. Poslanci z měst jeli na sněm jako do služby, konali sněmovní povinnost, kdežto voličové neochotně, často jen na opětovanou výzvu vévodovu se dostavili do svého města na voličské sjezdy. Sněm, nemaje opory v politických pojmech, nenacházel jí ani v organisaci utvořivší se tehdy správy, ani ve svém vlastním složení. Když ruské společnosti po nepokojné době vznikly těžké otázky, musila je řešiti ne jednotlivá osoba, ne nějaká politická strana nebo uzavřený kruh vládních osob: k práci o jejich řešení povoláván byl kolektivní rozum celé země; čeho se domyslily jednotlivé vládní mysli i obyčejné, všechno to se shromažďovalo v jednu zemskou sněmovní dumu a vyjádřeno bylo v sněmovním usnesení nebo v zemské prosbě. Bylo možno očekávat, že za takového

významu sněmu v ústřední správě sněmovní, zemská zásada bude udržována nebo dokonce zesílena i ve správě místní. Národní zastupitelství je nemyslitelné bez místní samosprávy. Svobodný poslanec i podrobený volič, to byl vnitřní rozpor. Zatím období úsilovné činnosti zemských sněmů časově se shodovalo s úpadkem zemských institucí, s jejich podrobením prikazné moci. Zákonodárná činnost za nové dynastie plynula dvěma proti sobě tekoucími proudy; vláda jednou rukou ničila to, co budovala druhou. V té době, kdy zemské poslance povolávali z újezdů, aby rozhodovali otázky vyšší správy vedle bojarů a šlechticů sídelního města, jejich újezdní voliče vydávali v moc těchto bojarů a šlechticů. Prikazné středisko se stávalo útočištěm zemské zásady, kdy v zemském újezdu hospodařila prikazná. Právě takový rozpor se projevil i na druhé straně: zanedlouho poté, kdy počala působiti rada lidí všech hodností, utvořivší novou dynastii, téměř všechno selské obyvatelstvo (85% a s korunními sedláky 95%) vyvedeno bylo ze složení svobodné společnosti, a jeho poslanci se přestali objevovati na zemských sněmích, které tím pozbyly jakékoli podoby zemského zastupitelstva. Konečně s oddělením stavů i nálada jednotlivých tříd byla různá, jejich vzájemné vztahy se rozladily. Na sněmu r. 1642 bylo slyšeti naprostý rozpor mínění a zájmů. Posvěcený sněm na otázku o válce dal stereotypní odpověď, že strany války rozhoduje ‚náhled jeho carského veličenstva a panovníkových bojarů, kdežto pro ně, panovníkovy poutníky to všechno nebývá zvykem', ostatně slíbil, kdyby došlo k válce, dodati bojovníky podle sil. Stolnici a šlechtici moskevští, vrcholky šlechty, budoucí garda, krát-

ce odepsali, ponechavše panovníkovi rozhodnouti otázku války, získání bojovníků a peněz na válku, a kozákům poslati na pomoc dobrovolníky a nařídit jim, aby drželi Azov. Šlechtici Beklemišev a Željabužskij styděli se trochu připojiti se k odepsání svých kolegů a podali rozvážně sestavený pamětní spis, rozhodně se vyslovivše pro přijetí Azova a pro poměrné rozvrstvení břemen nastávající války mezi všechny třídy, nevyjímajíc kláštery. Nejsilnější hlasy se ozývaly ze spodních vrstev společnosti, zastoupené na sněmu. Dva pamětní spisy městských šlechticů, 39 ústředních a jižních újezdů, byly skutečné politické referáty s ostrou kritikou platných pořádků a s celým reformním programem. Byly plny trpkých stížností na zpustošení, na nerovnoměrné rozdělení služebních břemen, na výsadní položení šlechticů sídelního města, obzvláště sloužících v dvorním oboru. Trnem v oku byli městské šlechtě moskevští písaři, kteří zbohatli ‚nespravedlivými úplatky' a nastavěli si takových kamenných paláců, v nichž dříve ani vysoce urození lidé nežili. Městská šlechta žádala rozdělíti služební povinnosti statkářů ne podle rozlohy půdy, ale podle počtu selských dvorů, přesně vypočíst, kolik kdo má sedláků v poměstích i dědičných statcích, prozkoumati pozemková jmění duchovenstva, uvésti do oběhu na potřeby státu ‚ležící domovní pokladnu' patriarchovu, archijerejů a klášterů. Šlechta je hotova pracovati proti nepřátelům ‚hlavami svými a vší duší', ale žádá, aby byli vybíráni vojáci ze všech hodností, jen se nedotýkati jejich ‚nevolnických lidí a sedláčků'. Své stížnosti a projekty dovršuje šlechta ostrým popřením celé správy: ‚neboť zničeni jsme více než turečtí a

krymští mohamedáni moskevskými průtahy a nespravedlivými soudy'. Vyšší moskevské kupectvo a obchodní lidé moskevských černých setnin a předměstí byli jako městská šlechta pro přijetí Azova, nebát se války, byli ochotni k peněžním obětem, ale mluví skromněji, tlumeněji, méně projektují, třebaže právě tak si trpce stěžují na své zchudnutí od daní, státních služeb, od vévodů, prosí panovníka, aby ‚vzhlédl na jejich chudobu', smutně vzpomínají na zničenou zemskou samosprávu. Všeobecný tón sněmovních výroků r. 1642 je dosti výrazný. Na carovu otázku, co má dělat, jedny hodnosti suše odpovídají: jak chceš, druhé s věrně poddanou dobromyslností praví: kde vzít lidi a peníze, o tom můžeš ty, panovníku, rozhodovat a vědí o tom tví bojarové, ‚věční naši páni průmyslníci', ochránci, ale při tom dávají zemskému caru najevo, že jeho vláda je venkoncem špatná, pořádky, jím zavedené, k ničemu se nehodí, služby a daně, jím požadované, nemohou lidé vykonávat a platit, vladaři, jím ustanovení, všichni ti vévodové, soudci a obzvláště písaři svým úplatkářstvím a násilnostmi přivedli národ k úplnému zchudnutí, zničili zemi více než Tataři, a panovníkovi vzývatelé Boha, duchovní hodnostáři, jen střádají peníze — ‚to je naše myšlenka a výrok cholopů'. Nespokojenost správou se zostřovala stavovským rozporem: společenské třídy nebyly jednotné, byly nespokojeny svým položením, naříkají na nerovnost v břemenech, nové břímě se vrchní snaží uvaliti na spodní, obchodním lidem jsou trnem v oku sloužící se svými mnohými poměstími a dědičnými statky, kdežto sloužícím lidem obchodní lidé se svými velikými obchody, šlechta sídel-

ního města vyčítá městské lehkou službu, a městští šlechtici závidí šlechticům sídelního města jejich důchodné hodnosti a nastřádané veliké jmění, nezapomínajíce při tom zmíniti se o jmění církve pro stát ztraceném a o nedotknutelnosti svých vlastních nevolníků a sedláků. Čteme-li pamětní spisy, podávané stavovskými zástupci na tomto sněmu, cítíme, že tito zástupci neměli co dělat společně, nemají společné věci, a zbylo jen nepřátelství zájmů. Každá třída myslí pro sebe, odděleně od druhých, zná jen své nejbližší potřeby a nespravedlivé přednosti druhých. Je zřejmo, politické oddělení stavů vedlo k jejich vzájemnému mravnímu odcizení, za něhož se nemohla nepřešiti jejich společná sněmovní činnost.

Ale idea zemského sněmu, uhasínajíc ve vládnoucích a privilegovaných vrstvách, nějakou dobu se ještě držela v nevelikých hloučcích poplatného zemstva, které po znevolnění statkářských sedláků zůstaly pod ochranou zákona. V projevech vyššího moskevského kupectva a moskevských černých setnin a předměstí, na něž byla uvalena hrubá práce správy, proklouzl sotva znatelný rys, povyšující je nad mocné ‚bílé hodnosti'. Vyslovujíce ochotu sloužiti panovníkovi svými hlavami, prohlašují lidé obchodní a černých setnin, že přijetí Azova není věcí stavovskou, ‚týká se to celé panovníkovy země, všech pravoslavných křesťanů', a celá země bez jakýchkoli výjimek musí nésti břemena této věci, aby nikdo nebyl vynechán. Nic podobného není slyšeti od sloužící šlechtické strany: tyto hodnosti si jen navzájem vyčítají, dívají se na cizí ústa zlobíce se, že tam padají přebytečné kousky, a snažíce se svaliti nová slu-

žební břemena se svých ramenou na cizí. Obchodní a průmysloví lidé vědí, proč přišli na sněm, chápou všezemský zájem, duši zemského zastupitelstva. V těchto příslušnících černých setnin XVII. st., představujících spodní společnost, doutnal ještě cit občanské povinnosti, který už uhasl ve vrstvách horních, které se po jejich zádech vyšplhaly. Ještě příměji a důrazněji vyjádřily ideu zemského sněmu tytéž třídy poněkud později, když zemský sněm už umíral. Nepodařená úvěrní operace s měděnými penězi, vydanými r. 1656, způsobila drahotu, která podnítila silný repot. Krise se týkala všech a mohla být odstraněna družným úsilím všech tříd společnosti zároveň s vládou; ale vláda myslila, že se dostane z obtíží, když se poradí jen s obchodníky sídelního města. Zeptati se jich na to, jak odpomoci hoří, bylo r. 1662 svěřeno zároveň s druhými Iljovi Miloslavskému, carovu tchánovi, naprosto nesvědomitému bojarovi, který svými přehmaty neštěstí jen zostřil. V písemných výrocích nyní jako na sněmu r. 1642 hosté a obchodní lidé setniny gostinné a sukonné, také černých setnin a moskevských předměstí řekli mnoho rozumného, důkladně odhalili tehdejší hospodářské poměry v zemi, jejich zmatek, stavovský antagonismus vsi a města, statkářského a obchodního kapitálu, řekli mnoho trpké pravdy i samé vládě, ukázavše na tom, jak nerozumí tomu, co se v zemi děje, na její nedovednost udržeti zákonný pořádek, na její lhostejnost k veřejnému hlasu. Podle zákona právo městského obchodu a průmyslu bylo spojeno s městskou daní, s placením obchodních daní a poplatků, jimiž se panovníkova pokladna plnila, a nyní, stěžovali si obchodní lidé veškerých velikých a

nejlepších obchodů a živností, přehlédnuvše *‚všelikou státní správu'*, zmocnily se *duchovní a vojenské a soudní hodnosti*, archijerejové, kláštery, popi, všelicí sloužící a prikazní lidé obchodují ‚na základě výsadních listin bez poplatků', čímž státu nemalá škoda je způsobována, a státní pokladně na poplatcích na všelikých daních veliká ztráta. Při tom, nuceni prodávati zboží draho za měděné peníze, jejichž cena poklesla, byli obchodníci nenáviděni všemi hodnostmi pro jejich nepředloženost. Moskevští obchodníci, vyslovivše své úvahy, jednomyslně připojili, že o tom, jak věci pomoci, nic jiného říci nedovedou, protože *‚to je veliká věc celého státu, celé země, všech měst a všech hodnosti*, i prosí panovníka o milost, aby nařídil pro tuto věc vybrati *ze všech hodnosti na Moskvě a z měst nejlepši lidi*, neboť bez městských lidí oni sami tuto věc nedovedou rozřešit'. Tato prosba zkušených obchodníků za svolání sněmu je zahalený protest proti náklonnosti vlády nahraditi radu celé země poradami se stavovskými zkušenými lidmi, v čemž viděli věc vládní nepředloženosti. Nyní moskevští obchodní poslanci poukazovali na týž administrativní a společenský zmatek, o kterém tak vášnivě učinili prohlášení před 20 lety na sněmu r. 1642. Ale tehdy užili sněmu na protest proti tomuto zmatku, ale nyní se dívají na sněm jako na prostředek jeho odstranění. Ale vždyť sněm se také skládal z vinníků tohoto zmatku, ze zástupců tříd, které jej způsobily svým vzájemným antagonismem. To znamená, že moskevští obchodníci uznávali sněm za jediný prostředek k dohodě rozdělivších se společenských sil a zájmů. Tím byl zemskému zastupitelstvu dán nový, další

úkol. Vznikl z nepokojné doby, aby obnovil moc a pořádek; nyní mu nastávalo stanoviti pořádek, kterého nedovedla utvořiti obnovená moc, organisovati společnost, jako dříve společnost zorganisovala vládu. Ale byla-li se síly sněmu taková organisační úloha, když sama vláda byla činným faktorem společenského rozrušení? Byla-li možna taková dohoda, když vládní kruhy a výsadní sloužící třídy jí nepotřebovaly, jako vinníci zmatku, pro ně výhodného, a byly lhostejny k společenskému rozporu, jen aby se nedotýkali jejich ‚nevolnických lidí a sedláčků', a moskevští ‚obchodníčkové', jak si sami říkali na sněmu, byli příliš lehkou veličinou, aby uvedli v rovnováhu společenské vztahy? Po ustanovení nevolnického práva, za nepatrného politického významu a občanské malomyslnosti duchovenstva, potřeby a prospěchy poplatného zemského obyvatelstva měly slabé průvodce na sněmu jen v obchodnících sídelního města a v městských posadských lidech. Utiskováni svými stavovskými břemeny, stávali tito lidé na sněmu před tísnivou většinou sloužících lidí i před také sloužící bojarsko-prikaznou vládou. Sněm, na který naléhali obchodníci r. 1662, nebyl svolán, a vláda musila snésti novou moskevskou vzpouru, zdviženou i potlačenou s obvyklou moskevskou nesmyslností.

Dvojakost politické povahy a politická neorganisovanost sněmu, centralisace a nevolnické právo, stavovská rozdělenost, konečně neschopnost vykonati další úkoly, které byly na řadě, takové jsou nejpozoruhodnější neurčitosti zemského sněmu; jimi se také vysvětluje i přerušení jeho činnosti, ponenáhlé umírání sněmovního zastupitelstva. Nemluvím už o nízké úrovni poli-

tických pojmů, zvyků a potřeb, abych tak řekl, politické temperatury, úrovni, za níž křehne každá státní instituce, určená svou povahou podněcovati duch svobody: tato podmínka leží v základě všech ostatních, neboť právě ona připustila všechny nepodařené nebo škodlivé novoty, jimiž nová dynastie zahájila svou činnost. Působení uvedených podmínek se projevuje v ponenáhlém rozpadnutí stavu zemského sněmu, které se počalo velmi záhy. Už na sněmech, které následovaly po volebním r. 1613, projevilo se zmizením poslanců od duchovenstva a selského obyvatelstva. Tehdy sněm pozbyl významu zemského, všestavovského, začal představovati službu a posadskou daň, a ne pozemky. Ale i toto zjednodušené, od všenárodní půdy odstrčené zastupitelstvo bylo někdy ještě oklešťováno: podle potřeby nebo podle náhledu vláda, neznepokojujíc obyvatele venkovských měst, povolávala k radě jen poslance od hodností sídelního města a od oněch městských šlechticů, kteří v oné době byli ve věcech služby v Moskvě, a na sněmu r. 1634, který ustanovil mimořádnou všezemskou daň ‚od všech lidí' a mezi jiným pátý peníz, připadající hlavně na městské obyvatelstvo, poslance venkovských měst nevidíme. Tak byl zemský sněm zrušován zdola: odpadávaly od něho jeho spodní, základní živly, poslanci místních oblastních společností, duchovních, poplatných městských i selských, dokonce sloužících, a zemský sněm, ztráceje zastupitelský význam, vracel se k starému typu XVI. st., k hodnostnímu shromáždění hodností sídelního města, sloužících i obchodních, protože i obchodní hodnosti sídelního města spojovaly v sobě poplatnost se státní službou. Na sněmu roku

1650 také nebyli poslanci venkovských měst, a obchodní poplatné lidi sídelního města představovaly hodnostní osoby, starostové a součtí, jak tomu bývalo na sněmech XVI. st. Vedle územního zkrácení sněmovního složení plynul i jeho sociální rozklad: vláda místo k zemskému sněmu se obracela k takové formě porad, která popírala samu tuto ideu. Určité státní otázce dodávala sociální odborný nebo třídní význam a pro její posouzení povolávala podle volby anebo podle hodnosti zástupce jen jedné třídy, jíž se podle jejího náhledu otázka týkala. Tak r. 1617 obrátila se anglická vláda k moskevské s návrhem, aby anglickým kupcům bylo dovoleno jezditi po Volze do Persie a povoleny byly obchodní výsady a koncese. Bojarská duma odpovídala na tyto návrhy, že ‚nyní nelze rozhodnouti takovou věc bez porady celé říše ani v jednom článku', ale rada celé říše se spokojila jen informací u hostí a obchodníků města Moskvy. Dokonce na všeobecném zemském sněmu byly některé otázky řešeny ne celým jeho složením: tak zmíněné sněmovní ustanovení o sloužících dědičných statcích bylo přijato panovníkem a dumou podle porady s duchovenstvem a sloužícími lidmi, bez účasti zástupců druhých tříd. Od r. 1654 nebyl zemský sněm svoláván do smrti cara Fedora (duben 1682). Státní věci mimořádné důležitosti rozhodoval panovník s dumou a Posvěceným sněmem bez zemského. Tak r. 1672, když hrozil strašný útok sultánův, mimořádné daně byly uloženy jen podle usnesení panovníka s dumou a vyšším duchovenstvem. R. 1642 podobný případ, dokonce méně důležitý, přinutil svolati zemský sněm. Zato se nyní vláda častěji a častěji obrací k stavovským

poradám, a zůstávají jedinou formou účasti společnosti ve věcech vládních. Za léta 1660—1682 známo nejméně 7 takových případů, kdy se vláda obracela k stavovským poslancům. R. 1681 v otázce vojenské reformy svoláni byli na poradu poslanci sloužících hodností pod předsednictvím bojara knížete V. V. Golycina: na všechny ostatní stavovské porady, týkající se otázek finančních, povoláváni byli jen poslanci poplatných lidí. Tak sama vláda hubila zemský sněm, nahrazujíc, nebo přesněji řečeno vyměňujíc zemské zastupitelství zvláštními poradami s odborníky k ničemu nezavazujícími, proměňujíc všeobecnou státní věc v speciální třídní otázku.

Tak dějiny zemského sněmu v XVII. st. jsou dějinami jeho zkázy. To proto, že vznikl z dočasné potřeby země bez panovníka dostati se z nepořádků a stavu bez panovníka, a proto se udržoval dočasnou potřebou nové vlády upevniti se v zemi. Nová dynastie a třídy, o něž se opírala, duchovenstvo a šlechta, potřebovaly zemského sněmu, dokud se země nevzpamatovala z otřesu způsobeného samozvanci: tou měrou, jak se země uklidňovala, slábla i vládní potřeba sněmu. Avšak stopy jeho činnosti byly trvalejší než sám sněm. Jako ustavující a všestavovské shromáždění r. 1613 utvořil novou dynastii, obnovil rozrušený pořádek, déle než dva roky nahrazuje vládu, byl hotov proměniti se v stálou instituci, později časem nabyl zákonodárného významu, ničím ostatně neupevňovaného, sešel se za cara Michajila nejméně desetkrát, někdy rok od roku, za cara Alekšeje jen pětkrát a to jen v prvních 8 letech vlády, při tom byl postupně znetvořován, pozbývaje jednoho svého orgánu po druhém, z všestavovského

se proměnil v dvoustavovský a dokonce jednostavovský, šlechtický, konečně se rozpadl na stavovské porady odborníků, ani jednou nebyl svolán za cara Fedora, dvakrát se sešel naspěch v jakémsi takémsi náhodném složení r. 1682, aby posadil na samovládný trůn vedle sebe oba jeho mladší bratry, a naposled byl svolán roku 1698 Petrem, aby soudil spikleneckou carevnu Sofii. Sněm, který nebyl politickou silou, ale vládním nástrojem, ne jednou vysvobodil vládu z obtíží, zanechal po sobě slabou zákonodárnou stopu v několika článcích Uložení, udržoval se nějakou dobu v politickém vědomí moskevských obchodních lidí, a potom byl brzo zapomenut, a jen pevná historická paměť pomořského severu zachovala o něm nejasnou vzpomínku, vypravujíc v bylině, jak car Alekšej Michajlovič, týž, který žertem psal, že ‚vždy řeč shromáždění poslouchají', ale který právě také umořil zemský sněm, — jak tento car s Lobného místa v Moskvě se obracel k svým poddaným:

Posobite gosudarju dumu dumati,
Nado dumatj krepka duma, ne produmati.

Zemský volební sněm vchází do života moskevské říše náhodou, podle mechanického nárazu, který poskytlo vymření staré dynastie, a později se objevuje episodicky, čas od času. Na něm po prvé země, národ vystupují na vládní scénu, když na ní nebylo vlády, objevuje se i později, kdy ustanovená vláda cítila potřebu pomoci země, národa. Neštěstí nepokojné doby spojila poslední síly ruské společnosti pro obnovení státního pořádku. Zastupitelský sněm byl stvořen touto vynucenou společenskou jedno-

myslností a udržoval ji. Národní zastupitelstvo vzniklo u nás ne pro obmezení moci, ale aby našlo a upevnilo moc: v tom záleží jeho odlišnost od západoevropského zastupitelstva. Ale sněm, utvořiv a udržuje moc, stával se ovšem dočasně jejím účastníkem a časem se mohl státi silou zvyku stálým spolupracovníkem. Překáželo to, že potřeby obnoveného státu za vládního způsobu jejich ukojení porušily jednomyslnost společnosti neštěstím vymučenou, donutily roztříštiti společnost na oddělené stavy a při tom odevzdati většinu sedláků do nevolnictví statkářů. To zbavilo zemský sněm zemské povahy, učinilo ho jen zastupitelstvem horních vrstev, a zároveň rozloučilo i tyto třídy politicky i mravně, politicky — nerovností stavovských práv a povinností, mravně vyplývajícím z toho antagonismem stavovských zájmů. Na druhé straně zkouška nepokojné doby a zesílená činnost zemského sněmu za cara Michajila nerozšířily politického vědomí ve společnosti na tolik, aby učinily zemské zastupitelstvo její nevyhnutelnou politickou potřebou a změnily sněm z dočasného pomocného prostředku vlády v stálý orgán národních potřeb a zájmů. Ve společnosti se neutvořila vlivná třída, jíž by se sněmovní zastupitelstvo stalo takovou potřebou. Od zavedení nevolnictví sedláků šlechta, pohlcujíc v sebe bojarstvo, stala se ve skutečnosti vládnoucí třídou; ale mimo sněm našla vhodnější cestu pro uskutečnění svých zájmů — bezprostřední styk se svrchovanou mocí kolektivními prosbami, a bojarsko-šlechtické kroužky, které po řadě obklopovaly trůn slabých carů, ulehčovaly tuto cestu. Kupectvo sídelního města, které si osvojilo ideu zemského zastupitelstva, samo nebylo s to, aby

ji uhájilo, a jeho poslanci si r. 1662 stěžovali, že podle jejich návrhů se málo co uskutečnilo. Tak se vysvětlují dvě řady vzpomínek, které zabránily sněmovnímu zastupitelstvu upevniti se v XVII. st.: 1. zemský sněm, jsa zprvu oporou nové dynastie a pomocným orgánem správy, byl méně a méně potřebný vládě tou měrou, jakou se upevňovala dynastie a rostly vládní prostředky, zejména příkazné úřednictvo; 2. společnost, rozdělovaná stavovskými povinnostmi a třídním rozdílem za všeobecně otupělého pocitu práva, nebyla s to, aby družnou činností změnila sněm v stálou zákonodárnou instituci, obmezenou politickými zárukami a organicky spojenou se státním pořádkem. To znamená, že zemské zastupitelstvo padlo zesílenou centralisací ve správě a státním spoutáním stavů.

HLAVA PADESÁTÁ PRVNÍ.

Spojitost zjevů. — Vojsko a finance. — Základní daně: okladné; neokladné, penize danné a obročné, jamské, polonjaničné, střelecké. — Pozemkové knihy. — Mimořádné berně — Pokusy a reformy. — Dávka ze soli a tabákový monopol. — Měděné peníze a moskevská vzpoura r. 1662. — Žijící čtvrt. — Zdanění podle dvorů a sčítací knihy. — Stavovské rozvrstvení přímých daní. — Finance a zemstvo. — Zdanění rozšířeno na zadvorské lidi. — Rozdělení národní práce mezi státní síly. — Mimořádné daně. — Seznam příjmů a vydání r. 1680.

Zemské sněmovní zastupitelstvo zemřelo později než místní zemská samospráva. Zmizení jednoho a pád druhého byly souběžné, třebaže časem se neshodující následky dvou změn v státním pořádku, o nichž jsem se zmínil na konci minulé hlavy. Zesílená centralisace brzdila místní zemské instituce, a jejich úpadkem a osamocováním spoutaných stavů byl rozbit zemský sněm, který byl vyšším orgánem účasti místních stavovských společností v zákonodárství. Tyto obě stavovské proměny vyplývaly z jednoho pramene, z finančních potřeb státu; tyto potřeby byly skrytou vzpruhou, která skýtala směr i administrativním, i sociálním opatřením vlády, povzbuzovala její činnost v organisaci správy jak společnosti, a donutila přinésti tolik obětí stran dobrého zřízení společnosti a národního blahobytu.

Finance byly snad nejbolavějším místem moskevského státního pořádku za nové dynastie. Potřeby, způsobené častějšími, drahými a zřídka zdařilými válkami, naprosto převyšovaly pohotové prostředky vlády, i nevěděla si rady, jak obnoviti rovnováhu. Armáda na konec zadávila pokladnu. R. 1634 car, prose sněm o výpomoc na pokračování války s Polskem, prohlásil, že

peníze, nastřádané jím v klidných dobách ‚ne ze země', ne z přímých daní, všechny byly vydány na přípravy k válce a nyní pro udržování pomocného vojska bez mimořádných daní se nedovede obejít. Válečné nezdary při setkání s polskými a švédskými vojsky donutily neklidně se zabývati zlepšením ozbrojených sil podle cizozemských vzorů. Ze dvou dokumentů je viděti, jak se přetvořila šlechtická milice a jak zároveň s tím podražil její obsah po dobu 50 let. V rozpočtu z r. 1631 vypočítány byly ozbrojené síly, které byly vydržovány přímo na účet státní pokladny, poměstnými, peněžními nebo obilními platy. Podle rozpočtu jich bylo na 70 tisíc. Byli to moskevští i venkovští šlechtici, dělostřelci, střelci, kozáci a sloužící cizinci. V oblastech bývalého carství kazanského a Sibiře bylo ještě asi 15 tisíc různých východních cizinců, sloužících Mursů a Tatarů. Čuvašů platících daň v kožišinách, Čeremisů, Mordvinů a Baškirů; ale ti neměli peněžních platů, byli posíláni do služby jen v mimořádných případech, kdy, podle výrazu rozpočtu, ‚mívá celá země všeobecnou službu', když byla všeobecná mobilisace. Už r. 1670 kochal se Rietenfels parádní carskou přehlídkou šedesátitisícové šlechtické domobrany. Byly to zřejmě nejen hodnosti sídelního města, ale i vrchní vrstvy venkovské šlechty, způsobilé k dalekým tažením, se svými brannými dvorskými lidmi. Vystrojení jezdci oslnili cizince nádherou zbraní a úborů. Ale u Moskvy působili, obzvláště na esteticky vnímavého cara, silnějším dojmem, než na bojištích Litvy a Malorusska, třebaže jim bylo obětováno ohromné množství národní práce. Válečná způsobilost celé této pestré massy, hájící státu, šlechtické, kozácké,

tatarské, čuvašské, která po tažení bývala rozpouštěna, může být určena slovy Kotošichinovými, že ‚cvičení k boji nemívají a žádného řádu neznají'. Jen střelci, spojení v stálé pluky, *prikazy*, měli poněkud uspořádané vzezření. Reorganisace tohoto vojenského materiálu záležela v tom, že pod velením cizinců, hlavně německých plukovníků a kapitánů, které po stech zvali, z venkovských šlechticů a dětí bojarských, hlavně s malými, pustými poměstími a bez poměstí, také z dobrovolníků a nováčků jiných tříd, dokonce ze sedláků a cholopů, sestavovány byly roty pluky jezdecké, *rejtarské*, pěší *soldatské*, a smíšené, *dragounské*. Celé vesnice podél jižních hranic byly proměňovány ve vojenské osady. R. 1647 klášterní ves téměř s 400 selských dvorů v lebeďanském újezdě byla zařazena do dragounské služby. Podle instrukce roku 1678 všechny ‚nuzné' šlechtice, způsobilé k službě, bylo nařízeno zapsati mezi vojáky na měsíční plat, a ukaz r. 1680 všechny šlechtice plukovní služby schopné sěverského, bělgorodského a tambovského obvodu zapsal do vojenské služby. To byla mimořádná opatření. Pro normální doplňování těchto pluků cizozemského zřízení byl zaveden nový a při tom dvojí způsob, odvádění branců podle počtu selských dvorů, na příklad ze 100 dvorů po rejtaru a po vojáku, nebo podle rodinného složení dvorů, ze dvou nebo tří neoddělených synů u otce nebo bratří jednoho, z čtyř synů nebo bratří dva odváděli k vojsku. To už byly skutečné *odvody* nováčků, jež vzali na pomoc dřívějšímu způsobu doplňování, *verbování*. Tyto odvody podle výpočtu badatelů vytrhly za 25 let (1654—1679) ze složení pracovního obyvatelstva nejméně 70 tisíc lidí. Plu-

ky podle nové organisace dostaly palné zbraně a šikový výcvik. *Seznam bojovníků* z r. 1681 představuje výsledky tohoto pozvolného přebudování ozbrojených sil. Všichni bojovníci jsou tu rozepsáni na 9 *razrjadů*, obvodních sborů, o nichž jsme už mluvili (hlava XLVIII). Jen moskevský sídelní sbor, skládající se z 2624 lidí hodností sídelního města s jejich brannými cholopy a branci v počtu 21830 lidí a 5 tisíc střelců, zůstal při staré domácí organisaci. V 8 jiných sborech vedle 16 střeleckých prikazů bylo pluků s cizí organisací 25 rejtarských a 38 soldatských pod velením cizích plukovníků; jen třem plukům veleli Rusové v hodnosti generálů. Z celé šlechtické milice, která se podle seznamu z r. 1631 skládala asi z 40 tisíc, nyní v 8 obvodech zůstalo podle staré organisace jen 13 tisíc; ostatní vešli v složení 63 reformovaných pluků počtem na 90 tisíc. To nebyla ještě úplně pravidelná armáda, protože nebyla stálá; po ukončeném tažení i nové pluky byly rozpouštěny domů, zanechávajíce po sobě jen důstojnické kádry. Dohromady s kozáky, nepočítá-li se 50 tisíc maloruských, bylo podle seznamu z r. 1681 164 tisíc lidí. Sestavíme-li pokud možno sourodé části vojsk podle obou seznamů a vynecháme-li východní cizince, kteří v seznamu nejsou, shledáme, že r. 1631 ozbrojené síly, o něž musila pečovati státní pokladna, vzrostly téměř 2½krát. Žold, ‚měsjačnyj korm' četným cizím plukovníkům a kapitánům byl velmi vysoký, a když zůstali v moskevských službách, proměňoval se v doživotní plat, jehož polovice se stávala po jejich smrti pensí jejich ženám a dětem. Rejtaři, soldati a dragouni, verbovaní ponejvíce z chudých tříd, dostávali zvýšené peněžní platy, erár-

ní výzbroj a válečné zásoby, a na tažení byli státem živeni. Výdaje na armádu vzrostly na našich penězích s 3 milionů rublů r. 1631 na 10 milionů r. 1680. To znamená, že při početném zvětšení armády téměř dva a půlkrát, výdaje na ni vzrostly víc než třikrát. Přiměřeně tomu byly i války dražší; nezdařilé, půldruhého roku trvající tažení k Smolensku za cara Michajila stálo podle nejmenšího rozpočtu na 7—8 milionů, a dvě první kampaně proti Polsku za cara Alekseje (1654—1655), provázené dobytím nejen smolenské země, ale i Běloruska s Litvou, stály na 18—20 milionů, což se téměř rovnalo roční částce důchodů, kterou r. 1680 dostaly ústřední finanční instituce.

Rozpočet příjmů rostl zároveň se zdražením armády. Abychom si objasnili, jak se vláda pokoušela uvésti své finanční síly v rovnováhu s výdaji státu stále vzrůstajícími, musíme si představiti, třebas v rysech všeobecných, finanční pořádek, jak se dříve vytvořil. Obvyklé prostředky státní pokladny se skládaly z příjmů, *okladných* a *neokladných*. Okladnými příjmy se nazývaly daně, jimiž napřed byl v rozpočtu závazný pro poplatníky rozsah, *oklad*. Okladné příjmy se skládaly z daní přímých a nepřímých. Přímé daně byly v moskevské říši uvaleny buď na celé společnosti nebo na jednotlivé osoby. Celek daní, placených celými společnostmi, podle všeobecného rozdělení tvořil *taglo*, a lidé, kteří podléhali takovému zdanění, nazývali se *taglými*. Hlavními předměty takového zdanění byly pozemky a dvory, které se také nazývaly *taglými*. Základem zdanění bylo *sošné pismo*, t. j. rozepsání taglých pozemků a dvorů na *sochy*. Socha byla daňová

jednotka, obsahující určitý počet ťaglých posadských dvorců nebo určitý rozsah ťaglé selské orné půdy: a to dobré země poměstné a dědičných statků bylo v soše 800 čtvrtí v jednom poli, t. j. 1200 děsjatin v třech polích (čtvrť byla polovice děsjatiny), klášterní 600 čtvrtí, černé, státní, 500. Množství čtvrtí prostřední a špatné půdy se v každé z těchto soch poměrně zvětšovalo, při čemž jakost půdy byla určována její výnosností, a ne jakostí půdy samé. Složení posadské sochy bylo neobyčejně rozmanité: v Zarajsku na příklad, na sklonku XVI. st. obsahovala socha po 80 dvorech nejlepších, nejzámožnějších lidí, prostředních po 100 dvorech, a mladších a chudých po 120 dvorech, ve Vjazmě pak v první polovině XVII. st. bylo v soše 40 dvorů nejlepších lidí, 80 prostředních a 100 nejmenších. Uvedeme hlavní okladné příjmy a začneme nepřímými daněmi, z nichž hlavní byly *celní* a *výčepní* poplatky; to byl v XVII. st. nejhojnější pramen, jímž se živila moskevská státní pokladna. Celní poplatky byly velmi rozmanité a vybírány byly jak při provážení, tak při prodeji zboží; výčepní poplatky získávány byly prodejem nápojů, které bylo státním monopolem. Také pro tyto důchody určovala vláda obyčejně určité oklady a buď je pronajímala, nebo je dávala na víru, svěřujíc celní poplatky a prodej alkoholu *věrným* (přísežným) hlavám a cělovalníkům, kteří byli povinni vybírati proto ze svého středu místní ťaglé obyvatele, a nedoplatky vymáhati na volených nebo na samých voličích, když tito nedohlédli a včas neoznámili krádež nebo nedbalost prvních. Hlavám a cělovalníkům, usvědčeným z krádeže a zisku, hrozil zákon z r. 1637 ‚trestem smrti bez všeho smilo-

vání', t. j. trestal vykonavatele pro nedbalost nebo neschopnost vlády, která ukládala obyvatelům nejen povinnost, ale i dozor na její konání, což bylo jejím přímým závazkem. V polovici XVII. st. byly nepřímé daně sjednoceny: r. 1653 místo četných celních poplatků byla zavedena tak řečená *rublová* daň (po 10 penězích z ruble, t. j. 5% prodejní ceny zboží od prodavače, a 5 peněz z ruble částky, přivezené kupcem na nákup zboží).

Základní přímé daně byly *peníze danné* a *obročné*. Dannými penězi nebo *dani* se nazývaly různé přímé daně, které byly uvalovány na ťaglé obyvatelstvo, obchodní; živnostenské posadské i zemědělské selské, a vybírány byly podle počtu soch, které podle pozemkových knih měla městská nebo selská společnost. *Obrok* měl dvojí význam. Někdy se tak nazýval plat vládě za právo ponechané soukromé osobě užívati státní půdy, nebo zabývati se nějakou živností. V tomto smyslu nazýval se obrokem státní důchod z rybolovů, senosečí, lovů, také z městských krámů, krčem, lázní a jiných živnostenských podniků, které náležely státu. V jiných případech znamenal obrok všeobecnou daň, která byla ukládána všem obyvatelům určitého okruhu místo různých daní a povinností. Tak se obrokem nazývala daň, která nahradila kormy a poplatky náměstků a vladařů při zrušení těchto hodností za vlády Hrozného. Jen obroky tohoto druhu tvořily součást ťagla a byly vybírány podle sošné listiny. Daň a obrok ve smyslu všeobecných berní placeny byly vždy v *stálém* množství podle neměnícího se okladu, zatím co velikost jiných státních daní byla proměnlivá, určována byla zvláštními carskými předpisy.

K okladným důchodům byly ještě připočítávány speciální daně, určené na zvláštní potřeby státu; takové byly peníze jamské, polonjaničné a střelecké: *Jamské* peníze byly vybírány na udržování jamské dopravy pro dopravování vyslanců, poslů, hodnostních a vojenských osob; proto podél silnic byly stavěny *jamy* (jam — poštovní stanice). Tato daň byla vybírána od posadských lidí a od sedláků také podle sošné listiny a plynula do zvláštní ústřední instituce, do *jamského* prikazu, který spravoval jamščiky, kteří dostávali plat a cestovné za jízdy; za to byli povinni udržovati koně na stanicích. *Polonjaničné* peníze byla daň podle dvorů, a ne podle soch, určená na výkup zajatců od Tatarů a Turků. Už za panování Michajilova byla vybírána občas podle zvláštního nařízení vlády. Potom se stala stálou a podle Uložení z r. 1649 byla vybírána každoročně ‚od všech lidí', jak taglých, tak i neťaglých, ale ne ve stejném rozsahu od lidí různých stavů: posadští obyvatelé a církevní sedláci platili ze dvorů po 8 penězích (na našich penězích asi 60 kopejek), sedláci korunní, černí a na poměstích polovici, kdežto střelci, kozáci a ostatní sloužící lidé nižších hodností jen po 2 penězích. Podle slov Kotošichinových bylo těchto polonjaničných peněz vybíráno v oné době ročně 150.000 (asi 2 miliony rublů na našich penězích). Tuto daň vybíral vyslanecký prikaz, který se zabýval vykupováním zajatců. *Střelecká* daň byla určena na udržování střelců, stálé pěchoty, zavedené v XVI. st. za velikého knížete Vasilije. S počátku to byla nepatrná daň v obilí; v XVII. st. byla střelecká daň vybírána i v obilí i v penězích a tou měrou, jak se zvětšoval počet střeleckého vojska silně

vzrůstala, takže se na konec stala nejdůležitější přímou daní. Podle svědectví Kotošichinova bylo za vlády Aleksějovy v Moskvě i v době míru přes 20 *prikazů* (pluků), po 800—1000 lidech v každém (r. 1681 22.452), a venkovských asi také tolik.

Všechny uvedené daně kromě polonjaničné, vybírány byly podle sošné listiny: vláda uvalovala na každou sochu určitou částku daní, oklad, ponechávajíc poplatníkům, ťaglým lidem sochy, aby si ji rozvrhovali mezi sebe podle platebních prostředků každého, aby ‚se rovnali mezi sebou samými podle svého jmění,- podle živností, podle orné půdy a podle veškerých příjmů.' Základem sošného zdanění byly *pozemkové knihy*. Čas od času prováděla vláda soupisy zdaněných nemovitostí, rozesílajíc proto po újezdech písaře, kteří sepisovali předměty zdanění podle údajů a dokumentů obyvatelů, zkoumajíce tyto i ony dřívějšími soupisy a osobní prohlídkou. Pozemková kniha popisuje město a jeho újezd, jejich obyvatelstvo, pozemky, přírodní bohatství, obchodní a živnostenské podniky a povinnosti na nich spočívající. Pozemková kniha, popisujíc městské a újezdní osady, předměstí, vesnice, vesničky, klučeniny, podrobně uvádí v každé osadě ťaglé dvory i ‚lidi' v nich, majetníky domů s žijícími u nich dětmi a příbuznými, označuje rozlohu orné půdy, lad, luk a lesů náležejících osadě, klade ťaglé venkovské dvory i selské orné pozemky v sochy a podle nich vypočítává velikost ťagla, připadající na osadu podle pozemků a živností jejích ťaglých obyvatel. V moskevském archivu ministerstva spravedlnosti je uchováno mnoho set pozemkových knih XVI. a XVII. st., které jsou

základním pramenem dějin finanční organisace a hospodářského způsobu života moskevské říše. Takové soupisy byly sestavovány odedávna, ale jen nemnohé knihy se nám zachovaly od konce XV. st., týkající se Velikého Novgorodu. Při svém katastrovém a finančním významu pomáhaly pozemkové knihy vykonávati různé občanské a jiné akty; podle nich se řešily pozemkové spory, upevňována byla práva na držení nemovitostí, konaly se odvody branců. Když se otec cara Michajila Filaret vrátil z Polska, oba panovníci svolali r. 1619 sněm a na něm se usnesli poslati písaře a dozorce, kteří by sepsali všechna města, prozkoumali obyvatele a usadili je podle míst, kde dříve žili a platili daň. Toto ustanovení způsobilo, že v dvacátých letech XVII. st. byl podniknut všeobecný soupis tagllého obyvatelstva ve státě, aby byly známy a organisovány jeho poplatné síly. Právě tyto knihy z konce dvacátých let XVII. st. klade Uložení jako dokumentární základ nevolnické přináležitosti sedláků statkářům, základ, který zastřel všechny jiné kŕěposti; podle nich byly rozhodovány žaloby na uprchlé sedláky; tento soupis, jak jsme viděli, vsunul nevolnickou podmínku do selských dlužních úpisů.

Druhý oddíl státních příjmů, *neokladné* daně, záležely hlavně z platů za uspokojení různých potřeb, s nimiž se soukromé osoby obracely k vládním institucím: takové byly poplatky z různých soukromých smluv, z žádostí, ktere podávaly soukromé osoby správním nebo soudním úřadům, z listin, které se jim odtud vydávaly, soudních rozsudků a pod.

Na základě tohoto finančního pořádku v XVII. st. zaváděny byly erárem podniky dvou druhů:

byly to buď pokusy, nápady, rozrušující ustálený pořádek, nebo novoty, které jej přebudovávaly. Především počal fiskus shromažďovati své rozptýlené poplatníky. Nepokojná doba způsobila, že daním uniklo mnoho poplatných lidí. Po obnovení pořádku pokračovali dále ve svých zdaněných zaměstnáních, aniž platili daně. Proti těmto ‚vyvázlým' byl také veden dlouhý zákonodárný a policejní boj. Od zemského sněmu r. 1619 pronásledovala vláda zakladčiky a stěží se s nimi vypořádala za součinnosti sněmu v letech 1648—49. Tehdy také bylo Uložením ustanoveno, že lidé, provozující živnosti ve venkovském městě, ale tam nepříslušející, jsou povinni buď zanechati svých živností, nebo se účastniti městského tagla. Zákonodárství, aby zabezpečilo státní pokladně stálý kádr přímých nebo nepřímých pracovníků, ztmelilo společnost, jak jsme viděli, v uzavřené stavy, připoutavši každého k jeho povinnostem, zakázalo samovolný odchod z venkovských měst a proměnilo smluvní doživotní nevolnictví statkářských sedláků v dědičnou křepostnou závislost. Ale jakkoli pečlivě sepisovali a připoutávali obvvatele, schopné platiti daně, zůstávalo mnoho, kteří unikli státním povinnostem. Chtěli jedním všeobecným opatřením, jako ryby velikou sítí, zachytit ku práci pro státní pokladnu celé obyvatelstvo, obyčejné i privilegované, dospělé i nezletilé obého pohlaví. V téže době, kdy na západě národohospodářská teorie merkantilistů naléhala na nahrazení přímých daní nepřímými, na zdanění spotřeby místo kapitálu a práce, pokoušeli se v Moskvě vstoupiti na tutéž cestu úplně svérázně, podle směrnic ne nějaké přepjaté teorie, ale špatné prakse domácího původu. V moskevské finanční politice

nepřímé daně vůbec převládaly nad přímými. V XVII. st. vláda obzvláště horlivě vyčerpávala tento pramen v domnění, že poplatník ochotněji zaplatí o něco více za zboží, než aby zaplatil přímou daň: tam dostane za přeplacení aspoň něco hodícího se k upotřebení, kdežto zde nedostává nic kromě potvrzení. Z toho, možno se domnívat, zrodila se také myšlenka, podnícená, jak říkali, bývalým hostem, ale nyní písařem Nazarem Čistým, nahraditi nejdůležitější přímé daně zvýšeným poplatkem ze soli: soli potřebují všichni, tedy všichni podle její spotřeby budou platit státní pokladně, a vyklouzlých nebude. Do r. 1646 vybíral fiskus z pudu soli 5 kopejek, asi 60 kopejek na našich penězích. Podle zákona téhož roku byl poplatek za sůl zčtyřnásoben, na 20 kopejek za pud, na půlkopejky za funt. Počítáme-li podle obilních cen tehdejší půlkopejku za nynějších 6 kopejek, vidíme, že jen státní poplatek šestkrát převyšoval nynější trhovou cenu funtu soli. Řadou prostomyslně hrubých úvah ospravedlňoval úkaz toto opatření: budou zrušeny střelecké a jamské peníze, nejtíživější a nerovnoměrně rozdělené přímé daně; daň ze soli bude pro všechny rovna; nikdo jí neunikne; všichni budou platit sami sebou, bez exekucí, bez krutého vymáhání; budou platit i cizinci, žijící v moskevské říši, kteří do státní pokladny nic neplatí. Ale jemné výpočty se neuskutečnily: tisíce pudů lacinych ryb, jimiž se živil prostý lid v postní době, shnilo na březích Volhy, protože rybáři nemohli jich nasolit; drahé soli bylo prodáváno mnohem méně než dříve, a státní pokladna měla veliký úbytek. Proto na počátku r. 1648 bylo rozhodnuto zrušiti novou daň. Velmi posílila národní podráždění proti správě, které

podnítilo letní vzpouru onoho roku. Buřiči, zabíjejíce písaře N. Čistého, připojovali: ‚tu máš, zrádče, za sůl'. Táž finanční potřeba donutila nábožnou vládu zříci se církevně národního předsudku: prohlášen byl za státní monopol prodej tabáku ‚Bohem nenáviděné a bohoprázdné byliny', za jejíž požívání a obchod jí hrozil ukaz z r. 1634 trestem smrti. Fiskus prodával tabák div ne na váhu zlata, po 50—60 kopejkách zolotnik na našich penězích. Po vzpouře r. 1648 zrušili i tabákový monopol, obnovivše zákon z r. 1634. Vláda, nevědouc, co dělat, přímo hlouposti prováděla ve svých nařízeních.

Ještě smutněji se skončil jiný finanční podnik. Potřeba peněz činila moskevské finančníky XVII. st. neobyčejně vynalézavými. Domyslivše se myšlenky o nahrazení přímých daní nepřímými, právě tak svérázně dospěli k idei státního úvěru. R. 1656, když se skončila první vítězná válka s Polskem a chystala se roztržka se Švédskem, v moskevské státní pokladně nebylo stříbrné hotovosti na plat vojsku, a kdosi, prý carovi blízký F. M. Rtiščev, nadhodil myšlenku raziti měděné peníze s nuceným kursem stříbrných. Moskevský trh byl už zvyklý peněžním jednotkám s nominální hodnotou; znehodnocení mince bylo pomocným důchodným oborem, jehož užívala státní pokladna v případě potřeby. V peněžním oběhu nebyly ani tuzemské zlaté, ani větší stříbrné mince: rubl a půlrubl byly početní jednotky. Běžnými mincemi byly malé *kopejky deňgi*, polokopejky a *poluški*, půldeňgi, vážící od 6 do 4 doljí a méně. Na trhu kupci, střehouce se kapesních zlodějů, obyčejně měly tyto penízky hrubě ražené a oválové, ostatně formy nepravidelné, v ústech za tvářemi. Moskevský fiskus,

nedobývaje svého stříbra, razil tyto mince z přivážených německých joachymstalerů, jimž u nás říkali *jefimki*. A při této operaci nezapomínali na zájem státní pokladny: jefimok měl na moskevském trhu cenu 40—42 kopejek, ale přeléván byl na 64 kopejek, takže státní pokladna vydělávala na přelití 52—60%. Někde se předělání spokojilo vyražením razítka, ‚carskou pečetí' na jefimok, a z hodnoty 40 kopejek se stávala hodnota 64 kopejek. Teprve od počátku první polské války počali raziti stříbrné rublovky a čtvrtruble podle jmenovité hodnoty jefimka. Nyní tedy narazili drobných měděných mincí formy a váhy stříbrných. S počátku se tyto kovové úvěrové hodnoty těšily naprosté důvěře, obíhaly al pari, ‚se stříbrnými zároveň'. Ale svůdná operace se dostala do rukou chtivých pokušení. Mincmistři, lidé nebohatí, náhle zbohatli a před očima všech se nádherně zařídili, oblékli ženy jako bojary, v krámech kupovali zboží nesmlouvajíce. Bohatí kupci, dokonce moskevští hosté, ustanovení za přísežné dozorce nad ražbou měděných mincí, kupovali sami měď, přiváželi ji zároveň se státní do mincovny, předělávali ji v úvěrovou minci a odváželi ji na své dvory. Trh byl zaplaven ‚zlodějskými', kradenými státnímu úvěru měděnými penězi. V kursu měděných mincí se utvořilo agio, rychle rostoucí: rozdíl mezi stříbrnými a měděnými penězi, začav 4 kopejkami, dospěl k tomu, že na konci r. 1660 dávali za stříbrný rubl 2 měděné, r. 1663 zprvu 12, a později dokonce 15 rublů měděných. Podle toho bylo také zboží dražší. Obzvláště obtížné položení se vytvářelo pro vojáky, kteří dostávali plat v měděných penězích podle plného kursu. Vyšetřování odhalilo, že podvody

mincmistrů a hostů za veliké úplatky kryla moskevská prikazná správa, projevující tu celou svou obvyklou prikaznou nesvědomitost, a v čele jejím stáli carův tchán Ilja Miloslavskij a manžel carovy tety po matce pyšný šlechtic Mafuškin, jimž bylo svěřeno ražení měděných peněz; Miloslavskému připisovali i přímou účast na této krádeži. Prikazným, hostům a mincmistrům usekali ruce a nohy a vypověděli, na tchána se car rozzlobil, a strýce zbavil hodnosti. Účastníci krádeže, vidouce takovou beztrestnost urozených a využívajíce všeobecného repotu na drahotu, usmyslili si způsobiti bouři, otřásti bojarstvem, jako tomu bylo r. 1648. Proklamace vylepené v Moskvě obviňovaly ze zrady Ilju Miloslavského a jiné. V červenci 1662, když car žil ve vsi Kolomenském u Moskvy, buřičský zástup, čítající asi pět tisíc, přistoupil k carovi, který jim vyšel vstříc, s požadavkem postaviti zrádce před soud. Při tom cara drželi za knoflík kaftanu a donutili ho zapřisáhnouti se Bohem a jednomu z buřičů rukoudáním slíbiti, že věc sám vyšetří. Ale když druhý zástup z Moskvy, spojiv se s prvním, začal nezdvořile na carovi žádati zrádců hroze, že nevydá-li jich po dobrém, vezmou si je násilím, Alexěj zavolal střelce a dvořany, i počalo se všeobecné pobíjení bezbranných, provázené mukami a popravami; v massách je topili v Moskvě nebo vypovídali s rodinami na Sibiř na doživotí. Carevna od červencového úleku déle než rok stonala. Falšování měděných peněz, stejně jako vzpoury účastnili se lidé různých stavů, popi i církevní služebníci, mniši, obyvatelé předměstští, sedláci, cholopi; k vzpouře se dokonce připojili vojáci a někteří důstojníci. Vrstevníci napočítali přes 7 tisíc lidí, potresta-

ných smrtí v této věci, a přes 15 tisíc, potrestaných useknutím rukou a nohou, vyhnanstvím, konfiskaci majetku. Ale ‚přímých zlodějů', skutečných buřičů, nenapočítali více než 200 lidí; ostatní dav, přicházející k carovi, skládal se ze zvědavých zevlounů. Operace s měděnými penězi velmi poškodila obchodní a živnostenský oběh, a státní pokladna, vyplétajíc se z obtíží, jen napomáhala tomuto pokažení. Moskevští obchodníci na známých nám už poradách r. 1662 se Strešněvem a stále týmž Iljou Miloslavským o příčinách drahoty dosti výrazně líčili své položení. Státní pokladna, aby doplnila vyčerpanou zásobu dováženého mincovního stříbra nuceně skupovala od ruských kupců za měděné peníze vývozní ruské zboží, kožišiny, konopí, potaš, hovězí lůj, a prodávala je dále cizincům za jejich jefimky. Zároveň ruští kupci kupovali dovážené zboží od cizinců za stříbro, protože cizinci měděných peněz nepřijímali, a svým odběratelům prodávali toto zboží za měď. Takovým způsobem stříbro dávané jimi do oběhu se k nim nevracelo, další nákupy cizího zboží, jim byly znemožněny, i zůstali bez stříbra, i bez zboží, byli ‚bez živnosti'. Naprostý nezdar podniku přinutil likvidovati jej. Vydání měděných úvěrních znaků jako bezúročný státní dluh, předpokládalo možnost výměny za skutečné peníze. Ukaz z r. 1663 obnovil stříbrnou měnu a zakázal držeti a do oběhu dávati měděné peníze, které bylo nařízeno buď roztaviti na věci, nebo přinésti státní pokladně, kde za měděný rubl platili po 10 penězích ve stříbře, podle slov Kotošichinových, kdežto podle ukazu z 26. června 1663 dokonce jen po 2 penězích. Státní pokladna si počínala jako skutečný úpadce, zaplatila vě-

řitelům po 5 kopejkách nebo dokonce po 1 kopejce za rubl. Na skoupení vývozního zboží od ruských obchodníků státní pokladnou, o němž jsme se právě zmínili, nedlouho před červencovou vzpourou a brzo po ní, bylo ve všech prikazech sebráno téměř půldruhého milionu rublů měděných peněz (19 milionů na našich penězích) podle jejich nominálního kursu. To byla nepochybně jen část měděné částky, vydané z mincovny; pověst uváděla částku měděných peněz vydaných za pět let na neuvěřitelně velikou číslici 20 milionů (asi 280 milionů na našich penězích).

Mnohem vážnější byly novoty, které se vládě podařilo zavésti v organisaci financí. Byly tři: změna okladné jednotky přímého zdanění s novým typem pozemkového soupisu, stavovské rozvrstvení přímých daní a připoutání zemských společností k finanční správě. V pořádku přímého zdanění přešli od sošné listiny k *dvorovému číslu*, k podvornému zdanění. Ale k tomuto přechodu došlo ne přímo od sochy ke dvoru jako okladné jednotce, ale skrze mezistupeň, jímž byla tak řečená *živuščaja četvert'*. První si povšiml tohoto prostředního stupně a prozkoumal jej Lappo-Danilevskij ve své studii o přímém zdanění v moskevské říši XVII. st. Pozemkové knihy pomáhají objasniti původ této okladné jednotky. Selská socha nebyla trvalou platební veličinou. Střídavé hospodářství neustále vyvádělo z tagla vyčerpanou ornou půdu a uvádělo odpočatou. V druhé polovině XVI. st. byla taglová ucelenost sochy porušována v ústředních oblastech vystěhovaleckým hnutím k hranicím a zkrácením selských rolí: díly na dlouho opuštěné, stále se rozšiřovaly na účet ‚živoucí', t. j.

platící orné půdy. Sošné listiny, abychom se vyjádřili jazykem pozemkových knih, nepřibývalo ‚z prázdna do živoucího', ale naopak. Nepokojná doba téměř úplně přerušila zemědělskou práci v zemi: podle svědectví vrstevníkova div ne všude přestali orat, jakž takž se protloukajíce starými zásobami obilí. Když nastal v zemi trochu klid, sedláci, kteří se udrželi na místech nebo se vrátili z útěku, spatřili kolem sebe množství pustých dvorů a dvorských míst s ornými díly, které ještě nezarostly lesem. Zařizujíce se po pogromu, vzdělávali ze svých dřívějších zdaněných rolí nepatrné klíny, a zbytek práce obraceli na opuštěná a nezdaněná pole svých bývalých sousedů, pobitých, zajatých nebo beze stopy zmizelých. Podle pozemkových knih vidíme, že kde na sklonku XVI. st. orali sedláci 4350 děsjatin, tam r. 1616 zbývalo živoucí zdaněné orné půdy 130 děsjatin, zatím co nezdaněné bylo 650 děs. Nacházíme panství v rjazanském újezdě, kde roku 1595 bylo selské orné půdy 1275 děsjatin, ale roku 1616 9 selských dvorů sedělo na 3 zdaněných děsjatinách, přiorávajíce 45 děsjatin u sousedních ‚pustých dvorů'. Na jiných místech se setkáváme s takovými díly, že připadalo po 6—7 selských dvorech na jednu živoucí čtvrť, t. j. na půldruhé děsjatiny v 3 polích, při 40—60 děs. cizí role. Takové hospodářství na cizích pozemcích, spojené místy s krajním zmenšením zdaněné orné půdy, zkracovalo státní pokladnu, i chtěla to odkázati do určitých hranic. Vláda, podnikajíc v dvacátých letech XVII. st. pozemkový soupis, řadou ukazů se pokoušela určiti po újezdech největší množství dvorů, povinných platiti daň s živoucí čtvrti. Při tom váhala a opravovala se, měnila své seznamy: tak

pro hodnosti sídelního města bylo zprvu ustanoveno na živoucí čtvrť velmi výsadní číslo, 12 dvorů selských a 8 bobylských nebo 16 selských dvorů, při čemž úplný selský dvůr se rovnal dvěma bobylským; později zvýšili oklad více než paterónásobně, určivše po třech selských dvorech na čtvrť, a potom poněkud slevili, ustanovivše 5 dvorů na čtvrť. Podvorné částky faglа, připadajícího na živoucí čtvrť, byly vypočítávány podle počtu dvorů, pro ni ustanovených: bylo-li ustanoveno 8 selských dvorů, ale sedlák oral osminu živoucí čtvrti, platil daň z četveriku rolí. S rozšířením zdaněných rolí živoucí čtvrť postupně ztrácela význam drobného dílu sochy a stávala se smluvenou jednotkou zdanění. Na dvůr, započtený na osmidvorové živoucí čtvrti, počítal se plat z četveriku orné půdy, třebas by oral 4—5 faglých čtvrtí. Ovšem, podle rozšíření faglé orné půdy zvyšoval se podle sošného rozvrstvení také oklad, připadající na živoucí čtvrť, t. j. na skupinu dvorů, k ní počítaných; ale tento oklad byl rozdělován podle účtovaných dílů živoucí čtvrti. Dvoru, který platil podle knih z četveriku rolí, za okladu dvou rublů na čtvrť, počítal se plat 25 kopejek, nechť oral kolik chtěl. Ale to byla jen rozpočtená, ale ne skutečná platba: při rozvrhování faglа dvůr, který podle knihy platil z četveriku rolí, t. j. z 3/16 v třech polích, ale orající 4 faglé děsjatiny, platil ve skutečnosti ne tolik jako dvůr, počítaný také podle četveriku, ale orající 8 děs. Rozvržení platu poměrné rolím bylo už věcí samé selské společnosti nebo statkáře a ne písaře-rozvrhovatele.

Finanční potřeba přivedla na myšlenku bráti při určování pozemkových daní v úvahu ne pro-

stě přítomná poplatná role, ale i přítomné pracovní síly a místní zemědělské podmínky: chtěli zdanit nejen role, ale i samého oráče, aby ho donutili orati více. Tato úvaha také řídila ustanovení rozmanitého a proměnlivého dvorového stavu, který připadl na živoucí čtvrť v různých újezdech. Není však těžko domnívati se, že zdanění, zbudované na dvou různých základech, pozemkovém a podvorském, pletlo i poplatníka i rozvrhovatele. Tato dvojakost zvětšila technické nepříjemnosti sošné listiny: obtížnost změřiti orné plochy a složiti je v sochy s výjimkou úhorů, cizích pozemků a rolí lesem porostlých, spletité výpočty dílů sochy podle svérázné staroruské aritmetiky zlomků, která za čitatele uznávala jen jedničku, a za jmenovatele jen čísla, dělitelná 2 nebo 3, roztřídění půdy dobré, prostřední a špatné, obtížnost prozkoumání obyvatelských údajů a omylů samého písaře, nemluvíme-li už o lstech vyhnouti se dani nebo zmenšiti ji, — všechno to otvíralo široký prostor libovůli, zlému úmyslu a nedorozuměním. Podvorné zdanění bylo jednodušší a mohlo býti rovnoměrnější. Na sněmu r. 1642 ohlásili městští šlechtici vládě naléhavou prosbu sbírati peníze a veškeré zásoby vojákům podle počtu selských dvorů, a ne podle pozemkových knih. Drobným statkářům bylo zřejmější než komukoli jinému, že po zavedení nevolnictví sedláků zemědělskou silou, podléhající vykořisťování, staly se místo půdy pracovní ruce se svým inventářem. R. 1646 byl také podniknut všeobecný podvorný soupis, který, šmahem připoutávaje sedláky k statkářům bez umluvených let, zároveň s tím převáděl přímé zdanění se sošné listiny na dvorové číslo. Podvorný soupis byl opa-

kován, v letech 1678—79. Tak byly sestaveny okladné seznamy zvláštního typu, *sčítací knihy*, které se tím lišily od dřívějších pozemkových, že v těchto byly sepsány hlavně pozemky, přírodní bohatství, živnosti — hospodářské *prostředky*, podle nichž byla obyvatelstvu ukládána daň, kdežto v sčítacích — pracovní *síly*, které platily daň, taglé dvory a jejich obyvatelé. Tyto sčítací knihy byly také základem podvorného zdanění. Ale i za nové okladné jednotky pořádek počítání a rozdělení přímých daní byl dřívější: vláda určovala pro každý daňový obvod průměrný podvorný daňový oklad a podle počtu taglých dvorů vypočítávala úhrnnou částku daňových platů pro každý obvod, a tuto částku poplatníci sami rozvrhovali mezi jednotlivé dvory poplatné společnosti právě tak, jako dříve mezi dvory sochy, podle platebních prostředků, podle ‚tagla a živnosti' každého dvora. Přechod k podvornému zdanění vzbudil potřebu sjednotiti přímé daně, časem se nakupivší: bylo obtížné rozvrhovati je podle tak drobné okladné jednotky, jako byl dvůr. Při tom sjednocením nepřímých daní r. 1653 byl dán vzor i pro přímé. Ale byl podstatný rozdíl: nepřímá daň zná spotřebitele, ignorujíc jeho hospodářské položení, s nímž nevyhnutelně musí počítati daň přímá. Nevolnické právo roztříštilo všechno poplatné obyvatelstvo na dva oddíly: volní městští a selští obyvatelé platili ze svého kapitálu a práce výhradně státu, kdežto nevolní dělili svou práci mezi státní pokladnu a statkářovu kancelář. Sjednocenou přímou daň bylo třeba rozděliti mezi oba oddíly poplatníků v poměru jejich nestejné schopnosti platit daně. Dali přednost druhému východisku, ukázanému potřebami samé státní pokladny.

Z přímých daní, které se v XVII. st. staly stálými, obzvláště rychle rostla daň na udržování střeleckého sboru, střelecké peníze: od r. 1630 do r. 1663 se zvětšila téměř devětkrát. Následek vymáhání daní nad síly poplatníků byly nedoplatky. Po podvorném soupisu r. 1678, připojivše k střelecké dani některé jiné přímé daně, ukazem z 5. září 1679 ji převedli na dvorové číslo podle nestejných okladů, ‚různými články'. Nedoplatky se zvětšovaly. Vláda je sčetla a r. 1681 pozvala poslance po dvou z měst a otázala se jich: mohou-li platit nynější oklad střeleckých peněz nebo nemohou a proč nemohou? Na tuto prostomyslně nezdvořilou otázku poslanci odpověděli, že platit nemohou pro zchudnutí různými daněmi a povinnostmi. Poté bylo komisí moskevských hostí poručeno, aby určila lehčí oklad daně, a hosté ji snížili na 31%. Moskevská vláda se nestyděla za svou neschopnost, za neznalost položení věcí a dokonce ochotně vystavovala na odiv tyto vlastnosti jako své přirozené zákonné prerogativy, jež napravovati jsou povinni spravovaní, jako jsou povinni zaplatit finanční nedoplatky; to i ono bylo jejich zemskou povinností. Podle téhož ukazu z r. 1679 byly polonjaničně a jamské peníze také spojeny v jednu daň.

Tyto dvě spojené daně byly také rozděleny mezi dva oddíly ťaglých lidí: na ťaglé posadské obyvatelstvo všech měst a na černé sedláky severních a severovýchodních újezdů místo všech dřívějších přímých daní uvalena byla jedna střelecká daň, rozpadající se na 10 podvorných okladů od 2 rublů do 80 kopejek podle platební schopnosti daňových okruhů nebo oddílů, kdežto statkářští sedláci ostatních újezdů, kde byli, vzhledem k jejich obtížení panskými povinnost-

mi, zdaněni byli jamskými a polonjaničnými penězi, spojenými v jednu daň, po 10 kopejkách ze dvora církevních sedláků, kdežto sedláci korunní a světských statkářů po 5 kopejkách, osmkrát nebo šestnáctkrát méně než nejmenší oklad střelecké daně. Z toho je zřejmo, jaký ohromný pramen příjmu slevila státní pokladna v nekontrolovaný užitek majetníků nevolnických sedláků. Tak i finanční politika sledovala všeobecný plán stavovské odlišnosti, podle něhož se utvářel celý sociální moskevský pořádek v XVII. st.

Nepodařená vynalézavost v hledání nových finančních prostředků podněcovala spořivost ve vydávání peněz. Snaha stáhnouti všechny důchody do ústřední státní pokladny projevovala se v zkrácení místních vydání, v zrušování místních hodností, které vyžadovaly krmů a nyní byly uznány za zbytečné, různých městských činovníků, tajných, jamských správců, hlav sýpek, dokonce gubových starostů. Všechna agenda těchto hodností byla uložena vévodům, aby taglí lidé nebyli zbytečně zatěžováni krmy a aby snáze platili státní daně. Ale byly zrušeny i daně na vévody samé s jejich písaři a podpísaři. Aby bylo zlevněno vybírání daní na místě, byli vévodové zbaveni i vybírání nové střelecké daně i účasti na celních a výčepních poplatcích: vedení těchto věcí bylo uloženo samým poplatníkům, posadským a újezdním lidem, skrze jejich volené starosty a věrné hlavy s čelovalniky za odpovědnosti voličů. Tak se vraceli k zemským institucím XVI. st. To nebylo obnovení zemské samosprávy, ale jen převedení finančních věcí se zištných korunních úředníků na místní levné a odpovědné vykonavatele.

Přechod k podvornému zdanění ještě ve dvou

směrech je vážný pro zkoumání sociálního složení moskevské říše v XVII. st.: rozšířil hranice zdanění, nebo přesněji řečeno, zkomplikoval složení taglého obyvatelstva a při tom zanechal fakta, podle nichž můžeme souditi o rozdělení národních pracovních ruk mezi vládnoucí síly státu. Podvorné zdanění pomohlo státní pokladně najíti značný oddíl nových poplatníků. Viděli jsme už (hlava XLIX), jak zadvorní lidé, cholopi podle svého právního významu, se podobali sedlákům hospodářským položením a dokonce svým smluvním vztahem k pánům, žijíce na zvláštních dvorech, využívajíce pozemkových údělů a konajíce selské povinnosti ve prospěch statkářů. Při převodu tagla z rolí na dvory začali zadvorné lidi podle jejich dvoru zdaňovati zároveň se sedláky a bobyly: podle údaje, nalezeného Miljukovem v daňových oznámeních, počalo se takové zdanění po podvorném soupisu r. 1678. To je jeden z prvních momentů právního splynutí cholopů a statkářských sedláků v jednu třídu nevolnických lidí, které bylo za Petra Velikého dovršeno první revisí.

Soupisné knihy z r. 1678 zanechaly po sobě všeobecný úhrn taglých dvorů ve státě, jehož později, dokonce za Petra Velikého, vláda užívala při rozvrhu zdanění. Tento úhrn skýtá možnost představiti si s jakousi jasností sociální zřízení moskevské říše, jak se utvořilo v poslední čtvrti XVII. st., před Petrovými reformami. Dokumenty zachovaly tento úhrn v různých číslicích; nejspolehlivější z nich je největší: jiné mohly býti sestaveny podle neúplných faktů; byly pohnutky zmenšiti počet poplatných dvorů, a nebylo proč jej zvětšovat. Podle tohoto úhrnu soupis z r. 1678 napočítal 888 tisíc po-

platných dvorů, městských i selských. Kotošichin a ukazy z let 1686 a 1678 uvádějí číslice dvorů posadských i černých, t. j. volných selských, církevních, korunních a bojarských, náležejících bojarům, dumským lidem a dvořanům, vyšší vládní třídě. Vyloučíme-li souhrn dvorů všech těchto oddílů z všeobecného úhrnu podle soupisu z r. 1678, dostaneme počet selských dvorů, které náležely sloužícím lidem sídelního města i venkovských měst, šlechtě v pravém smyslu slova. Rozdělení celé poplatné massy podle oddílů statkářů jeví se v této podobě (v číslicích zaokrouhlených):

Posadských a černých selských dvorů	92	tisíc	10·4%
Církevních, archijerejských a klášterních	118	»	13·3%
Korunních	83	»	9·3%
Bojarských*)	88	»	10·- %
Šlechtických	507	»	57·- %
Úhrnem	888	tisíc	100 %

Toto rozdělení národní práce skýtá několik zajímavých údajů. Především jen něco více než desetina celé poplatné massy, městské i selské, si podržela tehdejší svobodu, bezprostřední vztah k státu. Značně větší polovina všeho poplatného obyvatelstva byla odevzdána sloužícím lidem za jejich povinnost hájiti země proti zahraničním nepřátelům, desetina vládnoucí tří-

*) R. 1686 náleželo dumským lidem a dvořanům 87 tisíc selských a bobylských dvorů, vdovám a nezletilcům 8500, stolníkům a jiným moskevským hodnostářům — není udáno přesně, ale přes 12 tisíc.

dě za námahu spravovati zemi, méně než desetina náležela dvoru panovníkovu a značně více než desetina církvi, a to jedna šestina všech církevních sedláků, téměř 20 tisíc, závazně pracovala na vyšší hierarchii, t. j. na mnichy, kteří se zřekli světa, aby duchovně jej spravovali, a téměř pět šestin (kromě sedláků chrámových a farních kostelů) na kláštery, t. j. na mnichy, kteří se zřekli světa, aby na jeho účet se modlili za jeho hříchy. Konečně téměř devět desetin všeho poplatného lidu bylo v nevolnické závislosti na církvi, dvoře a vojenských sloužících lidech. Od státního organismu, tak se utvořivšího, bylo by nespravedlivo očekávati vzrůst politický, hospodářský a mravní.

Jakkoli vláda napínala zdanění, přece nebyla s to, aby přesně vypočítala nastávající jí výdaje, aby je uvedla v rovnováhu s běžnými příjmy, a teprve prostřed samé věci, v běhu zpozorovala chybnost svých předběžných výpočtů. Tehdy si vypomáhala mimořádnými prostředky. V nejtěžší době, v prvních letech vlády Michajilovy, zároveň se zemským sněmem vypůjčovala si nuceně od velkokapitalistů jako byli Stroganovovi nebo od Trojického Sergijevova kláštera. To byly ostatně vzácné případy. Obyčejnými, abych tak řekl, prameny mimořádných důchodů byly ‚zaprosy voleju' a procentní daně. Z prvního pramene čerpány byly ‚zaprosné deňgi', z druhého *deňgi pátá, desátá, patnáctá* a *dvacátá*. Ten i onen pramen měl stavovský význam. Zapros voleju — to byla dobrovolná subskripce, k níž vláda podle sněmovního usnesení zvala privilegované třídy, statkáře, duchovní a sloužící, ke krytí mimořádných vojenských vydání. Viděli jsme už, jak r. 1632, na počátku války s Pol-

skem, podle usnesení obou panovníků se sněmem duchovní a sloužící hodnosti sněmu jedni hned na sněmu prohlásily, že jsou hotovy dát, kdežto druhé slíbily přinésti rozvrh toho, co kdo dá. Podobným pořádkem byla vyprošena dobrovolná výpomoc i u sněmu r. 1634. Vyprošené peníze byly vybírány i od nekřepostných sedláků, ale ne v podobě dobrovolné subskripce, ale jako určitá okladná daň v rozsahu od 1 rubl do 25 kopejek ze dvora (14—3 ruble na našich penězích). Procentní daň byla finančním vynálezem sněmu, který zvolil novou dynastii, a byla uvalena na obchodníky v rozsahu pátého peníze. R. 1614, na druhý rok po zvolení Michajilově, usnesl se tento sněm sebrati na vojáky ‚ze zbytků podle okladu, kdo má majetku svého a živnosti na 100 rublů, z toho vzíti pětinu — dvacet rublů, a kdo má více nebo méně, i od toho vzít podle téhož rozpočtu.' Takovým způsobem byly v usnesení dány aspoň tři neslučitelné základy zdanění: *životy* — majetek, *živnosti* — obratový kapitál ve spojitosti s prací, *izbytok po okladu* — čistý důchod podle odhadu okladné komise a konečně *možnost* dáti více nebo méně — prohlášení podle svědomí o vlastním dostatku. Sněmovní usnesení v rozeslaném oběžníku bylo moskevskými písaři vyloženo podle obvyklé písařské metody všech staletí — tak, aby je bylo možno pochopiti ne méně než ve třech smyslech. Myšlenka sněmu r. 1614 byla dosti prostá. Proč určil pátý peníz, a ne čtvrtý nebo šestý? Tehdy v obchodním diskontu při umisťování peněz na úrok obvyklý i vyšší zákonné procento bylo ‚na pět šesté', t. j. 20%. Vypůjčovatel mohl přijmouti peníze na takové procento jen při možnosti vydělati vypůjčeným

kapitálem mnohem více než 20%. To znamená, že toto procento představovalo tehdy nejmenší čistý důchod z kapitálu a při normálním obratu zdvojnásobil jej za pět let. Sněmovní usnesení o pátém penízi od obchodníků žádalo, aby obratový kapitál slevil potřebně státní pokladně jeden rok svého přírůstku, oddáliv své pětileté zdvojnásobení na šestý rok. Takové bylo schéma daně: nežádalo pětiny ani všeho majetku, ani celého důchodu z něho, ale bralo nejmenší čistý roční důchod jen z obchodního obratového kapitálu nebo důchodné nemovitosti, krámu, dílny a pod. Ale vinou špatného prikazného výkladu vzbudilo sněmovní usnesení mnoho nedorozumění a dokonce zmatky. Někde pátý peníz pochopili jako majetkovou daň, a okladčici začali sepisovati veškerý majetek, čímž vzbudili odpor poplatníků; jinde jej vybírali podle okladu nějaké obyčejné daně, na příklad daně střelecké. Více se přiblížili smyslu daně tam, kde ji pochopili jako daň z obchodního obratu, a vypočítavše podle celních knih, ‚za kolik rublů jakého zboží v dovozu a ve vývozu se objevilo', vybírali pětinu jeho ceny. Nedorozumění a srážky se opakovaly i při následujících procentních daních pro nejasnost stereotypního výrazu ‚z majetku a živností'. Ve skutečnosti však to byly daně důchodové, což přímo zaznamenává cizinec Reitenfels, který byl v Moskvě r. 1670. Tyto berně byly uvaleny na obchodníky a živnostníky všech povolání, poplatné i nepoplatné, kromě duchovenstva a ‚bílých' sloužících hodností, na střelce, dělostřelce, všeliké sedláky a bobyly, dokonce na obchodující cholopy, ‚čím kdo obchoduje'. Pětinná daň z r. 1614 se opakovala i r. 1615. Dvakrát vybírali pátý peníz za druhé polské

války cara Michajila, v letech 1633 a 1634. V letech 1637—38 na obranu proti krymským Tatarům, zdvojnásobivši střeleckou daň, vyprosila vláda u zemského sněmu odvody nováčků z korunních a statkářských sedláků a zesílené daně od obchodníků — z dvora asi 20 rublů na našich penězích, a od černých sedláků polovici; roku 1639 se mimořádná peněžní daň opakovala. Vybírání se skončilo ohromným nedoplatkem — znamení, že poplatníci klesali pod tíhou daní. Stěžovali si také, že jim je ‚těžko velmi'. Připojíme-li k tomu nucené skoupení nejvýnosnějšího zboží státem, na příklad lnu v Pskově podle zákonem stanovené ceny, pochopíme trpkost stesku místního letopisce: ‚cena nedobrovolná, a koupě nepřátelská, a ve všem zármutek veliký a nepřátelství nevýslovné, a v celé zemi mimo to nesmí nikdo kupovati ani prodávati.' Obzvláště časté a tíživé byly mimořádné berně za carů Alekseje a Fedora, kdy dlouhotrvající a ničivé války s Polskem, Švédskem, Krymem a Tureckem žádaly těžkých obětí na lidech i penězích. Za 27 let (1654—1680) vybrali jednou dvacátý a patnáctý peníz (5% a 6·66%), pětkrát desátý a dvakrát pátý peníz (10% a 20%), nepočítáme-li rok od roku se opakující daně v určitém stejném okladu ze dvora. Tak všechny tyto mimořádné daně nabývaly povahy dočasně trvalých. Mimořádné daně vcházely jako zvláštní neokladný článek do stavu obvyklých důchodů.

Jakých tedy finančních úspěchů dosáhla vláda v XVII. st. svým těžkým, měnícím se a zmateným zdaněním? Kotošichin, maje na mysli šedesátá léta XVII st., píše, že každoročně do

carské pokladny, do všech moskevských prikazů plyne z celé říše 1,311.000 rublů, kromě sibiřské kožišinové pokladny, kterou správně nedovede ocenit, a jen domněle určuje pro ni přes 600 tisíc. Po více než dvaceti letech francouzský agent Neville, který přijel do Moskvy roku 1689, slyšel tam, že každoroční důchod moskevské státní pokladny nepřevyšuje 7—8 milionů francouzských livrů. Protože livre se u nás v XVII. st. cenil na $^1/_6$ ruble, tu Neville říká částku, velmi blízkou číslici peněžního důchodu u Kotošichina (1,333.000 rublů), při čemž právě tak je na rozpacích určiti zisk z prodeje stát. zboží. Zachoval se rozpočet příjmů a vydání z roku 1680; našel jej a zpracoval Miljukov ve své studii o státním hospodářství Ruska ve spojitosti s reformou Petra Velikého. Úhrn příjmů je tu vypočítán téměř na jeden a půl milionu rublů (asi 20 milionů na našich penězích). Největší obor peněžního důchodu, a to 49% tvořily přímé daně, hlavně celní poplatky. Přímé daně skýtaly 44%; největší podíl v nich mají mimořádné daně (16%). Téměř polovice peněžního důchodu byla vydána na vojenské potřeby, (asi 700.000 rublů). Panovníkův dvůr pohlcoval 15% rozpočtu důchodů. Na věci dobročinné, na veřejné stavby, na dopravnictví bylo vydáváno méně než 5%. Rozpočet ostatně skýtá jen přibližný pojem o státním hospodářství oné doby. Všechny příjmy nedocházely do ústředních prikazů: mnoho peněz bylo přijímáno a vydáváno v místech. Ačkoliv rozpočet r. 1680 skončil značným přebytkem, přece skutečný význam tohoto rozpočtu vyjádřil se v tom, že každoroční rozpočtové oklady nebyly zplna zaplaceny: nedo-

platky, nakupivší se do r. 1676, převyšovaly 1 milion, a r. 1681 byli nuceni škrtnouti je. Platební síly národa byly zřejmě napjaty do vyčerpání.

HLAVA PADESÁTÁ DRUHÁ.

Nespokojenost s položením věcí ve státě. — Její příčiny. — Její projevy. Národní vzpoury. — Odraz nespokojenosti v památkách písemnictví. — Kníže I. A. Chvorostinin. — Patriarcha Nikon. — Grig. Kotošichin. — Jurij Križanić.

Moskevská vláda, obnovujíc pořádek po nepokojné době, nezamýšlela radikálně jej zlomit, chtěla uchovati jeho staré základy, podnikla v něm jen částečné technické změny, které se jí zdály opravami, zlepšeními. Reformní pokusy, týkající se organisace státní správy, oddělení vrstev, pozdvižení státního hospodářství, byly nesmělé a nedůsledné, nevyplývaly z nějakého všeobecného, široce zamýšleného a prakticky zpracovaného plánu, podněcovány byly zřejmě náhodnými pokyny běžné chvíle. Ale i tyto pokyny plynuly jedním směrem, protože přímo nebo nepřímo vyplývaly z jednoho pramene, z finančních obtíží vlády, a všechny tyto reformní pokusy samy sebou, s nuceností fysiologické potřeby, směřovaly k odstranění oněch obtíží a všechny měly stejně smutný výsledek, všechny byly nepodařené. Pevněji stažená, přísně zcentralisovaná správa nebyla ani lacinější, ani dokonalejší, nezbavila poplatné společnosti jejích těžkých státních služeb; přesněji rozhraničený stavovský řád jen zesílil odlišnost společenských zájmů a nálad, a finanční novoty přivedly k vyčerpání národních sil, k úpadku a chronickému kupení nedoplatků. Vším tím byl tvořen všeobecný cit tíže položení. Dvůr, osobní stav dynastie a zahraniční politika dovedly tento cit k hluboké národní nespokojenosti průběhem věcí ve státě. Moskevská vláda za prvních tří vlád nové dynastie působí dojmem lidí, kteří náhodou se do-

stali k moci a chopili se věci, která se jim nehodila. Kromě několika výjimek to byli lidé s velmi podnícenou ctižádostí, ale bez nadání, které by ji ospravedlňovalo, dokonce bez vládních návyků, nahrazujících nadání, a —co je ze všeho nejhorší — docela zbavených občanského citu. Takovému výběru státníků pomáhala jedna, zřejmě náhodná okolnost. Cosi osudného se vznášelo nad dynastií: osud naprosto nechtěl, aby nositelé svrchované moci, kteří vycházeli z nového carského rodu, dozrávali k trůnu. Z pěti prvních carů tři, Michajil, Alekšej a Ivan, vstoupili na trůn, sotva vyspěvše, majíce po 16 letech, a dva byli ještě mladší. Fedorovi bylo 14 let. Petrovi 10. A druhá rodová zvláštnost odlišovala tuto dynastii: princezny byly obyčejně silné, bujaré, někdy energické, mužné dívky, jako Sofja, kdežto carevičí, následujíce svého předka, byli neduživí, nedlouho žijící, někdy přímo ubozí lidé, jako Fedor a Ivan. Dokonce pod kvetoucí tváří Alekšejovou se skrývalo velmi křehké zdraví, které stačilo jen na 46 let života. Není známo, co by se stalo z mladšího Alekšejova bratra Dimitrije, který se mravem zrodil po svém pradědečkovi Ivanu Hrozném. Máme-li však věřit Kotošichinovi, dvořané cara-otce otrávili zlého chlapce tak opatrně, že o tom nikdo ani netušil, jako by carevič zemřel svou smrtí. Právě tak ani Petra nebylo lze bráti v úvahu: byl výjimkou ze všech pravidel. U nového cara se objevilo vládní okolí dříve, než nabyl dovednosti a ochoty rozeznávati obklopující ho lidi, a první spolupracovníci dávali zbarvení a směr celé vládě. Tato nesnáz obzvláště výrazně se projevila ve věcech zahraničních. Zahraniční politikou ze všeho nejvíce byly tvořeny finanční

obtíže vlády, a byla také kolbištěm, na němž po územních ztrátách, utrpěných po nepokojné době, nastávalo nové dynastii především ospravedlniti své všezemské zvolení. Diplomacie cara Michajila, obzvláště po špatně vypočítaném a nedovedně provedeném smolenském tažení, vyznamenávala se ještě obvyklou opatrností poražených. Za cara Alekséje počali zapomínat na rány, které dostal otec. Po dlouhém uvažování proti vůli vtažení do zápasu o Malorusko, byli v Moskvě povzbuzeni skvělým tažením v letech 1654—55, kdy rázem bylo dobyto nejen Smolenšťiny, ale také celého Běloruska a Litvy. Moskevská představa předhonila zdravý rozum: nedomyslili si, že za takové úspěchy byli zavázáni ne sobě samým, ale Švédům, kteří v téže době napadli Poláky od západu a upoutali k sobě nejlepší polské síly. Moskevská politika se neobyčejně prudce rozběhla; nelitovali ani lidí, ani peněz, aby i zdrtili Polsko, i posadili moskevského cara na polský trůn, i vyhnali Švédy z Polska, i odrazili krymské Tatary a samy Turky od Maloruska, i uchvátili nejen obě strany Podněpří, ale i samu Halič, kam byla r. 1660 vypravena armáda Šeremetěvova, — a všemi těmi navzájem spletenými zámysly se tak zapletli a vysílili, že po 21letém vysilujícím zápasu na tři fronty a řadě nebývalých porážek opustili i Litvu, i Bělorusko, i pravobřežnou Ukrajinu, spokojivše se smolenskou a severskou zemí a Maloruskem po levém břehu s Kijevem na pravém, a dokonce od krymských Tatarů nemohli ve smlouvě bachčisarajské r. 1681 dosáhnouti ani příhodných stepních hranic, ani zrušení potupné každoroční daně chánovi, ani uznání moskevského poddanství Zaporoží.

Zároveň s pocitem tíže přinesených obětí a utrpěných nezdarů rostla i nespokojenost s průběhem věcí. Padla na půdu všeobecné vzrušenosti připravenou nepokojnou dobou a postupně zachvátila celou společnost shora dolů, jen nestejně se projevovala v horních a spodních jejích vrstvách. V národní masse se projevila řadou nepokojů, které dodaly takovou neklidnou povahu XVII. st.: bylo to období národních vzpour v našich dějinách. Nemluvíme-li o výbuších tu a tam za cara Michajila, stačí uvésti vzpoury Aleksějovy doby, abychom viděli tuto sílu národní nespokojenosti: r. 1648 byly vzpoury v Moskvě, Ustuze, Kozlově, Solvyčegodsku, Tomsku a v jiných městech; r. 1649 konaly se přípravy k nové vzpouře zakladčiků v Moskvě, jíž včas předešli: r. 1650 byly vzpoury v Pskově a Novgorodě; r. 1662 nová vzpoura v Moskvě pro měděné peníze; konečně v letech 1670—71 ohromná bouře v Razině na povolžském jihovýchodě, vzniklá prostřed donského kozáctva, nabyvší však čistě sociální povahy, když s ní splynulo také uvedeným kozáctvem podnítěné hnutí prostého lidu proti vyšším třídám; v letech 1668—76 bylo vzbouření Soloveckého kláštera proti nově upraveným církevním knihám. V těchto vzpourách se ostře projevil vztah prostého lidu k státní moci, která byla pečlivě maskována oficielními obřady a církevním poučením: nebylo tu ani stínu nejen zbožné úcty, ale ani prosté zdvořilosti a nejen k vládě, ale k samému nositeli svrchované moci. Poněkud jinak se projevovala nespokojenost ve vyšších třídách. Jestliže v národní masse hýbala nervy, tu na vrchole společnosti probouzela myšlenku a vedla k horlivé kritice domácích pořádků, a

jako tam popuzovala zlost proti společenským špičkám, tak zde jako převládající nota protestujících hlasů zní vědomí národní zaostalosti a bezradnosti. Nyní div ne po prvé se setkáváme s ruskou myslí na obtížném a kluzkém kolbišti publicistiky, kritického vztahu k okolní skutečnosti. Prohlášení takové povahy byla už učiněna na zemském sněmu r. 1642 a na poradě vládní komise s moskevskými obchodníky o příčinách drahoty r. 1662. Poslanci, neměníce své politické disciplíny, zachovávajíce uctivý tón, nedovolujíce si křiklavých opositních not, přece dosti vzrušeně se vyslovili o rozrušení správy, o tom, jak bez překážky porušují privilegovaní zákony, o opovrhování veřejným míněním se strany vlády, která si podle panovníkova ukazu vyprosí od obchodníků výroky, ale vykoná podle těchto výroků maličkost. Byla to opatrná, kolektivní prohlášení třídních potřeb a mínění. S velikou energií se vyjadřovaly osobní soudy některých pozorovatelů o položení věcí ve státě. Spokojím se nemnohými příklady, abych ukázal, jak se odrážela ruská skutečnost v těchto prvních pokusech veřejné kritiky.

První takový pokus je už známý na počátku XVII. st., v době nepokojů, a nepochybně byl jimi podnícen. Kníže I. A. Chvorostinin byl vynikajícím mladým mužem u dvora prvního samozvance, sblížil se s Poláky, naučil se latinsky, začal čísti latinské knihy a nakazil se katolickými soudy, latinské ikony ctil zároveň s pravoslavnými. Za to ho za cara Vasilije Šujského poslali na polepšení do Iosifova kláštera, odkud se vrátil už docela roztrpčen a ztracen, zmocnilo se ho volnomyšlenkářství, zavrhoval modlitbu a vzkříšení mrtvých, ,ve víře zakolísal a pravoslav-

nou víru hanobil, o svatých služebnících Božích mluvil hanebná slova'. Při tom si zachoval zájem pro církevně slovanskou literaturu, byl velmi sčetlý v církevních dějinách, projevoval nezdolnou prudkost v soukromých literárních debatách, vůbec se vyznamenával učenou domýšlivostí, ‚rozumem se s ním nikdo nemohl rovnat'. Vládl i perem, za panování Michajilova napsal ne špatné zápisky o své době, v nichž více uvažuje, než vypravuje o událostech a lidech. Směs tak různorodých mínění a vášní, setkavších se v jednom vědomí a sotva splynuvších v celek a pevný světový názor, stejně však popírajících pravoslavno-byzantská podání a pojmy, stavěla knížete Chvorostinina v nepřátelský vztah ke všemu domácímu. K obřadům ruské církve se choval s vyzývavým opovržením, ‚postů a křesťanského obyčeje nezachovával', zakazoval své čeledi choditi do kostela, r. 1622 pil po celý velkonoční týden bez ustání, ráno na Boží hod se opil dříve, než ukončil půst, nejel do paláce políbiti se velkonočně s panovníkem, nebyl na ranní ani na velké mši. Postaviv se takovým chováním a způsobem myšlenek v naprosté společenské osamocení, chtěl požádati za propuštění nebo dokonce utéci na Litvu nebo do Říma a už prodával svůj moskevský dvůr a dědičné statky. Carský ukaz, v němž jsou vyloženy všechny tyto viny knížete Chvorostinina, s obzvláštní trpkostí ho odsuzuje za hříchy proti svým rodákům. Při prohlídce u knížete byly nalezeny vlastnoruční ‚knížky' s jeho díly v próze i ve verších, psané polským syllabickým rozměrem. V těchto knížkách stejně jako v rozhovorech, vyjadřoval nudu a stesk po cizině, opovržení k domácím pořád-
kům, psal mnohé výčitky o všelikých lidech mo-

skevské říše, usvědčoval je z nesmyslného klanění ikonám, stěžoval si ‚jako by v Moskvě lidí nebylo, vesměs jsou lidé hloupí, žít není s kým, osívají zemi rží, a žijí stále lží', a nemůže s nimi mít žádných styků; tím pak všechny své moskevské lidi i rodiče své, z nichž se narodil, zneuctil, hanu a nerozum na ně kydal a dokonce panovníkův titul nechtěl psát jak se patří, jmenoval ho ‚despotou ruským', a ne carem a samovládcem. Knížete vypověděli po druhé ‚pod dozor' do Kirillova kláštera, kde se kál, byl poslán zpět do Moskvy, znovu mu bylo uděleno šlechtictví a dovolen mu byl přístup ke dvoru. Zemřel r. 1625. Kníže Chvorostinin je časný a zajímavý zjev v ruském duchovním životě, který mnohem později se stal dosti obvyklým. To nebyl kacíř typu XVI. st. s protestantským zabarvením a s církevně obřadovými pochybnostmi a výklady — vzdálená ozvěna reformační bouře na západě: byl to svérázný ruský volnomyšlenkář na katolickém podkladu, který byl proniknut hlubokou antipatií k byzantské církevní strohé obřadnosti a k celému ruskému životu, jí prosycenému, — vzdálený duchovní předek Čaadajevův.

Dosti neočekávané je objevení v řadě odhalovatelů domácích politických nepořádků svrchovaného ochránce domácího pořádku církevně mravního, samého všeruského patriarchy. Ale to nebyl prostě patriarcha, ale sám patriarcha Nikon. Vzpomeňte si, jak se ze sedláka pozdvihl na stolec patriarchů, jaký ohromný vliv měl na cara Alekšeje, který ho nazýval svým oddaným druhem', jak se později přátelé pohádali, což mělo za následek, že Nikon r. 1658 samovolně opustil stolec doufaje, že car poníženou prosbou

ho opět na něj uvede, ale car to neučinil. V záchvatu podrážděného citu uražené ješitnosti napsal Nikon carovi psaní o položení věcí v říši. Nelze ovšem očekávati od patriarchy nestranný soud; ale zajímavé jsou barvy, volené patriarchou, aby vylíčil ponurý obraz současného položení: všechny jsou vzaty z finančních obtíží vlády a z hospodářského zničení národa. Nikon nejvíc se zlobil na klášterní prikaz zřízený r. 1649, který soudil duchovenstvo v neduchovních věcech a spravoval rozsáhlé církevní statky. V tomto prikaze byl bojar a písaři; nebylo ani jednoho přísedícího z duchovních osob. R. 1661 napsal tedy Nikon carovi psaní plné odhalení. Patriarcha, narážeje na nenáviděný prikaz, píše, pohrávaje si slovy: ‚soudí a znásilňují světské soudy, a proto jsi shromáždil proti sobě v soudný den veliký sněm, do nebe volající o nepravdách tvých. Všem kážeš, aby se postili, ale nyní ani není známo, kdo by se nepostil pro nedostatek obilí; v mnohých krajích i do smrti se postí, protože nemají co jíst. Není nikoho, kdo by byl ušetřen: žebráci, slepci, vdovy, mniši a jeptišky, všichni jsou daněmi těžkými obloženi; všude je pláč a zhroucení; není nikoho, kdo by se veselil v těchto dnech'. Tytéž přetemné barvy klade Nikon na finanční položení státu i v psaní z r. 1665 k východním patriarchům, zajatým moskevskými agenty. Stěžuje si na uchvácení církevních majetků carem, píše: ‚berou lidi do služeb, obilí, peníze vydírají nemilosrdně; celý rod křesťanský obtížil car daněmi dvojnásobnými, trojnásobnými i většími, — a všechno je marné'.

Za okolností dosti výjimečných podniknut byl za téhož cara druhý ruský pokus zobraziti moskevské nepořádky v jejich nedostatcích. Gri-

gorij Kotošichin sloužil jako podpísař vyslaneckého prikazu nebo mladší tajemník v zahraničním ministerstvu, vykonávaje nedůležité diplomatické příkazy, byl křivě obviněn, r. 1660 byl za omyl v titulu panovníkově bit holemi. Za druhé polské války, přidělen k armádě knížete Jurije Dolgorukého, vzpíral se vykonati nezákonné požadavky hlavního velitele a prchaje před jeho mstou, utekl r. 1664 do Polska, pobýval v Německu a potom se dostal do Stokholmu. Nestejnost zahraničních pořádků s domácími, která ho překvapila v době jeho putování, vnukla mu myšlenku vylíčiti stav moskevské říše. Švédský kancléř hrabě Magnus de la Gardie ocenil rozum a zkušenost Sělického, jak se Kotošichin nazval za hranicemi, a podněcoval ho v počaté práci, která byla také dobře vykonána, takže se stala jednou z nejdůležitějších ruských historických památek XVII. st. Ale Kotošichin špatně skončil. V Stokholmu ztrávil asi půldruhého roku, přestoupil na protestantství, příliš se spřátelil s ženou domácího, v jehož bytě žil, čímž vzbudil podezření manžela, v hádce ho zabil a za to složil hlavu na popravišti. Švédský překladatel jeho spisu nazývá autora člověkem neporovnatelného rozumu. Tento spis byl minulého století nalezen jedním ruským profesorem v Upsale a byl vydán r. 1841. V 13 hlavách, na něž rozdělen, popisuje způsob života moskevského carského dvora, složení třídy dvořanů, pořádek diplomatických styků moskevské říše s cizími, organisaci ústřední správy, vojsko, městské obchodní a selské obyvatelstvo a konečně domácí život vyšší moskevské společnosti. Kotošichin málo uvažuje, více líčí domácí pořádky prostým, jasným a přesným prikazným jazy-

kem. Všude však u něho proniká velmi opovržlivý názor na opuštěnou vlast, a takový vztah k ní je tmavým pozadím, na němž Kotošichin kreslí zřejmě nestranný obraz ruského života. Někdy mu ostatně proklouzávají i přímé soudy, vesměs nepříznivé, odhalující mnoho velikých nedostatků v životě a mravech moskevských lidí. Kotošichin odsuzuje v nich ‚nebohabojnou povahu', nadutost, náklonnost ke klamu, ze všeho nejvíce nevědomost. Rusové, píše, ‚jsou plemenem svým nadutí a nezvyklí k jakékoli práci, protože v státě svém nemají žádného dobrého poučení a nepřijímají nic kromě nafoukanosti a nestoudnosti a nenávisti a nepravdy; pro vědu a zacházení s lidmi do jiných států svých dětí neposílají, bojíce se toho: poznavše tamních států víru a obyčeje i *svobodu* blahou, začali by svou víru opouštět a k jiným lnouti a na návrat k domům svým a příbuzným by ani nepomýšleli a nestarali by se o to.' Kotošichin kreslí karikaturu zasedání Bojarské dumy, kde bojarové, ‚brady své nastavíce', na carovy otázky nic neodpovídají, v ničem mu dobře poradit nemohou,' protože car mnohé povyšuje na bojary ne podle rozumu jejich, ale podle vysoké urozenosti, a mnozí z nich neumějí číst a psát a neučili se.' Kotošichin ponuře líčí i rodinný způsob života Rusů. Kdo se přidržuje mínění, jako by stará Rus při všech svých politických a občanských nedostatcích dovedla s pomocí církevních a rodinných pravidel vypracovati právně pevnou a mravní rodinu, pro toho kamenem úrazu je poslední hlava Kotošichinova spisu, ‚O životě bojarů a dumských a dvořanů a jiných hodností lidí'. Nestranně jsou tu vylíčeny libovůle rodičů nad dětmi, cynism namlouvání a manželské

smlouvy, neslušnost svatebního obřadu, hrubé lži se strany rodičů nepovedené dcery, aby se nějak zbavili špatného zboží, procesy, vznikající z toho, bití a násilné uzavírání v klášterech nemilovaných žen, otravy žen muži a mužů ženami, bezduché formální vmíšení církevních úřadů do rodinných nesvárů. Ponurý obraz rodinného života polekal samého autora, i končí své prosté a nestranné vylíčení vzrušeným zvoláním: ‚moudrý čtenáři! nediv se tomu: to je skutečná pravda, že na celém světě nikde takového klamání není stran dívek jako v moskevské říši; a takový u nich obyčej není zaveden, jako v jiných státech, aby se člověk díval a časem se s nevěstou dohodl.'

Soud Rusa, který opustil svou vlast, je zajímavo porovnati s dojmem přicestovalého pozorovatele, který přijel do Ruska doufaje, že v něm najde druhou vlast. Chorvát, katolík a páter Jurij Križanić byl člověk dosti rozmanitého vzdělání, trochu filosof a bohoslovec, trochu národohospodář, více filolog a ze všeho nejvíce vlastenec, přesněji řečeno, vášnivý panslavista, protože skutečnou vlastí byl pro něho ne nějaký historicky známý stát, ale sjednocené Slovanstvo, t. j. čistý politický sen, který se vznášel kdesi mimo dějiny. Narodiv se jako poddaný tureckého sultána, byl jako chudý sirotek odvezen do Italie, duchovně seminářské výchovy se mu dostalo v Záhřebě, Vídni a Bologni a konečně vstoupil do římského kolegia sv. Afanasije, v němž římská kongregace pro šíření víry (de propaganda fide) vzdělávala speciální mistry-misionáře pro schismatiky pravoslavného východu. Križanić byl jako Slovan určen pro moskevskou říši. I jeho samého to vábilo do této daleké

země; sbírá o ní zprávy, předkládá kongregaci důmyslné plány o jejím obrácení. Ale měl svou skrytou myšlenku: misionářský enthusiasmus sloužil chudému studentu-Slovanovi jen jako prostředek zajistit si materiální podporu se strany kongregace. Pokládal také Moskvany ne za kacíře nebo schismatiky z lživé moudrosti, ale prostě za křesťany, kteří pobloudili v nevědomosti, v duševní prostotě. Záhy začal přemýšleti o bídném položení rozptýleného a podmaněného Slovanstva a hluboce ho litovat, a je třeba vzdáti čest politické rozvážnosti Križanovićově: tušil správnou cestu k sjednocení Slovanů. Aby se lidé navzájem sešli, musí si především navzájem porozuměti, a v tom zabraňuje Slovanům jejich různojazyčnost. A tu Križanić už v latinské škole se snaží nezapomenout rodný jazyk slovanský, pečlivě jej studuje, aby v něm dosáhl výmluvnosti, snaží se očistiti jej od příměsí, od místních znešvaření, předělává jej tak, aby byl srozumitelný všem Slovanům, proto vymýšlí a píše gramatiky, slovníky, filologické traktáty. I druhá, jenže smělejší idea náleží jemu: sjednocení všeobecně rozptýleného Slovanstva musí býti provedeno z nějakého politického středu, a takový střed tehdy ještě nebyl, neprojevil se ještě, nestal se historickým faktem, nebyl dokonce politickou nadějí pro jedny a strašákem pro druhé, jako se stal později. A tuto záhadu bystře rozluštil Križanić. On, Chorvát a katolík, hledal tento budoucí střed ne ve Vídni, ne v Praze, ani ve Varšavě, ale v Moskvě, pravoslavné podle víry a tatarské podle mínění evropského. Tomu bylo možno smáti se v XVII. st., je možno usmívati se i nyní; ale mezi tehdejší a naší dobou byly okamžiky, kdy těžko bylo

neoceňovati toho. Jako budoucí střed Slovanstva, nazývá Križanić také Rusko svou druhou vlastí, třebaže neměl ani první, a měl jen turecké rodiště. Jak uhadoval tento střed, zda cítěním vzrušeného vlastence-enthusiasty, nebo uvažováním politika, těžko říci. Buď jak buď, nezdržel se dlouho v Římě, kde ho kongregace usadila pro jeho polemiku s řeckým schismatem, a r. 1659 samovolně odjel do Moskvy. Zde římsko-apoštolský úmysl byl ovšem opuštěn; musil zamlčeti i své páterství, s nímž by ho do Moskvy ani nepustili, i byl přijat prostě jako ‚srbský vystěhovalec Jurij Ivanovič' vedle jiných cizinců, kteří přijeli do služeb panovníkových. Aby si utvořil pevné služební položení v Moskvě, navrhoval carovi rozmanité úsluhy, nabízel se, že bude moskevským a všeslovanským publicistou, carským knihovníkem, že napíše pravdivé dějiny moskevské říše a celého národa slovanského v hodnosti carského ‚historika-letopisce'; ale ponechali ho s platem 1 a půl, později 3 rublů denně na našich penězích při jeho oblíbené práci o slovanské mluvnici a slovníku: vždyť jel do Moskvy s myšlenkou konati tam dílo jazykového a literárního sjednocení Slovanstva. Sám se přiznával, že se se svou myšlenkou o všeslovanském jazyku kromě Moskvy neměl kam podíti, protože od dětství všechno své srdce odevzdal jedné věci, nápravě ‚našeho znetvořeného, správněji řečeno, zhynulého jazyka, na zlepšení svého i všenárodního rozumu.' V jednom spise píše: ‚nazývají mě poutníkem, tulákem; to není pravda: přišel jsem k caru svého plemene, přišel jsem k svému národu, do své vlasti, do země, kde jediné mé práce mohou být upotřebeny a prospěti, kde mohou

mít cenu a odbyt mé výtvory — míním slovníky, mluvnice, překlady'. Ale po roce a nějaké době ho neznámo proč vypověděli do Tobolska, kde ztrávil 15 let. Vyhnanství ostatně jen pomohlo jeho vědecko-literární produktivnosti: zároveň s dostatečným služným měl v Tobolsku naprosto volno, což ho samého obtěžovalo, neboť si stěžoval, že mu nedávají žádnou práci, ale krmí dobře jako dobytče na porážku. V Sibiři mnoho psal, tam napsal také svou slovanskou mluvnici, o kterou tak mnoho usiloval, o níž, podle vlastních slov, myslil a pracoval 22 let. Car Fedor pozval zase Jurije do Moskvy, kde prosil, aby ho pustili do ‚jeho země', neskrývaje už svého vyznání víry ani hodnosti kanonické, ‚popa postřižiny přijavšího', jak vysvětlili toto slovo v Moskvě, a r. 1677 opustil svou vyvolenou vlast.

Uvedené okolnosti života Križanićova jsou potud zajímavé, objasňujíce zorný úhel, pod nímž se utvářely jeho soudy o Rusku, jež čteme v jeho nejrozsáhlejší a také sibiřské práci, v *Politických úvahách* nebo v *Rozhovorech o politice*. Tento spis se skládá ze tří částí: v první autor uvažuje o hospodářských prostředcích státu, v druhé o prostředcích vojenských, v třetí o moudrosti, t. j. o prostředcích duchovních, k nimž připojuje předměty nejrozmanitějších vlastností, hlavně politických. Takovým způsobem má jeho rozsáhlý spis vzhled politického a hospodářského traktátu, v němž autor projevil velikou a rozmanitou sčetlost v staré i nové literatuře, dokonce jakousi znalost ruského písemnictví. Pro nás je v něm nejdůležitější to, že autor všude porovnává stav západoevropských států s pořádky státu moskevského. Tu je Rusko po prvé postaveno tváří v tvář západní

Evropě. Uvedu hlavní soudy, vyslovené tu Križanićem. Tento spis má vzhled náčrtků na nečisto, tu v latinském, tu v jakémsi zvláštním jím vynalezeném slovanském jazyku s opravami, vložkami, úryvkovitými poznámkami. Križanić pevně věří v budoucnost Ruska a všeho Slovanstva: jsou nejblíže na řadě ve světovém dědičném vzdělávání moudrosti střídajícími se národy, v přechodu věd a umění od jedněch národů k druhým — myšlenka, blízká tomu, co později vyslovil o oběhu věd Leibniz a Petr Veliký. Nikdo nechť neřekne, píše Križanić, vylíčiv kulturní úspěchy jiných národů, jako by nám, Slovanům, nějakým nebeským osudem byla zakázána cesta k vědám. A myslím, že právě nyní nastala doba pro naše plémě učit se: nyní na Rusi povýšil Bůh slovanské carství, jakého podle síly a slávy nikdy ještě nebývalo prostřed našeho plemene; a taková carství jsou obvyklými šiřiteli osvěty. ‚Adda i nam treba učitjsja, jako pod čestitym carja Alekseja Michajloviča vladaniem močj chočem drevnija divjačiny plesenj, otertj, umetelej sja naučitj, pochvaljnej obščenija način prijatj a blaženeego stana dočekatj'. To je vzorek všeslovanského jazyka, o který Križanić tak usiloval. Smysl jeho slov: tedy i nám je třeba se učiti, abychom pod vládou moskevského cara setřeli se sebe plíseň zastaralé divokosti, musíme se učiti vědám, abychom začali žíti slušnějším společným žitím a dosáhli většího blahobvtu. Ale tomu brání dvě neštěstí nebo jízvy, jimiž trpí všechno Slovanstvo: ‚čužeběsie', zběsilá vášeň ke všemu cizímu jak vykládá toto slovo sám autor, a následek této neřesti, ‚čuževladstvo', cizí jho, tížící Slovany. Zlobná nota zní u Križaniće po každé,

když zavede řeč na tyto jízvy, a jeho představa neskrblí nejvíce odpuzujícími obrazy a barvami, aby důstojně zobrazil nenáviděné podmanitele, obzláště Němce. ‚Ani jeden národ pod sluncem,' píše, ‚od dávných věků nebyl tak urážen a pohaněn od cizinců, jako my Slované od Němců; zatopilo nás množství cizozemců; ohlupují nás, vodí nás za nos, nejen to — sedí na našich hřbetech a jezdí na nás jako na dobytčeti, nazývají nás prasaty a psy, sebe pokládají jako za bohy, ale nás za hlupáky. Cokoli se vymačká strašnými daněmi a útisky ze slz, potu, nedobrovolných postů ruského národa, všechno to požírají cizozemci, řečtí kupci, německé kupci a plukovníci, krymští loupežníci. Všechno to je od čužeběsí: všelikým cizím věcem se divíme, chválíme je a vynášíme, ale svým domácím životem opovrhujeme.' V celé kapitole Križanić vypočítává ‚potupy a útisky' národní, jež Slované snášejí od cizozemců. Rusku je souzeno zbaviti Slovanstvo jízev, jimiž samo neméně trpí. Križanić se obrací k caru Aleksějovi s těmito slovy: ‚Na tebe, přečestný care, padl los starati se o všechen národ slovanský; ty, care, jediný jsi nám byl dán od Boha, abys pomohl Slovanům zadunajským, Čechům a *Ljachům*, aby si uvědomili svůj útisk od cizích, svou hanbu a začali shazovati s šíje německé jho'. Ale když Križanić nahlédl v Rusku do života všeslovanských spasitelů, překvapilo ho množství nepořádků a neřestí, jimiž sami trpí. Nejvíce ze všeho povstává proti domýšlivosti Rusů, proti jejich nezměrné vášni k svým obyčejům a obzvláště proti jejich nevědomosti; to je hlavní příčina hospodářské nesamostatnosti ruského národa. Rusko je chudá země proti západním státům, protože je nepoměr-

ně méně vzdělána než ony. Tam na západě, píše Križanić, mají národové rozumy chytré, bystré, mají mnoho knih o zemědělství a jiných živnostech, mají přístavy, zkvétají rozsáhlý námořní obchod, zemědělství, řemesla. Nic takového není v Rusku. Pro obchod je uzavřeno se všech stran buď nepříhodným mořem, pustinami, nebo divokými národy; je v něm málo obchodních měst, není cenných a nevyhnutelných produktů. Tu jsou mysli národa tupé a nepohyblivé, není dovednosti ani v obchodě, ani v zemědělství, ani v domácím hospodářství; zde lidé sami nic nemyslí, neukáží-li jim, jsou líní, nehodí se k živnostem, sami sobě nechtějí udělat dobra, i když je k tomu přinucují násilím; knih nemají žádných ani o zemědělství, ani o druhých živnostech, kupci se neučí ani aritmetice a cizinci každého času je nemilosrdně podvádějí. Dějin, starých dob neznáme a žádných politických rozhovorů vésti nemůžeme, a proto námi cizinci opovrhují. Táž rozumová lenost se projevuje i v nehezkém střihu šatů, v zevnějšku i domácím okolí, v celém našem způsobu života: nečesané hlavy a brady činí Rusa směšným, ohavným, jakýmsi lesním mužem. Cizinci nás odsuzují za nečistotnost: peníze ukrýváme v ústech, nádobí nemyjeme; mužík podává hostu plný džbán a ‚oba prsty v něj ponořil'. V cizozemských novinách psali: když ruský kupec vejde do krámu, celou hodinu nelze po něm vejíti pro smrad. Naše obydlí jsou nepohodlná: okna nízká, ve světnicích není komínů, lidé slepnou od kouře. Križanić zaznamenává i množství mravních nedostatků v ruské společnosti: opilství, nedostatek bodrosti, ušlechtilé hrdosti, oduševnění, pocitu osobní a národní důstojnosti. Ve válce Turci a Tataři třebaže utí-

kají, ale nedají se nadarmo pobít, brání se do posledního dechu, kdežto naši vojáci, když utíkají, tak už utíkají neohlížíce se — bij je jako mrtvé. Veliké naše národní zlo je nemírnost ve vládě: nedovedem v ničem míru zachovávat, a stále usilujeme po krajích a propastech bloudit. Vláda je u nás v jedné zemi docela bezuzdná, svévolná, neuspořádaná, kdežto v druhé přespříliš tvrdá, přísná a krutá; na celém světě není takového neuspořádaného a zpustlého státu, jako je polský, a takové kruté vlády, jako v slavné říši ruské. Križanić, roztrpčen všemi těmito nedostatky, je hotov dáti před Rusy dokonce přednost Turkům a Tatarům, a radí Rusům, aby se u nich učili střízlivosti, spravedlnosti, chrabrosti a dokonce stydlivosti. Križanić zřejmě nezavíral oči před jízvami ruské společnosti, naopak, možná, že dokonce zveličoval pozorované nedostatky. Je zřejmo, i Križanić byl Slovan, nedovedl v ničem míry zachovávat, přímo a prostě se dívati na věci. Ale Križanić nejen naříká, ale i uvažuje, navrhuje prostředky pro vyléčení neduhů, na něž naříká. Tyto prostředky jsou u něho vypracovány v celý reformní program, který má pro nás význam mnohem vážnější, než jaký by mohlo míti nečinné uvažování slovanského přistěhovalce, který navštívil Moskvu v XVII. st. Navrhuje 4 prostředky nápravy. A to: 1. osvěta, vědy, knihy jsou mrtví, ale moudří a pravdiví rádcové. 2. Vládní reglementace, působení shora. Križanić věří v samovládu: v Rusku, praví, je úplná samovláda; carským rozkazem všechno je možno napravit a zavésti všechno užitečné, kdežto v jiných zemích by to bylo nemožné. ‚Ty, care, obrací se Križanić k caru Aleksějovi, držíš v rukou divotvornou hůl Mojžíšovu, kterou mů-

žeš konati podivuhodné zázraky ve správě: v tvých rukou je naprostá samovláda'. V tento prostředek skládá Križanić veliké naděje, třebaže navrhuje dosti podivné způsoby jeho užívání: nezná na příklad kupec aritmetiku — zavřít ukazem jeho krámek, dokud se nenaučí. 3. Politická svoboda. Za samovlády nesmí být krutosti ve správě, zatěžování národa daněmi nad síly a úplatky, toho, čemu Križanić říká ‚ljudoderstvo'. K tomu jsou nevyhnutelny určité ‚slobodiny', politická práva, stavovská samospráva. Kupcům je třeba ponechati právo voliti si starosty se stavovským soudem, řemeslníky spojiti v cechovní korporace, všem živnostníkům dáti právo starati se u vlády o své potřeby a o ochranu proti oblastním vladařům, sedlákům zabezpečiti svobodu práce. Umírněná politická práva pokládá Križanić za uzdu, zadržující vládce od ‚zlých vášní', za jediný štít, kterým se poddaní mohou obhájiti od prikazných zlostí a může být ohrazena pravda ve státě; ani zákazy, ani tresty neudrží vladaře, ‚dumniky', od jejich ljudoderských dum, kde není politických práv. 4. Rozšíření technického vzdělání. Proto se má stát mocně vmísiti v národní hospodářství, zříditi ve všech městech technické školy, ukazem zavésti dokonce ženské školy ručních prací a hospodářských znalostí se závazkem pro ženicha otázati se nevěsty, čemu se naučila u mistryň-učitelek, dávati svobodu cholopům, kteří se vyučili mistrovství, vyžadujícího zvláštních technických znalostí, překládati do ruštiny německé knihy o obchodu a řemeslech, povolávati z ciziny německé mistry a kapitalisty, kteří by naučili Rusy řemeslům a obchodu. Všechna tato opatření musí mířiti k úsilovnému nucenému zpracování pří-

rodních bohatství země a k širokému rozšíření nových výrob, obzvláště kovových.

Takový byl program Jurije Križaniće. Je, jak vidíme, velmi složitý a není zbaven jakési vnitřní nesrovnalosti. Križanić připustil do svého plánu dosti rozporů, aspoň nejasností. Těžko pochopiti, jak smiřoval navzájem prostředky, které navrhoval pro napravení chyb ruské společnosti, jaké na příklad předpokládal hranice mezi vládní reglementací, poutanou samovládou, a společenskou samosprávou, nebo jak doufal zbaviti slovanskou šíji Němců na ní sedících, překládaje německé knihy o řemeslech, jak u něho ‚gostogonstvo', pronásledování cizinců, se shodovalo s uznávanou jím nemožností obejíti se bez cizích mistrů. Ale čteme-li reformní program Križanićův, bezděčně zvoláme: ale to je program Petra Velikého, dokonce s jeho chybami a rozpory, s jeho idylickou věrou v tvůrčí sílu ukazu, v možnost rozšířiti vzdělání a obchod skrze německé přeložené knihy o obchodě nebo dočasným zavřením krámu kupce, který se nenaučil aritmetice. Avšak právě tyto rozpory a tato shoda skýtají zvláštní zájem soudům Križanićovým. Je jediný svého druhu přicestovalý pozorovatel ruského života, nepodobající se množství cizinců, kteří náhodou se dostali do Moskvy a zapsali své tamní dojmy. Tito se dívali na zjevy tohoto života jako na kuriosní zvláštnosti nekulturního národa, zajímavé pro prázdnou zvědavost — nic jiného. Križanić byl v Rusku i cizí, i svůj, cizí původem a výchovou, svůj podle plemenných sympatií a politických nadějí. Jel do Moskvy ne prostě pozorovat, ale hlásat, propagovat všeslovanskou ideu a vyzývati k zápasu za ni. Tento cíl je také přímo vy-

sloven v latinském epigrafu *Rozhovorů:* ‚Na obranu národa! chci vytlačit všechny cizince, bouřím všechny Dněprany, Ljachy, Litevce, Srby, každého, kdo je prostřed Slovanů vojákem a kdo chce zachraňovat zároveň se mnou'. Bylo třeba sčísti síly stran, které se měly utkati v zápase, a doplniti nedostatky vlastní strany podle vzorů protivné, vyhlížeti a vypůjčovati si od ní to, v čem je silnější. Tu mají původ oblíbené způsoby výkladu u Križaniće: neustále porovnává a projektuje, přirovnává stejnorodé zjevy u Slovanů a na nepřátelském jim západě a navrhuje jedno z vlastního zachovat, druhé opravit podle západního vzoru. Z toho také vznikají jeho viditelné neshody: jsou to rozpory samého pozorovaného života, a ne omyly pozorovatelovy: musil si vypůjčovati cizí, učiti se od nepřátel. Hledá a ochotně zaznamenává, co je v ruském životě lepšího než u cizozemců, hájí ho proti cizáckým pomluvám a křivým obviněním. Ale nechce sváděti ani sebe ani jiné: očekává divy od samovlády; ale ničivé působení kruté moskevské správy na mravy, blahobyt a zahraniční vztahy národa ani u jednoho předpojatého cizince nejsou vylíčeny tak jasně jako v hlavě *Rozhovorů* o moskevském ljudoderství. Není ctitelem každé moci a myslí, že kdyby se vyptal všech panovníků, tu mnozí by nedovedli vysvětlit, proč jsou na světě. Cenil moc v její ideji, jako kulturní prostředek, a mysticky věřil ve svou moskevskou hůl Mojžíšovu, třebaže pravděpodobně slyšel i o strašné holi Hrozného, i o berle cara Michajila, který byl chorý na nohy. Všeobecný srovnávací úhrn pozorování dopadl u Križaniće daleko ne ve prospěch svých: uznal naprostou převahu rozumu, znalostí, mravů,

blahobytu, všeho způsobu života cizinců. Dává otázku: jaké pak místo zaujímáme my, Rusové a Slované, prostřed druhých národů, a jaká historická úloha je nám určena na světové scéně? Náš národ je prostřední mezi ‚lidskými', kulturními národy a východními divochy a jako takový se musí stát prostředníkem mezi těmi a oněmi. Od nicotných pozorování a podrobných projektů povznáší se mysl Križanićova k širokým sevšeobecňováním: slovansko-ruský východ a cizinecký západ jsou u něho dva zvláštní světy, dva ostře se lišící kulturní typy. V jednom z rozhovorů, které včleňuje do svého traktátu, dosti vtipně jsou porovnávány rozlišné vlastnosti Slovanů, hlavně Rusů, a západních národů. Tito jsou zevnějškem krásní a proto smělí a hrdí, neboť krása rodí smělost a hrdost; my nejsme ani to, ani ono, jsme lidé průměrní tvářností. Nejsme výmluvní, nedovedeme se vyjadřovat, kdežto oni jsou řeční, smělého jazyka, vedou řeči spílavé, ‚štěkavé', pichlavé. My jsme nečinného rozumu a prostí srdcem: oni jsou přeplněni všelikými chytrostmi. Jsme nespořiví a hýřiví, neudržujeme rovnováhy příjmů a vydání, svůj majetek nazdařbůh rozhazujeme: oni jsou skoupí, ziskuchtiví, ve dne v noci jen o tom přemýšlejí, jak by hodně nacpali své váčky. Jsme leniví k práci i k vědám: oni jsou zdatní v živnostech, neprospí ani jednu nadbytečnou hodinu. Jsme obyvateli ubohé země, oni jsou zrozenci bohatých, nádherných zemí a na svůdné výrobky svých zemí nás chytají jako lovci zvěř. My prostě hovoříme i myslíme, prostě si také počínáme, pohádáme a smíříme se: oni jsou uzavření, přetvařují se, pamatují zlo, urážlivého slova na věky nezapomenou, jednou se pohádavše, na vě-

ky se upřímně nesmíří, a smířivše se vždy budou hledati příležitosti k pomstě. — Križanićovi možno určiti zvláštní, ale význačné místo mezi našimi historickými prameny: déle než sto let nenacházíme v naší literatuře nic podobného pozorováním a soudům jím vysloveným. Pozorování Križanićova skýtají badateli nové barvy pro vylíčení ruského života XVII. st., a podle jeho soudu mohou být přezkoumány dojmy, které si odnášíme z jeho studia.

Ani psaní Nikonova, ani spisy Kotošichinovy a Križanićovy nebyly v své době všeobecně známy. Kotošichinův spis nikdo v Rusku nepřečtl do čtvrtého desetiletí minulého věku, kdy jej našel v knihovně upsalské university jeden ruský profesor. Kniha Križanićova byla ‚nahoře', v paláci u carů Alekséje a Fedora; její opisy měli vlivní stoupenci carevny Sofji, Medvěděva a knížete V. Golicyna; zdá se, že za cara Fedora se dokonce chystali vytisknouti ji. Myšlenky a pozorování Križanićovy mohly doplniti zásobu reformních idejí, které se rojily v moskevských vládních myslích oné doby. Ale všem těmto lidem XVII. st., jejichž soudy jsem tu vyložil, nelze odříci vážný význam pro ty, kdo studují toto století, jako ukazatelům tehdejší nálady ruské společnosti. Nejostřejší notou v této náladě byla nespokojenost vlastním položením. Po této stránce obzvláště je důležitý Križanić jako pozorovatel, který se zřejmým roztrpčením líčil nepříjemné zjevy, s nimiž by se rád nesetkával v zemi, která se mu z daleka zdála býti mohutnou oporou všeho Slovanstva. Tato nespokojenost je neobyčejně vážný kritický čas v ruském životě XVII. st., doprovázena byla nesčetnými násled-

ky, které tvoří podstatný obsah našich dalších dějin. Nejbližší z nich byl počátek vlivu západní Evropy na Rusko. Na původ a první projevy tohoto vlivu rád bych také upoutal vaši pozornost.

HLAVA PADESÁTÁ TŘETÍ.

Západní vliv. — Jeho počátek. — Proč se počal v XVII. st. — Setkání dvou cizozemských vlivů a jejich rozdíl. — Dva směry v rozumovém životě ruské společnosti. — Postupnost západního vlivu. — Pluky s cizí organisací. — Továrny. — Úmysly založiti loďstvo. — Myšlenka o národním hospodářství. — Nová Německá osada. — Evropský komfort. — Divadlo. — Myšlenka o vědecké znalost. — Její první ukazovatelé. — Vědecké práce kijevských učenců v Moskvě. — Počátky školního vzdělání. — Domácí učení. — S. Polockij.

Obracejíce se k počátku západního vlivu v Rusku, musíme napřed stanoviti přesněji sám pojem *vlivu*. I dříve, v XV.—XVI. st., znalo se Rusko se západní Evropu, vedlo s ní jakési věci, diplomatické a obchodní, vypůjčovalo si plody její osvěty, zvávalo její umělce, mistry, lékaře, vojáky. To byl *styk*, a ne vliv. Vliv nastává, když společnost, přijímající jej, začíná si uvědomovat převahu prostředí nebo kultury vliv vykonávající a nutnost učiti se u ní, mravně se jí podrobovat, vypůjčovati si od ní nejen vezdejší pohodlí, ale i samy základy životního pořádku, názory, pojmy, obyčeje, společenský vztah. Takové příznaky se u nás objevují ve vztahu k západní Evropě teprve od XVII. stol. V takovém tedy smyslu mluvím *o počátku* západního vlivu od této doby.

Tu se obracíme k pramenům proudů v našich dějinách, které trvají dosud. Pročpak už v XVI. st. se nepočal tento vliv, duchovně-mravní podrobení? Jeho zdrojem je nespokojenost s vlastním životem, se svým položením, a tato nespokojenost měla původ v obtíži, v které se octla moskevská vláda nové dynastie a která se projevila s větší nebo menší tíží v celé společnosti, ve všech jejích třídách. Obtíž záležela v nemož-

nosti vypořádati se s naléhavými potřebami státu při pohotových domácích prostředcích, které skýtal platný pořádek, t. j. ve vědomí nutnosti nového přebudování tohoto pořádku, které by poskytlo prostředky nedostávající se státu. Taková obtíž nebyla novinkou, která by dříve nebyla pocítěna; nutnost takového přebudování nyní ne po prvé byla pocítěna v moskevské společnosti. Ale dříve nevedla k tomu, co se stalo nyní. Od poloviny XV. st. moskevská vláda, sjednocujíc Velkorusko, živěji a živěji cítila nemožnost zdolati nové úkoly, dané tímto sjednocením, za pomoci starých údělných prostředků. Tehdy také počala budovati nový státní pořádek, ponenáhlu rušíc údělný. Budovala tento nový pořádek bez cizí pomoci, podle svého pochopení, z materiálů, které skýtal národní život, řídíc se zkušenostmi a údaji své minulosti. Věřila ještě jako dříve v nevyužité odkazy rodných starých dob, které byly s to, aby se staly pevnými základy nového pořádku. Proto toto přebudování jen posílilo autoritu rodných starých dob, udržovalo v budovatelích vědomí vlastních národních sil, živilo národní sebedůvěru. V XVI. st. utvořil se dokonce v ruské společnosti názor na sjednocovatelku ruské země Moskvu, jako na střed a hráz celého pravoslavného východu. Nyní to bylo docela něco jiného: ve všem pronikající neschopnost platného pořádku a nezdar pokusů napraviti jej přivedly k myšlence o tom, že samy základy tohoto pořádku nejsou dobré, nutíce mnohé mysliti, že se vyčerpala zásoba tvůrčích sil národa a domácího chápání, že stará doba neposkytne příhodných lekcí pro přítomnost a proto už není od ní čemu se učit, není už proč držeti se jí. Tehdy se také začal hluboký přelom v myslích: v mo-

skevském vládním prostředí i ve společnosti se objevují lidé, které hněte pochybnost, odkázala-li stará doba všechnu plnost prostředků, dostatečných pro další šťastné bytí; pozbývají dřívější národní samolibosti a začínají se rozhlížet, hledati poučení a lekce u cizích lidí, na západě, víc a více se přesvědčujíce o jeho převaze a o své vlastní zaostalosti. Tak na místě upadající víry v rodnou starou dobu a v síly národa se objevuje unylost, nedůvěra k vlastním silám, která široce otvírá dveře cizímu vlivu.

Těžko říci, proč nastal tento rozdíl v průběhu zjevů mezi XVI. a XVII. st., proč dříve u nás nepozorovali své zaostalosti a nemohli opakovat budovatelský pokus svých blízkých předků: což Rusové XVII. st. byli slabších nervů a měli skrovnější duchovní síly proti svým dědům, lidem XVI. st., nebo náboženskо-mravní sebevědomí otců nalomilo duchovní energii dětí? Ze všeho pravdě nejpodobněji vznikl rozdíl tím, že se změnil náš vztah k západoevropskému světu. Tam v XVI. a XVII. st. na rozvalinách feudálního pořádku se utvořily veliké zcentralisované státy; zároveň s tím i národní práce unikla z těsné sféry feudálního pozemkového hospodářství, do níž byla dříve násilně uzavřena. Zeměpisnými objevy a technickými vynálezy otevřel se jí široký prostor pro činnost, i počala úsilovně působiti na nových kolbištích a novým kapitálem, městským nebo obchodním a průmyslovým, který začal úspěšně soupeřiti s kapitálem feudálním, statkářským. Obě tato fakta, politická centralisace a městský, buržoasní industrialismus. měly v zápětí značné úspěchy na jedné straně v rozvoji administrační techniky, finanční i vojenské, v organisaci stálých armád, v no-

vém uspořádání daní, v rozvoji teorií národního i státního hospodářství, a na druhé straně úspěchy v rozvoji techniky hospodářské, v budování obchodních loďstev, v rozvoji továrního průmyslu, v organisaci obchodního odbytu a úvěru. Rusko se nezúčastnilo všech těchto úspěchů, utrácejíc své síly a peníze na vnější obranu a na živení dvora, vlády, privilegovaných tříd i s duchovenstvem, které nic nedělaly a nebyly s to, aby něco učinily pro hospodářský a duchovní rozvoj národa. Proto v XVII. st. bylo opozdilejší za západem, než bylo na počátku XVI. st. A tak západní vliv vyplynul z citu národní bezmoci, a pramen tohoto citu byl stále viditelnější ve válkách, v diplomatických stycích, v obchodní výměně se projevující chudost vlastních materiálních i duchovních prostředků proti západoevropským, což vedlo k uvědomění vlastní zaostalosti.

Západní vliv, pronikaje do Ruska, setkal se zde s jiným, dosud panujícím vlivem východním, řeckým nebo byzantským. Mezi oběma těmito vlivy možno zpozorovati podstatný rozdíl, i porovnám je nyní, aby bylo vidět, co ponechával v Rusku jeden z nich a co přinášel s sebou druhý. Řecký vliv byl přinesen a vykonáván církví a směřoval k nábožensko-mravním cílům. Západní vliv vykonáván byl státem a byl prvotně určen k uspokojení jeho materiálních potřeb, ale nedržel se v této své sféře, jako se udržoval řecký ve své. Byzantský vliv naprosto nezachvacoval všechny stránky ruského života: vedl jen nábožensko-mravní způsob národního života, opatřoval ozdobami a podporoval tuzemskou státní moc, ale skýtal málo směrnic strany státní organisace, vnesl několik norem do občanského

práva, zejména do rodinných styků, slabě se odrážel v každodenním životním styku a ještě slaběji v národním hospodářství, reguloval sváteční náladu a trávení času a to jen do konce mše, málo však zvětšil zásobu kladných vědomostí, nezanechal pozoruhodných stop ve všedních zvycích a pojmech národa, ponechav ve všem tom volnost svérázné národní tvorbě nebo původní nevědomosti. Ale nezmocňuje se celého člověka, nezbavuje ho tuzemských národních schopností, jeho svéráznosti, zachvacoval zato ve své sféře celou společnost shora dolů, pronikal se stejnou silou ve všechny její třídy; dodal také takové duchovní ucelenosti staroruské společnosti. Naopak, západní vliv postupně pronikal do všech sfér života, měně pojmy a vztahy, útoče stejně silně na státní pořádek, na společenský a každodenní způsob života, vnášeje nové politické ideje, občanské požadavky, formy společenského života, nové oblasti vědní, předělávaje úbor, mravy, zvyky a víry, přeměňuje zevnějšek a předělávaje duchovní složení ruského člověka. Zachvacuje však celého člověka jako osobnost i jako občana, nezachvátil dosud celou společnost: s takovou pohlcující silou působil jen na tenkou, věčně pohyblivou a neklidnou vrstvu, která leží na povrchu naší společnosti. Řecký vliv byl tedy církevní, západní státní. Řecký vliv zachvacoval celou společnost, nezachvacuje celého člověka; západní zachvacoval celého člověka, nezachvacuje celou společnost.

Setkáním a bojem těchto dvou vlivů vznikly dva směry v duševním životě ruské společnosti, dva názory na kulturní položení našeho národa. Oba směry, rozvíjejíce se a komplikujíce, měníce barvy, názvy a způsoby činnosti, zároveň

procházejí dvěma souběžnými proudy v našich dějinách. Tu se skrývajíce kamsi, tu vystupujíce na povrch jako říčky na písčité poušti, ze všeho nejvíce oživují mdlý společenský život, řízený temnou, těžkou a nicotnou státní činností, která s některými světlými přestávkami trvala únavně do polovice XIX. st. Po prvé oba směry se projevily v druhé polovině XVII. st. v otázce o proměnění svátosti oltářní a v těsně s ní spojeném sporu o poměrném prospěchu naučení jazykům řeckému a latinskému, takže přívrženci obou směrů bylo možno nazvati hellenisty a latinisty. V druhé polovici XVIII. st. hodila do ruské společnosti jablko sváru francouzská osvětná literatura ve spojitosti s otázkou o významu reformy Petrovy, o svérázném národním rozvoji. Nacionalisté, přívrženci svéráznosti nazývali sebe Ljuborussy, kdežto protivníkům přiděšovali přezdívky ruských Polofrancouzů, Gallomanů, volnomyšlenkářů, nejčastěji Voltairianců. Před 70 lety stoupenci jednoho směru dostali název západníků; stoupence druhého nazvali slavjanofily. Možno tak vyjádřiti podstatu obou názorů v tomto posledním stadiu jejich rozvoje. Západníci učili: podle základů své kultury jsme Evropané, jen mladší podle svého historického věku, a proto musíme jíti cestou, kterou prošli naši starší kulturní bratří, západní Evropané, osvojujíce si ovoce jejich civilisace. Ano, namítali slavjanofilové, jsme Evropané, ale východní, máme své ryzí základy životní, které jsme také povinni zpracovávati vlastním úsilím, aniž jsme byli voděni západní Evropou. Rusko není učedníkem ani průvodcem, ba ani sokem Evropy: je jejím nástupcem. Rusko a Evropa, to jsou hraničící všesvětové historické momenty, dvě po sobě

následující stadia kulturního rozvoje lidstva. Poseta pomníky — dovoluji si lehce parodovat obvyklý, trochu povznešený tón slavjanofilů — poseta pomníky je západní Evropa rozsáhlým hřbitovem, kde pod nádhernými mramorovými pomníky spí velicí nebožtíci minulosti; lesní a stepní Rusko je špinavá vesnická kolébka, v níž neklidně se vrtí a bezradně křičí světová budoucnost. Evropa dožívá, Rusko teprve začíná žít, a protože mu bude žíti po Evropě, tu musí umět žít bez ní, svým rozumem, svými základy, přicházejícími vystřídat dožívající základy evropského života, aby ozářilo svět novým světlem. To znamená, že naše historické mládí nás zavazuje ne k napodobování, ne k vypůjčování plodů cizích kulturních úsilí, ale k samostatné práci o základech vlastního historického života, skrytých v hlubině našeho národního ducha a ještě neobnošených lidstvem. A tak oba názory nejen se různě dívají na historické položení Ruska v Evropě, ale ukazují mu také různé cesty historického hnutí. Nyní není čas podnikati ocenění těchto názorů, rozbírati, jaké je historické určení Ruska, je-li mu souzeno státi se světlem východu, nebo zůstati jen stínem západu. Mimochodem možno zaznamenati poutavé zvláštnosti obou směrů. Západníci se odlišovali disciplinou mysli, láskou k přesnému badání, úctou k všeobecnému vědění; slavjanofilové získávali širokým rozmachem ideí, bodrou věrou v národní síly a oním praménkem lyrické dialektiky, která tak mile v nich zastírala logické chyby a nedostatky erudice. Vyložil jsem oba názory v jejich konečném složení, komplikovaném různými tuzemskými i cizími příměsky předminulého a minulého století. Mým úkolem je zjistiti chvíli

jejich vzniku a jejich původní neobmyslnou podobu. Zbytečně je odvozují od reformy Petrovy: vznikly v hlavách lidí XVII. st. a to lidí, kteří zažili nepokojnou dobu. Možná, že vznik těchto směrů zpozoroval písař Ivan Timofejev, který napsal na počátku vlády Michajilovy *Vremennik*, t. j. zápisky o své době, počínaje vládou Ivana Hrozného. Je to velmi rozumný pozorovatel: má ideje a zásady. Je politickým konservativcem: neštěstí své doby vysvětluje zradou starých dob, rozrušením starých zákonných ustanovení, čímž se Rusové počali točit jako kolo; hořce si stěžuje na nedostatek mužné pevnosti v ruské společnosti, na její neschopnost . družným odporem zabrániti nějaké libovolné nebo nezákonné novotě. Rusové si navzájem nevěří, obracejí se každý zády k druhému: jedni se dívají na východ, druzí na západ. Co je to, zda zdařilý výraz nebo bystré pozorování, — říci nedovedu; za každých okolností v druhém desetiletí XVII. st., kdy psal Timofejev, západnictví bylo u nás spíše výstředním kouskem jednotlivých podivínů, podobných knížeti Chvorostinovi, než promyšleným společenským hnutím. V každé společnosti vždy se najdou bystří lidé, kteří dříve než ostatní začínají uvažovati a konati to, co potom budou dělati, o čem budou uvažovati všichni, neuvědomujíce si, proč začínají tak mysliti a konati, jako jsou chorobně citliví lidé, kteří tuší změnu počasí dříve, než zdraví pocítí její příchod.

Nyní se seznámíme s prvními projevy západního vlivu. Tento vliv, pokud byl přijímán a prováděn vládou, rozvíjel se dosti důsledně, postupně rozšiřuje své působiště. Tato důslednost vyplývala z přání, spíše z nutnosti pro vládu

uvésti potřeby státu, pudící v stranu vlivu, v souhlas s národní psychologií a vlastní nepohyblivostí, od něho odpuzujícími. Vláda se počala obraceti k cizincům v sousedství především pro ukojení svých nejnaléhavějších materiálních potřeb, týkajících se obrany země, vojenství; v tom obzvláště bylo cítiti zaostalost. Přijímala z ciziny vojáky, a později i jiná technická zdokonalování neochotně, nedívajíc se daleko do budoucnosti, na možné následky svého počínání a nezkoumajíc, jakým úsilím dosáhla západoevropská mysl takových technických úspěchů a jaký názor na stvoření světa a na úkoly bytí řídil toto úsilí. Bylo třeba děl, ručnic, strojů, lodí, řemesel. V Moskvě rozhodli, že všechny tyto předměty jsou bezpečny pro spasení duše, a dokonce učení všem těmto potměšilostem bylo uznáno za věc neškodnou a lhostejnou v mravním vztahu: vždyť i církevní ustav dopouští v případě potřeby ustoupiti od kanonických předpisů v podrobnostech každodenního užívání. Zato v posvátné oblasti citů, pojmů, věr, kde panují vyšší, vedoucí zájmy životní, bylo rozhodnuto neustupovati cizímu vlivu ani o píď.

Tomuto opatrnému ústupku byla ruská armáda XVII. st. zavázána za vážné novoty, ruský obrábějící průmysl za své první úspěchy. Nejednou trpkou zkušeností byla vyzkoušena neschopnost naší jízdní šlechtické milice při utkání s pravidelnou pěchotou západu, vycvičenou a ozbrojenou střelnými zbraněmi. Už od sklonku XVI. st. počala moskevská vláda doplňovati svou brannou moc cizími válečnými silami. S počátku zamýšleli využíti bojové techniky západu bezprostředně, najímajíce cizí vojáky a objednávajíce z ciziny střelivo. Od prvních let pano-

vání Michajilova posílá vláda na tažení zároveň s tuzemským vojskem najaté oddíly, jednomu z nich velel vystěhovalý anglický kníže Aston. Potom uvážili, že bude výhodnější převzíti od cizinců bojovou taktiku, než prostě najímat je a začali dávat ruské vojáky na vyučenou k cizím důstojníkům, tvoříce své pravidelné zřízení a vycvičené pluky. Tento obtížný přechod ruské armády k regulérnímu výcviku byl podniknut kolem r. 1630, před druhou válkou s Polskem. Dlouho a starostlivě s opatrností poražených se chystali na tuto válku. Ochotných vstoupiti do moskevských služeb bylo na západě s dostatek: v zemích, přímo nebo nepřímo dotčených třicetiletou válkou, toulalo se mnoho žoldnéřů, kteří hledali práci pro svůj kord. Tam už věděli, že lhůta příměří (děulinského) Moskvy s Polskem se končí a že bude válka. R. 1631 najatý plukovník Lesley smlouvou se zavázal, že ve Švédsku naverbuje pětitisícový oddíl ochotných pěších vojáků, zakoupí pro ně zbraně a získá německé mistry do továrny na děla, zařízené v Moskvě Holanďanem Koetem. V téže době druhý dodavatel, plukovník Fandham uvolil se najmouti v druhých zemích *regiment* mající 1760 dobrých a vycvičených vojáků, také přivézti německé dělostřelce a zkušené instruktory pro vycvičení ruských sloužících lidí válečnictví. Cizí vojenská technika nebyla pro Moskvu laciná: na cestovní výlohy, ozbrojení a roční vydržování Fandhamova pluku bylo třeba na půldruhého milionu rublů na našich penězích; veliteli pěšího pluku, najatéto Lesleyem, bylo podle smlouvy vypláceno ročně jako služné ne méně než 22 tisíc rublů na našich penězích. Konečně r. 1632 poslali k Smolensku 32 tisíc vojáků se 158 děly.

Tento sbor tvořilo 6 pěších pluků cizího výcviku pod velením najatých plukovníků. V těchto plucích bylo více než půldruhého tisíce Němců a na 13 tisíc ruských vojáků cizího výcviku. Současný ruský chronograf udiveně poznamenává, že nikdy v ruském vojsku nebylo tolik pěchoty se střelnou zbraní, a zejména ruské pěchoty, vycvičené také v užívání střelných zbraní. Nezdar všech těchto příprav u Smolensku nezastavil reorganisaci vojska, jejíž další průběh už známe. Pro její upevnění byl už za cara Michajila sestaven ustav pro výcvik vojáků podle cizího vzoru, otištěný za cara Alekšeje r. 1647 pod názvem: *Učení a umění vojenského výcviku pěšáků.*

Zavedení poloregulérního vojska samo sebou podnítilo otázku o penězích na jeho vyzbrojení. Zbraně a dělostřelecké náboje byly objednávány z ciziny. Před válkou r. 1632 poručeno plukovníkovi Lesleyovi zakoupit ve Švédsku 10 tisíc mušket pro armádu s náboji a 5 tisíc kordů, a za války objednali z Holandska desítky tisíců pudů prachu a železných kulí, platíce veliké clo. To bylo drahé a nesnadné; počali uvažovat o výrobě vlastních zbraní. Potřeba v továrnách na zbraně donutila obrátit pozornost k minerálnímu bohatství země. U nás se zpracovávalo železo v okolí Tuly a Usťužiny z místních rud; toto železo se předělávalo v domácích výhních na hřebíky a jiné předměty domácí potřeby; v Tule vyráběli dokonce zbraně, samostříly, t. j. ručnice. Ale všechno to neuspokojovalo potřeb vojenské správy, a železo po tisících pudech bylo objednáváno ze Švédska. Aby bylo zpracování kovů prováděno ve větších rozměrech, bylo třeba pozvati na pomoc cizí znalosti a kapitály. Tehdy se také počalo horlivé pátrání po velikých ru-

dách a počali z ciziny povolávat ‚znalce rudy', horní inženýry a mistry. Už r. 1626 byl do Ruska povolen svobodný příjezd anglickému inženýrovi Bulmerovi, který ‚svým řemeslem a rozumem zná a umí nacházet rudu zlatou a stříbrnou i měděnou a drahé kameny, místa taková zná dostatečně'. Za pomocí objednaných mistrů byly pořádány výzkumné výpravy, aby hledaly a zpracovávaly stříbrnou a všelikou jinou rudu, do Solikamsku, na severní Dvinu, do Mezeni, na Kanin Nos, na Jugorskij Šar, na Pečoru, k řece Kosvě, dokonce do Jenisejska. R. 1634 poslali do Saska a Brunšvicka najímati mistry slévače mědi se slibem, že ‚jim bude dělat mědi v moskevské říši mnoho': to znamená, že našli hojná ložiska měděné rudy. Našli se i továrníci, cizí kapitalisté. R. 1632, před samou válkou s Polskem, holandský kupec Ondřej Vinius se soudruhy dostal koncesi k založení továren nedaleko Tuly pro výrobu litiny a železa, při čemž se zavázal, že bude připravovat pro erár za snížené ceny dělá, náboje, hlavně ručnice a všeliké železo. Tak vznikly tulské zbrojovky, které později převzal erár. Aby jim byli zabezpečeni dělníci, byl jim připsán celý palácový obvod: tak byl položen základ třídy továrních sedláků. R. 1644 byla druhé společnosti cizinců s hamburským kupcem Marselisem v čele dána dvacetiletá koncese na zařízení železáren podél řek Vagy, Kostromy, Šeksny a na jiných místech za týchž podmínek. V samé Moskvě už za cara Michajila byla u Poganého Prudu na řece Něglinné továrna, v které cizí mistři odlévali veliké množství děl a zvonů; zde i Rusové se vyučili slévačství. Továrníci měli nepodmíněnou povinnost Rusy, dané jim do učení, učit každé tovární práci a žádného mistrov-

ství před nimi neskrývat. Zároveň s železárnami budovány byly draslárny, sklárny a jiné továrny. Hned po znalcích rudy táhli se do Moskvy z ciziny na pozvání vlády mistři dělostřelečtí, hodinářští, výroby sametu, dracounu a ‚vytahování vody', kameníci, slévači, malíři: těžko říci, jakých mistrů tehdy Moskva neobjednávala a všechny s podmínkou: ‚aby lidi naší říše onomu řemeslu vyučili'. Dokonce bylo třeba západoevropského učence: magistr lipské university Adam Olearius, který byl několikrát v Moskvě v hodnosti sekretáře holštýnského poselstva a který sepsal pozoruhodné vylíčení moskevské říše, dostal r. 1639 pozvání do carských služeb s těmito výrazy: ‚přišlo nám, velikému panovníku, k vědomosti, že jsi velmi učený a vyznáš se v astrologii a geografus jsi a v nebeském běhu a v zeměměření a v jiných mnohých potřebných mistrovstvích se vyznáš a nám se takový mistr hodí.' Po Moskvě se rozšířily nepřátelské pověsti, že zanedlouho přijede kouzelník, který podle hvězd poznává budoucnost, a Olearius odmítl nabídku. Na západě lidé i státy bohatli rozvětveným námořním obchodem, který byl prováděn nesčetnými obchodními loďstvy. Myšlenky o loďstvu, o přístavech, o námořním obchodu počaly silně zajímati i moskevskou vládu už od poloviny XVII. století: pomýšleli najmouti v Holandsku lodní tesaře a lidi, kteří by mohli říditi mořské lodi; zmíněný námi kupec Vinius navrhoval zbudovati veslové loďstvo pro Kaspické moře. Roku 1669 na Oce, v kolomenském újezdu, ve vsi Dědinově zbudovali pro Kaspické moře koráb *Orel*, povolavše k tomu loďaře z Holandska. Koráb stál s několika drobnými lodicemi na 9 tisíc rublů, asi 125 tisíc rublů na

našich penězích, a byl spuštěn v Astrachani; ale tam tento prvorozený ruského loďstva byl, jak známo, spálen r. 1670 Razinem.

V moskevské říši byly přístavy na Bílém moři u Archangelska, na Murmaně v ústí Koly, ale příliš vzdálené od Moskvy i od západoevropských trhů; od Baltického moře jsme byli odříznuti Švédy. V Moskvě vzniká svérázná myšlenka najmouti pro budoucí moskevské loďstvo cizí přístavy. Roku 1662 moskevský vyslanec, projížděje Anglií, mnoho rozmlouval s kuronským kancléřem, zda by nebylo možno umístiti ruské koráby v kuronských přístavech. Kuronský kancléř odpověděl, že velikému panovníkovi by bylo vhodnější umístiti koráby u svého města Archangelska.

Prostřed všeho toho shonu spojeného se zařizováním továren a dolů počíná v moskevské vládě jakoby probleskovati myšlenka, která obzvláště těžce se jí poddávala. Budovala své finanční hospodářství výhradně na úzce fiskálním rozpočtu, znala jen prospěch státní pokladny a nechtěla míti žádného pojmu o národním hospodářství. Při novém výdaji, běžnými příjmy nekrytém, obracela se k své obvyklé finanční aritmetice, přepočítala zapsané poplatníky, podle jejich počtu rozdělila ‚nanovo' potřebnou částku a předepsala vybrati ji s vyhrůžkami za nedoplatky v podobě okamžitého ‚požadavku' nebo stálé daně, ponechávajíc poplatníkům, aby se rovnali mezi sebou jak dovedou, a získávali peníze jak umí. Nedoplatky a dotěrné stesky, že platit nemohou, byly jedinou brzdou takové bezstarostné finanční politiky. Vláda, zvětšujíc daně, nečinila žádných opatření k zesílení toho, aby národní práce byla schopnější platit daně.

Avšak pozorování obchodní a průmyslové obratnosti a mistrovské dovednosti cizinců a naléhavé poukazy vlastních obchodníků, podnícené právě takovým pozorováním, postupně vtahovaly moskevské finančníky do kruhu neznámých jim národohospodářských pojmů a vztahů a proti jejich vůli rozšiřovaly jejich vládní obzor, vnucovaly jim myšlenky obtížné pro jejich rozumy, že zvýšení daní musí předcházeti povznesení produktivnosti národní práce, a proto musí mířiti k novým důchodným výrobám, k objevení a zpracování ladem ležících bohatství země, a k tomu je třeba mistrů, znalosti, návyku, organisace věci. Takové zámysly jsou prvním dojmem, způsobeným západním vlivem na moskevskou vládu a našedším si ozvěnu ve společnosti. Podnícené jí vládní starosti, hledání rudy, dříví na koráby, míst na solivary, zařizování pil, vyptávání obyvatelů na známá jim výnosná přírodní bohatství podněcovalo obyvatelstvo vyhlídkami na nový výdělek a na panovníkovu odměnu za údaje. Lidem, kteří ukázali vydatnou žílu rudy, slíbili odměnu 500, 1000 i více rublů na našich penězích. Oznámí do Moskvy o velké alabastrové hoře na severní Dvině — z Moskvy pošlou výpravu s Němcem v čele prohlédnouti a popsati horu, domluviti se s obchodníky, po čem možno prodávat za moře pud alabastru, najmouti na lámání lidi. Proslýchalo se a mluvilo, že nahoře odměňují každou užitečnou novinku, jakou kdo najde nebo vymyslí. Když ve společnosti vzniká snaha, odpovídající naléhavé potřebě, zmocňuje se lidí jako móda nebo epidemie, vzrušuje nejvnímavější představy a vzbuzuje chorobná nadšení nebo nebezpečné podniky. Organisace vnější obrany země, objevy a vynálezy pro

její zesílení staly se palčivými otázkami od dob národních ztrát a ponížení, způsobených cizinci v nepokojné době. R. 1629 tverský pop Nestor podal caru prosbu se zprávou o ‚veliké věci, kterou Bůh neobjevil ještě nikomu z dříve žijících lidí ani u nás, ani v druhých státech, ale kterou objevil jemu, popu Nestorovi, na počest panovníkovi a na vykoupení naší zarmoucené země, k postrachu a údivu jejích nepřátel.' Pop Nestor slíbil vystavěti panovníkovi lacino pochodové městečko, v němž se vojáci mohou bránit jako ve skutečné nepohyblivé pevnosti. Marně bojarové prosili vynálezce, aby udělal model nebo náčrtek vymyšlené jím pohyblivé pevnosti, aby jej ukázali panovníkovi. Pop prohlásil, že nic neřekne, dokud neuvidí panovníkových očí, protože nevěří bojarům. Vypověděli ho do Kazaně a tři léta ho tam drželi v klášteře v okovech za to, že tají pro sebe velikou věc, ale věci neprojevuje a dělá to jako pro zmatek, ne při svém rozumu.

Tak moskevská vláda a společnost pocítily skutečnou potřebu vojenské a průmyslové techniky západní Evropy, dokonce rozhodnost učiti se trochu té i oné. Možná, že v první době nic kromě této techniky nebylo požadováno naléhavými potřebami státu, ale společenské hnutí, povzbuzeno jednou určitým nárazem, obyčejně v samém průběhu se komplikuje novými motivy, vlekoucími je dále než vytčený cíl.

Zesílená poptávka přitáhla do Moskvy množství cizích techniků, důstojníků a vojáků, lékařů, mistrů, kupců, továrních dělníků. Už v XVI. st. za Hrozného utvořila se u Moskvy ze západoevropských přistěhovalců Německá osada podél řeky Jauzy. Bouře nepokojné doby rozmetala

toto hnízdo cizinců. Od vstupu cara Michajila na trůn, kdy příliv cizinců do sídelního města zesílil, usazovali se kde se dalo, kupujíce od tuzemců dvory, zakládali hostince, postavili prostřed města protestantský kostel. Těsný společný styk přistěhovalců s tuzemci, pokušení a srážky, z toho vyplývající, žaloby moskevského duchovenstva na sousedství protestantských kostelů s ruskými obtěžovaly moskevské úřady, a za cara Michajila byl vydán ukaz, zakazující Němcům kupovati dvory od Moskvanů a stavět protestantské kostely uvnitř Moskvy. Olearius vypravuje o jednom z případů, které vynutily u vlády opatření k oddělení Moskvanů a cizinců. Ženy německých důstojníků, které náležely cizím kupeckým rodinám v Moskvě, hledíce zvysoka na prosté ženy kupců, chtěly i v kostele seděti před nimi; ale ony neustupovaly, a jednou vznikl mezi nimi a ženami důstojníků v kostele spor, který se proměnil v pranici. Nastalý hluk pronikl na ulici a připoutal k sobě pozornost patriarchy, který na neštěstí jel v té době mimo kostel. Dověděv se, oč běží, poručil jako ochránce církevního pořádku i mezi jinověrci zbořiti protestantský kostel, i byl téhož dne srovnán se zemí. Tento případ třeba zařaditi do r. 1643, kdy bylo nařízeno staré protestantské kostely uvnitř Moskvy zbořit a určeno bylo místo pro nový protestantský kostel za hradbami, a r. 1652 také všichni Němci, rozptýlení po Moskvě, byli vystěhováni ze sídelního města za Pokrovku na řeku Jauzu a tam na místě bývalých kdysi německých dvorů byly jim vykázány díly podle hodnosti a povolání každého. Tak vznikla nová Německá nebo Cizinecká osada, která se zanedlouho rozrostla ve významné a dobře uspořádané

městečko s rovnými širokými ulicemi a uličkami, s hezkými dřevěnými domky. Podle zpráv Oleariových, bylo v osadě už v prvních letech jejího trvání na tisíc lidí, a druhý cizinec Meyerberg, který byl v Moskvě r. 1660, neurčitě mluví o množství cizinců v osadě. Byly tam tři luteránské kostely, jeden reformovaný a německá škola. Obyvatelstvo různého plemene, různého jazyka a různého povolání užívalo dostatku a žilo vesele, neobmezováno ve svých obyčejích a mravech. Byl to koutek západní Evropy, který našel útulek na východní okrajině Moskvy.

Tato německá osada se také stala prostředníkem západoevropské kultury v takových sférách moskevského života, kde ještě nebyla požadována skutečnými materiálními potřebami státu. Mistři, kapitalisté a důstojníci, které vláda objednávala pro vnější obranu i pro vnitřní hospodářské potřeby, zároveň se svou vojenskou a průmyslovou technikou přinášeli do Moskvy také západoevropský komfort, životní pohodlí a obveselení, a je zajímavo pozorovati moskevské špičky, jak rychle se vrhají na cizozemský přepych, na přivážená vnadidla, lámajíce své staré předsudky, vkusy a zvyky. Zahraniční politické vztahy nepochybně podporovaly tuto náklonnost k cizím pohodlím a zábavám. Častá poselství, přijíždějící do Moskvy z ciziny, podněcovala tu touhu ukázati se cizozemským pozorovatelům v lepší podobě, ukázati, že i zde dovedou žíti, jako žijí dobří lidé. Při tom, jak známo, byl car Alekšej nějakou dobu pokládán za kandidáta na polský trůn a snažil se uspořádati svůj dvorní život na způsob polského královského dvora. Ruským vyslancům, vypravovaným za hranice, vláda nařizovala, aby pozorně se dívali

na zařízení a radovánky zahraničních dvorů, a je možno pozorovati, jaký vážný význam dodávali tito vyslanci ve svých diplomatických zprávách dvorním plesům a obvzláště divadlům. Šlechtic Lichačev, vypravený r. 1659 k toskánskému vévodovi s diplomatickým poručením, byl pozván ve Florencii na dvorní ples s divadlem. Ve vyslanecké zprávě je tato ‚hra' nebo ‚komedie' popsána s nicotnými podrobnostmi — znamení, že se o takovou věc zajímali v Moskvě. Moskvané se snažili nevynechati ani jednu scénu, ani jednu dekoraci. ‚Objevil se zámek, a když nějakou dobu stál, klesl dolů, a toho bylo šest proměn; a v témž zámku se objevilo moře, zmítané vlnami, a v moři byly ryby, a na rybách lidé jezdili, a nad zámkem bylo nebe, a na oblacích sedí lidé... A snášel se s nebe na oblaku šedivý člověk v kočáře, a proti němu v druhém kočáře překrásná panna, a klusáci u kočárů jsou jako živí, nohami pohvbovali. A kníže řekl, že jedno je slunce, a druhé — měsíc... A v jiné proměně se objevilo asi 50 lidí v brněních a začali se šavlemi a kordy potýkat a z ručnic střílet a asi tři lidi jako by zabili. A mnozí přepodivní mládenci a panny vycházejí zezad opony v zlatě a tančí; a mnohé podivné věci dělali'. Kotošichin, popisuje způsob života vyšších moskevských tříd, praví, že lidé moskevské říše ‚žijí ve svých domech ne tuze vhodně zařízených', a v domech svých žijí ‚bez velikého zařízení', bez obzvláštního pohodlí a nádhery. Na kresbách zmíněného Meyerberga vidíme krutického metropolitu, jedoucího v neohrabaných saních, a těsně zavřenou kibitku, v které vyjížděla carevna. Nyní, napodobujíce cizozemské vzory, car a bojarové v Moskvě začínají vyjížděti v parádních německých

kočárech, potažených sametem, s křišťálovými skly, ozdobených malbami; bojarové a bohatí kupci začínají stavěti kamenné paláce na místě špatných dřevěných stavení, pořizují domácí zařízení podle cizozemského způsobu, potahují stěny ‚zlatými kožemi' belgické práce, ozdobuji pokoje obrazy, hodinami, které car Michajil, jenž proti své vůli musil sedávat doma s nemocnýma nohama a naprosto nevěděl, co s časem, tak měl rád, že jimi přeplnil svůj pokoj, zavádějí hudbu na hostinách: u cara Alekséje v paláci za večeře ‚na varhany hrál Němčík, v trouby troubili a v bubny bili'. Cizí umění bývalo zváno ozdobovati tuzemskou hrubost. Car Alekséj svému oblíbenci, vychovateli a později švagru, bojaru B. I. Morozovovi daroval svatební kočár, potažený zlatým brokátem, vyložený drahou sobolí kožišinou a všude místo železa okovaný čistým stříbrem; dokonce tlusté obruče na kolech byly stříbrné. R. 1648 buřiči, loupíce dům Morozovův, roztrhali a znetvořili tento skvost. Týž car na zmíněné večerní hostině s německou hudbou byl nakloněn svým hostům, mezi nimiž byl i jeho zpovědník ‚napojil všechny, až byli opilí; rozjeli se dlouho po půlnoci. Moskevským vyslancům bylo nařízeno získávati za hranicemi do panovníkových služeb trubače nejlepší a nejučenější, kteří by pořádně dovedli na vysokou trubku troubit tance. U dvora i ve vyšším kruhu vyvinuje se vášeň ke ‚komediovým jednáním', divadelním představením. Ne bez náboženské nesmělosti se odvážili v Moskvě této zábavy, ‚běsovské hry, hanebnosti duševní', podle názorů přísných ochránců opravdové zbožnosti. Car Alekséj radil se o tom se zpovědníkem, který mu dovolil divadelní představení, uváděje na

ospravedlnění příklady byzantských císařů. ‚Komedii' hrála na dvorní scéně dramatická společnost, spěšně vybraná z dětí sloužících i cizozemských obchodníků a jakž takž vycvičená pastorem luteránské církve v Německé osadě, magistrem Johannem Gotfriedem Gregorim, jemuž car r. 1672 z radosti nad zrozením careviče Petra nařídil ‚učinit komedii'. Bylo k tomu ve vsi Preobraženském, nedaleko Moskvy, pozdějším oblíbeném místě her Petrových, vystavěno divadlo, ‚komediová budova'. Zde na konci onoho roku se také car díval na komedii o Estheře, uvedenou na scénu pastorem, která se mu tak zalíbila, že daroval režisérovi ‚za komediové uspořádání' sobolí kožišiny v ceně asi 1500 rublů na našich penězích. Kromě Esthery zahrál Gregori na carském divadle ještě Judithu, ‚chladivou', t. j. veselou komedii o Josefovi, ‚žalostnou' komedii o Adamu a Evě, t. j. o pádu a vykoupení člověka a j. Přes biblické sujety byla to ne středověká mravoučná mysteria, ale z němčiny přeložené hry nového ražení, které děsily diváka strašnými scénami poprav, srážek, dělostřelecké palby, a zároveň s tím (s výjimkou tragedie o Adamu a Evě) rozesmávající příměsí komického, spíše komendiantského prvku v osobě šaška, nevyhnutelné osobnosti takové hry, s hrubými, často neslušnými kousky. Spěchali připraviti i své dvorní herce. R. 1673 učilo se už u Gregoriho umění komediovému 26 mladých lidí, kteří byli vybráni za komedianty z moskevské Novoměšťanské osady. Nezavedli ještě elementární školy vzdělanosti, ale už spěchali založiti divadelní školu. Od komedií s biblickým obsahem brzo přešli i k baletu: r. 1674 v poslední den masopustu car s carevnou, dětmi a bojary se dí-

vali v Preobraženském na komedii, jak Artaxerxes velel pověsit Hamana, načež Němci a dvorští lidé zahraničního ministra Matvějeva, kteří se také naučili u Gregoriho divadelnímu umění, hráli na ‚violy, varhany a na stramenty a tančili'. Všechny tyto novoty a zábavy byly, opakuji, přepychem pro vyšší moskevskou společnost; zato vychovávaly v ní nové zjemnělejší vkusy a potřeby, neznámé Rusům dřívějších pokolení. Spokojí-li se moskevská společnost těmito příjemnostmi a zábavami, které si tak netrpělivě vypůjčovala?

Na západě pramenem životního pohodlí a životních zábav bylo nejen příznivé hospodářské položení zámožných a nečinných tříd společnosti, nejen rozmary jejich zhýčkaného vkusu: budování tohoto komfortu se súčastnila dlouho trvající duchovní úsilí jednotlivých osob i celých společností; vnější ozdobování života kráčelo tam ruku v ruce s úspěchy mysli i citu. Člověk se snaží utvořiti si životní ovzduší, odpovídající jeho vkusům a názoru na život; ale třeba mnoho přemýšleti i o svých vkusech, i o samém životě, aby se správně ustanovil jejich vzájemný poměr. Vypůjčujíce si cizí ovzduší, bezděčně a bezcitně si osvojujeme vkusy a pojmy, které je utvořily; bez toho samo ovzduší se bude zdáti nevkusným a nepochopitelným. Naši předkové XVII. st. smýšleli jinak: původně, vypůjčujíce si západoevropský komfort, myslili, že nepotřebují osvojovati si cizí znalosti a pojmy, že se nebudou musit zříkati svých. V tom záležel jejich prostomyslný omyl, do jakého upadají všichni nedůvěřiví a opozdilí napodobovatelé. V Moskvě XVII. st., vrhajíce se na zámořská vnadidla, právě tak počali trochu a nejasně cítiti ony duchovní zájmy

a úsilí, jimiž byla utvořena, a zamilovali si tyto zájmy a úsilí, dříve než si ujasnili jejich vztah k pojmům a vkusům doma vyrostlým, zamilovali si je zprvu také jako životní zábavu, jako příjemný a ještě nepocítěný pohyb mysli zkyslé na rituálu. Zároveň s vypůjčením cizozemských obveselujících ‚chytrostí' a zábavných ‚výmyslů' jako by se ve vyšších moskevských kruzích probouzela rozumová zvídavost, zájem o vědecké vzdělání, ochota k uvažování o takových předmětech, které nevcházely v obyklý obzor staroruského člověka, do kruhu jeho každodenních nutných potřeb. U dvora se tvoří kroužek vlivných milovníků západoevropského komfortu a dokonce vzdělání: strýc cara Alekseje, laskavý a veselý Nikita Iv. Romanov, první boháč po carovi a nejpopulárnější z bojarů, ochránce a milovník Němců, který měl rád jejich hudbu a úbor a byl trochu volnomyšlenkář; potom vychovatel a švagr carův Bor. Iv. Morozov, v pokročilých letech trpce si stěžující na to, že se mu v mládí nedostalo náležitého vzdělání, obléknuvši svého schovance s jeho vrstevníky do německých šatů; okolničí Fed. Mich. Rtiščev, ctitel věd a školního vzdělání; náčelník vyslaneckého prikazu, vzdělaný diplomat Af. Lavr. Ordin-Naščokin; jeho nástupce, bojar Artamon Sergějevič Matvějev, písařův syn, druhý oblíbenec carův, první Moskvan, který zahájil ve svém evropsky zařízeném domě něco na způsob večerů, shromáždění za účelem pohovoření, výměny myšlenek a novinek, za účasti hospodyně a bez pití, zakladatel dvorního divadla. Tak nepozorovaně se měnil vztah ruské společnosti k západní Evropě: dříve se na ni dívali jako na dílnu vojenských a jiných výrobků, které možno kou-

pit, aniž se tázali, jak se vyrábějí; nyní se počal na ni ustalovati názor jako na školu, v níž je možno naučiti se nejen mistrovství, ale i umění žíti a myslit.

Ale stará Rus ani tu nezměnila své obvyklé opatrnosti: neodvažovala se vypůjčiti si západní vzdělání přímo z jeho rodiště, od jeho mistrů a dělníků, ale hledala prostředníky, kteří by jí mohli odevzdati toto vzdělání v zpracování, které by bylo učiněno neškodným. Kdopak se mohl stát takovým prostředníkem? Mezi starou moskevskou Rusí a západní Evropou ležela země slovanská, ale katolická — Polsko. Církevní příbuznost a zeměpisné sousedství spojily ji s románsko-germánskou Evropou, a časný a nezdržovaný rozvoj nevolnického práva ve spojitosti s politickou svobodou vyšších tříd učinil polskou šlechtu nečinnou a vnímavou půdou pro západní vzdělání; ale zvláštnosti země a národního charakteru dodaly svérázné místní ražení vypůjčené kultuře. Uzavřena v kruhu jednoho stavu, který užíval výhradního panství ve státě, vychovávala živý a veselý, ale úzký a nevázaný světový názor. Toto Polsko bylo také prvním prostředníkem duchovního vlivu západní Evropy na Rus: západoevropská civilisace přicházela do Moskvy především v polském zpracování, v šlechtickém rouchu. Ostatně s počátku dokonce ji nepřinášel k nám čistý Polák. Značná část pravoslavné Rusi byla spojena s Polskou Rzeczí Pospolitou násilnými politickými pouty. Národnostní a náboženský zápas západoruské pravoslavné společnosti s polským státem a římským katolicismem nutil ruské borce obraceti se k zbrani, jíž byla silna protivná strana, k škole, k literatuře, k latinskému jazyku; ve všem tom

západní Rus k polovině XVII. stol. o mnoho předhonila východní. Západoruský pravoslavný mnich, vyučený ve škole latinské nebo ruské, zařízené podle jejího vzoru, byl také prvním prostředníkem západní vědy, povolaným do Moskvy.

Toto povolání bylo počato samou moskevskou vládou. Tu se západní vliv setkal s hnutím, které plynulo s druhé strany. Až budeme zkoumati původ ruského církevního rozkolu, uvidíme, že toto hnutí bylo podníceno potřebami ruské církve a dílem bylo namířeno dokonce proti západnímu vlivu; ale protivné strany se sešly na jednom společném zájmu, na osvětě, dočasně si podaly navzájem ruce pro společnou činnost. V staroruském písemnictví nebylo úplného a dokonalého kodeksu bible. Ruská církevní hierarchie, zdvíhající takový div ne vesmírný dogmatický hluk pro otázky o oslavování sv. Trojice a o sekularisaci klášterních pozemků, po celá staletí dosti klidně se obešla bez úplného a dokonalého tekstu slova Božího. V polovici XVII. st. (1649—1650) povolali z Kijeva z tamní akademie při Bratrském kláštеře a z Pečerské lávry učené mnichy Jepifanije Slaviněckého, Arsenije Satanovského a Damaskina Ptického, poručivše jim přeložiti bibli z jazyka řeckého na slovanský. Kijevští učenci byli odměňováni skrovněji než němečtí najatí důstojníci: Jepifanijovi a Arsenijovi byl ustanoven denní korm po 4 altynách, asi 600 rublů ročně na našich penězích, nepočítáme-li volný byt v Čudovém kláštеře se stravou a doplňovacím pitím z paláce po dvou číškách vína a po 4 džbáncích medoviny a piva za den; později bylo ostatně peněžní služné zdvojnásobeno. Pozvaní učenci kromě vykonávání hlavního díla

u nich objednaného musili uspokojovat i jiné potřeby moskevské vlády a společnosti. Dle objednávek carových nebo patriarchových sestavovali a překládali různé vzdělávací pomůcky a encyklopedické sborníky, zeměpisy, kosmografie, slovníky; po všech takových knihách horlivě se počala píditi moskevská čtoucí společnost, obzvláště u dvora a ve vyslaneckém prikazu; stejné knihy objednávali skrze ruské vyslance z ciziny, z Polska. Jepifanij přeložil zeměpis, *Knihu o lékařské anatomii, Občanstvo a učeni mravů dětských*, t. j. spis o politice a pedagogice. Satanovskij přeložil knihu *O městě carském*, sborník bez ladu a skladu, sestavený z řeckých a latinských spisovatelů, pohanských i křesťanských, a objímající celý kruh tehdejších běžných poznatků ze všemožných věd, počínajíc bohoslovím a filosofií a končíc zoologií, mineralogií a lékařstvím. Užívali všech literárních sil, které se naskytly, připoutávajíce k věci zároveň s Kijevany i Němce. Jakysi von Delden, který sloužil v Moskvě jako překladatel, přeložil do ruštiny několik knih z latiny a francštiny, a Dorn, který býval rakouským vyslancem v Moskvě, přeložil krátkou kosmografii. Olearius, podávaje o tom zprávu, připojuje, že takové knihy čtou mnozí ze zvídavé moskevské šlechty. Nové písemnictví tohoto druhu podněcovaly nejen čistě vědecké, ale i praktické zájmy. Asi v této době rozšiřují se prostřed šlechty přeložené lékařské knihy. V starém seznamu aktů vyslaneckého prikazu nacházíme tento zajímavý údaj: r. 1623 Holanďan Vandergin, který byl v moskevských službách, předložil prikazu jakýsi článek o ‚alchymické moudrosti a o jiných věcech'; poté r. 1626 podal do téhož prikazu spis ‚o vyšší filosofické

alchymii'. Je zřejmo, v Moskvě s velikou zvědavostí sbírali zprávy o oné tajemné a lákavé vědě, s jejíž pomocí doufali, že poznají tajemství, jak dělat zlato. Ale sám obsah přeložených a kompilátorských sborníků Slaviněckého a Satanovského ukazuje na probuzení vědeckého zájmu, pokud byl tehdejším moskevským myslím dostupný.

Tak pocítila moskevská společnost potřebu knižního vědění, vědeckého vzdělání, zasety byly počátky školního učení, jako nevyhnutelného prostředku získati takové vzdělání. Tato potřeba byla udržována častějšími a častějšími styky se západními státy, které nutily moskevskou diplomacii zkoumati jejich položení a vzájemné vztahy. V Moskvě se pokoušejí založiti školy i vláda, i soukromé osoby. Východní řečtí hierarchové dávno ne jednou poukazovali moskevským carům na nutnost založiti v Moskvě řeckou školu a knihtiskárnu. Z Moskvy hledali a prosili, od východu navrhovali a posílali učitele pro tuto školu; ale věc se stále jaksi nedařila. Za cara Michajila div nebyla toužená škola založena. R. 1632 přijel od aleksandrijského patriarchy mnich Iosif. Přemluvili ho, aby zůstal v Moskvě a svěřili mu překládati na slovanský jazyk řecké polemické knihy proti latinským kacířstvím, a také na ‚učitelském dvoře učit malé děti řeckému jazyku a písmu'. Věc se neuskutečnila pro brzkou smrt Iosifovu; avšak myšlenka založit v Moskvě učeliště, které by bylo semeništěm osvěty pro celý pravoslavný východ, nebyla opuštěna ani v Moskvě, ani na východě. Nedaleko patriarchova dvora (v Čudovém kláštěře) zřídili řecko-latinskou školu, kterou spravoval Řek Arsenij, a tento Řek přijel do Moskvy r.

1649, ale brzo byl vypovězen na Solovki pro podezření, že není pravověrný. A Jepifanij Slavinéckij s Arsenijem Satanovským byli pozváni do Moskvy mezi jiným ‚pro rétorské učení'; ale není známo, zda měli v Moskvě žáky. R. 1665 třem podpísařům z prikazů tajného a palácového bylo nařízeno učiti se ‚po latinsku' u západoruského učence Simeona Polockého; k tomu účelu byla vystavěna zvláštní budova, která se v dokumentech také nazývá ‚škola pro gramatické učení'. Nemyslete si, že to byly skutečné školy, pravidelně zařízené podle našeho vzoru, s vypracovaným řádem, učebnými plány a programy, se stálými učiteli a pod. Byla to náhodná a dočasná poručení tomu neb onomu přicestovalému učenci, aby učil řeckému nebo latinskému jazyku mladé lidi, které k nim posílala vláda nebo kteří se sami chtěli u nich učit. Taková byla původní podoba ruské státní školy v XVII. st., která byla přímým pokračováním staroruského způsobu vyučování čtení a psaní: duchovní osoby nebo zvláštní mistři přijímali děti do učení za umluvený plat. Místy soukromé osoby, a možná i společnosti stavěly k tomu účelu zvláštní budovy: objevila se jakoby stálá veřejná škola. R. 1685 v městě Borovsku nedaleko tržiště stála vedle městského chorobince ‚škola pro učení dětí', zbudovaná místním knězem. Je možno mysliti, že učebnice vyšlé asi v polovici XVII. st. byly zamýšleny pro potřebu domácího nebo školního učení: tak r. 1648 byla v Moskvě vydána slovanská mluvnice západoruského učence Meletije Smotrického, a r. 1649 znovu vytiskli v Kijevě vydaný krátký katechismus Petra Mogily, rektora kijevské akademie a později kijevského metropolity. Soukromé osoby soupeřily s vládou

v napomáhání osvětě. Ostatně i tito horlitelé náleželi obyčejně k vládní třídě. Nejhorlivější z nich byl důvěrný rádce cara Alekséje, okolničí F. M. Rtiščev. Založil u Moskvy Andrejevský klášter, kam r. 1649 na svůj účet povolal z kijevského Pečerského a jiných maloruských klášterů na 30 učených mnichů, kteří musili překládati cizí knihy do ruštiny a vyučovati přející si toho mluvnici řecké, latinské a slovanské, rétorice, filosofii a jiným slovesným vědám. Sám Rtiščev se stal studentem této volné školy, noci prosedával v klášteře, rozmlouvaje s učenci, učil se u nich řeckému jazyku a uprosil Jepifanije Slaviněckého, aby sestavil řecko-slovanský slovník pro potřebu této školy. K přicestovalým jihoruským starcům přimkli i někteří z moskevských učených mnichů a kněží. Tak vzniklo v Moskvě učené bratrstvo, svého druhu volná akademie věd. Rtiščev, využívaje svého vlivu u dvora, donutil některé ze sloužící moskevské mládeže, aby chodili ke kijevským starcům do Andrejevského kláštera učit se latinsky a řecky. R. 1667 usmyslili si farníci moskevského kostela Ioanna Bogoslova (v Kitaj-gorodě) založiti u svého kostela učiliště, ne prostou farní školu, ale všeobecně vzdělávající učební ústav, na němž se vyučovalo gramatickému umění jazyků: slovanského, řeckého a latinského a jiným svobodným učením'. Podali o tom prosbu carovi a při tom žádali ještě nějakého ‚čestného a bohabojného muže', aby se přimlouval u cara za jejich věc, prosili o požehnání tehdejší patriarchy moskevského a východní, kteří byli tehdy v Moskvě strany věci Nikonovy, a konečně moskevský patriarcha, hlavně z úcty k neústupným prosbám onoho bohabojného muže, asi téhož

Rtiščeva, který také vnukl myšlenku o učilišti, svolil a dal požehnání ‚nechť se pracovití spuději (studenti) radují ze svobody vyhledávání a ze svobodného učení moudrosti a shromažďují se v společném gymnasiu pro bystření rozumů zkušenými didaskaly'. Není známo, byla-li tato škola otevřena.

Lidé vyšší moskevské třídy se snažili zásobiti se prostředky pro domácí vzdělání svých dětí, přijímajíce do domů přicestovalé učitele, západoruské mnichy a dokonce Poláky. Sám car Alekšej šel tomu příkladem napřed. Nespokojil se elementárním vzděláním, jakého se dostalo jeho nejstarším synům Aleksějovi a Fedorovi od moskevského prikazného učitele, nařídil naučiti je cizozemským jazykům latinskému a polskému a aby byli zdokonaleni ve vzdělání, pozval západoruského učeného mnicha Simeona Sitianoviče Polockého, vychovance kijevské akademie, který poznal také polské školy. Simeon byl příjemný učitel, halící vědu v poutavé formy. V jeho verších možno viděti básnický konspekt jeho lekcí. Tu se dotýká i politických předmětů, snaže se rozvinouti ve svých carských chovancích politické vědomí.

Kako graždanstvo preblago byvaet,
Graždanstvujuščim znati podobaet.*)

Kreslí svým žákům politický ideál carových vztahů k poddaným v obraze dobrého pastýře a ovec.

Tako načaljnik dolžen estj tvoriti —
Bremja poddanych krepostno nositi,

*) Jak občanství je dobře zařízeno, — vladařům se sluší znáti.

Ne prezirati, ne za psy imeti,
Pače ljubvi, jako svoja deti.*)

Zájem k přeloženým a dokonce původním polským knihám proniká zároveň s polským jazykem s pomocí domácích učitelů do paláce moskevského cara i do domů moskevského bojarstva. Nejstarší synové cara Alekšeje byli, jak jsem řekl, vyučeni jazykům polskému a latinskému; carevič Fedor se dokonce naučil umění skládati verše a byl spolupracovníkem S. Polockého o básnickém překladu žaltáře, přeložil dva žalmy. Říkali o něm, že byl milovníkem věd, obzvláště matematických. Jedna z princezen, Sofja, také se naučila polskému jazyku a čtla polské knihy, dokonce písmeno *u* psala po latinsku. Podle svědectví Lazara Baranoviče, arcibiskupa černigovského, v jeho době ‚se carská vláda polského jazyka neštítila, ale čtla knihy a dějiny polské pro potěšení'. Někteří z moskevské společnosti se snažili čerpati západní vědu z prvních pramenů a tím horlivěji, že začala být pokládána za nevyhnutelnou pro úspěch ve službě. Bojar Matvějev učil svého syna latinskému a řeckému jazyku. Jeho předchůdce ve správě vyslaneckého prikazu Ordin-Naščokin obklopil svého syna zajatými Poláky, kteří v něm vznítili takovou lásku k západu, že svedli mladého muže k útěku za hranice. První ruský resident v Polsku Ťapkin dal svého syna do polské školy. R. 1675 otec, posílaje ho do Moskvy s diplomatickým poručením, představil ho ve Lvově králi Janu Sobieskému. Mladý muž proslovil před

*) Vládce si má tak počínati — břímě poddaných pevně nositi, — neopovrhovati jimi, ne je za psy míti, — víc je milovat než své děti.

králem řeč, v níž mu děkoval ‚za chléb, za sůl a za vědu školní.' Řeč byla proslovena tehdejším školním polopolským a pololatinským žargonem, při čemž podle otcovy zprávy ‚synek tak jasně a názorně proslovil svou oraci, že ani slovem se nezajíkl'. Král daroval řečníkovi sto zlotých a 15 loket červeného sametu.

Tak pocítili v Moskvě potřebu evropského umění a komfortu, a později také vědeckého vzdělání. Začali německým důstojníkem a německým dělem, a končili německým baletem a latinskou mluvnicí. Západní vliv, vzbuzený naléhavými materiálními potřebami státu, zároveň s nutným přinášel i to, čeho nepožadovaly tyto potřeby, bez čeho bylo možno se zatím obejít, s čím bylo možno posečkat.

HLAVA PADESÁTÁ ČTVRTÁ.

Počátek reakce západního vlivu. — Protest proti nové vědě. — Církevní rozkol. — Vypravování o jeho počátku. — Jak obě strany vysvětlují jeho původ. — Moc náboženských obřadů a tekstů. — Její psychologická osnova. — Rus a Byzance. — Zatemnění ideje všeobecné církve. — Podání a věda. — Národně církevní sebevědomí. — Státní novoty. — Patriarcha Nikon.

Potřeba nové vědy, přicházející od západu, setkala se v moskevské společnosti s nepřemožitelnou antipatií, zakořeněnou zde po věky a podezíravostí ke všemu, co přicházelo z katolického a protestantského západu. Sotva moskevská společnost ochutnala plodů této vědy, když se jí už začíná zmocňovati těžké uvažování, je-li bezpečná, nepoškodí-li čistotu víry a mravů. Toto uvažování je druhý moment v náladě ruských myslí XVII. st., nastoupivší ihned po nespokojenosti s vlastním položením. Byl také provázen neobyčejně vážnými následky. Zachoval se nám úryvek jednoho soudního vyšetřování, konaného r. 1650; v něm se názorně líčí, čím se počalo, čím především bylo přiváto toto uvažování. Ve věci vystupuje všecka studující moskevská mládež. Byli to Lučka Golosov (později dumský šlechtic, člen státní rady Lukjan Timofejevič Golosov), Stěpan Aljabjev, Ivan Zaščkij a chrámový zpěvák chrámu Zvěstování Panny Marie Kostka, t. j. Konstantin Ivanov. Byl to těsný kroužek přátel, spojených stejnými myšlenkami. ‚Hle, učí se u kijevských, vykládali, F. Rtiščev řecky číst a psát, a v tomto čtení a psaní je právě kacířství.' Aljabjev dokazoval při vyšetřování, že když žil v Moskvě starec Arsenij, Řek, on, Stěpan, chtěl se od něho naučiti latině, ale když toho starce vypověděli na Solov-

ki, on, Stěpan, přestal se učit a abecedu roztrhal, protože jeho příbuzní a Lučka Golosov mu začali říkati s Ivaškou Zaseckým: ‚přestaň se učit latinsky, to je špatné, ale jak špatné, toho neřekli'. Sám Golosov podle mocného vyzvání Rtiščevova se musil v Andrejevském klášteře učit latině u kijevských starců; ale byl proti jejich vědě, pokládal ji za nebezpečnou pro víru a říkal zpěváku Ivanovi: ‚řekni svému protopopovi (chrámu Zvěstování Panny Marie Stěfanu Bonifatjevu, carovu zpovědníkovi), že se u kijevských starců učit nechci, starci to nejsou dobří, neshledal jsem v nich dobra a dobrého učení u nich není; nyní zatím vyhovuji F. M. Rtiščevovi ze strachu, ale v budoucnu se u nich ani za nic nechci učit'. K tomu Lučka připojil: ‚však každý, kdo se latinsky učil, s pravé cesty sešel'. Asi v téže době a za součinnosti téhož Rtiščeva jeli do Kijeva dovršiti své vzdělání na tamní akademii dva jiní mladí lidé z Moskvy, Ozerov a Zerkaljnikov. Zpěvák Kostka s druhy neschvalovali této jízdy bojíce se, že jakmile se tito lidé v Kijevě doučí a vrátí se do Moskvy, bude zde s nimi mnoho starostí, a proto by bylo dobře jich do Kijeva nepustit a učinit, aby se vrátili: však beztak už všem vyčítají a za nic nemají nábožné moskevské protopopy, říkají o nich: ‚vždyť tlachy tlachají, zbytečno je poslouchat je a sobě čest nedělají, učí prostě, sami nevědí, čemu učí'. Titíž horlitelé zbožnosti šeptali i o bojarovi B. I. Morozovovi, že má u sebe zpovědníka jen ‚pro slušnost lidskou', a když už Kijevan začal býti nakloněn, tu je jasno, sklonil se také tam, k jejich kacířstvím.

Vidíme, že jedna část studující mládeže vyčítala druhé sebevědomí a vychloubačnou kriti-

ku všech uznaných domácích autorit, a to bylo vychováno novou vědou. To není stařecké ochranné prskání po novotách, ale odraz názoru na vědu, kořenícího v samé hlubině staroruského církevního vědomí. Věda a umění ceněny byly v staré Rusi podle jejich spojitosti s církví, jako prostředku poznání slova Božího a duševního spasení. Vědění a umělecká ozdobení života, nemající takové spojitosti a takového významu, pokládány byly za nicotnou zvědavost nehluboké mysli nebo za zbytečné nevážné zábavy, ‚potěšení'; tak se dívali na ranhojiče, pohádkáře, šašky. Církev mlčelivě je trpěla jako dětské občerstvující hry a dovádění, ale přísná církevní kázání je občas kárala jako nebezpečné zábavy a rozptýlení, které snadno se mohou proměnit v běsovské pletky. Za žádných okolností ani takovým znalostem, ani takovému umění nepřidávali vzdělávací síly, nedávali jim místa v systému výchovy; přiřazovali je k nižšímu pořádku života, pokládali je, ne-li za přímé neřesti, tak za slabosti lidské povahy nakloněné k hříchu. Věda a umění, které přinášel západní vliv, objevovaly se s jinou náročnější tvářností: šly v řadě zájmů vyššího rozboru, ne jako ústupky lidské slabosti, ale jako zákonné potřeby lidské mysli a srdce, jako nevyhnutelné podmínky dobře uspořádaného a vzdělaného společného žití, nacházející své ospravedlnění v sobě samých, a ne v sloužení potřebám církve. Západní učenec nebo umělec jevil se u nás ne ruským kejklířem nebo předčitatelem nekanonických knih, ale úctyhodným magistrem komediového jednání nebo geografem, kterého sama vláda uznala za ‚velmi zběhlého v mnohých potřebných mistrovstvích a moudrostech'. Tak západní věda, nebo

všeobecně řečeno, kultura, přicházela k nám jako neposlušná služebnice církve a ne jako obžalovaná, třebas i jí trpěná hříšnice, ale jako sokyně nebo v nejlepším případě spolupracovnice církve ve věci uspořádání lidského štěstí. Staroruská mysl, opletená podáním, mohla jen polekaně uskočiti od takové spolupracovnice, a tím spíše sokyně. Je nasnadě pochopiti, proč seznámení s touto vědou ihned vzbudilo v moskevské společnosti neklidnou otázku, je-li tato věda bezpečná pravé víře a dobrým mravům, staletým pilířům národního způsobu života? Otázka vznikla už v oné chvíli, kdy prostředníky této vědy byli u nás naši pravoslavní západoruští učenci. Ale když se jako učitelé objevili cizinci, protestanté a katolíci, otázka musila se ještě přiostřit. Podnícené jí pochybnosti o mravně náboženské bezpečnosti nové vědy a přinášeného jí západního vlivu přivedlo k těžkému přelomu v ruském církevním životě, k rozkolu. Těsná spojitost tohoto zjevu s rozumovým a mravním hnutím v moskevské společnosti XVII. st. nutí mě upoutati vaši pozornost na původ rozkolu v ruské církvi.

Ruským církevním rozkolem nazývá se oddělení značné části ruské pravoslavné společnosti od vládnoucí ruské pravoslavné církve. Toto rozdělení se počalo za panování Alekšeje Michajloviče v důsledku církevních novot patriarchy Nikona a pokračuje dosud. Rozkolníci se pokládají za právě takové pravoslavné křesťany, za jaké se pokládáme i my. Starověrci ve vlastním smyslu se s námi nerozcházejí ani v jednom dogmatu víry, ani v jednom základě věrouky; ale odloučili se od naší církve, přestali uznávat autoritu naší církevní vlády ve jménu ‚staré

víry', jako by opuštěné touto vládou; proto je také nepokládáme za kacíře, ale jen za rozkolníky, a proto nás také nazývají církevníky nebo nikoniany, a sebe starověrci, přidržujícími se starého obřadu a zbožnosti před Nikonem. Jestliže se starověrci s námi nerozcházejí v dogmatech, v základech věrouky, proč značná část ruské církevní společnosti se objevila za ohradou ruské vládnoucí církve. Tu je v několika slovech vypravování o počátku rozkolu.

Před patriarchou Nikonem byla ruská církevní společnost jediným církevním stádem s jediným vyšším pastýřem; vznikla však v ní v různých dobách a z různých pramenů některá místní církevní mínění, obyčeje a obřady, odlišné od přijatých v církvi řecké, od níž Rus přijala křesťanství. Takové byly dvouprsté znamení kříže, způsob napsání jména *Ježíš*, sloužení mše se sedmi, a ne s pěti hostiemi, chodění *po-solonj*, t. j. po slunci (od levé ruky k pravé, s tváří k oltáři obrácenou), v některých službách božích, na příklad při křtu kolem křtitelnice nebo při svatbě kolem analoje, zvláštní čtení některých míst symbolu víry (‚carství Jeho *není* konce', ‚a v Ducha Svatého, *skutečného* a životodárného'), dvojení volání *aleluja*. Některé z těchto obřadů a zvláštností byly uznány ruskou církevní hierarchií na církevním sněmu roku 1551 a takovým způsobem se jim dostalo zákonodárného potvrzení se strany vyšší církevní moci. Od druhé poloviny XVI. st., když se v Moskvě počaly tisknouti knihy, počaly tyto obřady a různočtení pronikati z rukopisných bohoslužebných knih do jejich tištěných vydání a skrze ně se šířily po celém Rusku. Takovým způsobem knihtiskařský lis dodal novou cenu místním ob-

řadovým a tekstovým různostem a rozšířil jejich užívání. Některé z takových růzností vnesly do svých vydání oprávci církevních knih, vytištěných za patriarchy Iosifa v letech 1642—1652. Protože vůbec tekst ruských bohoslužebných knih byl nesprávný, tu nástupce Iosifův patriarcha Nikon hned od počátku své správy ruské církve chopil se odstraňování těchto nesprávností. R. 1654 prosadil na církevním sněmu usnesení znovu vydat církevní knihy po jejich opravě podle správných tekstů, podle slovanských pergamenů a starých řeckých knih. Z pravoslavného východu a z různých koutů Ruska navezli do Moskvy hory starých rukopisných knih řeckých a církevně slovanských; podle nich opravená nová vydání rozeslána byla po ruských kostelích s příkazem odebrati a zničiti nesprávné knihy, staré tisky i staré rukopisy. Zhrozili se pravoslavní ruští lidé, nahlédnuvše do těchto nově upravených knih a nenašedše v nich ani dvouprstí, ani zvláštním způsobem psané jméno Ježíše, ani jiných dobou posvěcených obřadů a předpisů: viděli v těchto nových vydáních novou víru, podle níž se neoddávali spasení staří svatí otcové, a prokleli tyto knihy jako kacířské, modlíce se a konajíce bohoslužby nadále podle starých knih. Moskevský církevní sněm v letech 1666—1667, jehož se zúčastnili dva východní patricijové, dal neposlušné do klatby za protivení církevní moci a vyloučil je z pravoslavné církve, a vyloučení přestali uznávati vyloučivší je hierarchii za svou církevní moc. Od těch dob se ruská církevní společnost rozštěpila, a tento rozkol trvá do přítomné doby.

Pročpak vznikl rozkol? Podle vysvětlení starověrců proto, že Nikon, opravuje bohoslužebné

knihy, samovolně zrušil dvouprstí a jiné církevní obřady, tvořící svatootecké staroruské pravoslavné podání, bez něhož nebylo možno se spasit, a když věrní staré zbožnosti povstali za toto podání, ruská hierarchie je vyloučila ze své zkažené církve. Ale v takovém vysvětlení není všechno jasné. A jakým způsobem se dvouprstí nebo chodění po-solonj stalo pro starověrce svatooteckým podáním, bez něhož nebylo možno dosáhnouti spasení? Jakým způsobem prostý církevní obyčej, bohoslužebný obřad nebo tekst mohl nabýti takové vážnosti, státi se nedotknutelnou svatyní, dogmatem? Pravoslavní podávají hlubší vysvětlení. Rozkol vznikl z nevědomosti rozkolníků, tím, že úzce chápali křesťanské náboženství, tím, že neuměli rozeznati v něm podstatného od vnějšího, obsah od obřadu. Ale ani tato odpověď neřeší celé otázky. Dejme tomu, určité obřady, posvěcené podáním, stařinou, mohly nabýti nepříslušejícího jim významu dogmat; ale vždyť i autorita církevní hierarchie byla posvěcena stařinou a při tom ne místní, ale všeobecnou, a její uznání je pro spasení nevyhnutelné: sv. otcové nehledali spasení i bez něho, jako bez dvouprstí. Jakým způsobem se starověrci rozhodli obětovati jedno církevní ustanovení pro druhé, odvážili se hledati spasení bez vedení zákonné hierarchie, jimi zavržené?

U nás často, vysvětlujíce původ rozkolu, s obzvláštním důrazem a s jakýmsi opovržením poukazují na slepou příchylnost starověrců k obřadům a tekstům, k písmenu písma, jako k něčemu velmi nevážnému ve věci náboženství. Neshoduji se s takovým velmi opovržlivým názorem na náboženský obřad a tekst. Nejsem bohoslovec a nejsem povolán odhalovati bohoslovný

smysl takových předmětů. Ale náboženský tekst a obřad, jako každý obřad a tekst s praktickým, životním působením má kromě speciálně bohoslovského ještě povšechný psychologický význam i s této stránky, jako každý životní, t. j. historický zjev, může podléhati zkoumání. Jen po této národně psychologické stránce se dotýkám původu rozkolu.

V náboženských tekstech a obřadech vyjadřována je podstata, obsah věrouky. Věrouka se skládá z vět dvou pořádků: jeden jsou *pravdy*, které ustanovují světový názor věřícího, řešíce mu vyšší otázky stvoření světa; druhé jsou *požadavky*, které dávají směr mravním skutkům věřícího, ukazujíce mu úkoly jeho bytí. Tyto pravdy a tyto požadavky jsou vyšší než poznávací prostředky myslícího rozumu i vyšší než přirozené touhy lidské vůle, protože tyto i ony jsou pokládány za zjevené shora. Myslitelné, t. j. chápání přístupné formule náboženských pravd jsou *dogmata:* myslitelné formule náboženských požadavků jsou *přikázání*. Jak si osvojovati tyto i ony, když jsou nedostupny logickému myšlení i přirozené vůli? Osvojují se náboženským poznáním nebo myšlením a náboženskou výchovou. Nemaťte se těmito názvy: náboženské myšlení nebo poznání je právě takový způsob lidského chápání, odlišný od logického nebo soudného, jako umělecké chápání; obráceno je jen k jiným vyšším předmětům. Člověk naprosto ne všechno postihuje logickým myšlením, a možná, že jím dokonce postihuje nejmenší část postižitelného. Věřící, osvojuje si dogmata a přikázání, osvojuje si určité náboženské ideje a mravní pohnutky, které právě tak málo se poddávají logickému rozboru jako ideje umělecké. Což uve-

dete známý vám hudební motiv pod logické schéma? Tyto náboženské ideje a pohnutky jsou *vyznání víry*. Pedagogickou pomůckou pro jejich osvojení jsou určité církevní úkony, jejichž celek tvoří bohoslužbu. Dogmata a přikázání jsou vyjádřena v posvátných tekstech, církevní úkony jsou zahaleny v určité obřady. Všechno to jsou jen formy vyznání víry, slupka věrouky, ale ne její podstata. Ale náboženské chápání, právě jako umělecké, odlišuje se od logického a matematického onou zvláštností, že v něm ideje nebo motiv jsou nerozlučně spojeny s formou, která je vyjadřuje. Ideu, odvozenou logicky, theorému, dokázanou matematicky, chápeme, nechť by byla jakkoliv formulována tato i ona, v jakémkoli nám známém jazyku a jakýmkoli pochopitelným stylem nebo dokonce jen smluveným znamením. Ne tak působí estetický a náboženský cit: tu idea nebo motiv podle zákona psychologické asociace organicky srůstají s vyjadřujícím je tekstem, obřadem, obrazem, rytmem, zvukem. Zapomenete kresbu nebo hudební spojitost zvuků, která ve vás vzbudila určitou náladu — a nepodaří se vám obnoviti tuto náladu. Převeďte jakoukoliv nádhernou báseň do prózy, a její kouzlo zmizí. Svaté teksty a bohoslužebné obřady se vytvářely historicky a nemají povahy nezměnitelného a nedotknutelného. Možno vymysliti teksty a obřady lepší, dokonalejší než ty, které v nás vychovaly náboženský cit, ale nenahradí nám našich horších. Když pravoslavný ruský kněz volá v oltáři *Gore imeem serdca*, v pravoslavném věřícím nastává obvyklé povznesení náboženské nálady, pomáhající mu odložiti všechny každodenní starosti. Ale nechť týž kněz zvolá jako katolický páter

Sursum corda — týž věřící, i kdyby dobře věděl, že to je totéž zvolání, jenže latinským jazykem a v stylistickém vztahu je dokonce energičtější, věřící nepovznese se duchem po tomto zvolání, protože mu neuvykl. *Tak náboženský světový názor a nálada každé společnosti nerozlučně jsou spojeny s teksty a obřady, které je vychovaly.*

Možná však, že taková těsná spojitost náboženských obřadů a vůbec forem s podstatou věrouky sama sebou je jen nedostatkem náboženské výchovy, a věřící duch se může obejíti bez těchto těžkých obřadových ozdob, a proto je třeba pomáhati mu, aby se bez nich obešel? Ano, možná, že časem, někdy se tyto ozdoby stanou zbytečnými, až lidský duch dalším zdokonalováním osvobodí svůj náboženský cit od vlivu vnějších dojmů a od samé potřeby jich, až se člověk bude modliti ‚v duchu a pravdě'. Tehdy i náboženská psychologie bude jiná, nepodobající se té, kterou vychovávala prakse všech náboženství dosud známých. Ale od těch dob, kdy lidé sebe pamatují, po dobu tisíciletí až po naše dny nedovedli se obejíti bez obřadů ani v náboženství, ani v jiných všedních vztazích mravní povahy. Je třeba přísně rozlišovati způsob osvojení pravdy vědomím a vůlí. Pro vědomí stačí určité úsilí mysli a paměti, abychom pochopili a zapamatovali si pravdu. Ale to je velmi málo, aby se pravda stala vůdkyní vůle, života celých společností. Proto je třeba zahaliti pravdu ve formy, v obřady, v celé zřízení, které nepřetržitým potokem náležitých pojmů by uvádělo naše myšlenky v určitý pořádek, náš cit v určitou náladu, které by dlabalo a změkčovalo naši hrubou vůli a takovým způsobem, s pomocí nepřetržitého cvičení a návyku, by proměňovalo poža-

davky pravdy v navyklou mravní potřebu, v nedobrovolnou touhu vůle. Kolik krásných pravd, ozařujících lidského ducha a schopných osvětliti a zahřáti lidský společný život, zahynulo beze stopy pro něho jen proto, že se včas nezahalily v takové zřízení a s pomocí jeho nebyly lidmi dosti poznány! Tak nejen v náboženství, tak bylo ve všem. Jakýkoliv nádherný hudební motiv neučiní na nás náležitého uměleckého dojmu v oné prosté schématické podobě, v jaké se rodí v umělecké představě skladatelově; třeba jej zpracovat, rozvésti na nástroje nebo na celý orchestr, opakovat na desítky způsobů a variací a zahráti před celým shromážděním, kde nepatrné nadšení každého posluchače nakazí jeho sousedy po pravé i po levé straně, a z těchto miniaturních osobních nadšení se tvoří ohromný všeobecný dojem, který každý posluchač si odnese s sebou domů a mnoho dnů se jím bude chrániti proti nepohodám a hanebnostem každodenního života. Lidé, kteří slyšeli kázání Kristovo na hoře, dávno zemřeli a odnesli s sebou dojem jimi zažitý; ale i my dlouho zažíváme tento dojem, protože tekst tohoto kázání byl zasazen do rámce naší bohoslužby. Obřad nebo tekst — to je svého druhu fonograf, v němž ustrnul mravní moment, kdysi vzbudivší v lidech dobré skutky a city. Těchto lidí dávno není, a moment se od oněch dob neopakoval; ale s pomocí obřadu nebo tekstu, do kterého se skryl před lidským zapomenutím, podle přání jej znovu vzbuzujeme a podle stupně své mravní vnímavosti prožíváme jeho působení. Z takových obřadů, obyčejů, podmíněných vztahů a slušností, v něž se odlily myšlenky a city, zlepšující život lidí a sloužící jim za ideály, postupně cestou váhání, sporů,

zápasů a krve vytvářel se společný lidský život. Nevím, jaký bude člověk za tisíc let; ale odejměte současnému člověku toto nastřádané a zděděné jím nářadí obřadů, obyčejů a všelikých konvencí — a všechno zapomene, všemu se odnaučí a bude musit začínat znova.

Ale když je taková náboženská psychologie každé církevní společnosti, že se nemůže obejít bez obřadu a tekstu, tu pročpak nikde pro obřad a tekst nevznikl takový hlučný spor a nebyl rozkol, jako se to stalo u nás v XVII. st.? Abychom odpověděli na tuto otázku, musíme si připomenouti některé zjevy našeho církevního života do XVII. st.

Do XV. st. byla ruská církev poslušnou dcerou Byzance, své metropole. Odtud přijímala své metropolity a biskupy, církevní zákony, všechny obřady církevního života. Autorita řeckého pravoslaví po mnoho staletí stála u nás nezvratně. Ale od XV. st. počala tato autorita kolísat. Velicí knížata moskevští, pocítivše svůj národní význam, spěchali vnésti tento cit i do církevních vztahů, nechtěli ani v církevních věcech záviseti na cizí moci, ani na císaři, ani na cařihradském patriarchovi. Zavedli zvyk jmenovati a světiti všeruské metropolity doma, v Moskvě, a jen z ruského duchovenstva. Zavésti tuto změnu bylo tím snazší, že na Rusi řeckých hierarchů tuze vysoko nectili. Dřevní Rus vysoko kladla církevní autoritu a posvátnosti řeckého východu, ale Řek a taškář byli u nás vždy pokládáni za synonyma: ‚byl lstivý, protože byl Řek,' praví náš letopis XII. st. o jednom biskupu-Řeku. Takový názor se ustanovil velmi záhy a prostě. Šířiti křesťanství v daleké a barbarské metropoli cařihradského patriarchátu byli posíláni naprosto

ne nejlepší lidé řecké hierarchie. Odcizení státu jazykem, pojmy a vznešeným ceremonielem, nemohli nabýti pastýřského vlivu, spokojovali se upevněním vnější církevní zbožnosti, horlivostí nábožných knížat a pečlivě posílali do vlasti ruské peníze, o čemž pokládal za nutné se zmíniti jeden úctyhodný novgorodský biskup, Rus, XII. st. v pastýřském poučení, jež rozeslal duchovenstvu svého biskupství. Hierarchie se přidržovalo mnoho všelijakých obyčejných Řeků, kteří přicházeli přiživiti se u nově vysvěcených. A potom si řecká hierarchie velmi ublížila v očích Rusi, přijavši florentskou unii r. 1439, svolivši k dohodě pravoslavné církve s katolickou, k níž došlo na sněmu ve Florencii. Byzantské hierarchie se u nás drželi s takovou důvěrou v boji s katolictvím, a ona, tato hierarchie sama se oddala římskému papeži, vydala šmahem východní pravoslaví, šířené apoštoly, potvrzené svatými otci a sedmi všeobecnými sněmy, a kdyby veliký kníže moskevský Vasilij Vasiljevič neodhalil nebezpečného nepřítele, satanova syna Isidora metropolitu, který přinesl unii do Moskvy, pokatoličil by ruskou církev, znetvořil by dřevní zbožnost, zasetou u nás svatým knížetem Vladimirem. Po několika letech byl Cařihrad dobyt Turky. Už i dříve uvykli na Rusi dívati se na Řeky zvysoka a podezíravě. Nyní v pádu cařihradských zdí před bezbožnými Turky spatřili na Rusi znamení konečného úpadku řeckého pravoslaví. Poslyšte, jak sebevědomě vysvětluje spojitost světových událostí své doby ruský metropolit Filip I. R. 1471 píše Novgorodcům vzbouřícím se proti Moskvě: ‚a o tom, děti, uvažte: Cařihrad nezvratně stál, dokud v něm jako slunce zářila zbožnost, ale jakmile opustil prav-

du a spojil se s latinou, tak se dostal do rukou pohanských.' Pohaslo tehdy v očích Rusi světlo pravoslavného východu; jako padl první starý Řím pro kacířství a hrdost, tak nyní padl druhý Řím — Cařihrad pro vrtkavost a k vůli bezbožným jedlíkům syrového masa. Tyto události učinily na Rus hluboký, ale ne bezútěšný dojem. Stará církevní světla pohasla, řecká zbožnost se potáhla tmou. Osamělou se pocítila pravoslavná Rus na celém podnebeském světě. Světové události bezděčně ji nutily, aby se porovnávala s Byzancí. Moskva svrhovala se sebe mohamedánské jho téměř v téže době, kdy Byzance si je navlékala na svou šíji. Jestliže jiné říše padaly pro zradu pravoslaví, tu Moskva bude nezvratně stát, zůstávajíc mu věrna. Moskva je třetí a poslední Řím, poslední a jediné na světě útočiště pravé víry, skutečné zbožnosti. Tyto myšlenky povyšovaly a rozšiřovaly historický obzor staroruských myslitelů XVI. st. a naplňovaly je neklidným uvažováním o osudu Ruska. Vlast nabyla tehdy v jejich očích nového vznešeného významu. Ruský mnich Filofej psal velikému knížeti Vasilijovi, otci Hrozného: ‚Dbej toho, bohaboiný care! Dva Římy padly, třetí — Moskva stojí, a čtvrtý nebude. Chrám náš v tvém mocném carství jediný nyní více než slunce září bohaboiností v celém světě; všechna pravoslavná carstva sešla se v tvém jediném carství: na celé zemi jsi jediné ty křesťanský car.' Pravoslavná víra v Cařihradě se pokazila Machmetovou kouzlem bezbožných mohamedánů, ale u nás na Rusi více zářila učením svatých otců: tak psali naši vzdělanci XVI. st. A takový názor se stal vyznáním víry vzdělané staroruské společnosti, proniknul dokonce v národní massu a

vzbudil řadu legend o útěku svatých a svátostí z obou padlých Římů do nového, třetího Říma, do moskevské říše. Tak se u nás v XV. a XVI. století složila vypravování o připlutí svatého Antonije-Římana po moři na kameni se svátostmi do Novgorodu, o zázračném přesídlení divotvorné tichvinské Matky Boží z byzantského východu na Rus a j. Mimo to lidé, kteří přijížděli ze zpustošeného pravoslavného východu na Rus prosit o almužnu nebo útulek, upevňovali v Rusech toto národní přesvědčení. Za panování Fedora Ivanoviče přijel do Moskvy pro almužnu cařihradský patriarcha Ijeremija, který r. 1589 vysvětil moskevského metropolitu Iova na hodnost všeruského patriarchy, čímž definitivně upevnil dávno nastalé hierarchické oddělení ruské církve od cařihradského patriarchátu. Jako by tento přicestovalý hierarch naslouchal tajným myšlenkám Rusů XVI st., tak blízka jsou myšlenkám Filofejovým jeho slova o zřízení patriarchátu v Moskvě, obrácená k ruskému carovi: ‚Vskutku v tobě Duch Sv. přebývá a od Boha taková myšlenka ti byla vnuknuta; starý Řím padl pro kacířství, druhého Římu, Cařihradu, se zmocnili mohamedáni, bezbožní Turci, tvé pak veliké carství, třetí Řím, všechny předčilo bohabojností: ty jediný v celém vesmíru se zoveš křesťanským carem.'

Všechny tyto zjevy a dojmy velmi svérázně naladily ruskou církevní společnost. K počátku XVII. st. byla proniknuta náboženským sebevědomím; ale toto sebevědomí bylo vychováno ne náboženskými, ale politickými úspěchy pravoslavné Rusi a politickými neštěstími pravoslavného východu. Základním motivem tohoto sebevědomí byla myšlenka, že pravoslavná Rus zůstala na

světě jedinou držitelkou a ochránkyní křesťanské pravdy, čistého pravoslaví. Z této myšlenky s pomocí jakéhosi přestavění pojmů národní sebedůvěra odvodila přesvědčení, že křesťanství, jímž vládne Rus, se všemi jeho místními zvláštnostmi a dokonce s tuzemským stupněm jeho chápání je na světě jediné skutečné křesťanství, že jiného čistého pravoslaví kromě ruského není a nebude. Ale podle naší věrouky ochránkyní křesťanské pravdy je ne nějaká místní, ale světová církev, spojující v sobě nejen žijící v určité době a na určitém místě, ale i všechny kdekoli a kdykoli živší pravověrné. Jakmile se ruská církevní společnost uznala za jediného ochránce skutečné zbožnosti, místní náboženské vědomí bylo jí uznáno za měřítko křesťanské pravdy, t. j. idea světové církve se uzavřela v těsné zeměpisné hranice jedné z místních církví; světové křesťanské vědomí se uzavíralo v úzký obzor lidí určitého místa a doby. Křesťanská věrouka, pravil jsem, je zahalena v určité formy, je vyjadřována v určitých obřadech pro bezprostřední chápání, je formulována v textech pro naučení a uskutečňována je v praksi v církevních pravidlech. Chápání textů věrouky a prakse církevních pravidel se prohlubuje a zdokonaluje s úspěchy náboženského vědomí a jeho hybné síly — rozumu, ozbrojeného věrou. S pomocí obřadů, textů a pravidel, se náboženská mysl zahloubává v tajemství věrouky, postupně si je ujasňujíc a dávajíc směr náboženskému životu. Tyto obřady, texty a pravidla, opakuji, netvoří podstatu věrouky; ale vlastností náboženského chápání a výchovy v každé církevní společnosti těsně srůstají s věroukou, stávají se pro každou společnost formami náboženského světového názoru a

nálady, které lze těžko oddělíti od obsahu. Ostatně znetvořují-li se v určité společnosti nebo se odchylují od původních norem věrouky, je prostředek napraviti je. Takovým prostředkem přezkoumání a nápravy, korektivem chápání křesťanské pravdy pro každou místní církevní společnost je náboženské vědomí všeobecné církve, jejíž autoritou se napravují místní církevní úchylky. Ale jakmile se pravoslavná Rus uznala za jedinou držitelku křesťanské pravdy, nepotřebovala takového způsobu přezkoumání. Ruská církevní společnost, uznavši sebe samu za všeobecnou církev, nemohla dopustit přezkoumání svých věr a obřadů od cizích. Jakmile se ruské pravoslavné mysli postavily na toto hledisko, zesílila v nich myšlenka, že ruská místní církev je držitelem vší plnosti křesťanského všeobecného vědomí, že ruská církevní společnost už přijala vše, co je nutné pro spasení věřícího, a nemusí se už ničemu učit, nemá co a u nikoho si už vypůjčovat ve věcech víry, a zbývá jen pečlivě ochraňovat přijatý poklad. Tehdy na místě všeobecného vědomí stala se měřítkem křesťanské pravdy národní církevní starina. Ruská církevní společnost uznala za pravidlo, že se sluší modliti a věřiti, jako se modlili a věřili otcové a dědové, že vnukům nic jiného nezbývá, než ochraňovat dědovské a otcovské podání. Ale toto podání je zastavivší se a ustrnuvší chápání: uznati je za měřítko pravdy znamenalo zavrhnouti každé hnutí náboženského vědomí, možnost nápravy jeho omylů a nedostatků. Od chvíle takového přiznání všechna úsilí ruské náboženské myšlenky musila mířiti ne k tomu, aby se zahloubala v tajemství křesťanské věrouky, aby si osvojila pokud možno nejjistěji a nejúplněji, nejživotněji

všeobecné náboženské vědomí, ale jediné k tomu, aby uchovala svou přítomnou místní zásobu náboženského chápání se všemi místními obřady a stříci ji před změnami a nečistými dotyky cizími.

Z takové nálady a složení náboženských pojmů vznikly dva vážné následky, s nimiž těsně se spojilo vzniknutí rozkolu: 1. církevní obřady, odkázané místní stařinou, nabyly významu nedotknutelné a neproměnlivé svátosti; 2. v ruské společnosti ustálil se podezíravý a povýšený vztah k účasti rozumu a vědeckých znalostí v otázkách víry. Tato věda, vzkvétající v jiných křesťanských společnostech, — tak začali myslit na Rusi, — nezachránila přece těchto společností od bludů, světlo rozumu nezabránilo tam pohasnouti víře. Nejasně si pamatujíce, že kořeny světské vědy se skrývají v pohanské řecko-římské zemi, štítivě u nás pomýšleli, že tato věda stále se ještě živí nečistými šťavami špatné půdy. Proto štítivý a bázlivý cit se zmocnil staroruského člověka při pomyšlení na rétorskou a filosofickou helénskou moudrost: všechno to je dílo hříšné mysli, ponechané sobě samé. V jednom staroruském poučení čteme: ‚bohaprázdný před Bohem je každý, kdo má rád geometrii; a jsou to duševní hříchy — učit se astronomii a helénským knihám; po svém rozumu věřící snadno upadá k rozličné bludy; miluj prostotu více než moudrost, nezkoumej toho, co je výše než ty, nehloubej o tom, co je hlubší než ty, a jaké je ti od Boha dáno učení, toho se také drž' V školních předlohách bylo umístěno toto poučení: ‚Bratří, vysoko nerozumujte! Otáží-li se tebe, znáš-li filosofii, odpověz: po helénských špatnostech nebažím, rétorských astronomů jsem

nečtl, s moudrými filosofy jsem nebýval, filosofii jsem ani nespatřil; učím se knihám blahodárného zákona, jak by bylo možno hříšnou duši očistit od hříchů.' Takový názor živil sebevědomí neznalosti: ‚jestliže nejsem učený slovem, ani rozumem, neznám dialektiku, rétoriku a filosofii, přece rozum Kristův mám v sobě,' psal o sobě staroruský vzdělanec. Tak staroruská společnost pozbývala prostředků sebenápravy a dokonce samých podnětů k ní.

Vyložil jsem názory, v nichž se upevnila staroruská církevní společnost k XVII. st. Ve své naivní formaci to byly prostonárodní názory, které ostatně zachvátily i massu obyčejného duchovenstva, bílého i černého. Ve vládnoucí hierarchii nevyjadřovaly se tak hrubě, avšak nevědomky vcházely v složení její církevní nálady. Byla-li sloužena mše s přicestovalým řeckým archijerejem, ba i patriarchou, naši ‚vrchní', bděle pozorujíce každý jeho pohyb, ihned s velikomyslnou shovívavostí mu ukazovali na odchylky, jichž se dopustil v maličkostech proti bohoslužebnému obřadu, přijatému v Moskvě: ‚u nás toho obřadu není, naše skutečná pravoslavná křesťanská církev nepřijala tohoto obřadu.' To v nich udržovalo vědomí vlastní obřadové povýšenosti proti Řekům, a spokojeni tím, nemyslili už na pokušení, které způsobili prostřed modlících se, přerušujíce posvátný úkon obřadovými spory. Nebylo nic neobyčejného v příchylnosti Rusů k církevním obřadům, v nichž byli vychováni: je v ní třeba viděti spíše národně psychologickou nevyhnutelnost, přirozeně historickou podmínku náboženského chápání, než organický nebo chronický neduh ruského náboženského citu; je to prostě

příznak historického růstu národa. Organická vada staroruské církevní společnosti záležela v tom, že se pokládala za jedinou skutečně pravověrnou na světě, své chápání Božstva za výhradně správné. Tvůrce vesmíru představovala jako svého vlastního ruského Boha, nikomu jinému nepřináležejícího a neznámého, svou místní církev stavěla na místo všesvětové. Samolibě se uklidnivši tímto míněním, uznávala i svou místní církevní obřadnost za nedotknutelnou svátost, a své náboženské chápání za normu a korektiv bohovědění. Setkání těchto názorů s tím, co se dálo v říši, posílilo jejich vzrušenou povahu.

Viděli jsme, že po vstupu nové dynastie na trůn zavedeny byly u nás politické a hospodářské novoty, jejichž předmětem byla organisace národní obrany a státního hospodářství. Stát, pocítiv potřebu nových, vypůjčených technických prostředků, v množství povolával cizince, luterány a kalvinisty. Ovšem, povolávali je k výcviku vojáků, k lití děl, k budování továren; všechno to velmi málo se týkalo mravních pojmů a ještě méně náboženských názorů. Ale staroruský člověk svým konkrétním myšlením neuvykl rozeznávati životní vztahy, neuměl a nechtěl rozlišovati různé strany života. Když Němec velí ruským vojákům a učí je svému válečnému umění, je tedy třeba se oblékat i bradu holit po německu, i víru přijmout německou, tabák kouřit, každou středu a pátek pít mléko, a opustit svou starou zbožnost. Svědomí ruského člověka v uvažování stanulo mezi rodnou stařinou a Německou osadou. Všechno to naladilo ruskou společnost k polovici XVII. st. neobyčejně neklidně a podezíravě, a tato nálada se pro-

jevovala při každé příležitosti. R. 1648, když mladý car Alekšej se chystal oženit, v Moskvě se pojednou proslýchalo, že brzo nastane konec staré zbožnosti a budou zavedeny nové cizozemské obyčeje. Za takové nálady pokus opravit církevní obřady a tekst bohoslužebných knih snadno se mohl stísněné a bázlivé církevní společnosti zdáti saháním na samu víru. Stalo se tak, že této opravy se chopil hierarch, který samým charakterem svým byl s to, aby dovedl tuto náladu do krajního stupně napětí. Patriarcha Nikon, posvěcený na tuto hodnost r. 1652, sám zasluhuje, abychom v náčrtku o původu rozkolu mu udělili chvilku pozornosti.

Narodil se r. 1605 v selském prostředí, protože uměl číst a psát, stal se selským duchovním, ale pro okolnosti života záhy vstoupil do kláštera, zocelil se drsnou zkouškou poustevnictví v severních klášterech a schopností silně působiti na lidi získal neobmezenou důvěru carovu, dosti rychle dosáhl hodnosti novgorodského metropolity a konečně v 47 letech se stal všeruským patriarchou. Z ruských lidí XVII. st. neznám člověka většího a svéráznějšího, než je Nikon. Ale nelze ho pochopiti najednou: je to dosti složitý charakter a především charakter velmi nestejný. V klidné době, v každodenním styku byl těžký, vrtošivý, vznětlivý a vládychtivý, ze všeho nejvíce samolibý. Ale to stěží byly jeho stálé, základní vlastnosti. Dovedl působiti ohromným mravním dojmem, kdežto samolibí lidé toho nejsou schopni. Za roztrpčení v zápase ho měli za zlého; ale tížilo ho každé nepřátelství, a snadno odpouštěl nepřátelům, pozoroval-li u nich touhu jíti mu vstříc. K umíněným nepřátelům byl Nikon krutý. Zapomínal však na

všechno při pohledu na lidské slzy a utrpení; dobročinnost, pomoc slabému nebo nemocnému bližnímu, byly pro něho ne tak povinností pastýřské služby, jako nevědomou touhou dobré povahy. Podle svých rozumových a mravních sil byl veliký pracovník, který chtěl a byl schopen konati veliké věci, ale jen veliké. Co dovedli dělati všichni, to dělal ze všech nejhůře; ale chtěl a dovedl dělati to, čeho se nedovedl chopiti nikdo, lhostejno, byla-li to dobrá věc nebo špatná. Jeho chování r. 1650 k novgorodským buřičům, jimiž se nechal zbít, aby je přivedl k rozumu, později v době moskevského moru r. 1654, kdy v carově nepřítomnosti vyrval nákaze jeho rodinu, ukazuje v něm vzácnou odvahu a sebeovládání; snadno však býval zmaten a rozčiloval se pro všední maličkost, každodenní hloupost; chvilkový dojem se v něm rozrůstal v celou náladu. V nejobtížnějších chvílích, které si sám způsobil a které vyžadovaly plné práce mysli, zabýval se hloupostmi a pro hlouposti byl hotov způsobiti veliký hluk. Odsouzen a vypověděn do Ferapontova kláštera, dostával od cara mlsky, a když mu jednou car poslal mnoho dobrých ryb, Nikon se urazil a odpověděl výčitkou, proč neposlali zeleninu, hrozny vína v syrupu, jablíčka. Když byl dobré mysli, byl vynalézavý, duchaplný, ale když byl uražen a podrážděn, pozbýval veškerého taktu a zdání roztrpčené představy přijímal za skutečnost. Když byl uvězněn, jal se léčiti nemocné, ale nesnesl, aby nepíchl cara svými léčebnými zázraky, poslal mu seznam vyléčených, a carskému poslu řekl, že mu bylo řečeno, ‚odňat ti byl patriarchát, za to ti byl dán kalich lékařský: ‚leč stonavé'. Nikon náležel k lidem, kteří klidně

snášejí strašné bolesti, ale vzdychají a zoufalství se jich zmocňuje po píchnutí špendlíkem. Měl slabost, kterou trpí nezřídka silní, ale málo důslední lidé: klid ho nudil, nedovedl trpělivě vyčkávat; stále potřeboval neklidu, unesení buď smělou myšlenkou nebo širokým podnikem, dokonce prostě třebas hádkou s protivným člověkem. Byl jako plachta, která jen za bouře bývá sama sebou, ale za bezvětří se třepotá na stěžni jako neužitečný hadr.

HLAVA PADESÁTÁ PÁTÁ.

Položení ruské církve za vstupu Nikonova na stolec patriarchův. — Jeho idea všeobecné církve. — Jeho novoty. — Čím Nikon napomáhal církevnímu rozkolu? — Strach před katolíky. — Uznání prvních starověrců. — Přehled uvedeného. — Národně psychologické složení starověrství. — Rozkol a osvěta. — Rozkol pomáhá západnímu vlivu.

Téměř ještě v květu let a s nedotčenou zásobou sil stal se Nikon patriarchou ruské církve. Dostal se do bouřlivého a kalného víru různostranných snah, politických plánů, církevních nedorozumění a dvorních intrik. Stát se chystal válčiti s Polskem, zúčtovati s ním věci táhnoucí se od nepokojné doby a zdržeti jejím praporem zakrytý katolický tlak na západní Rus. Pro úspěch v tomto zápase potřebovala Moskva protestantů, jejich válečného umění a promyšlených pokynů. Ruské církevní hierarchii vznikala dvoustranná starost: bylo třeba podněcovati carskou vládu k zápasu s katolíky a zdržovati ji od nadšení protestanty. Pod tlakem této starosti objevují se v stojatém církevním životě příznaky jakéhosi pohybu. Ruská církevní společnost, chystajíc se k boji, nastražila se, spěchala upraviti se, očistit, sebrati síly, pozorně se zadívati na své nedostatky: vydávány jsou přísné ukazy proti pověrám, pohanským zvykům v národě, proti ošklivému trávení svátků, proti pěstním bojům, pohoršlivým hrám, opilosti a nevědomosti duchovenstva, proti nepořádkům v bohoslužbách. Spěchali pokud možno nejdříve vyměsti smetí, které nedbale se kupilo zároveň s církevním majetkem šest a půl století. Začali hledati spojence. Jestliže stát potřeboval mistra Němce, tu církev pocítila potřebu učitele Řeka nebo Kijevana. Vztahy k Řekům se lepší: proti dřívěj-

šímu a nedůvěřivému a velmi opovržlivému názoru na jejich pestrou pobožnost uznávají je nyní v Moskvě za přísně pravoslavné. Styky s východní hierarchií oživují: častěji a častěji přicházejí do Moskvy východní hierarchové s prosbami a návrhy; častěji a častěji se obracejí z Moskvy na východ k řeckým biskupům s dotazy, týkajícími se církevních potřeb a sporných otázek. Ruská autokefalní církev s náležitou zbožností se chová k církvi cařihradské, jako k své bývalé metropoli; mínění východních patriarchů platí v Moskvě jako hlas všeobecné církve; žádné vážné církevní pochybnosti neřeší bez jejich souhlasu. Řekové šli vstříc výzvám přicházejícím z Moskvy. V té době, kdy Moskva hledala světlo na řeckém východě, odtud přicházely podněty samé Moskvě, aby se stala pramenem světla pro pravoslavný východ, školkou a semeništěm duchovní osvěty pro celý pravoslavný svět, aby zakládala duchovní učeliště a zavedla řeckou typografii. V téže době důvěřivě užívali prací a úsluh kijevské učenosti. Ale všechny tyto duchovní síly bylo snazší shromážditi než sjednotiti, naladiti pro družnou práci. Kijevští akademikové a učení Řekové přicházeli do Moskvy jako nadutí hosté, kteří byli hostitelům trnem v očích svou vědeckou převahou. Dvorní stoupenci západní kultury, jako Morozov a Rtiščev, ceníce si Němců jako mistrů, vítali Řeky a Kijevany jako církevní učitele, a pomáhali Nikonovu předchůdci, patriarchovi Iosifovi, který se také přidržoval obviňovaného směru zároveň s carským zpovědníkem Štěfanem Bonifaťjevem, staral se o školu, o překlad a vydání vzdělávacích knih, a aby do národní massy vnikly slušné pojmy a mravy, povolal

Stěfan z různých koutů Ruska populární kazatele kněze Ivana Něronova z Nižného, Danijila z Kostromy, Loggina z Muroma, Avvakuma z Jurjeva Povolského, Lazara z Romanova-Borisoglěbska. V této společnosti se pohyboval také Nikon, zatím mlčelivě, vypočítavě, pozoruje druhy, své první budoucí nepřátele. Ale proti Rtiščevovi za vědecké náklonnosti pojali podezření z kacířství, a carský zpovědník, na pohled dobromyslný a klidný rádce carův, při první srážce vynadal před ním patriarchovi a celému Posvěcenému sněmu vlků a zhoubců, praviv, že v moskevské říši vůbec ani není církve Boží, takže patriarcha prosil cara na základě Uložení, odsuzujícího k trestu smrti za hanobení soborné a apoštolské církve. Konečně i spolupracovníci shromáždění zpovědníkem přestali poslouchat svého vůdce, mluvili s ním ‚krutě a protivně,' hrubě spílali a s fanatickým sebezapomenutím ve jménu téhož ruského Boha se vrhli na patriarchu a všechny novotáře s jejich novými knihami, nerozlišujíce ani Němců, ani Řeků, ani Kijevanů. Carův zpovědník měl pravdu praviv, že v moskevské říši není církve Boží, míní-li se církví církevně hierarchická disciplina a bohoslužebný pořádek. Tu vládly zmatek a nenáležitost. Ruské stádo, zbožné, vycvičené v církevnosti, nudilo se dlouhým stáním v chrámě. Duchovenstvo, vyhovujíc mu, samovolně zavedlo zrychlený pořádek bohoslužeb: předříkávali a zpívali různé dvěma, třemi hlasy nebo zároveň chrámový zpěvák předříkával, jáhen říkal litanii, a kněz zvolání, takže ničemu nebylo lze rozumět, jen aby bylo odříkáno a odzpíváno všechno ustanovené podle bohoslužební knihy. Už Stohlavý sněm přísně zakázal takovou mnoho-

hlasnost; ale duchovenstvo neposlechlo sněmovního ustanovení. Za takovou nenáležitost stačilo podrobiti nenáležité kněze disciplinárnímu vyšetřování. Ale patriarcha podle rozkazu carova svolal r. 1649 v této věci celý církevní sněm, který, boje se repotu duchovenstva i světských lidí, potvrdil nepořádek. R. 1651 nespokojenost stoupenců církevního pořádku podnítila na novém sněmu změniti věc ve prospěch jednohlasnosti. Vyšší pastýři církve se báli svého stáda i dokonce podřízeného duchovenstva, a stádo naprosto si neváželo svých pastýřů, kteří pod tlakem měnících se vlivů se zmítali se strany na stranu, nezůstávajíce v zákonodárné roztržitosti za říšskou vládou.

Bylo by možno podiviti se duchovní síle Nikonově, který dovedl prostřed tohoto církevního zmatku zvířenými různostrannými proudy vypracovati a donésti na stolec patriarchův jasnou mysl o církvi všeobecné a o vztahu místní církve ruské k ní, kdyby vnesl do této myšlenky více vážného obsahu. Ujal se správy ruské církve s pevnou rozhodností obnoviti úplnou shodu její s církví řeckou, zrušiv všechny obřadové zvláštnosti, jimiž se první lišila od druhé. Nebylo nedostatku podnětů, které v něm udržovaly vědomí nutnosti tohoto sjednocení. Východní hierarchové, kteří častěji a častěji přijížděli do Moskvy v XVII. st., vyčítavě poukazovali ruským církevním pastýřům na tyto zvláštnosti jako na místní novoty, které mohou porušiti shodu mezi místními pravoslavnými církvemi. Nedlouho před tím, než Nikon se stal patriarchou, stala se událost, ukazující na takové nebezpečí. Na Athosu mnichové všech řeckých klášterů, sestavivše sněm, uznali dvouprstí za blud, spálili mo-

skevské bohoslužebné knihy, v nichž bylo předepsáno, a chtěli upálit samého starce, u kterého našli tyto knihy. Je možno tušiti osobní pohnutku, která přinutila Nikona ze všeho nejvíce se starati o upevnění těsného styku ruské církve s východní, ruského patriarchy s všeobecnými. Chápal, že chabé reformní pokusy patriarchy Iosifa a jeho stoupenců nevyvedou ruské církve z bezútěšného položení. Na své oči viděl, jaký ubohý statista byl na dvorní scéně všeruský patriarcha, podle vlastní zkušenosti věděl, jak snadno vytrvalý člověk může obrátit mladého cara na libovolnou stranu. a jeho výbušná samolibost se bouřila při pomyšlení, že i on, patriarcha Nikon, může se stát hračkou v rukou nějakého nafoukaného carského zpovědníka jako jeho předchůdce, který na sklonku svého úřadu den ode dne očekával propuštění. Na výši apoštolského stolce v Moskvě musil se Nikon cítiti osamělým a hledal oporu v cizině, na ekumenickém východě, v těsném sjednocení s východními spolupatriarchy, neboť autorita všeobecné církve při vší obtížnosti této představy pro moskevské církevní chápání přece byla jakýmsi strašidlem pro nábožně bázlivé, třebaže všemocné moskevské svědomí. Podle svého zvyku každou ideu, každý cit, zmocňující se ho, zpracovati s pomocí představy, zapomínal na své nižegorodské mordovské rodiště a chtěl se přinutit, aby se stal Řekem. Na církevním sněmu r. 1655 prohlásil, že třebas je Rus a syn Rusův, přece jeho *víra* a přesvědčení jsou řecké. Téhož roku po slavnostních bohoslužbách v Uspenském chrámu před očima všeho modlícího se lidu smekl ruský klobouk a dal si na hlavu řecký, což ostatně vzbudilo ne úsměv, ale silný repot,

jako výzva všem věřícím, že v ruské církvi všechno bylo odevzdáno apoštoly podle vnuknutí sv. Ducha. Nikon chtěl míti dokonce řecké jídlo. R. 1658 sám archimandrit řeckého kláštera na Nikolské ulici s cellariem ‚připravovali jídlo gosudaru patriarchovi po řecku' a za to dostali po poltině, asi 7 rublů na našich penězích. Nikon, upevniv se oporou mimo sféru moskevské moci, chtěl býti ne prostě moskevským a všeruským patriarchou, ale ještě jedním z všeobecných a jednati samostatně. Chtěl poskytnouti skutečnou sílu titulu ‚velikého gosudara', který nosil zároveň s carem, lhostejno, byla-li to shovívavě dovolená usurpace, nebo carská milost neopatrně udělená ‚důvěrnému druhu'. Stavěl kněžství nejen na stejnou úroveň s hodností carskou, ale i nad ni. Když mu vyčítali papism, bez rozpaků odpověděl: ‚proč za dobro i papeže nectít? Tam jsou svrchovaní apoštolové Petr a Pavel a on jim slouží'. Nikon hodil výzvu celé minulosti ruské církve, stejně jako obklopující ho ruské skutečnosti. Ale nechtěl se pokládati za všechno to: před nositelem věčné a všeobecné církve musí mizeti všechno dočasné a místní. Celý úkol záležel v tom, aby byla ustanovena naprostá shoda a jednota církve ruské s druhými místními pravoslavnými církvemi, a potom už on, patriarcha celého Ruska, dovede zaujmouti náležité místo prostřed vyšší hierarchie všeobecné církve.

Nikon přistoupil k věci obnovy této shody se svou obvyklou horlivostí a nadšeně. Vstupuje na stolec patriarchy, zavázal bojarskou vládu i národ slavnostní přísahou, že mu bude dána svoboda uspořádati církevní věci, dostalo se mu svého druhu církevní diktatury. Stav se patriar-

chou, na mnoho dní se uzavřel do knihovny, aby prohlédl a prozkoumal staré knihy a sporné teksty. Tam mezi jiným našel listinu o zřízení patriarchátu v Rusku, podepsanou r. 1593 východními patriarchy, v níž přečtl, že moskevský patriarcha jako bratr všech ostatních pravoslavných patriarchů ve všem musí s nimi ve shodě být a hubiti veškery novoty v dosahu své církve, protože novoty vždy bývají příčinou církevního rozkolu. Tehdy se Nikona zmocnil veliký strach při pomyšlení, nedovolila-li ruská církev nějakou odchylku od pravoslavného řeckého zákona. Začal prohlížet a porovnávat s řeckým slovanský tekst symbolu víry a bohoslužebných knih a všude našel změny a neshody s řeckým tekstem. U vědomí své povinnosti udržovati shodu s církví řeckou rozhodl se přistoupiti k opravě ruských bohoslužebných knih a církevních obřadů. Začal tím, že ze své moci bez sněmu rozeslal r. 1653 před velikým postem po kostelích nařízení, kolik se sluší činiti poklon k zemi při čtení určité modlitby sv. Jefrema Sirina, při čemž předpisoval také křižovati se třemi prsty. Potom povstal proti ruským malířům ikon své doby, kteří se odchylovali od řeckých vzorů při malbě ikon a osvojili si i způsoby katolických malířů. Dále za součinnosti jihozápadních mnichů zavedl na místo starého moskevského jednohlasého zpěvu nový kijevský z partes, a také zavedl nebývalý obyčej proslovovati v kostelích kázání vlastního sepsání. V staré Rusi podezíravě se dívali na taková kázání, viděli v nich příznak hrdosti kazatelovy; za slušné pokládali čísti poučení sv. otců, třebas jich obyčejně ani nečtli, aby neprodlužovali církevní bohoslužby. Nikon sám rád a mistrovsky přednášel poučení

jím osobně sepsaná. Podle jeho podnětu a příkladu i přicestovalí Kijevané počali odříkávati v moskevských kostelích svá kázání, někdy dokonce na soudobá témata. Snadno lze pochopiti rozpaky, které se musily zmocniti od těchto novot pravoslavných ruských myslí, i tak už neklidně naladěných. Nikonova nařízení ukazovala ruské pravoslavné společnosti, že se dosud nedovedla ani modlit, ani malovati ikony a že duchovenstvo nedovedlo konati bohoslužby jak se patří. Tyto rozpaky živě vyjádřil jeden z prvních vůdců rozkolu, protopop Avvakum. Když vyšlo nařízení o velkopostních poklonách, ‚my, píše, jsme se shromáždili a zamyslili: vidíme, zima nastává, srdce zkřehlo a nohy se zachvěly'. Rozpaky se asi zesilovaly, když Nikon přistoupil k opravě bohoslužebných knih, ačkoliv tuto věc provedl skrze církevní sněm r. 1654 pod předsednictvím samého cara a v přítomnosti Bojarské dumy: sněm se usnesl při tisku církevních knih opraviti je podle starých slovanských a podle řeckých knih. Bohoslužebné knihy v dřevní Rusi se špatně rozeznávaly od sv. písma. Proto Nikonův podnik podnítil otázku: což ani božské písmo není pravé? Copak je potom pravého v ruské církvi? Neklid se zesiloval ještě tím, že všechna svá nařízení zaváděl patriarcha prudce a s neobyčejným hlukem, nepřipravuje na ně společnost a doprovázeje je krutými opatřeními proti neposluchům. Utrhnouti se, vyspílat, prokleti, zbíti nepříjemného člověka — takové byly obvyklé způsoby jeho mocného pastýřství. Tak jednal dokonce s biskupem kolomenským Pavlem, který mu odporoval na sněmu r. 1654: bez sněmovního soudu byl Pavel zbaven katedry, odevzdán ‚krutému bití' a vypovězen, zbláznil

se a zahynul neznámou smrtí. Jeden vrstevník vypravuje, jak Nikon pracoval proti nové malbě ikon. R. 1654, když car byl na tažení, patriarcha nařídil vykonati v Moskvě prohlídku po domech a sebrati ikony nového malování všude, kde se objeví, dokonce v domech urozených lidí. Odebraným ikonám vypíchali oči a v takové podobě je nosili po městě, prohlašujíce nařízení, které hrozilo přísným trestem všem, kdo bude malovati takové ikony. Zanedlouho poté nastal v Moskvě mor a bylo zatmění slunce. Moskvané byli velmi vzrušeni, svolávali schůze a spílali patriarchovi pravíce, že mor a zatmění je trest Boží za bezbožnost Nikona, který se rouhá ikonám, chystali se dokonce zavraždit obrazoborce. R. 1665 v týdnu pravoslaví konal patriarcha v Uspenském chrámu slavnostní bohoslužby v přítomnosti dvou východních patriarchů, antiochijského a srbského, kteří se tehdy naskytli v Moskvě. Po mši Nikon, přečet rozhovor o klanění ikonám, proslovil silnou řeč proti novému ruskému malířství ikon a vyloučil z církve všechny, kdo v budoucnu budou malovati nebo chovati u sebe nové ikony. Při tom mu přinášeli zkonfiskované ikony a Nikon, ukazuje každou lidu, házel je na železnou podlahu s takovou silou, že se ikony rozbíjely. Konečně nařídil spáliti nesprávné ikony. Car Alekšej, který po celou dobu klidně poslouchal patriarchu, přistoupil k němu a tiše pravil: ‚ne, báťuško, nedávej je spálit, ale poruč raději, aby je zakopali do země.'

Co bylo ze všeho nejhorší, takové roztrpčení proti obvyklým církevním obyčejům a obřadům vůbec nebylo ospravedlněno Nikonovým přesvědčením o jejich škodlivosti duším a o výhradné spasitelnosti nových. Jako se do podnícení

otázky o opravě knih sám křižoval dvěma prsty, tak i později připouštěl v Uspenském chrámu dvojnásobné a trojnásobné aleluja. Už na konci svého úřadu, v rozhovoru s odpůrcem Ivanem Něronovem, pokořivším se církvi, o starých a nově opravených knihách, pravil: ‚i tyto, i ony jsou dobré: lhostejno, podle kterých chceš, podle těch služ.' To znamená, nešlo o obřad, ale o protivení církevní moci. Něronov se stejně smýšlejícími byl proklet na sněmu r. 1656 ne za dvouprstí nebo za staré knihy, ale za to, že se nepodrobil církevnímu sněmu. Otázka se sváděla s obřadu na *pravidlo*, zavazující podrobiti se církevní moci. Na témž základě také sněm v letech 1666—67 vyslovil klatbu nad starověrci. Věc nabývala takového smyslu: církevní moc předpisovala obřad stádu nezvyklý; ti, kdo se nepodrobili předpisu, bývali vylučováni ne pro starý obřad, ale pro neposlušnost; ale kdo se kál, toho sjednotili s církví a dovolili mu držeti se starého obřadu. Podobá se to poplašné zkoušce v táboře, která učí lidi, aby byli vždy válečně pohotovi. Ale taková zkouška církevní poslušnosti je pastýřská hra náboženským svědomím oveček. Protopop Avvakum a jiní nenašli v sobě tolik pružného svědomí a stali se učiteli rozkolu. Kdyby však Nikon prohlásil na samém počátku věci celé církvi totéž, co řekl pokořivšímu se Něronovovi, nebylo by ani rozkolu. Nikon mnoho pomohl úspěchům rozkolu tím, že špatně chápal lidi, s nimiž musil počítat, příliš nízko cenil své první odpůrce, Něronova, Avvakuma a jiné své blízké přátele. Byli to nejen populární kazatelé, ale i národní agitátoři. Své učitelské nadání ukazovali ponejvíce na učeních sv. Otců, obvzláště Jana Zlatoústého, na *Margaritě*, jak se nazýval

sborník jeho naučení. A Něronov, když byl knězem v Nižném, nerozlučoval se s touto knihou, četl a vykládal ji s kostelní katedry, dokonce po ulicích a náměstích, shromažďuje veliké zástupy lidí. Není známo, mnoho-li bylo bohoslovného smyslu v těchto exegetických improvisacích, ale temperamentu nepochybně bylo nadbytek. Při tom byl krutý odhalovatel světských neřestí, opilosti duchovních, postrach kejklířů, dokonce vévodských zlořádů, a nejednou byl za to bit. Když se stal převorem Kazanského chrámu v Moskvě, scházelo se tam na jeho bohoslužby celé sídelní město, přeplňovalo chrám i předchrámí, oblepilo okna; sám car s rodinou přicházíval poslechnouti kazatele. Něronovovi se podobali i jiní z okolí carského zpovědníka. Populárnost a přízeň dvora naplnily je nepoměrnou odvahou. Přivyknuvše příliš prostě zacházeti s Nikonem, dokud nebyl patriarchou, počali býti k němu hrubí, tupiti ho na sněmu, donášeti na něho carovi. Patriarcha jim odpovídal krutými tresty. Muromský protopop Loggin, žehnaje ženě místního vévody v jeho domě, otázal se jí, není-li nalíčena. Uražený hostitel i hosté pravili: ty, protopope, tupíš bělidla, ale bez nich ani obraz se nenamaluje. Jestliže, namítl Loggin, smíšeniny, jimiž se malují obrazy, položí se na vaše tváře, nebude se vám to líbit; sám Spasitel, přesvatá Bohorodička a všichni svatí jsou čestnější než jejich obrazy. Do Moskvy šlo ihned vévodovo udání: Loggin potupil obrazy Spasitelův, Bohorodičky a všech svatých. Nikon, nevyšetřiv této nechutné věci, podrobil Loggina krutému vězení, mstě se za to, že protopop mu dříve vyčítal hrdost a vysokomyslnost. Nikon, vnášeje osobní nepřátelství do církevních věcí, poškodil

zároveň také svou pastýřskou autoritu, a ozdoboval mučednickou korunou své odpůrce, a rozháněje je po Rusku, opatřoval zapadlé kouty dovednými šiřiteli starověrectví. Tak Nikon neospravedlnil své diktatury, neuspořádal církevních věcí, naopak, ještě více je rozrušoval. Moc a dvorní společnost utlumily v něm duchovní síly, darované mu přírodou štědrou pro něho. Nic obnovujícího, nic přetvořujícího nevnesl do své pastýřské činnosti; ze všeho nejméně toho bylo v podniknuté jím opravě církevních knih a obřadů. Korektura není reforma, a byly-li korekturní opravy přijaty částí duchovenstva a společnosti za nová dogmata a vzbudily církevní bouři, je tím především vinen sám Nikon s celou ruskou hierarchií; proč podnikal takovou věc, když musil vědět, co z ní vzejde, a copak dělali ruští pastýři po staletí, když nenaučili své stádo rozeznávati dogmata od dvojnásobného aleluja? Nikon nepřebudovával církevního pořádku v jakémkoli novém duchu a směru, ale jen nahradil jednu církevní formu druhou. Samu ideu všeobecné církve, jejímž jménem byla podniknuta tato hlučná věc, pochopil příliš úzce, podle způsobu rozkolníků, s vnější obřadové stránky, a nedovedl ani zakořenit do vědomí ruské církevní společnosti širší názor na všeobecnou církev, ani upevniti jej nějakým všeobecným sněmovním usnesením, a dovršil celou věc tím, že do tváří spílal soudícím ho východním patriarchům sultánských a otroků, tuláků a zlodějů; horle pro sjednocení církve všeobecné, rozštěpil svou místní. Základní struna nálady ruské církevní společnosti, setrvačnost náboženského citu, příliš pevně napjatá Nikonem, přetrhnuvši se, bolestně švihla i jeho samého,

i vládnoucí ruskou hierarchii, která schválila jeho dílo.

Kromě vlastního způsobu jednání měl Nikon ještě dva pomocné prostředky pro zápas se starověreckou umíněností, které při situaci, jakou věci dal, právě tak zdařile napomáhali úspěchům starověrectví. Především, nejbližšími spolupracovníky Nikonovými a vykonavateli jeho církevních novot byli jihoruští učenci, o nichž věděli v Moskvě, že se těsně stýkali s polským katolickým světem nebo takoví Řekové, jako zmíněný Arsenij, tulák-překřtěnec, bývalý katolík a podle pověsti dokonce mohamedán, důvěrný knižní oprávce Nikonův, vyvezený jím ze solovecké polepšovací podřízenosti, ‚vypověděný mnich temných římských úchylek', jak se o něm tenkráte vyjadřovali. Při tom zavedení církevních novot provázeno bylo se strany přicestovalých Malorusů a Řeků výčitkami, namířenými proti Velkorusům. Kijevský mnich, Malorus, ‚Něchaj', jak tehdy říkali, na každém kroku vytýkal velikoruské společnosti, obzvláště duchovenstvu, jízlivě mu vyčítaje nevědomost, neustále opakuje, že nezná gramatiku, rétoriku a jiné školní vědy. Simeon Polockij slavnostně s církevní katedry v moskevském Uspenském chrámu ohlásil, že moudrost nemá v Rusku kde hlavu sklonit, že Rusové se učení straní, a moudrostí, následující Boha, opovrhují. mluvil o nevědomcích, kteří se odvažují nazývati učiteli, nebyvše nikdy ani žáky: ‚ve skutečnosti to nejsou učitelé, ale mučitelé'. Těmito nevědomci byli především míněni moskevští kněží. V ochráncích staroruské zbožnosti vbuzovaly tyto výčitky podrážděné otázky: jsou-li opravdu tak nevědomí, jsou-li tyto přivážené školní vědy

opravdu tak nutné pro ochranu pokladu svěřeného ruské církvi? Společnost i tak byla naladěna neklidně a podezíravě přílivem cizozemců, a k tomu se připojoval ještě podrážděný cit národní důstojnosti, uražený vlastními pravoslavnými bratry. Konečně ruští a východní hierarchové na sněmu v letech 1666—67, davše do klatby dvouprstí a jiné obřady, uznané Stohlavým sněmem r. 1551, slavnostně prohlásili, že ‚otcové tohoto sněmu mudrovali pro svou nevědomost nerozumně'. Takovým způsobem ruská hierarchie XVII. st. odevzdala naprostému odsouzení ruskou církevní stařinu, která pro značnou část tehdejší ruské společnosti měla všeobecný význam. Snadno lze pochopiti rozpaky, v jaké všechny tyto zjevy uvrhly pravoslavné ruské mysli, vychované ve vylíčené náboženské samolibosti a tak neklidně naladěné. Tyto rozpaky také vedly k rozkolu, jakmile bylo nalezeno rozluštění nepochopitelných církevních novot. To, že se jich zúčastnili přicestovalí Řekové a západoruští učenci, které podezírali ze spolku s katolictvím, jejich dotěrné vnucování školních věd, vzkvétajících na latinském západě, objevení církevních novot hned po západních, nerozumná záliba vlády k zdánlivě zbytečným přejímáním s téhož západu, odkud povolali a sytě živili tolik kacířského lidu, — všechno to rozšířilo v ruské společnosti domněnku, že církevní novoty jsou věcí tajné propagandy římské, že Nikon a jeho řečtí a kijevští spolupracovníci jsou nástroji papeže, který ještě jednou pojal úmysl pokatoličtiti ruský pravoslavný národ.

Stačí nahlédnouti do nejčasnějších děl starověrecké literatury, abychom viděli, že právě ta-

kové dojmy a obavy vedly první borce rozkolu a jejich nástupce. Mezi těmito díly čelné místo zaujímají dvě prosby, z nichž jedna byla podána caru Aleksějovi r. 1662 mnichem Savvatijem, a druhá r. 1667 bratrstvem Soloveckého kláštera, který povstal proti Nikonovým novotám. Vydavatelé opravených bohoslužebných knih za Nikona vyčítali stoupencům starých neopravených knih, že neznali gramatiky a rétoriky. Odpovídaje na to píše mnich Savvatij carovi o nových oprávcích knih: ‚Vskutku, panovníče! pomátli se a knihy kazí, ale začali tak bloudit nedávno: připravila je o rozum jejich nedokonalá gramatika a přicestovalí Něchajové.' Církevní novoty Nikonovy byly ospravedlňovány schválením východních řeckých hierarchů; ale Řekové dávno už vzbouzeli v ruské společnosti podezření strany čistoty svého pravoslaví, a solovecká prosba, odpovídajíc na obrácení k jejich autoritě, poznamenává, že řečtí učitelé sami čela pokřižovat jak se patří nedovedou a bez křížů chodí; oni sami by se měli učit zbožnosti od Rusů, a ne tyto učiti. Církevní novotáři ujišťovali, že obřady ruské církve nejsou pravé: ale táž prosba, mísíc obřad s věroukou a zastávajíc se ruské církevní stařiny, píše: ‚nyní noví věroučitelé nás učí nové a neslýchané víře, jako bychom byli Mordvini nebo Čeremisové, Boha neznající; možná, že budeme musit být po druhé pokřtěni, a světce a divotvorce z církve vyhodit; i tak se nám už cizinci smějí říkajíce, že jsme ani víry křesťanské posud neznali.' Církevní novoty se zřejmě dotýkaly nejcitlivější struny v náladě ruské církevní společnosti, jejího národně církevního sebevědomí. Protopop Avvakum, jeden z prvních a

nejvášnivější borec rozkolu, jeví se nejsprávnějším vykladatelem jeho základního hlediska a jeho pohnutek. Ve způsobu jednání a ve spisech tohoto starověreckého borce vyjádřena je všechna podstata staroruského světového názoru náboženského, jak se utvářil k době, kterou jsme studovali. Avvakum vidí pramen církevního neštěstí, které postihlo Rusko, v nových západních obyčejích a v nových knihách: ‚Och, ubohá Rusi! volá v jednom ze svých spisů, co že se ti zachtělo latinských obyčejů a německých skutků?' A míní, že východní církevní učitelé, které zvali na Rus naučit a poučiti ji v církevních pochybnostech, sami potřebují poučení a vysvětlení a to se strany Rusi. V svém životopise líčí znamenitou scénu, která se odehrála na církevním sněmu r. 1667, který ho soudil, a to své chování v přítomnosti východních patriarchů. Tito mu praví: ‚jsi umíněný, protopope: celá naše Palestina, i Srbové, i Albánci i Římané i Poláci — všichni se třemi prsty křižují; jediný ty zatvrzele stojíš na svém a křižuješ se dvěma prsty; tak se nesluší.' Avvakum namítl: ‚Ekumeničtí učitelé! Řím dávno padl, a Poláci také s ním zahynuli, do konce zůstali nepřáteli křesťanům; však i u vás je pravoslaví pestré, od násilí tureckého Machmeta jste oslábli a stále přijíždíte k nám učit; u nás z Boží milosti je samovláda a po Nikona-odpadlíka bylo pravoslaví čisté a neposkvrněné a církev klidná." Praviv to, odešel obžalovaný k dveřím soudu a svalil se na bok dodávaje: ‚posedte, ale já si poležím.' Někteří se zasmáli pravíce: ‚hlupák protopop, a patriarchů nectí.' Avvakum pokračoval: ‚jsme z vůle Kristovy mrzáci; vy jste slavní, ale my bezectní, vy jste silní, ale my

jsme slabí'. Základní myšlenku, vedoucí první vůdce rozkolu, vyjádřil Avvakum takto: ‚třebaže ničemu nerozumím a velmi neučený člověk jsem, přece to vím, že všechno, svatými otci církve odkázané, je svaté a neposkvrněné; přidržuji se toho do smrti, jak jsem přijal, nepřikládám hranic věčných; bylo nám to dáno, — nechť je tak na věky věků'. Tyto rysy staroruského náboženského světového názoru, jemuž události XVII. st. dodaly neobyčejně chorobného vzrušení a jednostranného směru, úplně přešly v rozkol, ulehly v základ jeho náboženského světového názoru.

Tak vysvětluji původ rozkolu. Připomeňme si ještě jednou uvedená pozorování, abychom si uvědomili tento fakt a jeho význam.

Vnější bědy, které postihly Rus a Byzanci, sjednotily ruskou církev, oslabivše její duchovní styk s církvemi pravoslavného východu. To zakalilo v ruské církevní společnosti myšlenku o všeobecné církvi, postavivši pod ni myšlenku o církvi ruské jako jediné pravoslavné, která nahradila sebou církev všeobecnou. Tehdy autorita všeobecného křesťanského vědomí byla nahrazena autoritou místní národní církevní stařiny. Uzavřený život napomáhal tomu, že se v ruské církevní praksi nastřádaly místní zvláštnosti, a zveličené ocenění místní církevní stařiny dodalo těmto zvláštnostem významu nedotknutelné svátosti. Životní pokušení a náboženské nebezpečí, přinesená západním vlivem, nastražila pozornost ruské církevní společnosti, a v jejích vůdcích probudila potřebu sbírati síly pro nastávající boj, rozhlédnouti se a připraviti, posíliti se součinností jiných pravoslavných společností a proto se těsněji s nimi sejíti. Tak v nej-

lepších ruských myslích asi v polovině XVII. st. ožila zmírající myšlenka o všeobecné církvi, která se u patriarchy Nikona projevila netrpělivou a prudkou činností, mířící k obřadovému sblížení ruské církve s východními církvemi. Jak sama tato idea, tak i okolnosti jejího probuzení a obzvláště způsoby jejího uskutečnění vzbudily v ruské církevní společnosti strašný neklid. Myšlenka o všeobecné církvi vyváděla tuto společnost z její klidné náboženské domýšlivosti, z národně církevní hrdosti. Prudké a podrážděné pronásledování obvyklých obřadů uráželo národní ješitnost, nedávalo zneklidněnému svědomí rozmysliti se a zlomiti své zvyky a předsudky, a pozorování, že latinský vliv dal první popud těmto reformním záchvatům, naplnilo mysli panickou hrůzou při dohadu, že tento rozlom rodné stařiny řídí skrytá úskočná ruka z Říma.

A tak rozkol jako náboženská nálada a jako protest proti západnímu vlivu nastal od setkání reformního hnutí v státě i v církvi s národně psychologickým významem církevního obřadu a s národním názorem na položení ruské církve v křesťanském světě. S těchto stránek je také zjevem národní psychologie a ničím jiným. V národně psychologickém složení starověrectví je třeba rozlišovat tři základní prvky: 1. církevní domýšlivost, která způsobila, že pravoslaví se u nás proměnilo v národní monopol (v *nacionalisaci všeobecné církve*); 2. setrvačnost a nesmělost bohoslovecké mysli, která si nedovedla osvojiti ducha nových cizích znalostí a polekala se ho jako nečistého latinského pokušení *(latinofobie)* a 3. setrvačnost náboženského citu, který se nedovede odloučiti od obvyklých způsobů a forem svého vzrušení a projevu *(pohanská ob-*

řadnost). Ale protestující proticírkevní nálada rozkolu se proměnila v církevní bouři, když starověrci odmítli podrobiti se svým církevním pastýřům za jejich domnělou příchylnost k latinství, ale ruští církevní hierarchové s dvěma východními patriarchy vyloučili na moskevském sněmu r. 1667 neposlušné starověrce z pravoslavné církve pro jejich protivení kanonické moci církevních pastýřů. Od té doby rozkol nabyl svého bytí nejen jako náboženská nálada, ale i jako zvláštní církevní společnost, která se oddělila od vládnoucí církve.

Rozkol se brzo projevil i na průběhu ruské osvěty a na podmínkách západního vlivu. Tento vliv dal přímý popud reakci, která zrodila rozkol, a rozkol zase dal nepřímý popud školní vzdělanosti, proti níž tak brojil. I řečtí, i západoruští učenci opakovali o národní ruské nevědomosti, že je základní příčinou rozkolu. Nyní také začali uvažovati o skutečné pravidelné škole. Ale jakého měla být typu a směru? Zde rozkol pomohl rozděliti se názorům, které dříve splývaly z nedorozumění. Pokud před očima stáli vnější kacíři, papeženci a luteráni, k boji s nimi dobromyslně povolávali i Řeky i Kijevany, i Jepifanije Slaviněckého, který přicházel s řeckým jazykem, i Simeona Polockého — s latinským. Ale nyní tu byli kacíři domácí, starověrci, odpadlí od církve pro její latinské novoty, i *chlebopoklonniki,* vyznávající latinské učení o době proměnění svátosti oltářní, a za strůjce tohoto bludu pokládali v Moskvě latinistu S. Polockého. Vznikl vášnivý spor o vztahu k oběma jazykům, o tom, který z nich má tvořiti základ pravoslavného školního vzdělání. Tyto jazyky neznamenaly tehdy prostě různé gramatiky

a slovníky, ale různé systémy vzdělání, nepřátelské kultury, nesmiřitelné světové názory. Latina, to byla ‚svobodná učení', ‚svoboda vyhledávání', svoboda badání, o níž mluví žehnající listina farníkům kostela Ioanna Bohoslovce; jsou to vědy, odpovídající i vyšším duchovním, i každodenním životním potřebám lidským, kdežto řecký jazyk to je ‚posvátná filosofie', gramatika, rétorika, dialektika jako služebné vědy, pomůcky pro chápání Slova Božího. Zvítězili ovšem helénisté. Za panování Fedorova napsán byl na ochranu řeckého jazyka článek, který se počíná dáním otázky a odpovědí na ni: ‚Je-li nám prospěšnější učiti se gramatice, rétorice, filosofii a theologii i umění veršovanému a odtud poznávati svatá písma, nebo neučit se těmto uměním, v prostotě Bohu sloužiti a čtením rozum svatých písem poznávati, — a je lépe pro Rusy učiti se řeckému jazyku, a ne latinskému.' Latinské učení v tomto oboru je naprosto škodlivé a zhoubné, hrozí dvěma velikými nebezpečími: ‚potměšilí jesuité, zaslechnuvše o přijetí tohoho učení v Moskvě, připlíží se se svými špatně srozumitelnými syllogismy a dušezhoubnými argumenty', a tehdy bude se s Velikou Rusí opakovati totéž, co zakusila Malá, kde ‚div ne všichni byli uniaty — řídcí zůstali u pravoslaví'; potom, jestliže v lidu, obzvláště mezi ‚prosťáky', uslyší o latinském učení, nevím, píše autor, jaké očekávati dobro, ‚jen nás zbav Bože všech protivenství.' R. 1681 byla při moskevské tiskárně na Nikolské otevřena škola s dvěma třídami pro studium řeckého jazyka v jedné a slovanského v druhé. Tuto typografickou školu řídil dlouho na východě žijící mnich Timofej s dvěma učiteli Řeky. Do školy vstoupilo 30 žáků z různých

vrstev. R. 1686 jich bylo už 233. Potom byla založena i vyšší škola, slovansko-řecko-latinská akademie, otevřená r. 1686 v Zaikonopasském klášteře také na Nikolské. K její správě byli povoláni Řekové bratří Lichudové. Sem přeložili starší žáky typografické školy, která se stala jakoby nižším oddělením akademie. R. 1685 žák Polockého Silvestr Medvědev podal vladařce carevně Sofje privilegium neboli ustav akademie, sestavený už za cara Fedora. Povaha a úkoly akademie jsou jasně vyznačeny některými body ustavu. Byla otevřena pro lidi všech stavů a absolventům skýtala služební hodnosti. K hodnostem rektora a učitelů byli připouštěni jen Rusové a Řekové; západoruští pravoslavní učenci mohli zaujímati tyto hodnosti jen podle vysvědčení hodnověrných zbožných lidí. Přísně bylo zapověděno míti domácí učitele cizích jazyků, míti v domech a čísti latinské, polské, německé a jiné kacířské knihy; na to, jako na jinověreckou propagandu prostřed pravoslavných, dohlížela akademie, která soudila také obžalované z tupení pravoslavné víry, za což byli vinníci upalováni. Tak dlouho trvající starosti o moskevskou štěpnici svobodných učení pro celý pravoslavný východ dovršeny byly církevně policejním ústavem, který se stal pravzorem církevní školy. Akademie, postavena na stráž pravoslaví proti všem evropským kacířům, bez přípravných škol, nemohla proniknouti svým osvětným vlivem do národní massy a byla pro rozkol bezpečná.

Silněji působil rozkol ve prospěch západního vlivu, jímž byl podnícen. Církevní bouře, způsobená Nikonem, naprosto nezachvátila celou ruskou církevní společnost. Rozkol se začal pro-

střed ruského duchovenstva, a zápas v první době byl vlastně mezi ruskou vládnoucí hierarchií a onou částí církevní společnosti, která byla stržena oposicí proti obřadovým novotám Nikonovým, vedena agitátory z podřízeného světského i klášterního duchovenstva. Dokonce ne všechna vládnoucí hierarchie byla původně pro Nikona: kolomenský biskup Pavel ukazoval ve vyhnanství ještě na tři archijereje, kteří jako on zachovávali dřívější zbožnost. Jednomyslnost se tu uplatňovala jen tou měrou, jak církevní spor se přesunoval s obřadové půdy na kanonickou, proměňoval se v otázku o protivení stáda zákonným pastýřům. Tehdy ve vládnoucí hierarchii všichni pochopili, že nejde o starou nebo novou zbožnost, ale o to, zůstati-li na biskupské katedře bez stáda, nebo jíti se stádem bez katedry jako Pavel kolomenský. Massa společnosti zároveň s carem se chovala k věci dvojace: přijímali novoty z povinnosti církevního poslušenství, ale nesympatisovali s novotářem pro jeho odpuzující povahu a způsob jednání; soucítili s obětmi jeho nesnášelivosti, ale nemohli schváliti neslušné kousky jeho rozzuřených odpůrců proti moci a institucím, které uvykli pokládati za opory církevně mravního pořádku. Vážní lidé se nemohli nezamysliti nad scénou na sněmu při zbavení postřižin protopopa Loggina, který, když mu sundali kněžský kabát a kaftan, nadávaje plival přes práh do oltáře do očí Nikonových, a strhnuv se sebe košili, hodil ji do tváře patriarchovi. Myslící lidé snažili se vmysliti v podstatu věci, aby našli pro své svědomí oporu, které neskýtaly žaltáře. Rtiščev, otec horlitele věd, pravil jedné z prvních trpitelek za starou víru kněžně Urusuvové: tísní mě jed-

no — nevím, zda za pravdu trpíte. Mohl se otázati sebe, zda za pravdu je mučí. Dokonce jáhen Fedor, jeden z prvních borců za rozkol, uložil si ve vězení půst, aby se dověděl, co je nepravého v staré zbožnosti a co pravého v nové. Někteří z takových pochybujících odcházeli do rozkolu; většina se uklidňovala smírem se svědomím, zůstávali upřímně oddanými církvi, ale oddělovali od ní církevní hierarchii a naprostou lhostejnost k této zastírali obvyklým zjevně uctivým poměrem. Vládnoucí státní sféry byly rozhodnější. Tu nadlouho si zapamatovaly, jak hlava církevní hierarchie chtěl býti vyšší než car, jak na ekumenickém soudu r. 1666 tupil moskevského nositele svrchované moci, a uznavše, že od této hierarchie kromě zmatku nic nelze očekávati, mlčky, beze slov, všeobecnou náladou se rozhodly ponechati ji sobě samé, ale k činné účasti v státní správě ji nepřipouštět. Tím se zakončila politická úloha staroruského duchovenstva, vždy špatně postavená a ještě špatněji hraná. Tak byla odstraněna jedna z nejhlavnějších překážek, které bránily úspěchům západního vlivu. Protože v této církevně politické krisi hádka cara s patriarchou nepostižnými uzly se spletla s církevním zmatkem, vzbuzeným Nikonem, tu její působení na politický význam duchovenstva možno uznati za nepřímou úsluhu rozkolu západnímu vlivu. Rozkol mu prokázal i přímější službu, zeslabiv působení druhé překážky, která bránila reformě Petrově, dokonavší se pod tímto vlivem. Podezíravý vztah k západu rozšířen byl po celé ruské společnosti a dokonce v jejích vedoucích kruzích, které obzvláště lehce se oddávaly západnímu vlivu, rodná stařina nepozbyla ještě svého kou-

zla. To zvolnilo reformní hnutí, zeslabovalo energii novotářů. Rozkol snížil autoritu stařiny, pozdvihnuv jejím jménem vzpouru proti církvi, a ve spojitosti s ní i proti státu. Většina ruské církevní společnosti nyní uviděla, jaké ošklivé city a náklonnosti může vychovávat tato stařina a jakými nebezpečími hrozí slepá příchylnost k ní. Vůdcové reformního hnutí, váhající ještě mezi rodnou stařinou a západem, s ulehčeným svědomím nyní rozhodněji a směleji šli svou cestou. Obzvláště silné působení v tomto směru projevil rozkol na samého reformátora. R. 1682, brzo po zvolení Petra za cara, opakovali starověrci své buřičské hnutí ve jménu stařiny, staré víry (spor v granovité palatě 5. července). Toto hnutí jako dojmy z dětství na celý život se vštěpilo v duši Petrovu a nerozlučně spoutalo v jeho vědomí představy o rodné stařině, rozkolu a bouři: stařina — to je rozkol; rozkol — to je bouře; tedy stařina je bouře. Je pochopitelno, v jaký vztah k rodné stařině stavěla reformátora taková spojitost představ.

HLAVA PADESÁTÁ ŠESTÁ.

Car Alekšej Michajlovič. — F. M. Rtiščev.

Viděli jsme *hnutí*, které se událo v ruské společnosti XVII. st. Zbývá nám pohlédnouti na *lidi*, stojící tehdy v jejím čele. Je to nutné pro úplnost pozorování. Z opačných proudů, které vzrušovaly ruskou společnost, jeden ji odstrkával k stařině, kdežto druhý ji poutal kupředu, v temnou dál neznámé ciziny. Tyto opačné vlivy vzbuzovaly a šířily ve společnosti nejasné city a nálady. Ale v jednotlivých lidech, kteří stáli v čele společnosti, tyto city a snahy se vyjasňovaly, proměňovaly se ve vědomé ideje a stávaly se praktickými úkoly. Při tom takové representační, typické osoby nám pomohou plněji prozkoumati složení života, který je vychoval. V takových osobách uceleně se shromažďovaly a vypukle vystupovaly takové zájmy a vlastnosti jejich prostředí, které se ztrácely v každodenním životě, neurčitě kvasíce v průměrných lidech rozptýlenými a bezmocnými náhodnostmi. Upoutám vaši pozornost jen na nemnohé lidi, kteří kráčeli v čele reformního hnutí, jímž bylo připravováno dílo Petrovo. V jejich ideách a v úkolech, jimi postavených, nejzřejměji se projevují podstatné výsledky této přípravy. Byly to ideje a úkoly, které přímo vešly v reformní program Petrův, jako odkaz jeho předchůdců.

První místo mezi těmito předchůdci nesporně náleží reformátorovu otci. V této osobě se projevil první moment reformního hnutí, kdy jeho vůdcové ještě nepomýšleli zpřetrhati spojení se svou minulostí a bořiti přítomné. Car Alekšej Michajlovič přijal v reformním hnutí pózu, od-

povídající takovému názoru na věc: jednou nohou se ještě pevně opíral o rodnou pravoslavnou stařinu, kdežto druhou už vykročil za její hranice, a tak také zůstal v tomto nerozhodném přechodném položení. Vyrostl zároveň s pokolením, které bída po prvé donutila starostlivě a neklidně se dívati na kacířský západ v důvěře, že tam najdou prostředky, jak se dostati z domácích obtíží, aniž se zřekly pojmů, zvyků a věr zbožné stařiny. Bylo to u nás jediné pokolení tak smýšlející: tak nesmýšleli dříve a přestali smýšlet později. Lidé dřívějších pokolení se báli přijímati od západu dokonce materiální pohodlí, aby jimi nepoškodili mravního odkazu dědů a otců, s nímž se nechtěli rozlučovat jako se svátostí; později začali u nás ochotně opovrhovati tímto odkazem, aby tím více chutnala materiální pohodlí, vypůjčená od západu. Car Alekšej a jeho vrstevníci ne méně než jeho předci si vážili pravoslavné stařiny, ale nějakou dobu byli přesvědčeni, že je možno honosit se v německém kaftanu, dokonce dívat se na cizozemskou zábavu, ‚komediové dějství', a při tom zachovat nedotčeny ony city a pojmy, které jsou nutny, aby se s nábožnou hrůzou pomýšlelo na možnost porušiti půst před první hvězdou večer před svátkem Tří králů.

Car Alekšej se narodil r. 1629. Prošel celou školou staroruského vzdělání nebo *slovesného učení*, jak tenkráte říkali. Podle zavedeného pořádku tehdejší pedagogiky v šesti letech ho posadili k slabikáři, úmyslně pro něho sestavenému patriarchovým písařem podle objednávky dědečka, patriarchy Filareta, — k známému staroruskému slabikáři s tituly, přikázáními, krátkým katechismem atd. Careviče učil, jak

bývalo zvykem u moskevského dvora, písař jednoho z moskevských prikazů. Za rok přešli od abecedy k čtení horologia, po pěti měsících k žaltáři, ještě po třech se jali učiti skutkům apoštolů, za půl roku začali učit psát, na devátém roce zpěváckÝ písař, t. j. dirigent palácového sboru, začal učit znalost ochtoje, notové bohoslužebné knihy, od níž po osmi měsících přešli k učení ‚strašného zpěvu', t, j. církevních zpěvů o velikočním týdnu, obzvláště obtížných svým nápěvem — a v deseti letech byl carevič hotov. prošel celým během staroruského gymnasijního vzdělání: mohl směle předříkávati hodiny a ne bez úspěchu zpívati s chrámovým zpěvákem na kůru podle starých not děkovné chvalozpěvy a kánony. Při tom do nejmenších podrobností poznal obřad církevní bohoslužby, o čemž se mohl pohádati s kterýmkoli klášterním a dokonce chrámovým předzpěvákem. Carevič dřívějších dob by se tím pravdě podobně spokojil. Ale Alekšej byl vychováván v jiné době, v jejíchž lidech naléhavě kolotala nejasná potřeba pokročiti dále, do tajemné oblasti helénské a dokonce latinské moudrosti, mimo něž, bázlivě se zaříkávaje a křižuje, utíkal zbožný ruský vzdělanec dřívějších staletí. Němci se svými nově vymyšlenými uměními, proniknuvší už do řad ruských vojáků, vnikali do dětského pokoje panovníkova paláce. V rukou dítěte Alekšeje byla už ‚zábava', kůň německé výroby a německé ‚karty', obrázky, koupené v Ovoščném rjadu za 3 altyny 4 deňgi (půldruhého ruble na našich penězích) a dokonce dětské brnění, zhotovené pro careviče mistrem Němčíkem Petrem Schaltem. Když bylo carevičovi 11—12 let, měl už malou knihovničku, skládající se hlavně

z dárků dědečkových, pěstounových a učitelových, obsahující 13 svazků. Ponejvíce to byly knihy svatého písma a bohoslužebné; ale byla mezi nimi už mluvnice, tištěná v Litvě, kosmografie a také v Litvě vydaný jakýsi slovník. K tomu pak hlavním vychovatelem carevičovým byl bojar B. I. Morozov, jeden z prvních ruských bojarů, který velmi přilnul k všemu západoevropskému. Zavedl do učebního programu carevičova způsob názorného vyučování, seznamoval ho s některými předměty pomocí německých rytinových obrázků; zavedl dokonce také jinou, ještě smělejší novinku do moskevského panovníkova paláce, oblékl careviče Alekseje a jeho bratra do německých šatů.

V zralých letech car Alexej představoval nejvyšší měrou přitažlivou spojitost dobrých vlastností staroruského člověka věrného stařině s náklonností k užitečným a příjemným novotám. Byl vzorem zbožnosti, oné uctivé, přesně rozměřené a pevně naučené pobožnosti, o níž tak mnoho a dlouho pracoval náboženský cit staré Rusi. S kterýmkoli mnichem se mohl pohádat o umění modliti se a postit: o postu velikém a nanebevzetí Panny Marie, o nedělích, útercích, čtvrtcích a sobotách car jedl jednou za den, a jídlo jeho se skládalo ze zelí, podborovníků a jahod — všechno bez tuku; v pondělí, středu a pátek o každém postu nic nejedl a nic nepil. V kostele stával někdy pět až šest hodin po sobě, tisíckrát se k zemi klaněl, a v některé dni udělal půldruhého tisíce poklon. Byl to opravdový staroruský vzývatel Boha, uhlazeně a uceleně spojující v činu duševního spasení práci tělesnou s napětím náboženského citu. Tato nábožnost projevovala mohutný vliv také na státní

pojmy, i na životní vztahy Aleksějovy. Syn a nástupce cara, požívajícího obmezené moci, ale sám úplně samovládný vladař, car Alekšej pevně se přidržoval onoho vznešeného názoru na carskou moc, který vypracovala stará moskevská společnost. Podání Hrozného zní v slovech cara Alekšeje: ‚Bůh požehnal a odevzdal nám, panovníkovi, abychom vládli a rozsuzovali lidi své na východě i západě i na jihu i na severu v pravdě'. Ale vědomí samovládné moci bylo ve svých projevech zmiňováno nábožnou mírností, hlubokou pokorou cara, který se snažil nezapomenouti v sobě člověka. V caru Aleksějovi není ani stínu sebedůvěry, oné choulostivé a nedůvěřivé, urážlivé vládychtivosti, jimiž trpěl Hrozný. ‚Raději slzami, horlivostí a nízkostí (pokorou) před Bohem dílo konati, než silou a slávou (povýšeností)', psal jednomu ze svých vévodů. Toto spojení moci a mírnosti pomáhalo caru vycházeti s bojary, jimž při své samovládě ponechával širokou účast ve správě; děliti se s nimi o moc, působiti s nimi ruku v ruce, bylo mu zvykem a pravidlem, a ne obětí nebo mrzutým ústupkem okolnostem. ‚A my, veliký panovník, psal knížeti Nikitovi Odojevskému r. 1652, každodenně prosíme Spasitele a Jeho Neposkvrněnou Bohorodičku a všechny svaté, aby Pán Bůh daroval mám, velikému panovníkovi, i vám, bojarům, s námi jednomyslně Jeho lidi spravovat v pravdě všem rovně.' Zachovala se velmi charakteristická svého druhu poznámka cara Alekšeje, krátký náčrtek toho, o čem zamýšlel mluviti na zasedání Bojarské dumy. Tento dokument ukazuje, jak se car připravoval na dumská zasedání: nejen napsal, jaké otázky předloží bojarům k posouzení, ale také načrtl, o čem bude mluviti sám,

jak rozhodnouti tu neb onu otázku. O lecčems se informoval, zapsal si číslice; o jiném si ještě neutvořil mínění a neví, jak se vysloví bojarové; o jiném zase má nerozhodné mínění, jehož se zřekne, budou-li proti tomu něco namítat. Zato o některých otázkách si utvořil pevný soud a bude na něm v radě pevně trvat: byly to zejména otázky prosté spravedlnosti a služební svědomitosti. Astrachanský vévoda postoupil podle pověstí Kalmykům pravoslavné zajatce, jimi jaté. Car rozhodl napsati mu ‚s hrozbou i s milostí', a bude-li pověst potvrzena, potrestat ho smrtí nebo aspoň mu useknouti ruku a vypověděti na Sibiř. Tyto poznámky ze všeho nejnázorněji líčí prostotu a přímost vztahů cara k vlastním rádcům, stejně jako pozornost k vlastním vládním povinnostem.

Společenské mravy a pojmy v některých případech přemáhaly dobré vlastnosti a touhy carovy. Mocný člověk v dřevní Rusi tak snadno zapomínal, že není jediným člověkem na světě, a nepozoroval meze, k níž se prostírá jeho vůle a za níž se počíná cizí právo a všeobecně závazná slušnost. Staroruská zbožnost měla dosti obmezené působiště, udržovala náboženský cit, ale slabě zdržovala vůli. Alekšej, od přírody živý, vnímavý a pohyblivý, trpěl vznětlivostí, snadno ztrácel sebeovládání a dával přílišnou volnost jazyku a rukám. Jednou, v době napjatých už vztahů k Nikonovi, car, rozčilován nadutostí Nikonovou, pro církevní obřad se s ním pohádal v kostele o Veliký pátek a vynadal mu obvyklým tehdy spíláním moskevských silných lidí, nevylučuje ani samého patriarchu, nazvav Nikona mužíkem, psím synem. Po druhé v svém oblíbeném klášteře Savvy Storoževského, který

nedávno zbudoval, slavil car památku sv. zakladatele kláštera a obnovení jeho v přítomnosti antiochijského patriarchy Makarie. Na slavnostní jitřní mši začal předčítatel čísti ze života světcova obvyklým zvoláním: *Požehnej, otče.* Car vyskočil z křesla a vykřikl: ‚Co to povídáš, mužíku, psí synu, *Požehnej, otče?* Je zde Patriarcha; říkej: *Požehnej, vladyko!*' Po dobu bohoslužeb chodil car mezi mnichy a učil je čísti to a ono, zpívati to a ono; když se mýlili, s nadávkami je opravoval; choval se jako předzpěvák a kostelní starosta; rozsvěcoval a shasínal svíce, očišťoval knoty; za bohoslužeb nepřestával rozmlouvati s přicestovalým patriarchou, který stál vedle něho; byl v chrámu jako doma, jako by se na něho nikdo nedíval. Ani dobrota povahy, ani myšlenka na důstojnost hodnosti, ani úsilí býti nábožný a pořádný, ani o píď nepovyšovaly cara nad nejhrubějšího z jeho poddaných. Náboženské mravní cit se tříštil o neblaze vychovaný temperament, a dokonce dobrá hnutí duše nabývala nesušného výrazu. Carova vznětlivost nejčastěji bývala podněcována setkáním s mravní ošklivostí, obzvláště se skutky, v nichž se projevovala chvástavost a povýšenost. Kdo se povyšuje, bývá vždy ponížen — takové bylo životní pozorování carovo. R. 1660 byl kníže Chovanskij poražen na Litvě a ztratil téměř celou svou dvanáctitisícovou armádu. Car se tázal v dumě bojarů, co má dělat. Bojar I. D. Miloslavskij, carův tchán, který se neúčastníval tažení, neočekávaně prohlásil, že prokáže-li mu panovník milost, dá-li mu velení nad vojskem, tu brzo přivede jako zajatce samého krále polského.' Jak se odvažuješ, rozkřikl se na něho car, ty, sedláče, ubohý človíčku, chvástat se svým uměním válеč-

nickým! Kdy jsi chodil s pluky, jaká vítězství jsi ukázal nad nepřáteli?' Říkaje to, car vyskočil, dal starci políček, zaškubal mu vousy a štulci ho vypudiv ze sálu, prudce za ním přibouchl dveře. Na chvástala nebo výtržníka se car dopálí, třebas dokonce použije pěstí, když je vinník po ruce, a už stůj co stůj mu z plna hrdla vynadá: Alekšej byl mistrem spílati oním vybraným spíláním, jakým dovede spílat jen rozhorlená a pomstychtivá ruská dobromyslnost. Pokladník kláštera Savvina Storoževského otec Nikita v podnapilosti se popral se střelci, kteří byli ubytováni v klášteře, nabil jejich důstojníkovi a dal vyhodit za klášterní dvůr střelecké zbraně a šaty. Car byl pobouřen tímto skutkem, ‚k slzám mu bylo, v mlze chodil,' podle svého vlastního přiznání. Nesnesl a napsal hrozné psaní bujnému mnichu. Charakteristická je sama adresa psaní: ‚Od cara a velikého knížete Alekšeje Michajloviče všeho Ruska nepříteli Božímu a nenávistníku Boha a zrádci Kristovu a ničiteli divotvorcova domu a stoupenci satanášovu, nepříteli prokletému, nepotřebnému svárlivci a zlému úskočnému ničemovi pokladníku Mikitovi.' Ale přílív carského hněvu se tříštil o myšlenku, která cara nikdy neopouštěla, že na zemi nikdo není před Bohem bez hříchu, že před Jeho soudem jsou si všichni rovni, i carové i poddaní: ve chvílích nejsilnějšího podráždění Alekšej i v sobě, i v provinilém poddaném se snažil nezapomenouti člověka. ‚A také to věz, satanův anděle,' psal car v psaní pokladníkovi, ‚že jediné tobě a otci tvému ďáblu je důstojná a drahá zdejší čest, ale mně, hříšnému, zdejší čest je jako prach, a drazí-li jsme my dva před Bohem a drahé jsou-li naše šlechetné myšlenky, pokud Boha se nebojíme.'

Samovládný panovník, který mohl sfouknouti otce Mikitu s tváře země jako prášek, píše dále, že s pláčem bude prositi o milost divotvorce sv. Savvu, aby ho chránil od zlého pokladníka: ‚na onom světě nás oba rozsoudí Bůh, a kromě toho ničím se od tebe neochráním.' Při dobrotě a měkkosti charakteru tato úcta k lidské důstojnosti v poddaném kouzelně působila na domácí i cizí a zasloužila Aleksějovi přezdívku ‚nejtišího cara.' Cizinci se nemohli vynadiviti tomu, že tento car při své neobmezené moci nad národem, který uvykl naprostému otroctví, nesáhl ani na ničí majetek, ani na ničí život, ani na ničí čest (slova rakouského vyslance Meyerberga). Špatné skutky jiných těžce na něho působily nejvíce proto, že mu ukládaly protivnou mu povinnost trestati za ně. Jeho hněv byl pomíjející, přecházel chvilkovým vzplanutím, zůstalo jen při hrozbách a štulcích, a car první šel vstříc k postiženému s prosbou a smírem, snaže se přilaskati ho, aby se nezlobil. Car, trpě otylostí, zavolal jednou německého ‚dochtura', aby mu pustil žilou; pocítiv ulehčení, car ze zvyku, sdíleti se o všechny radosti s jinými, navrhl i svým velmožům, aby provedli tutéž operaci. Nesvolil k tomu jeden bojar Strešněv, carův příbuzný po matce, odvolávaje se na své stáří. Car se rozzlobil a nabil starci, říkaje při tom: ‚je snad tvá krev dražší než má? Nebo se pokládáš za nejlepšího ze všech?' Ale zanedlouho car ani nevěděl, jak si udobřit uraženého, jaké dárky mu poslat, aby se nezlobil, aby zapomněl na urážku.

Alexěj měl rád, aby kolem něho byli všichni veselí a spokojení; nejnesnesitelnější mu byla myšlenka, že někdo je jím nespokojen, reptá na něho, že někoho tísní. První začal oslabovati

přísnost etikety, zavedené u moskevského dvora, která byla toporná a činila jídlo obtížným a dvorské styky napjatými. Ponížil se k žertu s dvořany, jezdil k nim prostě na návštěvu, zval je k sobě na večerní hostiny, napájel, důvěrně vcházel do jejich domácích věcí. Umění vžívati se v položení druhých, chápati a brátí si k srdci jejich hoře i radost bylo jedním z nejlepších rysů v carově povaze. Je třeba čísti jeho utěšující psaní knížeti Nik. Odojevskému, když mu zemřel syn, a Ordynu-Naščokinovi, když mu utekl syn za hranice, — je třeba čísti tato upřímná psaní, aby bylo vidět, na jakou výši delikátnosti a mravní citlivosti mohly pozdvihnouti vrtkavého člověka tyto schopnosti vniknouti do cizího hoře. R. 1652 syn knížete Nik. Odojevského, který sloužil tehdy jako vévoda v Kazani, zemřel na tyfus téměř před očima carovýma. Car napsal starému otci, aby ho utěšil, a mezi jiným psal: ‚a neměl bys, bojare náš, přes míru truchlit, ale nelze, aby se nepotruchlilo a nepoplakalo, i poplakat je třeba, jenže s měrou, aby se Bůh nerozhněval.' Autor psaní se nespokojil podrobným vypravováním o neočekávané smrti a hojným potokem útěch otci: ukončiv psaní, nesnesl, ještě připsal: ‚kníže Nikito Ivanoviči! Neběduj, ale doufej v Boha i na nás se spoléhej.' R. 1660 syn Ordyna-Naščokina, mladý muž, který skýtal veliké naděje, jemuž cizí učitelé omámili hlavu vypravováním o západní Evropě, utekl za hranice. Otec byl strašně zmaten a ubit hořem, sám podal carovi zprávu o svém neštěstí a prosil, aby byl dán do výslužby. Car dovedl chápati takové položení a napsal otci upřímné psaní, v němž ho chránil od něho samého. Mezi jiným psal: ‚Prosíš, abych tě

dal do výslužby; proč tě napadlo prositi o to? Myslím, že pro nesmírný zármutek. A co je podivuhodného na tom, co natropil tvůj syn? Z malomyslnosti tak učinil. Je to mladý člověk, zachtělo se mu podívati se na Boží svět a jeho díla; jako pták poletuje sem a tam, a když se dost nalétá, přilétá do svého hnízda, tak i syn váš si vzpomene na své hnízdo a na svou duchovní příchylnost a brzo se k vám vrátí.'

Car Alexěj Michajlovič byl nejhodnější člověk, podivuhodná ruská duše. Jsem ochoten vidětí v něm nejlepšího člověka staré Rusi, neznám aspoň druhého staroruského člověka, který by působil příjemnějším dojmem, ale jen ne na trůně. Byla to dosti pasivní povaha. Příroda nebo výchova zavinily, že se v něm rozvinuly hlavně ony vlastnosti, které mají takovou cenu v každodenním životním styku, vnášejí tolik světla a tepla v domácí vztahy. Ale při mravní citlivosti nedostávalo se caru Alexějí mravní energie. Měl rád lidi a přál jim všeho dobra, protože nechtěl, aby svým hořem a stesky rozladovali jeho tiché osobní radosti. V něm, možno-li se tak vyjádřit, bylo mnoho onoho mravního sybaritství, které miluje dobro, protože dobro vzbuzuje příjemné pocity. Ale byl málo schopný a málo nakloněn na něčem trvati nebo něco prováděti, stejně jako se s něčím dlouho potýkat. Vedle nadaných a čestných pracovníků stavěl na vážná místa lidi, jichž sám si cenil velmi nízko. Pozorovatelé nepředpojatí, ale také nestranní, odnášeli si rozdílné dojmy, z nichž se utvářel takový povšechný soud o carovi, že by to byl nejhodnější a nejmoudřejší panovník, kdyby neposlouchal špatných a hloupých rádců. V caru Alexějovi nebylo nic bojovného; ze všeho nejméně měl

chuť a schopnost kráčeti kupředu, pobízet a dávati směr lidem, třebaže rád občas sám ‚smiřoval', t. j. nabil nesprávnému nebo nesvědomitému sluhovi. Vrstevníci, dokonce cizinci, uznávali v něm bohaté přirozené nadání; vnímavost a zvídavost pomohly mu získati pozoruhodnou v oné době sčetlost nejen v božském, ale i světském písmě; říkali o něm, že ‚zvykl mnohým filosofickým vědám'; duch doby, potřeby chvíle také budily myšlenku, dávaly nové otázky. Toto vzrušení se projevilo v literárních náklonnostech cara Alekšeje. Rád psal a psal mnoho, více než kterýkoli ze staroruských carů po Hrozném. Pokoušel se vyložiti dějiny svých vojenských tažení, konal dokonce pokusy ve veršování; zachovalo se několik jím napsaných řádek, které se autoru mohly zdáti verši. Nejvíce zanechal psaní různým osobám. V těchto psaních je mnoho prostomyslnosti, veselosti, někdy upřímného smutku, a prosvítá jemné chápání každodenních lidských vztahů, bystré ocenění životních drobností a všedních lidí, ale není pozorovati ani oněch smělých a odvážných obratů myšlenky, ani oné ironie, — nic, čím jsou tak bohata poslání Hrozného. U cara Alekšeje je všechno mílé, mnohomluvné, někdy živé a obrazné, ale povšechně je všechno zdrženlivé, měkké, mlhavé a trochu nasládlé. Autor zřejmě byl člověk pořádku, a ne ideje a unesení, hotového rozrušit pořádek ve jménu ideje; byl hotov unášeti se vším dobrým, ale ničím výhradně, aby ani v sobě, ani kolem sebe neporušil klidné rovnováhy. Složení jeho mysli a srdce s podivuhodnou přesností se odráželo v jeho plné, dokonce tučné postavě, s nízkým čelem, bílou tváří, olemovanou krásnými

vousy, s hebkými ruměnými tvářemi, rusými vlasy, s mírnými rysy obličeje a s měkkýma očima.

Právě tomuto caru se naskytlo státi v bystřině nejdůležitějších vnitřních i zahraničních hnutí. Různostranné vztahy, staré i nedávné, švédské, polské, krymské, turecké, západoruské, sociální, církevní jako úmyslně se za vlády tohoto cara přiostřily, setkaly se a spletly, proměnily se v neodkladné otázky a žádaly rozhodnutí, nezachovávajíce svého historického pořadí, a nad nimi všemi jako společný klíč k jejich řešení stála základní otázka: zda zůstati věrný rodné stařině nebo se učiti u cizích? Car Alekšej rozřešil tuto otázku po svém: aby nevybíral mezi stařinou a novotami, nepřerušoval styky s první a neodvracel se od posledních. Zvyky, příbuzenské a jiné vztahy připoutávaly ho k smýšlejícím po staru; potřeba státu, vnímavost ke všemu dobrému, osobní sympatie táhly ho na stranu rozumných a energických lidí, kteří ve jménu národního blaha chtěli vésti věci ne po staru. Car ani nepřekážel těmto novotářům, dokonce jim poskytoval pomoc, ale jen do prvního zamyšlení, do první energické námitky se strany po staru smýšlejících. Car, strhován novými proudy, v mnohém ustupoval od životního pořádku starými odkázaného: jezdil v německém kočáře, bral s sebou ženu na lovy, vodil ji a děti na cizí zábavu, ‚komediové dějství' s hudbou a tanci, do opilosti napájel velmože a zpovědníka na večerních hostinách, při čemž Němčík troubil na troubu a hrál na varhany; dal dětem učitele, západoruského učeného mnicha, který rozšířil učení, učil nejen horologiu, žaltáři a církevnímu zpěvu, ale i jazykům latinskému a polskému. Car Alekšej se však nemohl postaviti v čelo no-

vého hnutí a dáti mu určitý směr, vyhledati potřebné k tomu lidi, ukázati jim cesty a způsoby jednání. Nenamítal nic proti tomu utrhnouti kvítka cizí kultury, ale nechtěl si špiniti rukou v hrubé práci její setby do ruské půdy.

Ale přes svou pasivní povahu, přes svůj dobromyslně nerozhodný vztah k otázkám doby, car Alekšej mnoho pomohl úspěchu reformního hnutí. Svými často neurovnanými a nedůslednými záchvaty po novém a svým uměním všechno urovnávat a zahlazovat navykl bázlivou ruskou mysl vlivům, přicházejícím s cizí země. Neposkytl vedoucích ideí reformám, ale pomohl vystoupiti prvním reformátorům s jejich ideami, poskytl jim možnost pocítiti se svobodně, projeviti své síly, a otevřel jim dosti prostornou cestu pro činnost; nedal ani plánu, ani směru činnosti, ale vytvořil reformní náladu.

Seznámili jsme se s jedním z takových pracovníků reformního směru, při tom s jedním z nejbližších spolupracovníků cara Alekšeje, jakoby se mu podobajícím základními rysy své povahy a přece — jaký rozdíl v jejich základě, všeobecném složení a projevu shodných vlastností!

Téměř po celou dobu panování Alekšeje Michajloviče neodlučně byl u něho, slouže v dvorním oboru, jeho důvěrný postelničij, a později dvoreckij a vychovatel (pěstoun) staršího careviče Alekšeje, Fedor Michajlovič Rtiščev. Byl téměř vrstevník cara Alekšeje, narodil se o čtyři léta dříve (r. 1625) a zemřel tři léta před jeho smrtí (r. 1673). Pro postranního pozorovatele byl málo pozoruhodný: nevystupoval do popředí, zůstávati ve stínu bylo jeho životním zvykem. Dobře ještě, že jakýsi vrstevník nám zanechal neveliký životopis Rtiščevův, podobající

se spíše chvalozpěvu než životopisu, ale s několika zajímavými rysy života a povahy tohoto ‚milostivého muže', jak ho nazývá životopisec. Byl to jeden z oněch vzácných a poněkud podivných lidí, kteří vůbec nejsou ješitní. Proti přirozeným pudům a odvěkým zvykům lidí Rtiščev v přikázání Kristově milovati bližního jako sebe samého, plnil jen první část: on ani sebe samého nemiloval k vůli bližnímu — docela evangelický člověk, jeho pravá tvář prostě, bez chvástání a úvahy, nastavována byla tomu, kdo ho udeřil po levé, jako by to bylo požadavkem fysického zákona, a ne činem pokory. Rtiščev nechápal urážky a msty, jako jiní neznají chuti ve víně a nechápou, jak je možno píti takovou nepříjemnou věc. Jakýsi Ivan Ozerov, jemuž Rtiščev kdysi prokázal dobrodiní a kterému se s jeho pomocí dostalo vzdělání v kijevské akademii, stal se později jeho nepřítelem. Rtiščev byl jeho představeným, ale nechtěl užíti své moci, a pokoušel se přemoci jeho nepřátelství tvrdošíjnou pokorou a laskavostí; přicházel k jeho obydlí, tiše klepal na dveře, byl odmítnut a zase přicházel. Ozerov, pozbyv trpělivosti takovou vytrvalou a mrzutou mírností, pouštěl ho k sobě, spílal a křičel na něho. Rtiščev, neodpovídaje na spílání, mlčky odcházel od něho a zase přicházel s pozdravem, jako by se nic nebylo stalo. Tak to pokračovalo do smrti umíněného nepřítele, kterého Rtiščev tak pochoval, jako se pochovávají dobří přátelé. Z celé mravní zásoby, kterou čerpala stará Rus z křesťanství, vychoval Rtiščev v sobě nejobtížnější a staroruskému člověku nejpříbuznější ctnost — moudrost pokory. Car Alekšej, který vyrostl zároveň s Rtiščevem, nemohl ovšem nepřilnouti k tako-

vému člověku. Svého vlivu carského oblíbence využíval Rtiščev, aby byl u dvoru činitelem míru, aby odstraňoval nepřátelství a srážky, zdržoval silné a pyšné nebo neústupné lidi, jako byl bojar Morozov, protopop Avvakum a sám Nikon. Taková obtížná úloha tím snadněji se dařila Rtiščevovi, že dovedl říkati pravdu bez urážky, nikoho neurážel osobní povýšeností, byl docela cizí rodoslovné a hodnostní ješitnosti, nenáviděl rovnání podle práva na místo, zřekl se bojarské hodnosti, nabídnuté mu carem za vychování careviče. Spojení takových vlastností působilo dojmem vzácné moudrosti a nezvratné mravní pevnosti: moudrosti, podle poznámky císařského vyslance Meyerberga, Rtiščev, když mu nebylo ještě 40 let, vynikal nad mnohé starce, a Ordin-Naščokin pokládal Rtiščeva za nejpevnějšího člověka z dvořanů cara Alekséje; dokonce kozáci za pravdivost a laskavé chování si přáli míti ho u sebe jako carského náměstka, ‚knížete maloruského'.

Pro úspěch reformního hnutí bylo velmi důležito, že Rtiščev stál na jeho straně. Nose v sobě nejlepší zásady a odkazy staroruského života, chápal jeho potřeby a nedostatky a stál v první řadě pracovníků reformního směru, a dílo, za něž se postavil takový pracovník, nemohlo býti špatné ani bezúspěšné. Jeden z prvních pozdvihl hlas proti známým nám už bohoslužebným nepořádkům. Více než kdo jiný za cara Alekséje se staral o to, aby v Moskvě bylo zavedeno vzdělání s pomocí kijevských učenců, a náležel mu dokonce podnět v této věci. Rtiščev, jsa co chvíle poblíž cara a požívaje jeho naprosté důvěry, přece se nestal milcem a nezůstal lhostejným divákem hnutí, která se kolem něho zdvíhala.

Účastnil se nejrozmanitějších věcí podle rozkazu nebo z vlastního podnětu, spravoval prikazy, jednou r. 1655 úspěšně vykonal diplomatické poručení. Jakmile se někde objevil pokus opraviti, zlepšiti položení věcí, Rtiščev byl tu se svou pomocí, přimlouváním, radou, šel vstříc každé reformní potřebě, nezřídka sám ji podněcoval a jhned ustoupil stranou, odcházel do pozadí, aby neobmezoval pracovníky, aby nepřekážel pracovníkům, ani nechodil do cesty. Mírumilovný a laskavý, nesnášel nepřátelství, zloby, byl se všemi vynikajícími pracovníky své doby za dobře: i s Ordinem-Naščokinem, i s Nikonem, i s Avvakumem i se Slaviněckým, i s Polockým při vší neshodnosti jejich povah a směrů; snažil se udržeti starověrce i stoupence Nikonovy v oblasti bohoslovecké myšlenky, literárního sporu, nepouštěje jich k církevnímu rozporu, pořádal v svém domě debaty, na nichž Avvakum ‚se hádal s odpadlíky', obzvláště s Polockým, do únavy, do opojení.

Máme-li věřiti zprávě, že nápad o měděných penězích byl podnícen Rtiščevem, musíme přiznat, že jeho vládní vliv se prostíral za hranice palácového oboru, v němž sloužil. Ostatně nestátní činnost v přesném smyslu slova byla skutečným dílem Rtiščevova života, jímž zanechal po sobě památku: zvolil si ne méně obtížné, ale méně vynikající a sebeobětavější kolbiště — sloužiti strádajícímu a trpícímu lidstvu. Životopisec podává několik dojímavých rysů tohoto sloužení. Rtiščev, doprovázeje cara na polském tažení (r. 1654), cestou bral do svého povozu žebráky, nemocné a zmrzačené, takže pro těsnost sám musil přesednouti na koně přes mnohaletou nemoc nohou, v městech a vsích podél cesty za-

ložil pro tyto lidi dočasné nemocnice, kde je vydržoval a léčil na svůj účet a za peníze, které mu na tuto věc dala carevna. Právě tak i v Moskvě dal sebrati po ulicích se válející opilce a nemocné do zvláštního útulku, kde je podržel do vystřízlivění a vyléčení; a pro nevyléčitelné, přestárlé a ubohé založil chorobinec, který také vydržoval na svůj účet. Utrácel mnoho peněz na výkup ruských zajatců od Tatarů, pomáhaje cizím zajatcům, kteří žili v Rusku, i vězňům, kteří seděli ve vězení pro dluhy. Tato lidumilnost vyplývala nejen ze soucitu k bezradným lidem, ale i z citu společenské spravedlnosti. Byl to velmi dobrý skutek Rtiščevův, když daroval městu Arzamasu své pozemky u města, jichž měšťané naléhavě potřebovali, které si však nemohli koupit, třebaže Rtiščev měl výhodného soukromého kupce, který mu za ně nabízel téměř 14.000 na našich penězích. R. 1671, zaslechnuv o hladu ve Vologdě, vypravil tam řadu povozů s chlebem, který jako by mu byl svěřen některými milovníky Kristovými, aby jej rozdal chudým a ubohým na památku duší, a později poslal městu neštěstím postiženému asi 14.000 rublů na našich penězích, prodav na to část svého šatstva a zařízení. Rtiščev zřejmě rozuměl nejen cizím potřebám, ale i nesrovnalostem společenského zřízení a div ne první činně vyjádřil svůj vztah k nevolnickému právu. Životopisec líčí jeho starostlivost o dvorské lidi a obzvláště o sedláky: snažil se rozděliti práce a obroky sedláků podle jejich prostředků, podporoval jejich hospodářství půjčkami; při prodeji jedné své dědiny slevil z ceny, donutiv kupce odpřisáhnout, že nezvětší robot a obroků; před smrtí všechny dvorské lidi pustil na svobodu a prosil

své dědice, dceru a zetě, jen o jedno — na památku jeho duše pokud možno nejlépe zacházeti se sedláky jim odkázanými, ‚neboť, pravil, jsou nám bratří.'

Není známo, jaký dojem učinilo Rtiščevovo chování k jeho sedlákům; ale jeho dobročinné činy zřejmě nezůstaly bez vlivu na zákonodárství. Za vlády Aleksějova nástupce podnícena byla otázka o církevně státní dobročinnosti. Podle ukazu carova podnikli v Moskvě přehlídku žebráků a chudáků, kteří se živili almužnami, a skutečně bezradné umístili na státní útraty ve dvou chorobincích k tomu účelu postavených, kdežto zdravé určili k různým pracem. Na církevním sněmu, svolaném r. 1681, předložil car patriarchovi a biskupům, aby zřídili právě takové útulky a chorobince po všech městech, a sněmovní otci přijali tento návrh. Tak soukromý podnět vlivného a dobrého člověka ulehl v základ delého systému církevně dobročinných institucí, které ponenáhlu vznikaly od konce XVII. st. Tím je obzvláště vážná také činnost tehdejších státníků reformního směru, že jejich osobní úmysly a soukromá úsilí se proměnily v zákonodárné otázky, které se propracovaly v politické směry nebo v státní instituce.

HLAVA PADESÁTÁ SEDMÁ.

A. L. Ordin-Naščokin.

Z řady spolupracovníků cara Alekšeje jako ostře řezaná postava vystupuje nejpozoruhodnější z moskevských státníků XVII. st. Af. Lavr. Ordin-Naščokin.

Moskevský státník XVII. st. Sám tento výraz se může zdáti zneužitím současného politického názvosloví. *Státník* — vždyť to znamená vyvinutý politický rozum, schopný pozorovati, chápati a dávati směr společenským hnutím, se samostatným názorem na dobové otázky, s vypracovaným programem činnosti, konečně s určitým prostorem pro politickou činnost — celá řada podmínek, jejichž přítomnost jsme vůbec neuvykli předpokládati v staré moskevské říši. Ano, do XVII. st. opravdu není pozorovati těchto podmínek v říši moskevských samovládců, a těžko hledati státníky u jejich dvoru. Běh státních věcí se tehdy řídil zavedeným pořádkem a panovníkovou vůlí. Osobní rozum se schovával za pořádek, osoba sloužila jen za nástroj panovníkovy vůle; ale i pořádek i sama tato vůle byly podrobeny ještě mocnějšímu vlivu obyčeje, podání. V XVII. st. však moskevský státní život si počal klestiti jiné cesty. Starý obyčej, zavedený pořádek zakolísaly; počala se silná poptávka po rozumu, po osobních silách, a vůle cara Alekšeje Michajloviče byla pro všeobecné blaho hotova podrobiti se každému silnému a dobře smýšlejícímu rozumu.

Car Alekšej, pravil jsem, utvořil v ruské společnosti XVII. st. reformní náladu. První místo v řadě státníků, zachvácených takovou náladou, nesporně náleží jednomu z nejskvělejších spolu-

pracovníků cara Alekséje, nejenergičtějšímu hlasateli reformních snah jeho doby, bojaru Afanasiji Lavrentjevičovi Ordinu-Naščokinovi. Tento státník je pro nás dvojnásob zajímavý, protože vedl dvojitou přípravu reformy Petra Velikého. Především nikdo z moskevských státníků XVII st. nevyslovil tolik jako on reformních ideí a plánů, které později uskutečnil Petr. Potom, Ordinu-Naščokinovi se naskytlo nejen působiti po novu, ale samému tvořiti ovzduší své činnosti. Svým původem nenáležel oné společnosti, prostřed níž se mu naskytlo působit. Privilegovaným semeništěm politických pracovníků v moskevské říši bylo staré urozené bojarstvo, velmi opovržlivě se dívající na massu venkovské šlechty. Ordin-Naščokin byl snad prvním venkovským šlechticem, který si proklestil cestu do kruhu této naduté vysoké šlechty, a za ním se už táhl řetěz jeho venkovských druhů, který brzo rozbil těsně sevřené řady bojarské aristokracie.

Afanasij Lavrentjevič byl syn velmi skromného pskovského statkáře; v pskovském a blízkém toropeckém újezdu bylo skryto celé rodinné hnízdo Naščokinových, které pocházelo od jednoho vynikajícího sloužícího člověka u moskevského dvora XVI. st. Z tohoto hnízda, které zchudlo po smrti svého předka, vyšel i náš Afanasij Lavrentjevič. Byl známý už za cara Michajila: nejednou ho posílali do vyslaneckých komisí pro stanovení hranic se Švédskem. Na počátku Aleksějovy vlády byl už Ordin-Naščokin pokládán doma za vynikajícího státníka a horlivého služebníka moskevské vlády. Proto za pskovské vzpoury r. 1650 chystali se ho buřiči zabít. Po zdolání této vzpoury moskevskými

pluky projevil Ordin-Naščokin mnoho horlivosti a umění. Od těch dob postupoval výše. Když r. 1654 byla vyhlášena válka s Polskem, svěřena mu byla neobyčejně obtížná úloha: s malými vojenskými silami musil střežiti moskevské hranice se strany Litvy a Livonska. Znamenitě vykonal úkol mu svěřený. R. 1656 se počala válka se Švédskem, a sám car se vydal na pochod k Rize. Když moskevská vojska dobyla jednoho z livonských měst na Dvině, Kokenhausenu (starý ruský Kukejnos, který kdysi náležel polockým knížatům), Naščokin byl jmenován vévodou tohoto a jiných dobytých měst. V této hodnosti Ordin-Naščokin koná velmi důležité vojenské a diplomatické věci: střeží hranice, dobývá livonských městeček, dopisuje si s polskými úřady; ani jedna diplomatická věc se nedělá bez jeho účasti. R. 1658 jeho úsilím bylo uzavřeno valijesarské příměří se Švédskem, jehož podmínky předčily očekávání samého cara Alekšeje. R. 1665 seděl Ordin-Naščokin jako vévoda v svém rodném Pskově. Konečně vykonal nejdůležitější a nejtěžší službu moskevské vládě: po únavném osmiměsíčním vyjednávání s polskými zplnomocněnci uzavřel v lednu 1667 v Andrusově příměří s Polskem, které ukončilo třináctiletou válku pro obě strany zhoubnou. V tomto vyjednávání ukázal Naščokin mnoho diplomatického důvtipu a umění vycházeti s cizinci a získal od Poláků nejen smolenskou a severskou zemi a východní Malorusko, ale také ze západní Kijev s okruhem. Uzavření andrusovského příměří postavilo Afanasije velmi vysoko v moskevské vládě, učinilo ho velmi diplomaticky známým. Naščokin, konaje všechny tyto věci, rychle postupoval po stupnici úřednické. Venkovský

šlechtic *podle otčiny*, podle původu, byl po uzavření zmíněného příměří povýšen na *bojara* a jmenován hlavním správcem vyslaneckého prikazu se zvučným titulem ‚carské veliké pečeti a panovníkových velikých vyslaneckých věcí strážce,' t. j. stal se říšským kancléřem.

Taková byla služební kariéra Naščokinova. Jeho rodiště mělo jakýsi význam v jeho osudu. Pskovský kraj, hraničící s Livonskem, odedávna byl v těsných stycích se sousedními Němci a Švédy. Časná známost s cizinci a časté styky s nimi skýtaly Naščokinovi možnost pozorně sledovati a studovati země západní Evropy Rusku nejbližší. To bylo usnadňováno ještě tím, že v mládí se Ordinu-Naščokinovi jaksi poštěstilo, že se mu dostalo dobrého vzdělání: znal prý matematiku, jazyky latinský a německý. Služební okolnosti ho přinutily seznámiti se i s polským jazykem. Tak záhy a důkladně se připravil k úloze pracovníka ve stycích moskevské říše s evropským západem. Jeho druhové ve službě o něm říkali, že ‚zná německé věci i německé obyčeje zná'. Pozorné sledování německých pořádků a zvyk srovnávati je s domácími, učinily z Naščokina horlivého ctitele západní Evropy a krutého kritika domácího způsobu života. Tak se zbavil národní uzavřenosti a výjimečnosti a vypracoval si své zvláštní politické myšlení: první u nás prohlásil pravidlo, že ‚dobru uvykati není hanba ani z ciziny, od cizích, dokonce od svých nepřátel.' Zachovala se po něm řada listin, služebních zpráv, poznámek nebo referátů carovi stran různých politických otázek. Jsou to velmi zajímavé dokumenty pro charakteristiku jak samého Naščokina, tak i pro reformní hnutí jeho doby. Je viděti, že autor byl výmluvný a že měl

smělé pero; ne nadarmo dokonce nepřátelé uznávali, že Afanasij dovedl pěkně psát. Měl také jinou, ještě vzácnější vlastnost — jemný, tuhý a chápavý rozum, který dovedl rychle pochopiti dané položení a kombinovati po svém podmínky chvíle. Byl to mistr svérázných a neočekávaných politických sestav. Bylo těžko příti se s ním. Hloubavý a vynalézavý, rozčiloval někdy cizí diplomaty, s nimiž vyjednával, a vytýkali mu také obtížnost vyjednávání s ním: nepřehlédne ani nejmenšího nedopatření, ani jedné nedůslednosti v diplomatické dialektice. ihned se toho chytí a přivede do rozpaků nedbalého nebo krátkozrakého odpůrce, otráví mu čisté úmysly, jím samým vnuknuté, což mu jednou vytýkali polští komisaři, kteří s ním vyjednávali. Takový směr rozumu spojen byl u něho s neúnavným svědomím, se zvykem vytýkati lidem jejich nerozvážnost. Zastávati se pravdy a zdravého úsudku pokládal za svou povinnost a dokonce v tom nacházel veliké potěšení. V jeho psaních a referátech carovi nejostřeji zní jedna nota: stále jsou plny nepřetržitých a často velmi roztrpčených žalob na moskevské lidi a moskevské pořádky. Ordin-Naščokin věčně na všechno reptá, vším je nespokojen: vládními institucemi i prikaznými zvyky, vojenskou organisací, mravy a pojmy společnosti. Jeho sympatie a antipatie, málo sdílené druhými, utvářely mu nepříjemné, dvousmyslné položení v moskevské společnosti. Jeho příchylnost k západoevropským pořádkům a popírání domácích líbily se cizincům, sbližívším se s ním, kteří shovívavě v něm uznávali ‚nehloupého napodobovatele' svých obyčejů. Ale totéž mu nadělalo množství nepřátel mezi domácími a skýtalo důvod jeho

moskevským nepřejícníkům k tomu, že se mu posmívali, a nazývali ho ‚cizozemcem'. Dvojsmyslnost jeho položení zesilována byla ještě jeho původem a charakterem. Domácí i cizí uznávali v něm člověka bystré mysli, s níž daleko dojde; tím se dotýkal ješitnosti mnohých a tím spíše, že nešel obvyklou cestou, k níž byl určen původem, a jeho tvrdý a poněkud popudlivý mrav nezmiňoval těchto srážek. Naščokin byl cizí prostřed moskevského služebního světa a jako politický nováček musil si vybojovati své služební položení cítě, že každý jeho krok kupředu zvětšuje počet jeho nepřátel, obzláště prostřed moskevské bojarské aristokracie. Takovým položením vypracoval se jeho svérázný způsob chovati se prostřed společnosti nepřátelské mu. Věděl, že jeho jedinou oporou je car, který neměl rád povýšenosti, a snaže se zabezpečiti si tuto oporu, zastíral se před carem od svých nepřátel vzhledem uštvaného skromného člověka, pokorou k sebeponížení. Necení si vysoko své služičky, ale ani výše nestaví služby svých urozených nepřátel a všude si na ně trpce stěžuje. ‚Před všemi lidmi,' píše carovi, ‚za tvé panovníkovo dílo nikdo tak není nenáviděn jako já'; nazývá sebe ‚proklínaným a nenáviděným člověkem, nemajícím, kde by sklonil svou hříšnou hlavu.' Při každých obtížích nebo při srážce s vlivnými nepřáteli prosí cara, aby ho zbavil služby jako nevhodného a nedovedného služebníka, k vůli němuž může utrpěti jen státní zájem. ‚Panovníkovo dílo nenávidí k vůli mně, cholopu tvému,' píše caru a prosí, aby odhodil od díla svého omrzevšího cholopa.' Ale Afanasij znal svou cenu, a o jeho skromnosti možno říci, že to byla strojená pokora větší než hrdost, kte-

rá mu nepřekážela pokládati se přímo za člověka ne s tohoto světa: ‚kdybych byl s tohoto světa, svět by svého miloval,' psal carovi, stěžuje si na všeobecnou nepřejícnost k své osobě. Dumským lidem se protivilo poslouchati jeho udání a rady, protože nevidí stezku pravdy a jejich srdce ‚ztučnělo závistí'. Zlá ironie zní v jeho slovech, když píše carovi o vládní povýšenosti bojarské aristokracie proti své nízce rozené osobě. ‚Žádnému z dumských lidí nejsem potřeben, nepotřebny jsou takové veliké státní věci.. Sluší se, aby se o takové věci staral některý z důvěrných bojarů; i rodů jsou vznešených, i přátel mají mnoho, ve všem dovedou míti prostranný smysl a žíti; vracím tobě, velikému panovníku, svou přísahu, nemohu si jí podržet pro nedostatek rozoumku svého.'

Car dlouho a vytrvale podporoval svérázného a vznětlivého pracovníka, trpělivě snášel jeho nudné žaloby, ujišťoval ho, že se nemá čeho bát, že ho nikomu nedají, hrozil jeho nepřátelům velikými nemilostmi za nepřátelství s Afanasijem a ponechával mu značný prostor pro činnost. Tím Ordin-Naščokin získal možnost nejen projevit své administrativní a diplomatické talenty, ale i vypracovat, dokonce z části uskutečnit své politické plány. V psaních carovi nejvíce popírá přítomnost nebo polemisuje s odpůrci a tím vykládá svůj program. V jeho listinách však možno získati značnou zásobu ideí a projektů, které při náležitém praktickém zpracování mohly se stát a staly se na dlouhou dobu vedoucími zásadami vnitřní i zahraniční politiky.

První idea, za níž Naščokin vytrvale stojí, záležela v tom, aby ve všem byl brán příklad se západu, aby se všechno dělalo podle příkladu

cizích zemí.' To je východiště jeho reformních plánů; ale není nutno všechno bez výběru přijímati od cizích. ‚Co je nám po cizích obyčejích,' říkával: ‚jejich šaty se pro nás nehodí, a naše ne pro ně.' Byl to jeden z nemnohých západníků, kteří přemýšleli o tom, co je možno a co není nutno vypůjčiti si, kteří hledali shodu všeruské kultury s národní svérázností. Potom se Naščokin nemohl smířiti s duchem a zvyky moskevské administrace, jejíž činnost neúměrně se řídila osobními účty a vztahy, a ne zájmem státní věci, svěřené tomu neb onomu pracovníkovi. ‚U nás,' píše, ‚mají dílo rádi nebo je nenávidí, ne podle díla, ale podle člověka, který je dělá: mne nemají rádi, a proto také mým dílem opovrhují.' Když car vyslovil Naščokinovi nespokojenost pro jeho spory s tím neb oním urozeným závistníkem, Afanasij odpovídal, že osobního nepřátelství nemá, ale ‚pro panovníkovo dílo srdce bolí a mlčeti nedá, když v panovníkově díle vidím něčí nedbalost'. A tak šlo o dílo, a ne o osoby — to je druhé pravidlo, kterým se Naščokin řídil. Jeho hlavním kolbištěm byla diplomacie, a byl to diplomat prvního řádu, podle přiznání vrstevníků, dokonce cizinců; aspoň první z ruských státníků donutil cizince, aby si ho vážili. Angličan Kollins, lékař cara Alekseje, přímo nazývá Naščokina velikým politikem, který nezadá ani jednomu z evropských ministrů. Zato si také vážil svého díla. Diplomacie podle jeho mínění tvoří hlavní funkci státní správy, a jen důstojní lidé se mohou chápati takového díla. ‚Na státní věci,' psal, ‚sluší se duchovní oči obraceti neposkvrněným a vyvoleným lidem k rozšíření státu se všech stran, a to je dílo jediné vyslaneckého prikazu.'

Naščokin měl své diplomatické plány, svérázné názory na úkoly vnitřní moskevské politiky. Naskytlo se mu působiti ve chvíli, kdy na ostří byly vehnány nejchoulostivější otázky, živící nesmiřitelné nepřátelství moskevské říše s Polskem a Švédskem: otázka maloruská a baltického pobřeží. Okolnosti postavily Naščokina do samého víru vztahů a srážek, podnícených těmito otázkami. Ale nezatočila se mu hlava v tomto víru: v zapletených věcech dovedl oddělit vážné od hlučného, svůdné od užitečného, sny od dosažitelného. Viděl, že v tehdejším položení a při pohotových prostředcích moskevské říše je pro něho v plném rozsahu nerozřešitelná otázka maloruská, t. j. otázka opětného spojení jihozápadní Rusi s Velikoruskem. Proto se naklonil k míru a dokonce k těsnému svazku s Polskem a třebaže dobře znal, jak se vyjadřoval, ‚tuze vrátký, sobecký a nestálý polský národ', přece od spolku s ním očekával rozmanité výhody. Mezi jiným doufal, že turečtí křesťané, Moldavané a Valaši, zaslechnuvše o tomto spolku, odkloní se od Turků, a tehdy všechny děti východní církve, obývající od samého Dunaje až po hranice Velikoruska a rozdělované nyní nepřátelským Polskem, splynou ve velmi četný křesťanský národ, ochraňovaný pravoslavným carem moskevským, a samy sebou ustanou švédské pletky, možné jen za rozepře ruskopolské. R. 1667 polským vyslancům, kteří přijeli do Moskvy podepsati andrusovské příměří, Naščokin v procítěné řeči rozvíjel své sny o tom, jakou velikou slávou by se pokryli všichni slovanští národové a jaké veliké podniky by korunovány byly úspěchem, kdyby plemena, obývající naše státy a téměř všichni po slovansku hovořící

od Jaderského k Severnímu moři i k severnímu oceánu, se spojili, a jaká sláva očekává oba státy v budoucnosti, až, stojíce v čele slovanských národů, spojí se pod jedním žezlem.

Naščokin, usiluje o těsný spolek s odvěkým nepřítelem a sně dokonce o dynastickém spojení s Polskem pod mocí moskevského cara nebo jeho syna, způsobil neobyčejně prudký převrat v moskevské zahraniční politice. Měl své úvahy, ospravedlňující takovou změnu v průběhu věcí. Maloruská otázka v jeho očích byla zatím věcí druhořadou. Jestliže, psal, Čerkesové (kozáci) zrazují, stojí-li za to, aby se za nimi stálo? Skutečně, s připojením východního Maloruska hlavní uzel této otázky se rozvázal. Polsko přestalo býti nebezpečné Moskvě, která se pevně usadila na horním a středním Dněpru. Při tom nebylo lze navždy udržeti na čas postoupený Kijev a připojiti západní Malorusko, aniž se spáchalo mezinárodní bezpráví, aniž se porušilo andrusovské příměří. A Naščokin byl jedním ze vzácných diplomatů, kteří ovládali diplomatickou svědomitost, vlastnost, s níž se tehdy diplomaté neochotně smiřovali. Nic nechtěl podniknout bez práva: ‚to vskutku raději konec učiniti zlému životu svému a na věky svoboden být, než proti pravdě činiti'. Proto, když hetman Dorošenko se západním Maloruskem, odloučiv se od Polska, poddal se tureckému sultánu, a potom projevil ochotu odevzdati se pod vznešenou ruku cara moskevského, Naščokin na dotaz z Moskvy, možno-li přijmouti Dorošenka v poddanství, odpověděl rozhodným protestem proti takovému porušení smluv, vyslovil dokonce rozhorlení, že se k němu obracejí s takovými nekorektními dotazy. Podle jeho mínění bylo třeba vésti věc tak,

aby sami Poláci, rozumně uvážívše své i moskevské zájmy, pro upevnění rusko-polského svazku proti Turkům a pro uklidnění Ukrajiny dobrovolně ustoupili Moskvě i Kijev, a dokonce celé západní Malorusko, ‚ale náhle psát o tom do Polska je nemožné.' Ještě před příměřím, v Andrusově Naščokin přesvědčoval cara, že s polským králem je ‚třeba smiřovati se s měrou,' za umírněných podmínek, aby Poláci potom nehledali první příležitost pomstíti se: ‚dobýti Polocku a Vitebsku, ale postaví-li si Poláci hlavu, tu ani těchto měst není třeba.' V referátu o nutnosti těsného spolku s Polskem vyhrkla Naščokinovi dokonce neopatrná narážka na možnost ustoupiti i od celého Maloruska, a nejen od západního Ruska, pro upevnění spolku. Ale car vášnivě povstal proti takové malomyslnosti svého milce a velmi energicky vyjádřil své rozhorlení. ‚Tento článek,' odpověděl mu car, ‚odložili a nařídili vyhodit, protože je nepřísluš-ný, a také proto, že v něm našli půldruhého rozumu, jeden rozum pevný a polovici druhého, zmítaného větrem. Pes není hoden ani jednoho kousku chleba pravoslavného (Polákům se nesluší vládnout ani západním Maloruskem): jenže to ne z naší vůle bude, ale za hříchy. Jestliže oba kousky svatého chleba dostane pes — och, jak to ospravedlní ten, jenž to připustil? Odplatou mu bude nejhlubší peklo, přeukrutný oheň a nemilosrdná muka. Člověče! jdi s klidem prostřední carskou cestou, jak jsi začal, tak i dokonči, neuhýbej se ani napravo, ani nalevo; Bůh s tebou!' A umíněný člověk podrobil se nábožnému vzdechu svého pána, kterého někdy přímo neposlouchal, pevně se zachytil i druhého kousku pravoslavného chleba, vytahav na Polá-

cích v Andrusově zároveň s východním Maloruskem ještě Kijev ze západního.

Plány na sjednocení všech Slovanů pod společným vedením Moskvy s Polskem, byly politickou idylou Naščokinovou. Jako praktického pracovníka zajímaly ho více zájmy věcnější povahy. Jeho diplomatický pohled se obracel na všechny strany, všude bedlivě vyhlížeje nebo starostlivě připravuje nové zisky pro státní pokladnu i pro národ. Snažil se uspořádat obchodní styky s Perskem a střední Asií, s Chivou a Bucharou, vypravil poselstvo do Indie, díval se i na dálný východ, na Čínu, uvažoval o uspořádání kozácké kolonisace Poamuří. Ale při tomto hledání v popředí ovšem zůstávala v jeho očích nejbližší západní strana, Baltické moře. Řídě se národohospodářskými úvahami ne méně než národně politickými, chápal obchodně průmyslový a kulturní význam tohoto moře pro Rusko, a proto jeho pozornost byla zesíleně obrácena k Švédsku, zejména k Livonsku, kterého podle jeho mínění bylo třeba dobýti stůj co stůj: od tohoto zisku očekával ohromný prospěch pro ruský průmysl a carovu pokladnu. Car Alekšej, sveden ideami svého oblíbence, díval se na tutéž stranu, usiloval o vrácení bývalých ruských držav, o získání ‚mořských přístavišť' Narvy, Ivan-Gorodu, Oréška a celého toku řeky Něvy s švédskou pevnůstkou Kanci (Nienschanz), kde později vznikl Petrohrad. Ale Naščokin i tu šířeji se díval na věc, dokazoval, že pro malichernosti se nesluší pouštěti se zřetele hlavní cíl, že Narva, Oréšek, to jsou vesměs nedůležité body; je nutno dostati se přímo k moři, získati Rigu, její přístav otvírá nejbližší přímou cestu do západní Evropy. Utvořiti koalici proti Švédsku,

aby mu bylo odňato Livonsko — to byla drahá myšlenka Naščokinova, tvořící duši jeho diplomatického plánu. Proto usiloval o mír s chánem krymským, o těsné spojení s Polskem, obětuje západní Malorusko. Tato myšlenka nebyla korunována úspěchem; ale Petr Veliký úplně zdědil tyto plány otcova ministra.

Ostatně politický obzor Naščokinův se nespokojoval zahraničními otázkami. Naščokin po svém se díval i na pořádek vnitřní správy v moskevské říši: byl nespokojen jak organisací, tak i chodem této správy. Povstával proti přílišné reglementaci, vládnoucí v moskevské správě. Tu všechno spočívalo na nejobmezenější ochraně vyšších ústředních institucí nad podřízenými vykonavateli: výkonné orgány byly slepými nástroji příkazů daných jim shora. Naščokin žádal určitý prostor pro vykonavatele: ‚ne ve všem vyčkávati carova ukazu,' psal: ‚všude je třeba vévodovy úvahy', t. j. působení podle vlastního názoru zplnomocněného. Ukazoval na příklad západu, kde v čele vojska je stavěn věci znalý vojevůdce, sám rozesílající ukazy podřízeným velitelům, a nepožadující pro každou nicotnost ukazu ze sídelního města. ‚Kde oči vidí a uši slyší, tu je také třeba neodkladně bdít,' psal. Žádaje však samostatnost pro vykonavatele, ukládá jim také velikou odpovědnost. Ne podle ukazu, ne podle obyčeje a rutiny, ale podle uvážení okolností chvíle má jednat správa. Takovou činnost, založenou na osobní rozvaze činitelově, nazývá Naščokin ‚průmyslem'. Hrubá síla málo znamená. ‚Lepší než jakákoli síla je průmysl; jde o průmysl, a ne o to, že lidí je mnoho; i když je mnoho lidí, ale průmyslníka není, tak z toho nic nevzejde; tuhle Švéd má méně lidí

než všichni sousední panovníci, ale průmyslem nad ně vyniká; u něho nikdo se neodváží vzíti svobodu průmyslníku; polovinu branné moci prodat a průmyslníka koupit — i to bude výhodnější.' Konečně v administrační činnosti Naščokinově pozorujeme rys, který ze všeho nejvíce nás naklání v jeho prospěch: je to při náročnosti a výkonnosti bezpříkladná v moskevské správě pozornost k podřízeným, účast srdce, citu lidskosti ve vztahu k spravovaným, snaha šetřiti jejich sil, stavěti je v takové položení, v němž s nejmenší ztrátou úsilí mohli by nejvíce prospěti státu. Za švédské války začali ruští rejtaři a donští kozáci v podmaněném kraji podél západní Dviny loupit a mučit obyvatele, třebaže tito už přisahali moskevskému caru. Naščokin, který byl tehdy vévodou v Kukejnosu, byl do hloubi duše pobouřen takovým způsobem vedení války; srdce se mu zalévalo krví od žalob ničeného obyvatelstva. Psal carovi, že musí posílat pomoc i proti nepřátelům, i proti domácím lupičům. ‚Raději bych na sobě rány viděl, jen aby nevinní lidé takovou krví netrpěli; raději bych svolil býti ve vězení nenávratném, jen abych nežil zde a neviděl takových zlých běd nad lidmi.' Car Alekšej ze všeho nejvíce byl schopen oceniti tuto vlastnost u svého spolupracovníka. V listině r. 1658, povyšuje Naščokina na dumského šlechtice, chválí ho car za to, ‚že hladové krmí, žíznivé napájí, nahé odívá, k vojákům je laskavý, a zlodějům neodpouští.'

Takové byly administrativní názory a způsoby Naščokinovy. Učinil několik pokusů prakticky využíti svých ideí. Pozorování života západní Evropy přivedla ho k uvědomění hlavního nedostatku moskevské státní správy, který záležel

v tom, že tato správa směřovala jen k vykořistění národní práce, a ne k rozvoji produktivních sil země. Národohospodářské zájmy obětoval fiskálním cílům a vládou byly oceňovány jen jako pomůcky státní pokladny. Z tohoto uvědomění vyplývaly věčné řeči Naščokinovy o rozvoji průmyslu a obchodu v moskevské říši. Snad dříve než ostatní si osvojil myšlenku, že národní hospodářství samo sebou musí tvořiti jeden z hlavních předmětů státní správy. Naščokin byl jeden z prvních národohospodářů na Rusi. Ale aby průmyslnická třída mohla působiti produktivněji, je třeba osvoboditi ji od útisku prikazné administrace. Naščokin, spravuje Pskov, pokoušel se provésti zde svůj projekt městské samosprávy, vzatý ‚podle příkladu postranních, cizích zemí', t. j. západní Evropy. Je to jediný svého druhu případ v dějinách moskevské správy XVII. st. nezbavený dokonce jakéhosi dramatismu a jasně charakterisující jak samého Naščokina, jeho původce, tak i pořádky, prostřed nichž se mu naskytlo působit. Nový vévoda, příjev do Pskova v březnu 1665, zastihl v rodném městě strašný nepořádek. Spatřil veliké nepřátelství mezi městskými lidmi: nejlepší, zámožní kupci, využívajíce své síly v městské veřejné správě, ubližovali ‚prostředním a drobným lidem' při rozvrhování daní a při rozdělování státních služeb, vedli městské věci ‚svou libovůlí', bez vědomí ostatní společnosti; tito i oni přicházeli o jmění pro procesy a prikaznou nespravedlivost; přes německé hranice do Pskova a z Pskova za hranice prováželi zboží bez cla; kapitálově slabí obchodníci, nemajíce obratového kapitálu, tajně přijímali od Němců peníze na dodávku, skupovali hodně lacino ruské zboží a

jako své je prodávali, správněji řečeno, odevzdávali je svým věřitelům, spokojujíce se nepatrným komisionářským výdělkem, ‚jen aby se jakž takž uživili'; tím nemožně sráželi ceny ruského zboží, velmi poškozovali skutečné kapitalisty, byli věčně dlužni cizincům, ničili se.' Naščokin zanedlouho po svém příjezdu navrhl pskovské městské společnosti řadu opatření, která zemští starostové Pskova, shromáždivše se s nejlepšími lidmi v zemské jizbě (městské správě) ‚pro společnou všenárodní radu', měli posouditi se vší horlivostí. Tu za účasti vévodovy byly vypracovány ‚články o městském zřízení', svého druhu ustanovení o obecní správě města Pskova s předměstími v 17 článcích. Ustanovení bylo schváleno v Moskvě a vysloužilo si milostivou pochvalu carovu vévodovi za službu a starostlivost, a pskovským zemským starostům a všem městským lidem ‚za jejich dobrou radu a za horlivost ve všech dobrých věcech.'

Nejdůležitější články ustanovení se týkají reformy městské obecné správy i soudu i uspořádání zahraničního obchodu, jednoho z nejčinnějších nervů hospodářského života pskovského kraje. Městská společnost města Pskova vybírá ze svého středu na tři léta 15 lidí, z nichž patero po řadě po dobu jednoho roku vede městské věci v zemské izbě. Ve správě těchto ‚zemských volených lidí' se soustřeďovala městská hospodářská správa, dozor na prodej lihovin, celní poplatky a na obchodní styky Pskovanů s cizinci; soudí také městské lidi v obchodních a jiných věcech; jen nejdůležitější trestní zločiny: zrada, loupež a vražda náležejí nadále soudům vévodů. Tak pskovský vévoda dobrovolně postoupil značnou část své moci na prospěch měst-

ské samosprávy. V obzvláště důležitých městských věcech na řadě jsoucí třetina volených se radí s ostatními a dokonce povolává k radě nejlepší lidi z městské společnosti.

Naščokin viděl hlavní nedostatky ruského obchodu v tom, že ‚Rusové jsou v obchodě navzájem slabí,' nestálí, neuvykli pracovati družně a snadno upadají v závislost cizinců. Hlavní příčiny této nestálosti jsou nedostatek kapitálu, vzájemná nedůvěra a to, že nebylo vhodného úvěru. K odstranění těchto nedostatků také mířily články pskovského ustanovení o obchodu s cizinci. Kapitálově slabí obchodníci rozděleni byli ‚podle vlastnosti a známosti' mezi velkokapitalisty, kteří dohlížejí na jejich živnosti. Zemská izba vydá jim z městských částek půjčky na nákup ruského vývozního zboží. Pro obchod s cizinci zřizují se u Pskova dva čtrnáctidenní výroční trhy od 6. ledna a od 9. května, na nichž se obchodovalo bez poplatků. O těchto trzích drobní trhovci za poskytnutou jim půjčku s pomocí kapitalistů, jimž byli připsáni, skupují vývozní zboží, zapisují je v zemské izbě a odevzdávají svým principálům; ti jim vyplácejí kupní hodnotu přijatého zboží na nový nákup k příštímu trhu a dávají jim ‚přídavek' k této kupní ceně ‚pro výživu', a prodavše cizincům svěřené zboží podle ustanovených velikých cen, vydají svým klientům náležející jim ‚plný zisk', dividendu společnosti. Taková organisace obchodní třídy měla soustředit obraty zahraničního obchodu v nemnohých pevných rukách, které by byly s to, aby ceny tuzemského zboží se udržovaly na patřičné výši.

Takové svérázné obchodní společnosti byly vypočítány na možnost družného sblížení ob-

chodní vrstvy s městskou massou, to znamená, na uklidnění onoho společenského nepřátelství, která našel Naščokin v Pskově. Tato úvaha mohla býti založena na oboustranných výhodách obou stran, patronů a klientů: silní kapitalisté skýtali pěkný zisk kapitálově slabým společníkům, a tito nekazili cen silným. Důležité je i to, že tyto společnosti se uskutečnily při městské správě, která se stala půjčovní bankou pro kapitálově slabé a kontrolou pro jejich patrony: městská společnost města Pskova při závislosti předměstí na něm dostávala možnost skrze svůj soudně administrativní orgán říditi zahraniční obchod celého kraje. Ale společenská odlišnost překážela úspěchu reformy. Kapitálově slabí městští Pskované přijali nové ustanovení jako carskou milost, ale zámožní lidé, městští předáci, byli proti němu a našli zastání v sídelním městě. Je možno představiti si, jak ‚nenávistně' byl uvítán podnik Naščokinův moskevským bojarským a prikazným světem; tam v něm viděli jen drzé sáhnutí na odvěká práva a zvyky vévodů a písařů na prospěch poplatného městského mužictva. Je možno podivit se, jak Naščokin za 8 měsíců vévodství nejen promyslil ideu a plán složité reformy, ale i urovnal obtížné podrobnosti jejího uskutečnění. Naščokinův nástupce v Pskově kníže Chovanskij, nadutý borec bojarských nároků, ‚tararuj', jak mu přezděli v Moskvě, žvanil a chvástal, kterého ‚každý hlupákem nazýval', podle vyjádření cara Alekseje, představil panovníkovi Naščokinovo dílo v takovém světle, že je car zrušil přes své vyjádření o knížeti, ustupuje své slabosti — rozhodovati věc podle posledního dojmu.

Naščokin se nerad vzdával ani nepřátelům,

ani nepříznivým okolnostem. Tak věřil v svou pskovskou reformu, že se ho přes kritickou mysl tak dobře vyzkoušenou na zkoumání cizích chyb zmocnilo sebeoslnění. V pskovském městském ustanovení vyjadřuje naději, že až tato pskovská ‚městská práva budou ustanovena a zřízena v národě', i obyvatelé jiných měst, na to se dívajíce, budou doufati, že i jim udělí právě takové zřízení. Ale v Moskvě rozhodli právě naopak, nesluší se, aby v Pskově byl zvláštní městský pořádek. Avšak r. 1667 Naščokin, stav se náčelníkem vyslaneckého prikazu, v úvodu k provedenému jím tehdy novému obchodnímu ustavu nezřekl se potěšení, třebaže naprosto neplodného opakovati své pskovské myšlenky o poskytování půjček chudým trhovcům z moskevské celnice a městských zemských izeb, o tom, aby kapitálově slabí lidé šli do spolku s velkokapitalisty pro udržování vysokých cen ruského vývozního zboží atd. V tomto ustavu učinil Naščokin ještě krok kupředu ve svých plánech organisace ruského průmyslu a obchodu. Už r. 1665 pskovští městští lidé usilovali v Moskvě, aby je ve všech věcech spravovali v jednom prikaze, a ne aby se musili vláčeti po různých moskevských institucích a snášeti zbytečné urážky a utráceti peníze. V novém obchodním ustavu Naščokin provedl myšlenku o zvláštním prikazu, který by spravoval kupecké lidi a sloužil by jim v pohraničních městech jako obrana od jiných států a ve všech městech jako záštita proti vévodským útiskům. Tento *prikaz obchodnich věci* měl se státi předchůdcem Petrem Velikým založené moskevské radnice nebo burmisterské palaty, která spravovala všechno městské obchodní a průmyslové obyvatelstvo říše.

Takové byly reformní plány a pokusy Naščokinovy. Je možno diviti se šíři a novosti jeho plánů, lišících se od jeho činnosti: byl to plodný rozum s přímým a prostým názorem na věci. Nechť se Naščokin dostal do kterékoli sféry státní správy, podrobil drsné kritice ustálené v ní pořádky a podával více nebo méně jasný plán na její přetvoření. Učinil několik válečných pokusů, zpozoroval nedostatky ve vojenské organisaci a předložil projekt na její reformu. Jízdní milici městských šlechticů uznával za docela nevhodnou v bojovém vztahu a měl za nutné nahraditi ji cizinci vycvičenou domobranou z pěších a jízdních nováčků. Je to zřejmě mimochodem vyslovená myšlenka o pravidelné armádě, doplňované odvody nováčků ze všech vrstev. Nechť cokoli nového zamýšleli v Moskvě: vybudování loďstva na Baltickém nebo Kaspickém moři, organisace zahraniční pošty, dokonce prostě založení krásných sadů se stromy a květinami objednanými z ciziny, — u každé nové věci stál nebo bylo předpokládáno, že u ní stojí Ordin-Naščokin. Jednu dobu se v Moskvě dokonce proslýchalo, že prý se zabývá přehlížením ruských zákonů, přebudováním celého státu a to v duchu decentralisace, ve smyslu oslabené příkazné ochrany sídelního města nad místními správami, s níž Naščokin bojoval po celý život. Je možno litovat, že se mu nepodařilo učiniti všechno, co mohl učinit, jeho neústupná, vzpurná povaha předčasně ukončila jeho státní činnost. Naščokin nebyl s carem za jedno v názorech na úkoly zahraniční politiky. Původce andrusovského příměří, zůstávaje naprosto korektním diplomatem, pevně trval na jeho plnění, t. j. na možnosti vrátiti Kijev Polákům, což car

pokládal za nežádoucí, dokonce přímo za hříšnou věc. Tento rozpor postupně ochlazoval cara k jeho oblíbenci. Když byl Naščokin r. 1671 určen pro nová vyjednávání s Polskem, v nichž měl zničiti vlastní dílo, porušiti smlouvu s Poláky, potvrzenou všeho všudy před rokem jeho přísahou, odmítl vykonati poručení, a v únoru 1672 opat pskovský Krypeckého kláštera Tarasij postřihl Afanasije na mnicha pod jménem Antonia. Zapsal si do paměti den svého propuštění, 2. prosince 1671, kdy car přede všemi bojary ho ‚milostivě propustil' a zjevně od všeho světského shonu osvobodil.' Poslední světské starosti mnicha Antonije byly soustředěny na chorobinec, který v Pskově založil. Zemřel r. 1680.

Ordin-Naščokin v mnohém předešel Petra a první vyslovil mnoho idejí, které uskutečnil reformátor. Byl to smělý, sebevědomý byrokrat, který znal svou cenu, ale při tom starostlivý k spravovaným a dobro jim přejícím, činného a pracovitého ducha; ve všem a především měl na mysli státní zájem, všeobecné blaho. Nespokojoval se rutinou, všude bystře postřehl nedostatky platného pořádku, správně uvažoval o prostředcích k jejich odstranění, bystře uhadoval úkoly, které byly na řadě. Maje silný praktický smysl, neukládal si dalekých cílů, příliš širokých úkolů. Doveda se vyznati v rozmanitých sférách činnosti, snažil se uspořádati každou věc, užívaje pohotových prostředků. Ale vykládaje neustále o nedostatcích platného pořádku, nedotýkal se jeho základů, zamýšlel opraviti jej po částech. V jeho mysli reformní záchvaty Aleksějovy doby po prvé se začaly haliti do jasných projektů a utvářeti se do spojitého plánu reformy: ale nebyl to radikální plán, vyžadující všeobecného

rušení: Naščokin naprosto nebyl nerozvážným novotářem. Jeho reformní program směřoval k třem základním požadavkům: k zlepšení vládních institucí a služební disciplíny, k volbě svědomitých a dovedných správců a k zvětšení státního zisku, státních důchodů skrze zvýšení národního bohatství rozvojem průmyslu a obchodu.

Počal jsem hlavu poznámkou o možnosti, že se u nás objeví státník v XVII. st. Vmyslíte-li se v nestálosti, v myšlenky, v city, ve všech obdobích vylíčené státní činnosti naprosto ne všedního rozumu a charakteru, v zápas Ordina-Naščokina s podmínkami ho obklopujícími, pochopíte, proč takové šťastné náhodnosti byly u nás tak vzácné.

Při vší nepodobnosti charakterů a činnosti jeden společný rys sbližoval Rtiščeva a Ordina-Naščokina: oba byli noví lidé své doby a dělali každý nové dílo, jeden v politice, druhý v mravním způsobu života. Tím se lišili od cara Alekséje, který vrostl do staroruské stařiny celým svým rozumem a srdcem a jen se rozptyloval novotou, ozdobuje s její pomocí své okolí nebo urovnávaje své politické vztahy. Rtiščev a Naščokin v samé této stařině dovedli najíti něco nového, objeviti její ještě nedotčené a nevyužité prostředky a pustiti je do oběhu pro všeobecné blaho. Západní vzory a vědecké znalosti usměrňovali ne proti domácí stařině, ale na ochranu jejích životních základů od ní samé, od jejího úzkého a tvrdého chápání, vychovaného v národní masse špatným státním a církevním vedením, od rutiny, která je umrtvovala. Naščokin, diplomat, vytrvale a hašteřivě prováděl myšlenku, že vnější úspěchy, diplomatické i vojenské, jsou nepevny, nejsou-li připravovány a podpo-

rovány zdokonalením vnitřní organisace; že zahraniční politika má sloužiti rozvoji produktivních sil země, ale nevyčerpávati jich; a bohatý dvořan Rtiščev doplňoval myšlenku svého bojovného druha, mírně vštěpoval svým způsobem jednání, že i hospodářské úspěchy mají malou cenu, když není hlavních podmínek dobře uspořádaného společného života, které jsou založeny na spravedlivosti vztahů společenských tříd, osvícený náboženssko-mravní cit, nezatemňující vymyšlenými obřady a pověrami, a dobročinnost, projevující se nejen v náhodných osobních hnutích, ale uspořádaná v společenskou instituci. Osamělí vojíni v poli, Rtiščev a Naščokin, přece neúpěli na poušti; oba se ještě pevně drželi starozákonních forem a sympatií: jeden založil klášter, druhý skončil v klášteře; ale jejich ideje, polopochopené a polouznané vrstevníky, došly do jiné doby a pomohly pochopiti staroruské zvrácenosti politického a náboženssko-mravního života.

HLAVA PADESÁTÁ OSMÁ.

Kníže V. V. Golicyn. — Příprava a program reformy.

Mladším z předchůdců Petrových byl kníže V. V. Golicyn, a vzdaloval se od skutečnosti mnohem dále než starší. Mladý člověk ještě, byl už vynikající osobou ve vládním kruhu za cara Fedora a stal se jedním z nejvlivnějších lidí za carevny Sofie, když po smrti staršího bratra se stala vladařkou. Vládychtivá a vzdělaná carevna nemohla nepovšimnouti si rozumného a vzdělaného bojara, a kníže Golicyn osobním přátelstvím spojil svou politickou kariéru s touto carevnou. Golicyn byl vášnivý ctitel západu, pro který se zbavil mnohých drahých podání ruské stařiny. Jako Naščokin plynně mluvil latinsky a polsky. V jeho rozsáhlém moskevském domě, který cizinci pokládali za jeden z nejnádhernějších v Evropě, všechno bylo zařízeno po evropsku; ve velikých sálech byly mezery mezi okny zastaveny velikými zrcadly; po stěnách visely obrazy, podobizny ruských a cizích panovníků a německé zeměpisné mapy v pozlacených rámech; na stropech byl nakreslen planetový systém; množství hodin a thermometrů v uměleckém zpracování dovršovalo výzdobu pokojů. Golicyn měl značnou a rozmanitou knihovnu rukopisných i tištěných knih ruských, polských a německých: stály tu mezi gramatikami polského a latinského jazyka kijevský letopis, německá geometrie, koran v překladě z polštiny, čtyři rukopisy o stavbě komedií, rukopis Jurije Serbenina (Križaniće). Golicynův dům byl místem, kde se setkávali vzdělaní cizinci, kteří se dostali do Moskvy, a v pohostinství k nim šel hostitel dále než ostatní moskevští ctitelé ciziny, přijímal dokon-

ce jesuity, s nimiž se oni nemohli smířiti. Takový člověk mohl ovšem státi jen na straně reformního hnutí a to latinského, západoevropského, ne lichudovského směru. Jeden z nástupců Ordina-Naščokina ve správě vyslaneckého prikazu, rozvíjel kníže Golicyn ideu svého předchůdce. Za jeho součinnosti uskutečnila se roku 1686 moskevská smlouva o věčném míru s Polskem, podle níž moskevská říše se zúčastnila koaličního zápasu s Tureckem ve spolku s Polskem, německou říší a Benátkami a tím formálně vstoupila do koncertu evropských států, za což Polsko navždy přenechalo Moskvě Kijev a jiné moskevské zisky, na čas postoupené podle andrusovského příměří. I v otázkách vnitřní politiky šel kníže Golicyn před dřívějšími pracovníky reformního hnutí. Už za cara Fedora byl předsedou komise, které bylo svěřeno sestaviti plán přetvoření moskevského vojenského zřízení. Tato komise navrhla zavésti německou organisaci do ruského vojska a zrušiti právo na místo (zákon z 12. ledna 1682). Golicyn nepřetržitě vykládal bojarům nutnost, aby učili své děti, vymohl povolení, že je mohli posílati do polských škol, radil povolávati polské vychovatele pro jejich vzdělání. O tom není pochyby, široké reformní plány se rojily v jeho hlavě. Škoda, že známe jen jejich úryvky nebo nejasné obrysy, zapsané cizincem Nevillem, polským vyslancem, který přijel do Moskvy r. 1689 nedlouho před pádem Sofji i Golicyna. Neville se s knížetem vídal, mluvil s ním latinsky o současných politických událostech, obzvláště o anglické revoluci, mohl od něho leccos slyšeti o položení věcí v Moskvě a pečlivě sbíral o něm moskevské pověsti a zprávy. Golicyna velmi zajímala otázka

moskevského vojska, jehož nedostatky dobře poznal, nejednou velel plukům. Podle slov Nevillových chtěl, aby šlechta jezdila za hranice a učila se tam válečnému umění, neboť zamýšlel nahraditi dobrými vojáky odvedené a nehodící se sedláky, jejichž pozemky po dobu války nebyly vzdělávány, a místo jejich neužitečné služby zatížiti selský stav mírnou daní z hlavy. To znamená, odvedení nováčkové z cholopů a poplatných lidí, jimiž byly doplňovány šlechtické pluky, byli odstraňováni, a armáda proti idei Ordina-Naščokina zachovala přísně stavovské šlechtické složení s pravidelným zřízením pod velením také šlechtických důstojníků vyučených válečnému umění. Vojensko-technická reforma spojovala se v Golicynových myšlenkách s převratem sociálně-hospodářským. Přetvoření státu zamýšlel Golicyn začíti osvobozením sedláků, ponechav jim vzdělávané jimi pozemky s výhodou pro cara, t. j. státní pokladnu, skrze roční daň, což podle jeho výpočtu zvětšovalo důchod státní pokladny více než o polovinu. Cizinec lecčeho nedoslechl a nevysvětlil podmínek této pozemkové operace. Protože šlechticům zůstala závazná a dědičná vojenská služba, tu podle vší pravděpodobnosti na účet pozemkového státního obroku od sedláků zamýšleli zvětšiti šlechtické služné v hotovosti, což mělo býti náhradou za to, že statkáři pozbyli důchodů od sedláků a za pozemky, jichž se dostalo sedlákům. Takovým způsobem v plánu Golicynově dála se operace výkupu nevolnické práce a přidělené půdy sedláků skrze záměnu kapitálové výkupné částky nepřetržitým důchodem sloužících statkářů, kterou dostávali od státní pokladny v podobě zvýšeného platu za službu. Při tom zákonem neob-

mezovaná libovůle ve vykořisťování selské práce nahrazena byla určitou pozemkovou státní daní. Podobné myšlenky o rozřešení nevolnické otázky počaly se vracet do ruských státnických myslí ne dříve, jak půldruhého století po Golicynovi. Mnoho jiného slyšel Neville o plánech tohoto velmože, ale cizinec, nepodávaje všeho, co slyšel, spokojuje se povšechným poněkud idylickým posudkem. ‚Kdybych chtěl napsati všechno, co jsem se dověděl o tomto knížeti, nikdy bych neukončil: stačí říci, že chtěl osídliti pustiny, obohatit chudé, divochy proměnit v lidi, zbabělce v chrabré lidi, pastýřské salaše v kamenné domy.' Čtouce vypravování Nevillovo v jeho zprávě o moskevské říši, můžeme se diviti smělosti reformních plánů ‚velikého Golicyna', jak ho autor nazývá. Tyto plány, podané cizincem úryvkovitě, bez vnitřní souvislosti, ukazují, že v jejich základě byl široký a zřejmě dosti promyšlený projekt reforem, dotýkající se nejen administrativního a hospodářského pořádku, ale i stavovské organisace státu a dokonce národní osvěty. Ovšem, byly to sny, domácí rozhovory s blízkými lidmi, a ne zákonodárné projekty. Osobní vztahy knížete Golicyna neposkytly mu možnost dokonce začíti praktické zpracování svých reformních plánů: spojiv svůj osud s carevnou Sofií, padl zároveň s ní a neúčastnil se reformní činnosti Petrovy, ačkoliv byl jeho nejbližším předchůdcem a mohl býti jeho dobrým spolupracovníkem, ne-li nejlepším. V zákonodárství se slabě projevil duch jeho plánů; zmírněny byly podmínky cholopství za dluhy, zrušeno bylo zakopávání vražednic mužů a trest smrti za pobuřující slova Zesílení trestních opatření proti starověrcům nelze cele připočísti na účet

vlády carevny Sofije; bylo to odborné zaměstnání církevních úřadů, v němž se státní správě naskýtalo sloužiti jen jako trestný nástroj. K té době církevní pronásledování vypěstovala v starověreckém prostředí blouznivce, podle jejichž slov tisíce svedených se upalovalo pro spasení svých duší, a církevní pastýři proto také upalovali hlasatele sebeupálení. Nic také nemohla pro nevolnické sedláky učinit vláda carevny, která děsila bujné střelce šlechtou, pokud se neobjevila možnost poděsiti šlechtice střelci a kozáky. Bylo by však nespravedlivo popírati účast Golicynových idejí v státním životě; jen jí není třeba hledati v nových zákonech, ale ve všeobecném charakteru sedmileté vlády carevniny. Kníže B. I. Kurakin, švagr cara Petra, tedy odpůrce Sofijin, zanechal ve svých zápiscích pozoruhodný posudek o této vládě. ‚Vláda carevny Sofije Aleksějevny počala se vší horlivostí a spravedlností pro všechny a k spokojenosti národní, takže nikdy takové moudré vlády v ruské říši nebylo; a celá říše za dobu její sedmileté vlády vzkvetla velikým bohatstvím; také obchod se rozmnožil a všeliká řemesla, a vědy počali pěstovat latinského a řeckého jazyka . . . i triumfovala tehdy spokojenost národní.' Kurakinovo svědectví o vzkvétání velikého bohatství zřejmě je potvrzováno také zprávou Nevillovou, že v dřevěné Moskvě, která tehdy čítala na půl milionu obyvatel, za ministrování Golicynova bylo postaveno více než tři tisíce kamenných domů. Bylo by neopatrné pomysliti si, že sama Sofja svým způsobem jednání vynutila u odpůrce takový pochvalný posudek o své vládě. Tato tlustá a nehezká polopanna s velikou neforemnou hlavou, s širokým a krátkým pasem, v 25 letech se

podobající čtyřicetileté, vládychtivosti obětovala svědomí, a temperamentu stud; dosáhnuvši však moci nestoudnými intrikami a krvavými zločiny, jako princezna, ‚velikého rozumu a veliký politik', podle slov téhož Kurakina, potřebujíc ospravedlnění svého úchvatu, byla s to, aby poslouchala rad svého prvního ministra a ‚galanta', také člověka ‚rozumu velikého a všemi milovaného'. Obklopil se spolupracovníky, naprosto mu oddanými, vesměs neurozenými, ale pracovitými lidmi, jako byli Něpljujev, Kasogov, Změjev, Ukrajincev, s nimiž také dosáhl vládních úspěchů, jež Kurakin zaznamenává.

Kníže Golicyn byl přímým pokračovatelem Ordina-Naščokina. Jako člověk jiného pokolení a výchovy šel dále než tento ve svých reformních plánech. Neměl ani ducha Naščokinova, ani jeho vládního nadání a praktického návyku, ale byl literárně vzdělanější než on, méně než on pracoval, ale více uvažoval. Golicynova mysl, méně zdržovaná pokusy, byla smělejší, hlouběji pronikala v platný pořádek, dotýkajíc se samých jeho základů. Jeho myšlení bylo obeznámeno s všeobecnými otázkami o státu, o jeho úkolech, o budování a složení společnosti. Nadarmo nebyl v jeho knihovně jakýsi rukopis ‚o občanském žití nebo o zlepšení všech věcí, které náležejí všeobecně národu'. Nespokojoval se jako Naščokin administrativními a hospodářskými reformami, ale uvažoval o rozšíření osvěty a snášelivosti ve víře, o svobodě svědomí, o svobodném vjezdu cizinců do Ruska, o zlepšení sociálního zřízení a mravního způsobu života. Jeho plány byly širší, odvážnější než projekty Naščokinovy, ale zato idyličtější než ony. Zástupci dvou po sobě následujících pokolení, byli oba předky

dvou typů státníků, vystupujících u nás v XVIII. st. Všichni tito lidé byli buď naščokinské nebo golicynské ražby: Naščokin byl předkem praktických odborníků doby Petrovy; v Golicynovi lze pozorovati rysy liberálního a poněkud blouznivého velmože kateřinského.

Ukončil jsem obzor toho, jak byla připravována reforma Petrova; dovolte, abych udělal bilanci toho, co jsem řekl.

Viděli jsme, s jakým váháním se konaly přípravy. Rusové XVII. st. učinili krok kupředu a potom se zastavili, aby rozvážili, co učinili, nepokročili-li příliš daleko. Křečovitý pohyb kupředu a zamyšlení s bázlivým ohlížením zpět — tak možno označiti kulturní chůzi ruské společnosti v XVII. st. Uvažujíce o každém svém kroku, ušli méně, než sami myslili. Myšlenka reformy podnícena u nich byla potřebami národní obrany a státní pokladny. Tyto potřeby vyžadovaly rozsáhlých reforem v státní organisaci a hospodářském životě, v organisaci národní práce. V této i oné věci spokojovali se lidé XVII. st. nesmělými pokusy a nerozhodným vypůjčováním od západu. Ale prostřed těchto pokusů a vypůjčování mnoho se hádali, spílali si a v těchto sporech o lecčems uvažovali. Jejich vojenské a hospodářské potřeby se srazily s jejich drahými konfesemi a zakořenělými zvyky, s jejich odvěkými předsudky. Vyšlo najevo, že potřebují více než mohou a chtějí, než jsou připraveni učinit, že pro zabezpečení svého politického a hospodářského bytí musí změniti své pojmy a city, celý svůj světový názor. Tak se octli v nepříjemném položení lidí, kteří se opozdili za vlastními potřebami. Potřebovali technických znalostí, vojenských a průmyslových, ale nejen jich

neměli, ale byli dosud přesvědčeni, že jsou zbytečné a dokonce hříšné, protože nevedou k spasení duše. Jakýchpak úspěchů dosáhli v tomto dvojitém zápase se svými potřebami i se sebou samými, se svými vlastními předsudky?

Pro uspokojení svých materiálních potřeb provedli v státním pořádku ne obzvláště mnoho zdařilých změn. Povolali několik tisíc cizinců, důstojníků, vojáků a mistrů, s jejich pomocí jakž takž značnou část své armády zorganisovali na pravidelnou, a to špatně, bez náležitých přizpůsobení, a postavili několik továren a zbrojovek, a s pomocí této trochu reformované armády a těchto továren po velikých starostech a úsilích stěží zpět dobyli dvou ztracených oblastí, smolenské a severské, a stěží udrželi ve svých rukou polovici dobrovolně se poddavšího Maloruska. To jsou všechny podstatné plody jejich sedmdesátiletých obětí a úsilí! Státního pořádku nezlepšili, naopak, učinili jej těžkopádnějším, než byl dříve, zřeknuvše se zemské samosprávy, oddělením stavů zesílivše společenský rozpor a obětovavše svobodu selské práce. Zato v zápase se samými sebou, se svými zvyky a předsudky dobyli několika vážných vítězství, ulehčivše tento zápas dalším pokolením. To byla jejich nesporná zásluha ve věci přípravy reformy. Připravovali ne tak samu reformu, jako sebe samé, své mysli a svědomí na tuto reformu, a to je méně viditelná, ale neméně obtížná a nevyhnutelná práce. Pokusím se v krátkém přehledu uvésti jejich rozumové a mravní zisky.

Především si uvědomili, že nevěděli mnoho z toho, čeho je třeba vědět. To bylo jejich nejobtížnější vítězství nad sebou, nad vlastní ješitností a vlastní minulostí. Staroruská myšlenka

usilovně pracovala o otázkách mravně náboženského pořádku, nad disciplinou svědomí a vůle, nad pokořením rozumu v poslušenství víře, o tom, co bylo pokládáno za spasení duše. Ale opovrhovala podmínkami pozemského bytí, vidouc v něm zákonné království osudu a hříchu, a proto s bezmocnou pokoru je odevzdávala libovůli hrubého pudu. Pochybovala, jak je to možné vnášeti a stojí-li to za to vnášeti dobro do pozemského světa, který podle písma ve zlu leží, je tedy také zaslíben ve zlu ležet, a byla přesvědčena, že přítomný životní pořádek právě tak málo závisí na lidských podmínkách, je právě tak nezměnitelný jako pořádek světský. A tuto víru v osudovou nezměnitelnost životního pořádku počal také podvraceti dvoustranný vliv, plynoucí z nitra i zvenčí. Vnitřní vliv vyplýval z otřesů, které zakoušel stát v XVII. st. Nepokojná doba po prvé a bolestně udeřila po ospalých ruských myslích, donutila lidi schopné mysliti, aby otevřeli oči na vše, co je obklopuje, aby se přímým a jasným pohledem podívali na svůj život. U spisovatelů oné doby, u správce kláštera A. Palicyna, u písaře I. Timofejeva, u knížete I. Chvorostinina, jasně prosvítá to, co je možno nazvati historickou myšlenkou, náklonnost vniknouti v podmínky ruského života, v samy základy utvářivších se společenských vztahů, aby tu našli příčiny prožitých běd. I po nepokojné době do konce století stále se zvětšující státní břemena podporovala tuto náklonnost, živíce nespokojenost, propukávající v řadě vzpour. Na zemských sněmech i ve zvláštních poradách s vládou poslanci, poukazujíce na všeliké nepořádky, projevovali hluboké pochopení smutné skutečnosti v navrhovaných prostřed-

cích její nápravy. Myšlení se zřejmě probudilo a pokoušelo se strhnouti za sebou stojatý život, nevidouc v něm již shora ustanoveného nedotknutelného pořádku. Na druhé straně západní vliv k nám přinášel pojmy, které obracely myšlení k podmínkám a pohodlím právě pozemského společného žití a ukládaly jeho zdokonalení za samostatný a vážný úkol státu a společnosti. Ale k tomu bylo třeba znalostí, kterých dřevní Rus neměla a jimiž opovrhovala, obzvláště prozkoumání přírody a toho, čím může sloužit potřebám lidským: z toho vznikl zesílený zájem ruské společnosti XVII. st. ke kosmografickým a jiným podobným spisům. Sama vláda podporovala tento zájem, počínajíc uvažovati o zpracování nedotčených bohatství země, vyhledávajíc všeliké nerosty, k čemuž bylo potřebí týchž znalostí. Nový proud zachvátil dokonce takové slabé lidi, jako byl car Fedor, který slynul jako veliký milovník všelikých věd, obzvláště matematických, a podle svědectví Silvestra Medvěděva staral se nejen o bohoslovecké, ale i o technické vzdělání: shromažďoval ve svých dílnách ‚umělce všelikého mistrovství a řemesel', dobře jim platil a sám horlivě pozoroval jejich práce. Myšlenka o nutnosti takového vědění stává se od konce XVII. st. vládnoucí ideou předáků naší společnosti, stesky na jeho nedostatek byly obvyklé v líčení jejího stavu. Nemyslete si, že toto uvědomění nebo tento stesk ihned vedly k osvojení potřebného vědění, že toto vědění, stavši se běžnou otázkou, brzo se proměnilo v skutečnou potřebu. Daleko ne: u nás neobyčejně dlouho a opatrně se chystali přistoupiti k řešení této otázky; po celé XVIII. st. a většinu XIX. st. uvažovali a hádali se o tom, ja-

ké vědění se nám hodí a jaké je nebezpečné. Ale probudivší se potřeba mysli brzo změnila vztah k platnému životnímu pořádku. Jakmile si osvojili myšlenku, že s pomocí vědění je možno uspořádati život lépe, než plyne, ihned počalo upadat přesvědčení o nezměnitelnosti životního pořádku a vzniklo přání uspořádati jej tak, aby se žilo lépe; toto přání vzniklo dříve, než poznali, jak jej uspořádati. Ve vědění uvěřili dříve, než se ho zmocnili. Tehdy jali se prohlížeti všechny kouty platného pořádku a jako v domě, dávno neopravovaném, všude nacházeli zanedbanost, vetchost, smetí, nedopatření. Ony stránky života, které se dříve zdály nejpevnější, přestaly vzbuzovati důvěru k své pevnosti. Dosud se pokládali za silné věrou, která bez gramatiky a rétoriky je s to, aby postihla rozum Kristův, ale východní hierarch Pajisij Ligarid poukazoval na nutnost školního vzdělání pro zápas s rozkolem, a ruský patriarcha Ioakim, přizvukuje mu, ve spise namířeném proti rozkolu psal, že mnozí ze zbožných lidí se přiklonili k rozkolu pro chudost ducha, pro nedostatek vzdělání. Tak rozum, vzdělání byly uznány za opory zbožnosti. Překladatel vyslaneckého prikazu Firsov přeložil r. 1683 žaltář. I tento úředníček ministerstva zahraničních věcí uznává za nevyhnutelné obnoviti církevní pořádek s pomocí vědění. ‚Náš ruský národ,' píše, ‚je hrubý a neučený; nejen lidé prostí, ale i duchovní hodnosti skutečných vědomostí a rozumu ve sv. písmě nehledají, učené lidi hanobí a kacíři je nazývají.'

V probuzení této prostomyslné víry ve vědu a této důvěřivé naděje s její pomocí všechno napravit, záležel, podle mého mínění, hlavní mravní úspěch v přípravě reformy Petra Velikého.

Touto věrou a nadějí se řídil ve své činnosti i reformátor. Tato víra podporovala nás i po reformátorovi po každé, když, klesajíce v dostizích za úspěchy západní Evropy, hotovi jsme byli klesnouti s myšlenkou, že nejsme zrozeni pro civilisaci, a roztrpčeně jsme se vrhali v sebeponížení.

Ale těchto mravních zisků dostalo se lidem XVII. st. ne zadarmo, vnesly nový rozpor do společnosti. Do oné doby žila ruská společnost vlivy tuzemského původu, podmínkami svého vlastního života a pokyny přírody své země. Když na tuto společnost zavála cizí kultura, bohatá zkušenostmi a znalostmi, setkavši se s domácími pořádky, utkala se s nimi v zápase, vzrušujíc ruské lidi, děsíc jejich pojmy a zvyky, činíc jejich život složitým, dodávajíc mu zesílený a nerovný pohyb. Způsobuje v myslích kvašení přítokem nových pojmů a zájmů, podnítil cizí vliv už v XVII. st. zjev, který ještě více zapletl ruský život. Do těch dob se ruská společnost vyznamenávala stejnorodostí, uceleností svého mravně náboženského složení. Při vší odlišnosti společenských položení, byli si staroruští lidé podle své duchovní tvářnosti velmi navzájem podobni, ukájeli své duchovní potřeby z jedněch a týchž pramenů. Bojar a cholop, vzdělanec a analfabet, zapamatovávali si nestejné množství svatých tekstů, modliteb, církevních písní i světských písní běsovských, pohádek, starodávných podání, nestejně jasně vzpomínali na věci, nestejně vážně se učili svému životnímu katechismu. Ale opakovali jeden a týž katechismus, v ustanovenou dobu stejně lehkomyslně hřešili a se stejným strachem Božím přistupovali k pokání a k přijímání do nejbližšího rozhřešení

‚všeho'. Takové jednotvárné křivky automatického svědomí pomáhaly staroruským lidem dobře se navzájem chápati, tvořiti stejnorodou mravní massu, upevňovaly mezi nimi jakousi duchovní shodu přes sociální rozdíly a činily střídající se pokolení periodickým opakováním jednou ustáleného typu. Jako v carských palácích a bojarských domech dovednou řezbou a pozlátkem byl zastírán prostý architektonický plán selské dřevěné chaty, tak i v strojeném výkladu ruského vzdělance XVI—XVII. st. se projevuje nenáročný zděděný duchovní obsah ‚selského nevědomce, prosté mysli, a ještě prostšího rozumu'. Západní vliv porušil tuto mravní ucelenost staroruské společnosti. Nevnikal v národ hluboko, ale v jeho vrchních třídách, samým svým položením nejvíce vystavených vnějším proudům, postupně nabýval vlády. Jako praská sklo, nerovnoměrně zahřívané v různých svých částech, tak i ruská společnost, nestejně pronikána západním vlivem ve všech svých vrstvách, rozštěpila se. Rozkol, který nastal v ruské církvi v XVII. st,, byl církevním odrazem tohoto mravního rozdvojení ruské společnosti za působení západní kultury. Tehdy stály u nás proti sobě dva světové názory, dva nepřátelské pořádky pojmů a citů. Ruská společnost se rozdělila na dva tábory, na ctitele rodné stařiny a přívržence novoty, t. j. cizích, západních věcí. Vedoucí třídy společnosti, které zůstaly v ohradě pravoslavné církve, pronikány byly lhostejností k rodné stařině, jejímž jménem bojoval rozkol, a tím snáze podléhaly cizímu vlivu. Starověrci, vyhození za církevní ohradu, počali tím úporněji nenávidět přivážené novoty, připisujíce jim kažení staropravoslavné ruské církve. Tato lhostejnost jed-

něch a tato nenávist druhých vešly do duchovního složení ruské společnosti jako nové pružiny, komplikující společenské hnutí, táhnoucí lidi na různé strany.

Za obzvláště šťastnou podmínku pro úspěch reformních snad třeba uznati činnou účast jednotlivých osob v jejich rozšiřování. Byli to poslední a nejlepší lidé dřevní Rusi, kteří dali svůj ráz snahám, které po prvé uváděli nebo jen podporovali. Car Alekšej Michajlovič probudil všeobecnou a nejasnou touhu po novotě a zdokonalení, nepřetrhuje styky s rodnou stařinou. Dobromyslně žehnaje reformnímu počínání, zvykal mu bázlivou ruskou mysl, samou svou dobromyslností nutě věřiti v jeho mravní bezpečí a neztráceti víry ve vlastní síly. Bojar Ordin-Naščokin nevyznamenával se ani takovou dobromyslností ani zbožnou příchylností k rodné stařině a svým neustálým vrčením na všechno ruské mohl způsobiti stesk a rozmrzelost, donutit k položení ruk do klína. Ale jeho čestná energie bezděčně poutala, a jeho světlá mysl dodávala nejasným reformním záchvatům a plánům vzhledu takových prostých, zřetelných a přesvědčujících projektů, v jejichž rozumnost a uskutečnitelnost se chtělo věřit, jejichž prospěch byl všem zřejmý. Z jeho pokynů, návrhů a pokusů po prvé se počal utvářet i ucelený reformní program, ne široký, ale dosti jasný program reformy správní a národohospodářské. Druzí méně vynikající pracovníci doplňovali tento program, vnášejíce do něho nové motivy nebo rozšiřujíce jej na druhé sféry státního a národního života, a takovým způsobem podporovali věc reformy. Rtiščev se pokoušel vnésti mravní motiv do státní správy a podnítil otázku o organisaci veřejné dobro-

činnosti. Kníže Golicyn blouznivými výklady o nevyhnutelnosti rozmanitých reforem probouzel dřímající mysl vládnoucí třídy, která uznávala platný pořádek za docela postačující.

Tím končím přehled zjevů XVII. st. Bylo celé obdobím, připravujícím reformy Petra Velikého. Poznali jsme díla a viděli jsme řadu lidí, vychovaných novými proudy XVII. st. Ale to byli jen nejvíce vynikající lidé reformního směru, za nimiž stáli druzí, méně velicí: bojarové B. I. Morozov, N. I. Romanov, A. S. Matvějev, celá falanga kijevských učenců a stranou — přistěhovalec a vyhnanec Jurij Križanič. Každý z těchto pracovníků, stojících v první nebo druré řadě, uváděl nějakou reformní tendenci, rozvíjel nějakou myšlenku. Soudíme-li podle nich, můžeme se podiviti hojnosti reformních idejí, které se nakupily ve vzrušených myslích onoho bouřlivého století. Tyto ideje se rozvíjely narychlo, bez vzájemné souvislosti, bez společného plánu; ale porovnáme-li je navzájem, vidíme, že se samy skládají v dosti ucelený reformní program, v němž otázky zahraniční politiky se pojily s otázkami vojenskými, finančními, hospodářskými, sociálními, s otázkou vzdělání. Tu jsou nejdůležitější části tohoto programu: 1. mír a dokonce spolek s Polskem; 2. zápas se Švédskem za východní baltický břeh, s Tureckem a Krymem za jižní Rusko; 3. dovršení reorganisace vojska v pravidelnou armádu; 4. nahrazení starého složitého systému přímých daní dvěma bernèmi, za duši a pozemkovou; 5. rozvoj zahraničního obchodu a vnitřního obrábějícího průmyslu; 6. zavedení městské samosprávy pro zvýšení produktivnosti a blahobytu obchodně průmyslové třídy; 7. osvobození nevolnických

sedláků s pozemky; 8. založení škol nejen všeobecně vzdělávajících s církevní povahou, ale i technických, přizpůsobených potřebám státu, — a všechno to podle cizích vzorů a dokonce s pomocí cizích odborníků. Snadno lze pozorovati, že spojitost těchto reformních úkolů není nic jiného než reformní program Petrův: tento program byl celý hotov ještě před začátkem činnosti reformátorovy. V tom také záleží význam moskevských státníků XVII. st.: nejen vytvořili ovzduší, v němž vyrostl a které dýchal reformátor, ale také načrtli program jeho činnosti, v některých vztazích jdoucí dále než to, co učinil reformátor.

OBSAH:

Hlava čtyřicátá první 5
IV. období 5. — Hlavní fakta 6. — Jejich vzájemný poměr 8. — Zahraniční politika a vnitřní život 11. — Všeobecný průběh věcí 14. — Vzrůst politického vědomí 16. — Počátek nepokojné doby 20. — Konec dynastie 21. — Car Fedor 21. — B. Godunov 25. — Boris na trůně 27. — Řeči a pověsti o Borisovi 29. — Samozvanství 33.

Hlava čtyřicátá druhá 35
Postupná účast všech tříd společnosti v nepokojné době (35—60). — Car Boris 35. — Lžidimitrij I. 39. — V. Šujskij 43. — Přísežná formule V Šujského 44. — Její povaha a původ 45. — Její politický význam 47. — Druhá vrstva vládnoucí třídy vstupuje do nepokojné doby 48. — Smlouva z 4. února 1610 51. — Moskevská smlouva ze 17. srpna 1610 53. — Venkovská šlechta a zemské usnesení z 30. června 1611 57. — Účast nižších vrstev v nepokojné době 58.

Hlava čtyřicátá třetí 61
Průběh nepokojné doby 61. — Stát — dědičná država 63. — Volený car 65. — Daňová organisace státu 67. — Společenský rozdíl 69. — Samozvanství 72. — Závěr 73. — Druhá domobrana 74. — Zvolení Michajila 76. — Romanovové 79.

Hlava čtyřicátá čtvrtá 83
Nejbližší následky nepokojné doby (83—113). — Nové politické pojmy 83. — Jejich projevení 86. — Vládnoucí třída 88. — Rozrušení práva na místo 91. — Car a bojarstvo 94. —

Bojarská duma a zemský sněm 98. — Zjednodušení svrchované moci 101. — Bojarský pokus r. 1681 105. — Zemské sněmy XVII. st. 105. — Zkáza 108. — Nálada společnosti 112.

Hlava čtyřicátá pátá 114
Zahranični postaveni moskevské říše po nepokojné době (114—139). — Úkoly zahraniční politiky 114. — Západní Rus 117. — Správa 118. — Rusko-litevská a polská šlechta 119. — Města 121. — Lublinská unie 123. — Následky unie 128. — Osídlení stepní Ukrajiny 129. — Původ kozáctva 131. — Maloruské kozáctvo 133. — Zaporoží 135.

Hlava čtyřicátá šestá 139
Mravní charakter kozáctva 139. — Kozáci za víru a národnost 142. — Rozkol v kozáctvu 143. — Maloruská otázka 145. — Baltická otázka 151. — Východní otázka 152. — Evropské styky 156. — Význam zahraniční politiky 159.

Hlava čtyřicátá sedmá 160
Kolísání ve vnitřním životě moskevské říše XVII. st. 160. — Dvě řady novot 161. — Potřeba sbírky zákonů 162. — Bouře r. 1648 164. — Usnesení z 16. července 168. — Sestavení sbírky 170. — Prameny 171. — Účast sněmovních poslanců 172. — Způsoby sestavování 175. — Význam Uložení 178. — Nové ideje 179. — Nové články 183.

Hlava čtyřicátá osmá 184
Místní správa (184—203). — Vévodové 185. — Guboví starostové 188. — Osud zemských institucí 189. — Okružné razrjady 191. — Soustředění ústřední správy 192. — Prikazy

účetní a tajné 193. — Složení společnosti 195. Tvoření stavů 197. — Sloužící lidé 198. — Městské obyvatelstvo 199. — Zakladčici 200.

Hlava čtyřicátá devátá 204
Statkářští sedláci (204—234). — Způsoby nevolnického cholopstva 206. — Kabalné cholopstvo 207. — Ukaz z r. 1597 210. — Sblížení sedláků s půjčkou a kabalného cholopstva 212. — Zadvorní lidé 214. — Nevolnický selský úpis 215. — Jeho původ 216. — Jeho podmínky 217. — Stát a statkáři 220. — Zrušení ustanovených let 222. — Nevolničtí sedláci podle Uložení 225. — Selský majetek 228. — Daňová odpovědnost za nevolníky 231. — Odlišnost nevolnických sedláků od cholopů 233.

Hlava padesátá 235
Páni a nevolníci 235. — Nevolnické právo a zemský sněm 238. — Společenské složení sněmů XVII. st. 239. — Početní složení 241. — Volby 243. — Průběh věcí na sněmech 245. — Jejich politický charakter 249. — Podmínky jejich nepevnosti 252. — Zemská myšlenka v obchodních třídách 258. — Rozklad sněmovního zastupitelstva 261. — Co učinil sněm 264. — Přehled uvedeného 265.

Hlava padesátá první 268
Spojitost zjevů 268. — Vojsko a finance 268. — Okladné důchody 272. — Peníze danné a obročné 274. — Speciální daně 275. — Pozemkové knihy 276. — Neokladné daně 277. — Sůl a tabák 277. — Měděné peníze 280. — Živoucí čtvrť 284. — Stavovské rozvrstvení přímých daní 288. — Finance a zemstvo 290. — Ťaglo zadvorných 291. — Rozdělení národ-

ní práce 292. — Mimořádné daně 293. — Seznam příjmů a vydání r. 1680. 296.

Hlava padesátá druhá 299
Nespokojenost s položením věcí ve státě 299. — Její projevy 302. — Kníže I. A. Chvorostinin 303. — Patriarcha Nikon 305. — Grig. Kotošichin 306. — Jurij Križanić 309. — Križanić o Rusku 312. — Význam jeho soudů 318.

Hlava padesátá třetí 323
Počátek západního vlivu 323. — Proč se začal v XVII. st. 325 — Jeho vztah k řeckému 326. — Dva směry 327. — Postupnost vlivu 330. — Pluky s cizí organisací 331. — Továrny 333. — Úmysly založiti loďstvo 335. — Myšlenka o národním hospodářství 336. — Nové Německé předměstí 338. — Evropský komfort 340. — Myšlenka o vědecké znalosti 344. — První horlitelé západního vlivu 346. — J. Slaviněckij a A. Satanovskij 347. — Počátky školního vzdělání 349. — S. Polockij 352.

Hlava padesátá čtvrtá 355
Počátek reakce západního vlivu 355. — Protest proti nové vědě 356. — Církevní rozkol 358. — Vypravování o jeho počátku 359. — Mínění o jeho původu 360. — Moc náboženských obřadů a tekstů 362. — Její psychologická osnova 364. — Rus a Byzance 366. — Ztemnění ideje všeobecné církve 369. — Podání a věda 372. — Národní církevní sebevědomí 373. — Státní novoty 374. — Patriarcha Nikon 375.

Hlava padesátá pátá 378
Položeni církve 378. — Idea všeobecné církve

381. — Novoty 383. — Jak napomáhal Nikon rozkolu 386. — Strach před katolíky 390. — Uznání prvních starověrců 391. — Přehled uvedeného 394. — Národně psychologické složení starověrectví 395. — Rozkol a osvěta 396. — Rozkol pomáhá západnímu vlivu 398.

Hlava padesátá šestá 402
Car Alekšej Michaljovič (402—422) — F. M. Rtiščev (415—422)

Hlava padesátá sedmá 421
A. L. Ordin-Naščokin (421—443) — Rtiščev a Ordin-Naščokin 442.

Hlava padesátá osmá 444
Kníže V. V. Golicyn (444—459) — Kníže Golicyn a Ordin-Naščokin 449. — Příprava a program reformy 450.

Tato kniha

vyšla v červenci 1928

jako XXVI. svazek

Minařikovy knihovny,

kterou řídí a vydává

Stanislav Minařík

na Smichově

Tichá 9.

Vytiskl

Edvard Leschinger

v Praze

NÁRODNÍ UNIVERZITNÍ KNIHOVNA V PRAZE